

נדפס ברפוס הר"ש צוקרמן
ובהוצאת „התחיה" של א. אלמאליח

אח"כ הוא פונה אל הרוח:

וַתָּבוֹא בָהֶם הָרוּחַ וַיִּחְיוּ,

וַיַּעַמְדוּ עַל רַגְלֵיהֶם

חַיִל גָּדוֹל מְאֹד מְאֹד.

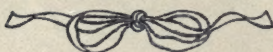
והאלהים אומר לו:

בֶּן־אָדָם,

הָעֲצָמוֹת הָאֵלֶּה כָּל בֵּית יִשְׂרָאֵל הֵמָּה.

ואם, כנבואת הנביא, ימצא ישראל, ע"י התקרבות כל אבריו המפוזרים וע"י רוחו, את כח־החיים שאבד — כלום, לא זוהי צורת היהדות של זמננו המתפטרת פעם אחת מהפרוד שבין בניה המפוזרים בארבע כנפות הארץ ומקרבת אותם, מאחדתם, מקשרתם ומפיחה בקרבם, יחד עם הרוח, גם חיים, תנועה, וכח־הפעולה, ומשתמשת בכח הזה להתרוממותה?

סוף

היותר עזים מכריחים כעת להטיל על היהודים פשעים מרמים; אך גם התגליות הללו אינן מצליחות, עד אהוד ובלתי־משוחד כבר נבא והגדיר את העתיד שיכולים וחיבים לקוות היהודים המפוזרים שיצרו להם חיים חדשים הרחק מארץ־מולדתם. עליהם להשאר מאוחדים, לחזק את הקשר שביניהם, להמשיך את התאמצויותיהם המשותפות ע"י השכלה ועבודה, בכדי שיתקדמו המפגרים שביניהם, ויהיו יותר ויותר מסוגלים להיות לארץ־מולדתם החדשה, יסוד של כח ושל קדמה, המכריחים את המתנכרים אליהם, להתנהג אתם ביושר ובצדק. אלה הם התנאים שנראו בעיני מפתפל־חודר כאנטול לירואה ביולייה, כשבקר את המהגרים היהודים בארצות הברית באמריקה, כתנאים נחוצים להתפתחותם העתידה, תנאים שרק הם יכולים להבטיח ליהדות את קיומה למרות הרדיפות והנדודים; הוא אינו מסתפק בפעולה כלכלית וחברתית מצדם; הוא מכיר גם בערך פעולתם המוסרית והדתית. „היהדות — אומר הוא — איננה יכולה להתקיים לנצח אלא אם תחיה כמו שחיתה במשך עשרים מאות שנה, כלוטה בצירה דתית. באמריקה כמו בארפה, אם אין היהודים רוצים להתפורר ולהעלם מבין האומות, עליהם להשאר קשורים ודבקים בדתם ובאמונתם. ולא תהיה מה שתהיה קדמתם בשני העולמות, קדמה שבאה להם ע"י בינתם, כשרונותיהם ומרצם, — מות ימותו עם דתם שהיא, ורק היא מלבה, שמרה על אישיותם במשך הדורות... תפקיד זה הוא, כמדומני התפקיד שהיהדות, שאבה מתוך ספריה ומפי נביאיה; הוא התפקיד הדתי והמוסרי. להיות משפע מהנביאים ומהשאיפות־המשיחיות, לעבוד, בעזרת האל, להשלטת ממשלת היושר והשלום בין האנשים והעמים — זהו תפקיד שיוכלו להסתפק בו היהודים בשני העולמות"

ואת התפקיד הזה הטילה חברת כי"ח על עצמה עוד לפני יותר מחמשים שנה. מי זה יכול להכחיש בטובה שצמחה מפעולותיה? אחרי כמה וכמה שנות־נסיון, היכול לא תוכל חברת כי"ח לחזור בתקף על מה שהציגה בשנת 1860, כמו שכבר ראינו זאת בקול־הקורא שלה ליהודים: תמיכה מצד היהודים המשוחררים לאחיהם שהם פחות מאושרים מהם, להרמתם החמרית והמוסרית של אלה מאחיהם החיים חיים משוללי־זכיות, חיי רדיפות, עני ובערות? המטרה שהציבה אז האליאנס לעצמה והשטה שהתוותה, לא אבדו מאומה מערכן; לא בלי התאמצויות רבות, ובצעדים תמידיים ובטוחים — גדל המפעל והוסיף יוסיף להתפתח באותו הכוון שנתן לו בשעת הוסדו. רוח חדשה שממנה נולדה האליאנס בשנת 1860 מנשבת ומחיה את היהדות כלה זה כיובל שנים. כל זמן שהיו היהודים מפוזרים ומבלי קשר ביניהם מבלי להכיר איש את אחיו — היו בלי תנועה, בלי סמני־חיים כעצמות היבשות שאותן ראה יחזקאל הנביא על פני הבקעה ושהביא בהן רוח להחיותן:

„וַיְהִי קוֹל כְּהִנָּבְאִי וְהִנֵּה רַעַשׁ.
וַתִּקְרְבוּ עֲצָמוֹת עֶצֶם אֶל־עַצְמוֹ.
וְרָאִיתִי, וְהִנֵּה עֲלֵיהֶם גִּידִים,
וּבָשָׂר עָלָה,
וַיִּקְרַם עֲלֵיהֶם עוֹר מִלְמָעְלָה;
וְרוּחַ אֵין בָּהֶם".

הקימות. מרוב יאוש על שלא הצליח לגשם את חלומו בא"י, העביר הרצל, בהסכמת אנגליה, את המדינה־היהודית, לחצי־אי סיני ואח"כ למחוז פראי באפריקה, לאוגנדה. כלום סבר הרצל שהעם ילך אחריו בכל מקום? אולם, מה לו ולמחשבות כאלו? הוא הוסיף ללכת, בתם־לב ובאמונה רבה, בדרכו ובהתפתחות תכניותיו. אסף כנסיות וועידות ובכל מקום הטו אזן־קשבת לדבריו, אהבוהו והעריצוהו כי בין כל תכניותיו היתה גם המדינה היהודית בארץ־ישראל. איזה מח יהודי אין בו אידיאליות? הרצל הביא להרבה אטללים אפרסמון־התקוה, וחלף זאת נתנו לו הם את הכסף והאמון שדרש. אולם הוא מת צעיר ליסים ולא זכה לראות בעיניו את התגשמות חלומו.

את עבודת הרצל המשיכו אחרים. הם התחילו שוב, אך בפחות התלהבות, את רעיון המדינה היהודית בא"י; יש לציונים עתונות רחבה וחברים בכל קצוי־תבל. אחד מראשי התנועה היותר קדומים והיותר נלהבים, ישראל זנגוויל, נפרד מעל התנועה וייסד את ה„יט"א", חברה זו אחרי שחפשה לשוא ב„סירינאיקה" וברחבי מושבה אפריקנית של פורטוגל מקום בשביל המדינה־היהודית, —הסתפקה בשליחת מספר ידוע של מהגרים לאחד מחפי אמריקה גלוסטון, שמשם נוסעים ל„טקסאס". רוב הסיעה הציונית חזרה, עוד לפני מות הרצל, לעבודת האדמה, והיא מנהלת אותה שמה זה כשלשים שנה.

לצד הציונים האלה, ישנם ציונים אחרים שציוניותם היא הפצת השפה העברית והנהגתה בתור שפת־למוד בבתי־הספר. הם שואפים לעשותה שפה־עממית למען תוכל למלאת את מקום כל הזרגונים השונים למיניהם. זוהי שאיפה־מעשית שצריך לשים אליה לב. אולם, אם ידיעת השפה העברית צריכה לשמש בכדי להבין היטב על ידה את התנ"ך ואת דברי הנביאים, ולהפיק ממנה את הלקח הראוי בנגוע לתפקיד שהוטל על בני ישראל להפיץ בעולם את הרעיונות הקדושים של צדק, יושר, ואחוה־אנושית — הרי למוד זה אינו חדש ולא הציונים הם מחולליו. במטרה כזו הכניס האדון נסים בכר, מנהלו הראשון של ביה"ס של כי"ח בירושלם, את למוד השפה העברית עפ"י השטה הטבעית - לתוך תכנית־הלמודים הכללית. הציונים יסדו בא"י הרבה בתי־ספר עברים וגמנסיה עברית ביפו.

צריך להכיר כאן תודה לשאיפות הציוניות, אפילו אם הן אינן, לפעמים, מתאימות להשקפות האליאנס. הציוניות אינה אלא צורה אחת מצורות התנועה־הכוללת הדוחפת את היהדות בדרך גורלה החדש, תנועה שאפשר לראותה בכל חלקי התבל ושהיהודים וקדמת ההשכלה הכללית עוזרים לה הרבה. בארפה כמו באמריקה, מופיחים היהודים בראיות חותכות ומזהירות את ערכם המוסרי והחברתי ואת כשרונם להסתגל לכל מין סביבה נאורה.

גם דעת־הקהל התחילה יותר ויותר להבין את כל האפס שבמשפטים־הקדומים שמהם סבלו היהודים כ"כ. בכל מקום נתמכים היהודים כעת ע"י הוגי־המחשבה וידידי הקדמה המוכנים תמיד לעבוד לטובתם. ממשלות המדינות היותר נאורות מוקירות את ערכם. היש לך דבר יותר מציין בכדי להוכיח זאת מאשר הנהגתה של ממשלת ארצות־הברית, לא רק בנגוע ליהודים הרבים שהשכלתם וערכם האישי הרימום למדרגה יותר גבוהה מאחיהם, אלא גם בנגוע להמון־העם היהודי, וביחוד לחלק ההמון הזה שהרדיפות הביאוהו למדינה זו. הקהליה הגדולה קבלה את כלם והיא מגינה עליהם גם בנכר כאזרחים השייכים לה לנצח נצחים. מה גדול הוא הלקח שהארצות הרודפות אותם עדיין צריכות להפיק מזה? הרדיפות תוכלנה להמשך כל זמן שהן מיוסדות על תואנה איזו שתהיה. היעיזו עוד לסמך אפילו ברוסיה וברומניה, על תואנות כאלו שהעמידו נגד היהודים בקונגרס הברליני? האנטישמים

הנגף המעמידים על דרכם בכדי למנעם מעשות זאת. ההשכלה מפתחת את כח־סבלנותם וכשהרדיפות מתגברות הם עוזבים את ארצם ומהגרים. העתיד להם ה׳א. אולם, העוד רחוק הוא עתיד זה למרות כל התקוות שרעת־הקהל מקוה? היהודים מכינים את עתידם זה עפ״י הדרך שהתותה להם; לזה ש׳אפים כל המוסדות שנוסדו בשבילם ולזה הם מתאמצים בכל כחותיהם ובכל מקורותיהם ואמצעידם.

המדיניות שהתותה חברת כי״ח זה כחמשים שנה, עמדה בנסיון הזמן. ערך החברה הובן עוד מהיום הראשון להוסדה. כל העולם בא לידי הכרה שהחברה מתאימה לעניני־היהדות האמתיים, ולה נתן את ידו כל מי שרצה להביא תועלת ליהדות זו. בכל מקום התחילו לעבוד אתה או לצדה. ואם מהלך הענינים יוסיף להתנהל בכה, מה לא אפשר לעשות? אולם, הנשארה היהדות נאמנה למדיניות זו? במשך זמן רב לא התרחקו ממנה, אך לפני שנים אחדות התחיל רוח אחר לנשוב בעולם בצורות שונות ובמקומות שונים, רוח שמלא את ההשקפות השונות שנהלו עד אז את היהדות; הוא יצר מדיניות חדשה שהציוניות היא הפרוטוטפוס שלה.

הציוניות לא נולדה באוסטריה אלא שם קרמה עור בתוך זלעפות האנטישמיות. הוגי־מחשבה גדולים כמשה הס בגרמניה, וד״ר פינסקר ברוסיה — סברו כי אין תקון ליהודים הנחשבים כזרים בארצות פזוריהם, ולא יהנו מזכיות שלמות אלא בתוך מדינה־יהודית שארפה צריכה להכיר בה ובה יחיו היהודים בחפש גמור.

יהודי צעיר, נלהב, ומלא רגשות נעלים, סופר בעל כשרונות מצוינים, שנפשו היתה רצוצה ע״י האנטישמיות שעמדה בשעה ההיא במרום פסגתה ועוזה בארץ־מולדתו — עמד אז ליהדות וד״ר טהודור הרצל שמו. הרצל הצעיר מוינה לא ראה שום תרופה למצב הדרמתי הזה אלא ביציאה מרצון של היהודים. הוא הרה והגה את רעיון המדינה־היהודית (יודנשטט) מבלי לקבע לה מקום מיוחד בתבל. איה איפוא למצוא את הארץ ואת ההון הנחוץ ליסוד מדינה זו? מי יהיו תושביה?.. ההצעה לא נתגשמה כלל... אז נצנץ במח הרצל רעיון חדש: המדינה היהודית בא״י. הרצל ידע כמה מושך השם הזה את היהודי; העם העברי מזכיר את הארץ הזאת בכל תפלותיו וזכרה לא נמחה מלבו. השבועה: „אם אשכחך ירושלם, תשכח ימיני, תדבק לשוני לחכי אם לא אזכרכי אם לא אעלה את ירושלם על ראש שמחתי!״ שנשבע על נהרות בבל, — חיה בזכרונו כל הימים.

דורות ודורות עברו וזכר הארץ הקדושה נשאר חי בלבב עם ישראל, כי חרבן ירושלם, הגלות והרדיפות החיוהו. הוא הלהיב את המשוררים ששרו את שירת־ציון; שם המולדת הזאת נזכר בהערצת־קדש, ואין לך תפלה ששם ציון לא יזכר בה. היש איפוא להתפלא אם מתוך מרירות חיי־הגלות הארוכה, היה חלק מהעם היהודי מוכן לקבל את רעיון תחית המדינה היהודית ולשוב לארץ זבת החלב והדבש?

הרצל האמין אמונה שלמה ברעיונו ויחס לו בהירה־ברורה. הוא היה מחונן בכל המעלות הטובות הנחוצות לאיש למען משוך אחריו חסידים ונוהים: צורה נאה, אמונה עמוקה ברעיון ודברנות־נובעת. העם נענה לקול קריאתו וסכומים נשלחו לו בשביל יסוד הקרן הנחוצה לכך. אולם, א״י בעצמה לא היתה בידו; הוא קוה להשיגה מהממשלה העותמנית; במשך זמן רב בא במשא ומתן עם זו אך כל עמלו עלה בתהו. הממשלה התורכית הביטה על יסוד מדינה־יהודית בארצה, כעל יסוד חדש של תעמולה־מדינית נוספת על כל התעמולות הקיימות במדינתה. היא סגרה את שערי הארץ בפני היהודים הזרים, אסרה גם רכישת קרקעות ליסוד מושבות, ותעצר ע״י כך גם בעד התפתחות המושבות

שנעשו בכדי ליצור ברוסיה בתי־ספר למלאכה, -- לא הצליחו בשנת 1869, ובזמן יותר מאוחר בטל גם מפעל החנוך של הברון די הירש.

ההגירה היתה איפוא אז כענף־ההצלה היחידי להמון העם האטלל הזה. ההיה להגירה זו הכח לפתר את השאלה היהודית? ומה יהיה מצב ההמון הזה בנכר? מעולם לא עמדה לפני היהדות שאלה יותר חמורה ויותר מטרידה משאלה זו. צריך היה לנסות את ההגירה ולעזור לה בהתחלותיה, עד שתצליח ותתנהל מאליה מבלי עזרה־חיצונית. התפקיד הזה היה כ"כ עצום וקשה עד ששום חברה, ולו גם אדירה שבאדירות, לא יכלה לשאת על שכמה לבדה את משאו הכבד. התפקיד הזה היה יכול להצליח רק ע"י מרץ גדול שיהדות כזו, למרות חריצותה הגדולה, לא תוכל להטילו על שכמה מפני השתוק הגדול שבא בכל אמצעי פעולותיה.

והאות הזה בא בא. אולם, לא די היה לצאת מארץ־השעבוד והצרות; צריך היה לחפש ארץ־חפש ולתפש בה מקום יחד עם תושביה הראשונים: דבר זה היה קשה מאד למהגרים, גם במדינות ארפה וגם בעולם־החדש. ואין לך מקום בעולם שמלחמת־החיים תהיה בו כ"כ קשה כמו באמריקה. היוכלו יהודי רוסיה, שלא היו מוכנים לכך בארצם, להלחם מלחמה זו? היצליחו בסביבה מסחרית, תעשיתית וחקלאית כמדינות המאוחדות באמריקה? הידמה המסחר הפעוט שבו עסקו בארצם, בגבולותיו המצומצמים של החק, למסחר כ"כ גדול כזה שבאמריקה? ההיו בקיאים בתעשיה שהיא כ"כ יקרת־המציאות ברוסיה, ובחקלאות שנאסרה עליהם כמעט בכל מקום? לאשרם, יחד עם סבלנות שירשוה מצע"ם ויסוריהם, היו מחוננים גם ברצון גדול להצליח, ותהיינה להם איפוא שתי המעלות השכליות והמוסריות הללו המביאות לידי הצלחה. ובהיותם מסתגלים לכל אקלים ולכל סביבה — מוצאים הם את מקומם בכל מיני עבודות. הדבר שנראה להם קשה, היתה החקלאות. איך אפשר ששוחרים פעוטים ורוכלים מסכנים יהפכו פתאם לאכרים? אולם גם לפני מכשולי העבודה הזאת לא נסגו אחורנית ויצליחו. גם בשדה־התרבות לא היתה הצלחתם פחותה. האומניות החפשיות משכום אליהן ושעריהן פתוחים לפניהם במדינות האושפיזאיות הללו, הצעירים הרוסים נדחקים לבתי־הספר העליונים, למכללות של אמריקה כמו למכללות שאר מדינות ארפה הגדולות. חדירת היהודים לחיים־המדיניים באמריקה — היא עובדה חיה שראוה המסתכלים הקשבים הבלתי משוחדים.

הנה מדוע לא נעצרה היציאה שהתחילה לפני כארבעים שנה; אפשר להעריך למליון נפש את מספר היהודים שיצאו מרוסיה ויפוצו בארבע כנפות הארץ. הללו נושעו לגמרי וככה נצל שליש מתושבי היהודים ברוסיה. אמת הדבר שחלק גדול מהחלל שנתהוה ע"י יציאה גדולה זו נמלא ע"י הפריה־הטבעית, אך היציאה נמשכת ויותר ממאה אלף יהודים יוצאים מדי שנה בשנה מרוסיה. יציאה זו תלך הלוך והתרחב כל זמן שמשטר המדינה לא ישתנה.

שחרור היהודים הנשארים ברוסיה—עתיד לבוא. מתוך תשוקתה העזה של הממשלה הרוסית לראות את היהודים יוצאים מארצה, הרשתה לחברת חכי"ח ליצור הרבה מוסדות המכינים אותם לדגירה וליסד בתי ספר תעשיתיים וחקלאיים הנותנים לכל בני־הנעורים חנוך ומלאכה שלא למדו אבותיהם. על המוסדות הללו צריך להוסיף את בתי־הספר למתחילים. היהודים בעצמם יסדו הרבה מוסדות־חנוך למרות אמצעיהם החמריים המצומצמים והמסים והארנוניות המכבידים את אכפם עליהם.

שחרורם יכול להתאחר קצת; אולם, הם לומדים ומשתלמים למרות כל אבני־

והמדיניות נתגשמו בשתי המדינות הללו יפה יפה. גם יון שהכירה בזכיותיהם של יהודי מדינתה, לא מנעתן מנתיניה החדשים — יהודי סלוניק, ובהגיגיות מרובה הודיעה כי שמר תשמרן; היא מעיננת בזה מאד למען לא תגרם ירידה לאיתה דעיר שהצלחתה וגדלתה באו-לה מידי היהודים גיגידם ונכדיהם של מגורשי ספרד בשנת 1492. ספרד עצמה מצטערת עתה כ"כ על מעשי מושליה הראשונים עד שהיא מציעה לצאצאי־המגורשים להגן עליהם כמו על נתיניה. לדאבון־לב, אין המצב כך ברומיניה. מעולם לא היתה פעולת אירפה על רומיניה פעולה־ממשית, ומצב היהודים במדינה זו הוא הרבה יותר מגרוע. רומיניה הכרחה בכ"ז לתת הנחות לקבוצים יהודים ידועים. היא הכרחה להכיר בזכיותיהם האזרחיות והמדיניות של יהודי הדוברוג'ה שנספחה למדינתה בשנת 1878, והיא הבטיחה להכיר גם בזכיותיהם של יהודי בולגריה שנספחו למדינתה: הללו נהנים כעת מכל הזכיות שרומיניה שוללת אותן מיהודי ארציתיה הקדומות. זהו אי־דגיון שהיא משתדלת להסתיר או להגן עליו עד כמה שאפשר. אולם, היוכל תוכל להמשיך את המצב הזה ביום שארצות הבלקן תשתחררנה משלטון התורקים? שאלה זו מטרידה מאד את אנשי־המדינה באיטליה, בצרפת ובארצות אחרות. רומיניה חושבת לתת להם ספוק בהבטיחה את הנתינות הרומינית ליהודים שניסה במשך מלחמת שנת 1912 ככל הרומינים. והיהודים האחרים? התשאירם מחוץ לחק? הירשה לה עוד זמן־רב להפיק תועלת מחלוקי־הדעות השוררים בין המעצמות לחלל את סעיפי אמנת ברלין ולרדף את היהודים רדיפות שאין בהן אפילו משום תואנה של אדיקות? איך שיהיה, היהודים מגינים שם על עצמם. ממשלת ארצם השתדלה להחריבם בחמר וברוח; אולם, הם עומדים בכל תקף נגד הרדיפות הללו למען הציל מה שלא נשלל מהם בשדה המסחר והתעשיה; הם מיסדים בתי־ספר ומשכילים את בניהם למרות כל המכשולים שהממשלה מעמידה על דרכם; הם מזינים איתם למלחמת־החיים ועובדים לשחרורם. היצליחו בזה בארצם ניפא? זוהי שאלת השעה הזאת. אם הצלח לא יצליחו — נשארה לפניהם רק דרך אחת: ההגירה, זו ההגירה שהתחילה זה כעשר שנים ושללה מרומיניה יותר מהחלק החמשי ממספר תושביה היהודים; היהדות הרומינית הושיטה לאירפה ולאמריקה את עזרת זריזותה וחריצותה; ובינתים, עד שתבוא התמורה־המדינית הנחוצה מאד לטובת הממשלה עצמה — ההגירה נמשכת.

השונה הוא מצב היהודים ברוסיה? הללו עובדים לטובת שחרורם זה כארבעים שנה, תחת הנהלת האלינס, התחילו ביציאה ההולכת ונמשכת ומתרחבת יותר ויותר בכל פעם שיד רודפיהם מכריעתם. הידעו לפנים מה שאפשר לקוות מהם? בלי־ספק לא נעלם מאיש כי ליהודי רוסיה יש חיים תרבותיים שהצטמצמו בכלל בגבולות הדת. אולם, הדבר היותר מדאיב היתה דלותם הנוראה. האפשר היה ליהודים האמללים האלה להנצל ממנה באחד הימים? מתי־מספר נמרצים הצליחו אמנם, אך הם היו מיעוט קטן. המון העם בכללו נכנע לגורלו שנוצר ע"י חקי־המדינה המשפילים. הישתפר מצבו ע"י רצון הממשלה? אפשר היה לקוות זאת במשך זמן ידוע, בימי משטר אלכסנדר השני; אולם תקוה זו התנדפה כעשן עוד לפני קץ ממשלת המושל הזה ומה היה עליהם לעשות אז? לצפות לתנועה משחררת מצד האריסטוקרטיה? תנועה זו לא התחוללה. צריך היה איפוא לפתור באפן אחר את השאלה היהודית הזאת שהטרידה הרבה את היהדות. אולם האפשר היה לפתרה ברוסיה עצמה? הממשלה לא הרשתה לשום מעצמה אירפית להתערב בעניניה הפנימיים, ואי־אפשר היה איפוא להתנהג ברוסיה עפ"י אותה השטה שהתנהגו בה באפריקה ובמזרח. קצת ההתאמציות

זו יותר מאוחרת או יותר אטית. אולם, בכל מקום מתגלות שאיפות לחיים חדשים, לחיי שלוה ורוחה הבאים בעקבות עבודה המתנהלת בזריזות. החיים סואנים מאד בעדות היהודים הגדולות כטנג'יר, תונים, קושטא, סלוניק, בגדאד, אלכסנדריה, קהיר. הערים הללו תופשות מקום רחב מאד בתנועתו השכלית, הכלכלית והחברתית של כל הפלך.

יש אמנם עדיין הרבה מה לעשות. כל רצון־טוב נתקל ונעצר בחסר מקורות. אין בשום מקום די בתי־ספר ומפעלי מלאכה. המוסדות הקיימים זקוקים לשפור והטבה אך אין מי שיפקפק בעתידם הטוב. מה שנשאר לעשות אינו מאומה לעומת מה שנעשה. יהודי אפריקה והמזרח יודעים היכן מקים התשועה והם מבקשים אותה בהפצרות. הללו לובשות לפעמים צורה נוגעת עד נימי הלב. ועד כמה שעניות היהודים גדולה הם מתאמצים לתת כל מה שהם יכולים בתור עזרה ליסוד בי"ס. הם מטילים מס על צרכי־החיים היותר הכרחיים בכדי להבטיח את קיום ביה"ס, כי מבינים הם היטב שבקיום זה תלוי גורל בניהם ועתידם. כשחוששים הם שמא לא יעתרו — הולכים להפיל תחנותיהם לפני איזה קונסול שממנו הם מקוים להשיג עזרה — קונסול צרפת, אנגליה או איטליה — ומבקשים ממנו לאחד את צעדיו, הוא, עם צעדיהם הם. ועזרה וסעד אינם חסרים להם מעולם, כי מי זה ירצה להביט בשויון־נפש על התאמצות זו הנעשית לשם השכלה ועבודה? התאמצות זו מענינת את כל האומות הקשבות לתנועת המזרח והמתחרות לרכש להן השפעה. הגיעה כבר השעה שבה התחילו הממשלות, שהזניחו במשך זמן רב את המזרח, — לעבוד בו גם הן. הן מצטערות אמנם על שבאו באחור זמן אך הן מקוות כי הודות לפעולתן הרחבה, תצלחנה להרויח את הזמן שאבדו. אולם, איך להפסיד את המקום שכבר נכבש?

המזרח ואפריקה צועדים צעדי־ענק בדרך הקדמה וההשכלה המערביות, ויהודי הארצות הללו הם גורם־חשוב בהשכלה זו. זוהי עובדה ידועה וגלויה לכל. כשהממשלה התורקית, אחרי מהפכתה האחרונה, רצתה ליסד רשת של בתי־ספר — לקחה לה לדוגמה את מוסדות־החנוך של חכי"ח ומהם לקחה גם את שטותיהם ואפילו את מוריהם. בתי־הספר של חכי"ח בפרס, שאינם מרובים עדיין, מחנכים ומשכילים את בני ראשי־המדינה היותר גבוהים, ואפילו את בני הכהנים האדוקים ביותר והשוטמים משטמה־עזה מדור דור את היהודים. ישנם מחוזות במרוקו שבהם יסדה האלינס בתי־ספר עוד בטרם היו בהם באי־כח לאומות ארפה. ומה גדולה היתה פליאתם של מפקדי הצבא הצרפתי וקציניו בתונים, כשבאו לעיר זו וימצאו ברחובותיה ובחוצותיה ילדים מדברים יפה את השפה הצרפתית! עוד לפני חמשים שנה יסדה האלינס במרוקו את בית־ספרה הראשון. אחריו נוסדו מוסדות־חנוך אחרים בהדרגה, בערי־הפנים ובערי־החוף, ומהמוסדות האלה יצא כבר דור־צעיר מכשר היטב לכל המשרות המרובות שיצירתן נעשתה הכרחית מפני המשטר החדש שהנהג במדינה. צרפת מוצאת עוזרים מצוינים בשביל מפעל ההתמדנות וההשכלה שהתחילה. גם איטליה מצאה בתי־ספר מוכנים בטריפוליטניה לפני כבושה ולא היא בודאי תעמיד מכשולים על דרכם.

מה יהיה גורל היהודים ומוסדותיהם בארצות הבלקנים? התמורה־הפתאמית שבאה בהן אחרי מלחמת שנת 1911 ושעל ידה עברו יהודי תורקיה לתחת שלטון הבלקנים, — מעוררת דאגה בלבות הראשונים. שקטים ושלוים היו היהודים תחת המשטר התורקי הקודם ביחוד אחרי שהמהפכה התורקית עוררה תקוות־חפש בכל הלבבות; אך מה יהיו בעת היהודים היונים, הסרבים, הבולגרים והרומינים? בסרביה ובבולגריה אין להם על מה לדאג, ואין להם לירוא מהשנויים המדיניים: נשיות אמנת־ברלין ביחס לשויון הזכיות האזרחיות

לכלם — הרי ביה״ס של האליאנס, בתכניתו הרחבה, בשטית למודיו המותאמת בטבע, להתפתחות השכל, במורים שהיכנו במדינה בעלת תרבות־גבוהה, בכבוד מצפון הילד — היה מתאים למושלמים כמו ליהודים. בביה״ס נתקבלו ילדי כל הדתות, ושעריו היו פתוחים לכל. ילדי המושלמים והנוצרים באים לשבת על ספסל אחד עם חבריהם היהודים: בשביל אנשים שהיו עדיין מאמינים במשפטים־קדומים, היה ביה״ס כעין מרכז המביא לכל הפחות לידי סבלנות, ומסבלנות זו הרי הפיק תועלת השלום הכללי שסכנה נשקפה לו במדינות ששעריהן היו עדיין סגורים בפני ההשכלה. מהומות כי תפרצנה או דאגות כי תהיינה ליהודים ומצאו כח־מגן בביה״ס שנחשב בעיני מחוללי המהומות כמקום־קדוש שאי אפשר לנגע בו לרעה; המנהל עמד תמיד על המשמר להגן על היהודים ועל העדה ויעמד בפרץ לטובתם בין לפני השלטונות המושלים, ובשעת הצרך גם לפני הקונסלים: כי באו־כה המעצמות הורית הבינו על נקלה את ערכו הכללי של מפעל חברת כי״ח וכי מוסדותיה יכולים להיות הקו־המאחד בין המזרח והמערב. להגן על בתי־הספר של חברת כי״ח, זו היתה לפי דעתם פעולה־מועילה להתפתחות השפעת אומתם. בשורה הראשונה של האומות המגינות, עמדו צרפת, אנגליה ואיטליה, ובהגינן על ביה״ס, כלום יכלו למנוע את תמיכתן מהעדה שבשבילה נוסד ביה״ס ושהיא החזיקתהו? העדות היהודיות במזרח ובאפריקה הגיעו בהדרגה עד כדי ליהנות ממין אפיטרופסות ארפית. זו היתה קדמה שממנה הפיקה ארפה תועלת כמו שהיהודים מצאו בה בטחון ושלוה.

בתי־ספר צצו בכל עבר ופנה, באפריקה, בתורקיה ובפרס. במשך כ״ב שנים נפתחו מוסדות־חנוך בכל הארצות הללו ולצדם נוצרו מוסדות הממשיכים את פעולתם הברוכה. למוד המלאכה והמסחר והתעשיה והחקלאות הכינו המון סוחרים, פועלים אומנים שיכולים להיות מעבודתם, ומפיקים תועלת מכל המקורות שהעבודה יכולה להביא להם בעירם, או במרחקים אם השעה צריכה לכך; כי, כשלא היו יכולים להרויח את פרנסתם במקומם, מצאוה במרחקים. החנוך שנתן להם בביה״ס עורר את תשוקתם ולא יכלו להשלים יותר עם הדלות; ובהרגישם בעצמם כי יש בהם די כח ועצמה להצליח בארצות שהמסחר והתעשיה מצליחים בהן — היו מתרחקים מארץ־מולדתם, אחדים בכדי להשתקע שם לחלוטין, ואחרים על מנת לשוב אליה כשמצבם־החמרי ירשם לכך.

עם ההשכלה נתעוררה התשוקה לגשת גם לאומניות החפשיות. אחדים מהצעירים היו מבקרים את בתי־הספר העליונים שנוסדו בארצם, ואחרים — נסעו למכללות שבארצות ארפה. רב מאד מספר התלמידים שבאו מאפריקה ומהמזרח בכדי לשמע שעורים במכללות היותר מפרסמות שבארפה, ואח״כ הביאו בתגליותיהם ובשטותיהם תועלת רבה למחוזות שבהם התישבו.

ע״י הצעירים החרוצים והמשכילים האלה באה תמורה גדולה בחיי העדות היהודיות. אם נשוה את מצבן של אלו עכשיו למצבן לפני כארבעים שנה — אז נראה את הקדמה־המהירה שהתהותה בהן. בקשי גדול היה אפשר אז למצוא ביניהם מתי מספר שהגנם הגורל בעשר וברוחה ועל פני כל העם יכבדו. אך ההמון הגדול שהיה שקוע בין העני והדלות — היה נכנע לגורלו. יעבור־נא מי שהוא כעת בקרב העדות הללו, וראה בעיניו את התמורה הגדולה שנתהותה בהן. אמנם לא כלן התקדמו: הסביבה היא כ״כ שונה ומצב התושבים כ״כ בלתי־שוה! כאן, ההשכלה והעבודה מוצאות הרבה הקלות החסרות במקומות אחרים; החשיבות עצמה של העדה נותנת לה את אמצעי־הפעולה החסרים לעדה השכנה שהיא יותר קטנה הימנה. כאן, — התחילה העדה את התפתחותה מזה רבות בשנים; קצת יותר רחוק היתה התפתחות

אנו להאמין שלא ירחק היום שבו תתחיל רוסיה לדאג בעצמה לעניניה הפרטיים ותהיה פחות זרה לרוח הצדק שרומם במקומות אחרים את מצב היהודים... דבר מקובל הוא שמספר המגינים על בני ישראל הוא גדול מאד. ובה במדה שבודדותם היתה מכאיבה בעבר, באותה מדה ויותר, הכחות המשחררים העובדים לטובתם, מעוררים אמונה בעתיד.

הכחות האלה נעזרים הרבה ע"י פעולתם העצמית של היהודים, פעולה שחברת כי"ח הביטה עליה כעל דבר נחוץ באירפה ומחוצה לה. התפתחות היהודים השכלית והמוסרית תוכל לעזור להם לטובתם, הרבה יותר מכל התערבות חיצונית. זו היתה מחשבת חברת כי"ח ששאפה, יחד עם השחרור המדיני, גם למה שלו קראה קדמתם הרוחנית של היהודים. אולם, לשאלה זו היו צורות שונות בחלקי העולם השונים.

צריך להגיד את האמת, שאי־אפשר היה לדבר על אדות שחרור־מדיני באפריקה ובמזרח. בחלק גדול מהמדינות הללו שבהן שלטה אנרכיה בגלל חלשת ממשלותיהן — היו היהודים זקוקים, טרם כל, לבטחון־החיים שחסר להם, הרבה יותר מלשאר התושבים, מפני מעוט מספרם וחולשתם. ואת הבטחון הזה השיגו הנוצרים הודות למשטר הקפיטולציות שהנהיגו הממשלות הארפיות. אולם היהודים לא נהנו מהזכיות־המיוחדות הללו אלא בתורקיה בחסד השלטנים. ארפה דאגה לכך אפילו בשנת 1856 בשעת המשא ומתן שהביא קץ למלחמת קרים. אולם, למעשה, לא באו לידי שום תוצאות. חוב אנושי היה מוטל איפוא על ארפה להבטיח ליהודים, בכל מקום, מחסה והגנה כמו לנוצרים. וחוב כזה היה מוטל על מדינה כצרפת שהדתות בה הן מחוץ לשדה המדיניות; הוא היה מוטל גם על אנגליה, שאדירותה היתה מבלטת בעולם ע"י ההגנה על החלשים; ואיזו קבוצה גזעית היתה יותר חלשה מהיהודים במזרח ובאפריקה? ואמנם, הקריאה לשתי המעצמות הללו לטובת היהודים לא שבה ריקם: דיפלומטי הממשלות התרגלו להתערב תמיד לטובת היהודים ולהגן עליהם בשעת דחקם ומצוקותיהם. גם הדיפלומטיה האיטלקית עבדה כמוהם ואתם. היו אומות אחרות שהתערבו לפעמים גם הן לטובת היהודים.

אם היהודים היו ראוים להגנה מפני חולשתם שהעמידתם מבלי הגנה והשביעתם בוזן דלות ויגון והציגתם לכל מיני רדיפות — קל להרגיש שהם היו ראויים להגנה זו בגלל ההתאמצויות שהתאמצו להתרוממותם הם. את ההתרוממות הזאת בקשו בהשכלה, לא בהשכלה בלתי־מפותחת, אלא בהשכלה המתאימה לכשרונותיהם השכליים, לערכם המוסרי האמתי שאיש לא הכירו חוץ מחברת כי"ח שהעריכתהו היטב אפילו לפני הנסיון.

האלינס יצרה את מפעל־החנוך שלה ולא פגשה שום מעצורים חוץ מבאילו עדות יהודיות נסוגות־אחור; ביה"ס, כמו שחברת כי"ח הגתה אותו, היה משלים בין חנוכה המסורתי של היהדות בשהוא משפר ומזקק, ובין החנוך הנתן בבתי־הספר שבארצות הנאורות. שחנוך כזה יעורר חשד בלבות אנשים פחדנים שהביטו עליו כעל הדוש שאת תועלתו לא יכלו להבין — זהו דבר טבעי; אך התנגדות פעילית לא פגשה האלינס מעולם ורוב העדות קבלו את מפעלה ברצון רב. התחדשות בתי הספר שלהן בתוך התנועה החברתית של זמננו — נראתה בעיני העדות היהודיות הגדולות שבמזרח ובאפריקה, כנחיצות כ"כ גדולה שלטובתה עשו הרבה התאמצויות והקריבו הרבה קרבנות.

בכל מקום ומקום שבו נוסדו בתי־ספר תמכה בהם גם הממשלה המקומית, כי לא היתה שום סבה שהממשלה תתנגד למוסדות־חנוך. במדינות המושלמיות, גם הקוראן כמו התנ"ך, מצוה לחנך את הרוח. למדינות האשלם היו תקופות של גדלה־שכלית. בזמנים האלה שבהם אין העמים זרים איש לרעהו, וצרכי המסחר והתעשיה יוצרים ענינים משותפים

נפגשו החלטות אלו בהתנגדות שלא נוצחה עדיין. לא יכלו לנצח גם את כחות אויבי הזכיות והחפש שהיו פועלים בגרמניה, באוסטריה וברוסיה: משפטים קדומים שבאו בירושה, איבות דתיות נתמכות ע"י הסתדרויות מדיניות שהתישנו; על כל זה צריך להוסיף, בגרמניה, גם את שכרונה לרגלי נצחונותיה הצבאיים האחרונים ואכזריות לאומית נפרזה ונלהבת... ולעם ישראל הנרדף נשאר רק משען אחד: הדמוקרטיות: אז שסה ביסמרק את האנטישמיות נגד הדמוקרטים, שביניהם היו גם יהודים, שהתגרו מלחמה במדיניותו במורשון הברליני. אכזרויות כאלו ומלחמות כאלו היו גם באוסטריה.

הנחלה הדמוקרטיות נצחון בשתי המדינות הללו? לא. אולם היא הולכת במהלכה הסתפתח ועולה: גם שם קדמת הדמוקרטיה היא תקוה לישראל.

ההיה המצב שונה ברוסיה? תולדות היהודים במדינה זו בשנים האחרונות מבליטות ביחוד את המצב הדרמתי הזה שהיה מעמיד בארפה, אלה לעמת אלה, שני כחות מתנגדים: משפטים־קדומים פעוטים של עבר מלא איבות ליהודים. ושאיפות רחבות של עתיד דמוקרטי שהיה לטובתם. בתוך צרות ומצוקות ואכזריות נוראה שבהם חיו היהודים ברוסיה, בצבץ זיק תקוה. אחרי מלחמת רוסיה־יפן, נחלשה האוטוקרטיה הרוסית ונאלץ להכנע ולתת לעם הרוסי חקת־חפש מיוסדת על שויון־זכיות אמתי גמור, על חפש המחשבה, הדבור, ההתקהלות, החברה, ונפתח מורשון שנבחר על ידי כל שדרות העם למפלגותיו ולמחלקותיו. ע"י כך קבלה רוסיה את כל ההלטות הקונגרס הברליני שבדרצבעתן השתתפה גם היא. אולם, זמן מה אח"כ פרצה ריאקציה מרובת־דמים, שפזרה את שתי ה„דומות" ותשם לאל את כל הבטחות שנת 1906, והיהודים התחילו לסבל הרבה יותר מאשר לפנים. אפס, ישנם גם במדינה זו כחות חפשניים, הוגי־דעות, סופרים חשובים, אנשים שרוח דמוקרטיות מפעמת בקרבם, חברה מתקדמת גדולה שבה לוקחים היהודים חלק חשוב, והשואפת גם היא, לא פחות מהם, לשחרורם; יש גם הרבה אנשים זרים לפוליטיקה שאינם יכולים לסבול משטר־עריץ כזה; וישנם גם הרבה ענינים הסובלים באפן בלתי־ישר מפני חקי־ההגבלה נגד היהודים. האכרים מתאוננים שע"י גרוש היהודים הם מפסידים את מבחר קוני יבולם ולקוחותיהם; הסוחרים מרטנים שסכנה כזו נשקפת גם להם באבדן מעריפיה שאתה התרגלו לשאת ולתת: זהו עולם־שלם המתנגד לרדיפות הדתיות. אולם, בשעה כזו אין לכל הקולות הללו שום השפעה על מהלך הענינים הכלליים. הפתרון המוצלח שנתן לדרמה ידועה, כלום אינו מרשה לידידי הקדמה לקוות לעתיד יותר מזהיר? כלנו יודעים וזוכרים עדיין את ענין ביילים: פועל יהודי אחד מקיוב נאשם בעלילת־דם משום שמצאוהו במקרה עומד במקום שבו נעשה פשע שאין לו ולדת ולא כלום. הקרבן היהודי נאסר במשך שנתים ימים: רצון ההנהגה היה לשפט את האמלל הזה ולהרשיעו בכל מחיר שהוא. אך לבסוף יצא זכאי בדינו „משום — כך כתב זורים — שאכרים מסכנים בישר־לבם הטבעי, בבינתם ובמצפונם ידעו לעמד נגד כל כחות־השקר וההפחדות"... האפשר לקוות לעתיד יותר טוב? אם נתעמק בטיבן המשפט הזה, ביחוד בתוך האוירה הסוערת שבה נחרץ, אם נתבונן ג"כ כי הצדק מתגבר על הכל, כי רוסיה לא תוכל להתעקש ולעמד נגד נסיונות התולדה, מפני שהיא יודעת מה גדול היה הפסדן של שאר המדינות בגלל הגרושים הדתיים — ספרד בשנת 1492 וצרפת בשנת 1685 – אם נתבונן לבסוף, שהעולם לא יוכל להביט בשויון־נפש ובאדישות על תוצאותיה של העריצות הרוסית כלפי היהודים, וכי ארצות הברית, למשל, אחרי שהביעו את מחאתן נגד עריצות זו, מיאנו לכרות עם רוסיה שום אמנה־מסחרית שאיננה מבטיחה כניסה חפשית לרוסיה לכל האמריקנים מבלי הבדל גזע ודת—מפני כל הנמוקים וכל העובדות האלה יכולים

על היהודים, וכי אשמתם היחידה היא שהם מוכרים סחורות משובחות במחירים יותר זולים מהסחורות הנמכרות ע"י מתחריהם האורטודוקסים. רומניה השתדלה למצא תואנה בתור סבה לרדיפותיה־האכזריות נגד היהודים. אך לא היתה תואנה שלא הכזבה ע"י חקירותיהם ודרישותיהם של מזכירויות הממשלות והקונסולים, ע"י העתונות ובשעת הוכוחים באספות המרשוניות. גם פה הראה לדעת שאין היהודים אשמים במאומה זולתי בזה שהם עובדים חרוצים ושיותר קל ונוח היה לרומנים האורטודוקסים להפטר מהם ע"י כח־הזרוע מאשר להלחם אתם בנשק־חקי.

בתנאים כאלה, האם לא לחרפה תחשב לארפה המגינה על הנוצרים בכל העולם, שהיא תמסר לידי החוסים בצלה מיעוט־דתי שהיה ראוי להגנה מצרה? אמת זו נתגלתה בעתונות, בוכוחים המרשניים, וביחוד בוכוחי המורשון האנגלי — עוד לפני הקונגרס הברליני. ע"י כך הוטלה על מעצמות ארפה שהתאספו בברלין בשנת 1878 לשם קביעת משטר המדינות הבלקניות הישנות והחדשות — החובה לעשות לטובת יהודי סרביה ורומניה מה שעשו, בשנת 1856, לטובת ישאר תושבי הארצות הללו, בהעמידן אותם תחת חסות חקים שוים. בהשענה אז על הצעת צרפת והצהרת זכות־אנוש, לא פקפקה ארפה אף רגע ותחוקק את החק־היסודי למדינות הבלקניות. החלטותיה עברו את גבולות הבטחותיה בדבר שויון גמור ומחלט של הזכיות האזרחיות והמדיניות לאילו קבוצות. באשרה את השויון הזה לכל האנשים מבלי הבדל אמונה־דתית, הכניסה לתוך החק בין־הלאמי עקרון כללי שכל האומות צריכות לגשמו.

איש לא יתפלא שהעקרון הזה מצא לו מתנגד אחד — אחד במספר אמנם — והוא בא־כחה הראשי של רוסיה הנסיך גורטשקוף שלבו נמלא דאגה משויון־זכיות זה לכל הנתינים מבלי הבדל הדת במדינה שבה נרדפים היהודים כ"כ *). הוא העיז לצאת בחמה שפוכה גם נגד יהודי סרביה, רומניה וארצות אחרות, אך הנסיך בעצמו כאלו התחרט אח"כ וישתדל להמתיק קצת את מרירות גלוי־הדעת המוזר הזה. דבריו לא היו ברורים ובא־כחה השני של רוסיה, האלוף שובאלוף, שהיה יותר זהיר מהראשון, ראה את עצמו מכרח להצהיר כי „הערות הנסיך אינן התנגדות לעקרון, אלא, אם צריך להביא תקונים מיוחדים באילו מחוזות ברוסיה לרגלי הקבוצים היהודים הגדולים שבהם — לתקן את המצב מבלי לנגע בחפש־הדתי שרוסיה משתוקקת מאד להתפתחותו. „הדברים האלה לא היו רק כפירה מצד הנסיך גורטשקוף במדיניות ארצו ביחס ליהודים, אלא גם כחש וגזר־דין. חברי הקונגרס שתקו על הדבר הזה אך נשיאו הביע את מחשבת הכנסיה באמרו שאפילו אם יש מה להגיד נגד היהודים, אין הממשלות המציקות להם יכולות בכ"ז להרחיץ בנקיון כפן, ואשמתן גדולה בזה שהן מציקות להם ושוללות מהם את זכיותיהם האזרחיות והמדיניות. ערך משפט זה שנחרץ במקום גבוה היה גדול מאד וההיסטוריה היתה צריכה לשמור אותו. הנה מדוע היה הנצחון בטוח, ודעת הקהל לפני הקונגרס, ואפילו ברוסיה, היתה לטובת השאלה: שני באי־כחה של רוסיה הצביעו בעד כל החלטות הקונגרס.

אולם, שנים אחדות אח"כ, התקדר האפק המדיני וסערה נוראה התחוללה בגרמניה ובאוסטריה, וביותר כח ועז ברוסיה. הקונגרס הברליני אשר אמנם מדיניות חדשה אך החלטותיו לא חלו אלא על המדינות הקטנות שגורלן היה נתון בידיו. באחת הארצות הללו, ברומניה,

---

*) עיין את כל הפרטים על זה ב„חמשים שנות היכטוריה" חלק א', תרגום א. אלמאליח דף 165 ואילך.

ליהודי מדינות אחרות, כאנגליה וצרפת למשל, כאלו הבדל זה איננו תוצאות המשטר השונה שבו חיים היהודים. להעמיד אלה נגד אלה, להציג את האחדים כראויים לזכיות שמהן נהנים ולכבוד ולהתחשבות מצד הקהל, ולהאשים את האחרים בתור אנשים הראויים לבוז – זו היתה התואנה האחרונה שנתעוררה מצד צוררי ישראל. מאז ומעולם התנצלו העריצים על סיוגים כאלה. צריך היה איפוא להודיע ולפרסם לפני כל העולם שלא הכירם עד אז, — את היהודים האלה וזה היה אחד התפקידים שחברת כי"ח הטילה על עצמה.

בשנת 1860 נוסדה האליאנס במטרה לאשר ולחזק את הערבות השוררת בין היהודים, לאחד אותם לשם מלחמה „נגד המשפטים־הקדומים, נגד ההתאוננות והשקרים", נגד עיוותי־הדין, „הרדיפות והמצוקות שהיו מנת חלקה של היהדות", לאחד אותם בכדי לחזק את הדת היותר קדומה והיותר פשוטה שבין הדתות הרוחניות, למען תפריז על זכיותיה, תגלה את חיוניותה בתנועת המחשבות הגדולה ההולכת ופועלת יותר ויותר, במלחמה הנלהבת של החברות החדישות", היא רצתה לאחדם למען יעמדו בכל תקף על הרעיון הנשגב של אל יחיד ומיוחד, ויגינו על „חפש המחשבה, על חיי הנשמה שלא נשמרו בשום מקום כ"כ היטב כמו במדינות שבהן שולטים היהודים"; היא אחדתם בכדי שיושב לרוב היהודים „הרובצים עדיין תחת סבל עשרים מאות שנים של דלות, של עלבונות, ושל גרושים — כבודם בתור אנשים ואזרחים", אחדתם למען „ישיטו עזרה בכל מקום לנרדפים", לשם „הפצת השפעת עקרוני שנת 89 ותורת־היושר היוצאת מהם". היש לך דבר יותר מושך־לב מאשר לראות את יהודי המדינות החפשיות, אלה שאין להם מה לדרוש לטובת עצמם, בשהם ערבים על אחרים ומתאחדים יחד ביחידה בלתי־נפרדת, יחידה שבה היו מתערבים ע"י אמונתם, זכרונותיהם, מסורותיהם ומעלותיהם־ההיסטוריות שכל העולם צריך להיות אסיר תודה להם עבורן ושאיפותיהם לעתיד שהמהפכה הכינה לכל האנושיות? אין לך דבר יותר מבשר לרכוש לטובת היהודים את לבות אנשי־היושר וידידי־החפש, דעת־הקהל ותמיכת־הממשלות — מאשר המחזה הזה. השעה היתה מבשרה לכך, רוח של חרות נשבה בכל ארפה; איטליה המשוחררת והמאוחדת בטלה את כל חקי ההגבלות שהיו קימים עדיין בחצי־האי והכריזה שויון־זכיות לכל האיטלקים בלי הבדל דת וגזע.

ובכל זאת כמה אבני־נגף וצורי־מכשול עמדו עדיין על הדרך! נגד כמה משפטים־קדומים ושרירות־לב ופניות־פרטיות היה צריך להלחם! כל המכשולים האלה עמדו בשעת המלחמות הראשונות שחברת כי"ח היתה צריכה להלחם לטובת הנרדפים. ואין לך דבר יותר בולט מאשר המארעות שארעו בשויצריה וכמעט, באותו זמן, גם בארצות הבלקן. מדינה חפשית ונאורה כשויצריה היתה עדיין, בשנת 1861, סוגרת את שערי חלק ממדינתה בפני הזרים היהודים הנהנים במדינותיהם מכל הזכויות האזרחיות והמדיניות. הממשלה ההלבטית הביאה את הענין עד לידי סכסוך בינה ובין צרפת, ולא הרכינה את ראשה, אחרי שלשים שנות התעקשות, אלא לפני החלטתה הנמרצת של צרפת ולפני איומיהן של ממשלות אחרות ששום אמנה־מסחרית לא תחתם אתה כ"ז שלא תכיר בשויון־זכיותיהם הגמור של נתיניהן. ובאמת, לא התנגדה שויצריה ליהודים אלא בכדי להביא תועלת לסוחריה היא. גם המלחמה לטובת החפש־הדתי במדינות הבלקן גרמה לערעורים ומחאות ממין זה. לשוא הסבירו לסרבים ולרומינים שארפה לא שחררתם משלטון התורקים בכדי לתת להם את האמצעים לדכא חלק מנתיניהן: — הם היו באחת. במשך חמש עשרה שנה עמדו ממשלות סרביה ורומיניה נגד מחאות ארפה ודרישותיה ואיומיה. נסיך סרביה בעצמו הכרח להודות שאין מה להתאונן

הערביים שבספרד — הסכימו יחד ביניהם לתגר מלחמה במחשבה. ואיה איפוא הסתתרה מחשבה זו אם לא בתוך כתלי בית־המחסה הצנוע והפעוט שנתנו לה היהודים. הם, ורק הם בלבד, התעקשו להגות מחשבות ובשעה־הארורה ההיא נשארו הם היחידים מצפונה־המסתתר של התבל החשוכה. גם הערבים וגם הנוצרים לקחו מהם את האבוקה שהאירה את התבל.

הכנסת ידעה את כל הדברים האלה; אולם הדבר היחידי שבגללו היתה כל האנושיות אסירת־תודה ליהדות, זוהי הסבה עצמה של איבתה הממושכת. אפילו על שדה־הדת, כשהכנסת היתה קוראת את היהודים להתוכח אתם, לא היה צבא כמריה וכהניה יכול לנצחם אפילו בהשחיתו את פני תורתם, והנשק האחרון נגדם היה כח־הזרוע, ומי הצדיקם? ומי עמד אז בפרץ לטובתם? בודדים וגלמודים היו תמיד ובודדים וגלמודים נשארו. ואפילו כשכל הכחות האדירים אשר על פני האדמה נועדו יחד להצמיתם, לא נואשו היהודים ולא אבדו את תקותם. ספריהם היו שמורים, ולמרות כל השרפות ששרפום, עדיין נשארו הרבה כרכים שירוממו את רוחם. כבר ראינו לעיל כי הספרים האלה הם הם שגרמו לתבוסת הכנסת. התלמוד בידי ריכלין, התנ"ך בידי לוטר, העבריות שרוממה את כבוד הספרות העברית — הם הם שנצחו את עריצותה הדתית של הכנסת; וכשוו אבדה את כח־לחצה — עמדה ליהדות הרוחה. אולם, בזה לא הקיץ הקץ לרדיפות ששאבו את כחותיהן ממקורות אחרים חוץ מהדת: איבת הכמרים העסוקה, אהבת הבצע של הנסיכים והאצילים, הבערות, המשפטים־הקדומים, פראות ההמון, הבוז להלשת היהודים, בודדותם, שפלותם שבאה בתור תוצאה מדלותם — כל אלה היו סבות הרדיפות שנמשכו עוד במשך הרבה והרבה דורות.

אמנם, אילו נפשות עדינות ואצילות היו תמיד משתתפות בצער היהודים, ופה ושם היו נשמעות מחאות־עזות נגד העול שנעשה להם. לאט לאט, מימי התקונים והתחיה, נשתפרו קצת המדות, המתקו הדינים ובסכסוכי־הדתות, הופיעה הסבלנות שממנה הפיקו היהודים תועלת ידועה. אולם הממשלות הרודפות לא שנו במאומה את יחסיהן ומעליליהן ביחס ליהודים; צריך להגיע עד המאה הי"ח בכדי לראות איך מעמידים את כבוד האיש וזכיותיו כתורה חדשה שאותה למדו כל הוגי־המחשבה הגדולים של התקופה, תורה שתוצאותיה היו, בימי המהפכה הצרפתית, הצהרת זכיות־אנוש.

תורת היהודים נתפרסמה אמנם, אך מי הכיר את היהודים עצמם? לכל היותר הכירו אותם במדינות שבהן חיו. בצרפת לא רב היה מספר האנשים כמיראבו וכגריגואר, שחקרו את היהודים וידעו להעריכם. הוגי־המחשבה האלה עבדו בכדי לשנות את דעת־הקהל על היהודים. אך המכשולים שעמדו על דרכם היו רבים כי במשך זמן רב קמו ליהודים מתנגדים רבים וחשובים שעמדו כאבני־נגף על דרכם ולא נתנו שיכירו בזכיותיהם האזרחיות והמדיניות. אולם, רוח־המהפכה נצח סוף סוף ומחוקקי התקופה ההיא סברו ששחרור היהודים הוא הכבוד היותר גדול שיוכלו להנחיל לעקרונים הגדולים שעליהם הכריזו זה עתה. אולם, אם אמנם בצרפת לא היה מי שהתנגד לשחרור זה — היו בכ"ז קיימים משפטים־קדומים שמהם סבלו במשך זמן רב וצריך היה איפוא לכבוש את דעת הקהל הגדול.

והיהודים בהתאמצויותיהם, בערכם־המוסרי ובהתרוממותם־החברתית — רכשו בהדרגה את דעת־הקהל הזאת. אולם, בזה כמו בשאר הדברים לא באה קדמה מבלי הרבה מכשולים. במדינות אחדות היו החקים טובים להם. אולם, כמעט בכל מקום לא באה שום תמורה בחייהם. וכשהיה מי שיתאונן באזני הממשלות הלוחצות את יהודיהן על מצבם של אלה והיה מראה להם את היהודים במדינות אחרות ואת התמורה הטובה שבאה בחייהם ע"י משטר־החפש — היו הממשלות מגינות על עצמן באמרן כי יהודי מדינותיהן אינם דומים כלל

מסקנות

לקחי העבר. — תפקיד היהודים בימי הבינים. — קדמת הסבלנות אחרי התקינים והתחיה. — המאה הי"ח; המהפכה הצרפתית; מיראבו; הכמר גריגואר; שחרור היהודים. — יסוד חברת כי"ח בשנת 1860; היא מאחדת את יהודי כל העולם למלחמה נגד המשפטים־הקדומים שמהם סבלו. למלחמה נגד הרדיפות „להפצת השפעתם של עקרוני שנת 89 וחק הישר היוצא מהם". — התערבויותיה הראשונות של חברת כי"ח; שויצריה, סרביה, רומיניה. — אמנת ברלין. — האנטישמיות הגרמנית. — מצב היהודים ברוסיה. — התאמצות היהודים לשם התפתחותם השכלית והמוסרית, תנאי התרוממותם החברתית. — מוסדות החנוך של האלינס באפריקה, בתירקיה, בפרס וכו'. — תמיכת האמות האירפיות. — השנויים שהתהוו בעדות בהשפעת ביה"ס. — ההגירה. — הציוניות. — פעולת חברת כי"ח.

עיון בהיסטוריה החדישה בשנותיה האחרונות — משאיר רשם של עצבון עמוק. המאה הי"ט נגמרה ברע והמאה הכ' התחילה ברע. התפרצות האנטישמיות בגרמניה ובאוסטריה, חקי ההגבלות ברוסיה, הפרעות שפרצו במדינה זו — הן העובדות הבולטות המציינות את השנים הרעות הללו. האנטישמיות נסתה להשתער גם על צרפת. אולם המפלה העצומה שנחלה בה, גרמה בהכרח להחלשתה בגרמניה ובאוסטריה. רדיפות היהודים לא הצטמצמו אמנם, לא ברומיניה ולא ברוסיה. במדינה זו נמצא המספר היותר עצום מכל היהודים המפוזרים בכל ארצות התבל. ההוה מדאיב־לב ואין איש יודע מה צפון בחיק העתיד. ממה צריך לגור ומה יכולים לקוות? תשובת השאלה הנוססת הזאת נמצאת בתולדות העבר, בחקירה במצבה הכללי של היהדות בזמן הזה, וביחוד בסקירה כללית בעבודה שיהדות זו עובדת בכחותיה העצמיים בכדי להחלץ מכל כחות־ההרס המקיפים אותה להשמידה.

העבר מלא לקחים. רק מאות שנים אחדות מבדילות בינינו ובין הזמנים שבהם היתה היהדות נלחמת, מבלי כח ומבלי משען, נגד הכנסת המנצחת שהיתה מחרימה ומנדה את היהודים וכשהחרם הזה היה מציגם להתנפלויות העמים הרבים אשר תחת שלטונה. חיי היהדות, עד כמה שזו היתה משפלת ועד כמה שהעלילו עליה — היו מטרידים תמיד את השלטון. הוא היה מרגיש כי עוד מרצה אתה וכחות־יצירתה לא תמו עדיין בהולדת הנצרות והאישלם. „התסלח הממשלה לה, ליהדות, — כמו שאמר מישלה — את השם הטוב שרכשה בימי הבינים ע"י העולם כלו? במשך זמן רב היו היהודים הטבעת האחת שקשרה את המזרח למערב; בעזובה הנוראה שהיתה באנושיות ושהוליכה שולל את הנצרות ואת האישלם — קשרה היהדות את האנושיות הזאת מקצה העולם האחד ועד קצהו השני ע"י המסחר והאור בתי־כנסיותיהם המרובים של היהודים, בתי־ספרם, ישיבותיהם ובתי־מדרשותיהם — היו הקשר היחידי שהחיה את האנושיות המפוררת לרסיסים, ויעניק לה היים שכליים ותרבותיים. ולא זה הכל: היו זמנים שבהם כל הברברים, כל הפרנקים, כל עובדי האלילים היונים, ואפילו

גם שערי מוסדות החסד והצדקה פתוחים לפניהם: הם לקוחותיו היותר חשובים של המוסד „ביארד אוף גיארדיינס", שכל נדבות היהודים האנגלים וצדקותיהם זורמות אליו. אין המהגרים פונים למוסד זה אלא בבואם לארץ אנגליה, בשעה שהם מחפשים עבודה, אך תמיד הם שואפים להחלץ מעזרתו ולא להיות זקוקים אליו. כשהם רוצים להתחיל באיזה מסחר או באיזו תעשיה, נותן להם ה„ביארד אוף גיארדיינס" הלואות גדולות מקפות המלוה שלו, והמהגרים מסלקים לו כסדר את חובותיהם, ולכן אין לו הפסדים גדולים. אין המהגרים מצליחים תמיד בעבודותיהם, ואלה אשר מפני אי־הצלחה או מפני מסבות־הזמן חיים חיי צער — מקבלים תמיכות תמידיות מהביארד אוף גיארדיינס. משאות הועד הזה הם כבדים, אולם אינם עוברים את גבולות יכלתו. הועד מקבל בסבר פנים את כל נגועי הרדיפות הדתיות ועוזר להם, ופעולותיו מנחילות כבוד ותפארה גם למדינה שפתחה את שעריה לפניהם, וגם לעדה המטפלת בהם ועוזרת להם. אפס, אין ההגירה באנגליה חפשית עתה כמו שהיתה לפנים. ישנן נגדה אילו הגבלות בתקף החק על הזרים „אליין ביל" שהוחק מתוך רוח של לאומיות מפרזה המפליאה את מכיריה של חפשיות כל כך קדומה כזו שבאנגליה.

צריך לעבר לארץ ארפה ולרחבה בכדי להקר חקירה שלמה את ענין ההגירה. הרבה מדינות שסגרו את שערי ארצן בפני העניים — פותחות אותם בפני העשירים, בפני אלה שמצבם החברתי מרשה להם שלא לפל למעמסה על אחרים. ישנן מדינות קטנות כהולנדיה וכבלגיה שבהן התישבו המהגרים בחפש גמור. יש בבלגיה מושבת מהגרים חשובה מאד ביחס למספר היהודים הבלגים; במשך עשרים וחמש השנה האחרונות עלה מספר היהודים שם ליותר מ 12000 נפש. הקרה כדבר הזה גם בארצות אחרות? המספרים ידברו מאליהם, אולם הם לא הגדילו בהרבה את הסך־הכולל של ההגירה. מספר המהגרים יתרבה בודאי כל זמן שהיהודים ירדפו ברוסיה וברומניה. התעצר ההגירה כשתחדלנה הרדיפות? היהודים קשורים בלי ספק לארץ־מולדתם. אולם, ההגירה תמשך בכ"ז משום שלהרבה אנשים יש קרובים בנכר והם נמשכים אחריהם. יבוא יום שהארצות הרודפות את היהודים תצטערנה מאד על שהבריחו את היהודים להגר ועי"ז אבדו את אחד מכחותיהן החיוניים. הסוחרים והאכרים ברוסיה מתאוננים כבר על הנזק העצום שגרמה להם ההגירה, אך הממשלה איננה מטה להם אזן קשבת ואחרי שכמה וכמה ועדים תומכים בהגירה ומנהלים אותה — היציאה נמשכת!

יהודים רוסים באו לגרמניה במשך כל הזמן ששעריה של זו היו פתוחים לפניהם, לאנגליה, לצרפת, לבלגיה ולהולנדיה. לאט לאט התרבה מספרם, ביחוד באנגליה ובצרפת. יחד עם אכסניה טובה היו מוצאים היהודים בארצות הללו גם עבודה וגם סיוע כשהיו זקוקים לו. מוסדות החסד והצדקה היו פתוחים לרוחה לפניהם, ובשתי המדינות הללו ביחוד, נתנה תשומת־לב מרובה לחנוך בניהם. בפריז נתקבלו ילדי המהגרים בכל מוסדות־החנוך הצבוריים. „ועד העזרה היהודי" תומך בהם בתמיכות שונות ע"י קפות המלוה שלו ביחוד, עוזר להם למצא עבודה. גם חברות העזרה ההדדית עוזרות לועד להקל את ענים, ובית החולים היהודי מקבל את חוליהם. בניהם לומדים בבתי־הספר של העדה שרק בהם יכולים להתקבל כ"ץ שלא למדו את שפת מולדתם החדשה.

במוסדות־החנוך, בית־היתומים רוטשילד, ביה"ס למלאכה שבו לומדים כל מיני מלאכות, ביה"ס „פליים פיקט" לילדים, מפעלי המלאכה לצעירות, בית המחסה נויילי, בית־היתומות, מוסד בישופסהיים שממנו יוצאות מורות, פועלות ופקידות בבתי־המסחר — מקבלים הרבה מבני המהגרים מרוסיה ומרומיניה. ומשום שאלה משתוקקים להשכלה — הולך מספר המתכוננים לבתי־ספר עליונים ולאמנויות חפשיות, הלוך ורב. הם נכנסים ביחוד לבתי המדרש לרפואה. מוסד גולדשמיט תומך בהם בשנות ההכנה לאמנויות חפשיות ששום אחת מאלו איננה סגורה בפניהם: הם תופסים מקום חשוב בתעשיה, בעבודת המגבעות, בתעשית הפרוות והבגדים ובנגרות ומצליחים בהן מאד עד שמגיעים להיות בעלים. גם בשדה התרבות וההשכלה תופשים מקום חשוב והם משתדלים להביא תועלת למדינה שקבלתם בזרועות פתוחות. הם, לא רק קשורים אליה בעבותות־אהבה אלא גם שואפים להיות חלק בלתי־נפרד ממנה. הם מסתגלים לרוחה ולמדותיה והם מזדככים בבואם במגע ובמשא עם תרבותה. כל הבנים שנולדו על אדמת צרפת, משתדלים מיד, בהגיעם לגיל ידוע, לקבל את הנתינות הצרפתית ומזניחים את נתינותם הרוסית והרומינית. כלם רוצים להיות צרפתים ולעבד את צרפת. במשך דור אחד יטמעו בטח לגמרי בין הצרפתים, וכעת הנם יסוד חשוב והגון של העדה היהודית.

לצד מוסדות העדה, יסדו המהגרים מוסדות אחרים שמטרתם העקרית היא החסד או למודי־הדת. יש להם חברות של עזרה הדדית ובתי־כנסת. אחד ממוסדותיהם היותר מענינים הוא המכללה העממית, שבה מלמדים בשטה, למהגרים החדשים, את השפה הצרפתית, ובשעורים כלליים מלמדים את ראשית־למודי ההיסטוריה והמדעים.

מספרם כעת עולה ליותר משליש ממספר יהודי פריז.

מספר המהגרים באנגליה הוא יותר גדול; הם באו למדינה זו ביחוד אחרי פרעות שנות 1881 ו 1882; אחדים מהם באו על מנת להשתקע בה, ואחרים — בכדי לנסע ממנה לאמריקה או אפילו לאוסטרליה. הם קבעו את דירתם ביחוד בלונדון, ויגדילו את מספר העדות היהודיות גם בבירמינגהאם. ליברפול מנשסטר, שבהן יש קבוצים חשובים של יהודים רוסים ורומינים. אפשר להגיד עליהם מה שהוגד לעיל על המהגרים שהשתקעו בצרפת: „הם הביאו למדינה זו את מדותיהם הטובות, את רוח המשפחתיות, את אהבתם לעבודה, את רצונם לתפש עמדה חשובה במסחר ובתעשיה שהם כ"כ גדולים במדינה אדירה זו. הם הצליח, בשאיפתם זו ויצרו תעשיות כאלו שאנגליה היתה זקוקה להן עד אז ותביאן מארצות הנכר. הם יסדו בתי־חרשת לתעשית נעלים ולהכנת בגדים לגברים ולנשים. שם, כמו בצרפת, מקבלים בתי־הספר העממיים ובתי־הספר הפרטיים, וביחוד ה„פ׳ריי סקול" — את בניהם, מלמדים להם את השפה האנגלית ומקנים להם את הידיעות הנחוצות להם".

קבוצה אחרת של אכרים נסתה להתישב באנטוליה בשנת 1899. אלה היו יהודים אשר באו ברובם מדוברוג'ה שנספחה לרומניה עפ"י אמנת ברלין בשנת 1878. הם לא עסקו מעולם בחקלאות. ועדת־המהגרים התורקית שלחתם לאנגורה ותחלק להם קרקעות ב„קאראיה" (מעמורה) סמוך לאנגורה. פטרו אותם מכל מס־קרקעי במשך שש שנים ועשו להם הקלות להתנחל על אדמותיהם במשך עשר שנים. בשנת 1900, התנחלו 136 אכרים ב„קאראיה". קבוץ אחר בן 43 משפחה שגם הן באו מרומניה, התישבו ב„סאזילאר" עפ"י אותם התנאים גופא.

משפחות רומניות אחרות באו עוד באותו זמן, ותבקשנה מהממשלה התורקית הנחות להתישבות באנטוליה. ב„דאבקיס" מצאו אדמות לחכירה. אך לדאבון לב, כל המהגרים האלה, הוץ־מאי־ידיעתם בחקלאות, היה גם המחסור בעוכרם.

האכרים שב„קאראייה" וב„סאליזאר" מצאו בגרמניה תומך נלהב אשר בתקותו הגדולה בהצלחתם, ענין את היק"א שהיתה מוכנה תמיד להושיט יד־עזרה לאכרים. היא תמכה בהם ביד־רחבה אך ללא הועיל. חוץ מכל הקשיים השונים, סבלו האכרים, וביחוד אלה ש„בקראייה" מהאקלים הבלתי־בריא; הקדחות הצהבות עשו שמות באכרים וקאראייה נשמה כליל. היאוש תקף גם את אכרי סאזילאר וילכו גם המה ורק אחדים מהם נשארו כעת. גם אכרי „דאבקיס" לא הצליחו יותר מחבריהם אלה. נסיונם החקלאי היה כקיקיון של יונה, כנסיונן של משפחות בולגריות אחדות שהממשלה התורקית נתנה להם אדמות בפלך איזמיד וקבקגד.

כל הנסיונות האמללים הללו מראים בעליל את נטית היהודים הנאלצים לעזב את ארצם ולמצא להם מקלט בחקלאות. הם אינם יודעים את כל המכשולים העומדים על הדרך וביחוד את האקלים הגרוע. למרות רצונם הטוב אינם יכולים לחיות באקלים כזה, ושום מפעל־קים לא היה אפשרי בחלקיה היותר גדולים של אנטוליה שבה נתנו להן אדמות.

תורקיה היא בכ"ז ארץ־העתיד, עתיד גדול להתישבות־יהודית, בארפה ובאסיה. יש לה, לתורקיה, אדמות עצומות ורחבות־ידים שוממות או בלתי־זרועות ורומניה ורוסיה קרובות אליה. מאודיסה לקושטא אפשר להגיע בכ"ד שעות. אין בתורקיה שום חק שימנע בעד היהודי האזרח או שהתאזרח ע"י הנתינות, לרכש אדמה.

בשתי השנים שקדמו למלחמת תורקיה והבלקנים, באו י"א קבוצות אכרים מרומניה ומרוסיה להתישב במחוזות הסמוכים לקושטא. הם רכשו להם חוות ששטח השתים היותר השובות שבהן עולה, אחת לאלף, והשנית ל 4000 הקטרים בערך. הם חכרו עוד הרבה אחרות והיותר חשובה שבהן, ששטחה עולה ל 3000 הקטרים; 64 משפחה השתקעו בחוות הללו בפרוץ המלחמה הבלקנית, ובעת ההיא היו נושאים ונותנים לשם קנית אדמה ל 46 משפחות רוסית אחרות. זוהי התחלה טובה של התישבות. האדמה שם טובה מאד ולאכרים יש מקורות חמריים. אם הצלח יצליחו, יוכלו אכרים אחרים רוסים ורומנים להתישב בתורקיה, בין בסביבות קושטא ובין באסיה הקטנה, ועד פלך ארם־נהרים הפורה יגיעו.

תמונת ההגירה לא תהיה שלמה אם לא נסקר שוב על ארפה. ההגירה לארפה קדמה להגירה למדינות אשר מעבר לים; אולם במשך זמן רב לא היתה ההגירה חשובה כ"כ. בזמנים קדומים, כל מי שסבל באוירה הכבדה של רוסיה — היה הולך לו לחיות חיים יותר טובים באנגליה, בצרפת ובגרמניה. עוד לפני היציאה הגדולה של שנת 1869, היו בערים הגדולות שבמדינות הארפיות קבוצים קטנים של יהודים רוסים, שמספרם גדל אחרי הפרעות של שנות 2 — 1881.

באיזמיר את הקבוצה הזאת, ואז היה מספרה 16 משפחה (83 נפש). בין האכרים היו רוסים חקלאים, שהיו לפנים נוצרים והתגיירו במדינתם ויברחו לעזב אותה ולהשתקע כאן. למרות נסיעות האכרים והתמורות השונות שנתהוו במשך הזמן, – נתקימה המושבה, ואכריה עמדו בנסיון למרות כל התלאות אשר מצאום; הם קוו שההצלחה תאיר להם פנים אם תהיינה להם אדמות חדשות. חברות ידועות באו לעזרתם, אך גם הפעם לא הצליחו וגם אי־הצלחה זו היתה שלא באשמתם: הם היו מסורים מלב ונפש לעבודתם. אולם אדמתם היתה זבורית שאי־אפשר להצליח בה. כלם התפזרו אז אחד אחרי השני; אלה שנשארו הכנסו לבית־הספר החוה „איר יהודה" הסמוכה לאזמיר, והמושבה חדלה מהתקיים.

מפעל של התישבות אחר הוחל ע"י היהודים הרוסים באי קפריסין. הללו לא באו מרוסיה, אלא מאנגליה שבה התישבו ויעסקו בתעשית־הבגדים הנפוצה מאד בין המהגרים. ממלאכתם זו התפרנסו אמנם אך הם לא היו מרוצים ממנה, כי להם היה אידיאל. שיהודים רוסים יחלמו חלומות מעסק עבור שברוסיה — את זה אפשר להבין; אולם, שיהודים כאלה החיים במדינה חפשית כאנגליה יחלמו חלומות של התישבות – אי אפשר להבין אלא בכח המסורה העצום החבוי באידיאל הזה. היהודים האלה יסדו ביניהם חברה בשם „אהבת ציון" שמטרתה היתה לקנות קרקעות בא"י ולחלקן ביניהם. אולם, אז היתה שנת 1898. הממשלה העותמנית אסרה מכירת אדמה ליהודים. יעצו לחברי האגודה ללכת להתישב בקפריסין, שאם אמנם איננה ארץ־ישראל, בכ"ז קרובה אליה מאד. זאת ועוד, הרי בשנים הראשונות לספירה הנוצרית היה בה ישוב יהודי הגון. ישוב של יהודים שבאו מאנגליה ושעמדו תחת שלטון האי — מצא חן בעיניהם. הממשלה האנגלית המליצה עליהם לפני היק"א, וחברה זו עזרה להם לרכש את האחוזה הראשונה „מרגו" ששטחה עולה 1.284 הקטרים על הדרך לרנקה — ניקוזי. האכרים האלה שמכשולי החקלאות לא היו נהירין להם — התיאשו מהר ויעזבו את האי יסעו אחרי שהיק"א קנתה מהם את אדמתם או נתנה להם את ההון שהשקיעו בה.

אכרים אחרים הביאו למושבה את מעט הכסף שהיה להם. אולם גם הם, כראשונים לא הצליחו, והעזובה היתה כ"כ רבה, עד שבסוף שנת 1908 לא נשארו באי אלא 10 אכרים בשעה שבו היה מקום לחמשים אכר ומשפחותיהם באחוזת מרגו ובשאר האחוזות, ב„שולמקדני" העומדת במרחק שעה אחת בערך מזרחה ל„מרגו" על דרך ניקוזי – פמאגוסטה וששטחו הכללי הוא 415 הקטרים; והשני „קוקליה" ששטחה עולה ל 383 הקטרים שנקנתה בשנת 1903 במרחק שתי שעות מ„שולמקדני" על דרך ניקוזי — פמאגוסטה. הצריך לראות בעזובה זו דבר אחר חוץ ממקרים כאלה השכיחים כ"כ בתולדות ההתישבות? אין באי קפריסין שום דבר העלול להביא לידי יאוש. אדמתו פוריה ומסוגלת לכל מיני עבודות־אדמה, לפלחה, לעצי־פרי ולמרעה וכל זה הוא גורם חשוב להצלחת אכרים סבלנים.

עוד מתחלת שנת 1911, באו לאי הרבה קבוצות אכרים חדשות; 18 אכרים ו 26 חוכרים עובדים בשלשת האחוזות ומספר נפשותיהם 130 נפש, שהוא המספר היותר גדול שהיה באי עד היום. כל אחד ואחד מהאכרים האלה הביא 2500 פ'רנק, היק"א נתנה לכל אחד מהם כסכום הזה, ובאפן כזה יכלו להתישב ולקנות את החמר החקלאי שהם זקוקים לו. להוכרים נתן כל הנחוץ לדם: זריעות, חמר,מקנה ועזרה לכלכלתם ולכלכלת משפחתם. ואעפ"י שמבין החדשים שבאו היו רק חקלאים אחדים -- הצליחו האכרים והחוכרים כ"כ בשאר המושבות עד שאפשר לקוות שגם שאר המתישבים באי יצליחו לא פחות מהם.

עוד מתחלת המאה הי"ט היה באפריקה הדרומית מספר גדול של מהגרים יהודים שלקחו חלק חשוב בחיי המחוז הזה התעשיתיים והמסחריים. ב„קאפ" יצרו היהודים לעצמם מעמדים חשובים מאד במסחר צמר־הגפן והעורות והם תופשים מקום חשוב מאד בין מזייני־אניות, בעלי התעשיה בציד ומגדלי בנות־היענה. בזמן האחרון התחילו להתעסק בנצול אבני־היהלום והזהב. אפשר לראות את החריצות וההצלחה כאלה גם בין קבוצי היהודים שבשאר חלקי אפריקה הדרומית: ב„נאטאל" בקולונית אורנג' ובטרנסבאל. היהודים האלה שבאפריקה הדרומית היו בתחלה יוצאי מדינות שונות. הם באו מהולנדיה, מהונגריה, מאנגליה ומגרמניה. אולם, בשנים האחרונות של המאה הי"ט, ובשנים הראשונות של המאה הכ' — באו למקומות אלה הרבה מהגרים רוסים. הד"ר הרץ שהיה לפנים הרב הראשי ביוהנסבורג וכעת הרב הכולל בבריטניה הגדולה, כותב כי לפני כחמש ועשרים שנה, היה קשה מאד לקבץ בקפסטון מנין של יהודים לתפלת יום השבת. כעת עולה מספרם שם ליותר מעשרת אלפים נפש. מספר כל יהודי אפריקה הדרומית כעת עולה ל 50000 נפש בערך המתחלקות באפן כזה: 20,000 בקאפ ; 1700 בנטאל ; 600 ברודהזיה ; 1,600 באורנג' — 25,000 בטרנסבאל. העדה היהודית הראשונה באפריקה הדרומית נוסדה בקפסטון בחדש נובמבר שנת 1841, ובית־הכנסת הראשון נפתח בעיר ההיא בשנת 1862. עדות יהודיות אחרות נוסדו בכל המדינה ההיא אחת אחרי השנית. ביוהנסבורג שהיא המרכז היהודי העקרי שבאפריקה הדרומית, בפריטוריה, בבלומפונטן, בקימברלי ובהרבה ערים אחרות פחות חשובות. הרבה מכשולים דתיים ומדיניים עמדו לפעמים לשטן על דרך היהודים. כן, למשל, שווי־הזכיות הדתיות שהכרז ע"י הנציב ההולנדי בשנת 1804 בטל שתי שנים אח"כ בימי הכבוש האנגלי ולא החזר אלא בשנת 1820. אח"כ, באו המלחמות המרגיזות בגלל מצב היהודים הזרים שהממשלה התחשבה אתם כאת אזרחים ממדרגה שנית. על ההגבלות כלפי הזרים, היו עוד הגבלות אחרות בתור יהודים. אולם, כל המארעות הללו נגמרו בשלום וכעת מתחילים להכיר שיהודי אפריקה הדרומית הצטינו במעלותיהם התעשיות והמסחריות הגדולות אך „התבוללו" לגמרי, והרבה מהם מלאו תפקיד מועיל ומזהיר בחיים הלאומיים, החל מנתנאל אייזיקס „נציב ראשי" של חלק גדול מ„נאטאל" החפשית, ושאול סלומון שהיה מנהיג הסיעה החפשנית ושאותו כנו בשם „דיזרעאלי של קאפ", — ועד שמואל מרקס ידידם של פול קרינר וגנרל בושה, שלקח חלק חשוב במשא ומתן שהיה בין אנגליה והבורים לשם הפסקת המלחמה. כל אלה, מבלי לחשוב את היהודים הגדולים כ„פ'אס, ברגטהייל, לוי, ארליך, בומאן, קיש, ב'ריים והרבה אחרים שנשאו משרות מזהירות במדינות השונות שבאפריקה הדרומית בהנהגת המדינה, המשפטים והמדיניות.

ובמזרח, לא רק במחוז ארץ ישראל נסו המהגרים נסיונות של התישבות אלא גם במקומות אחרים. כעשרים משפחה עותמניות יוצאי רוסיה ורומיניה השיגו, בשנת 1888, רשיונות מהממשלה העותמנית להתישב על האדמות הסמוכות לאיידין. הם קוו ליסד מושבה חקלאית מצליחה. לדאבוננו, לא היה מצב הקרקעות טוב והאקלים, חוץ משנים שלשה, לא היו מוכנים לעבודה־חקלאית. זאת ועוד, חסרו להם מקורות מספיקים ליסוד המושבה ולסדורה. חברת כי"ח המציאה להם מכשירי־עבודה ובהמות. אולם התוצאות לא יכלו להיות מתאימות להתאמצויותיהם. הם עבדו אז, או ע"י אדמות מחכרות, או כפועלים אצל בעלי אחוזות ואריסים שבסביבותיהם. אולם, גם כאן התיאשו אחדים מהם ולא נשארו קשורים אל הקרקע. אחרים באו תחתם וימלאו את מקומם. בשנת 1894 בקר הא' אריה, מנהל ביה"ס של האליאנס

אולם, ישנו בברזיליה מרכז מושבתי, שנוצר בשנת 1904 ע"י היק"א בפלך „ריאו־גראנדי". אקלימו מבריא ונוח ואדמתו פוריה. החברה קנתה, בכניסת המישור הגבוה אשר בחלקו הצפוני של המחוז „סנטה מאריה" — אחוזה ששטחה עולה ל 5.500 הקטרים. שם נוסדה המושבה פיליפזון שבה חיות 56 משפחה אשר כל ראשיהן אכרים. ואעפ"י ששטח הקרקעית שנתנו להם אינו גדול כששח האדמות שנתנו לאכרים היהודים בארגנטינה — אעפ"י כן יכולות הן להספיק לזריעות רבות ושונות: חטה, פולים, דורה, תפוחי־אדמה, טבק ועוד. גדול פרות וסוסים מכנים להם רוחים השובים, וכל חלב פרותיהם נמכר לבית מסכר־חלב. שאיפתם היחידה היא להיות בעלי אחוזותיהם. ולכן הם מסלקים ברצון את ההלואות שנתנו להם לקנית אדמותיהם. בניהם מבקרים את ביה"ס שבמושבה. כמו אכרי ארגנטינה, כן גם הם יסדו חברה הדדית בשם „פונדו קואופרטיבו", שמטרתה היא נתינת הלואות לאכרים הזקוקים להן. היא סדרה גם שרות־רפואית ולפעמים היא מפשרת בסכסוכים המתפרצים בין האכרים. היק"א נותנת את החלק היותר גדול של הוצאות האגודה הזאת.

הנסיון שנעשה במושבה פיליפזון היה מוצלח מאד ולכן התרחב הישוב וגדל במחוז ההוא. בסוף שנת 1910 נקנתה, במחוז פאסו פונדו, אחוזה בת 92.000 הקטרים ויער עשיר מאד מכסה יותר מ 40.000 מהם. ובהיות שאחוזה זו מקושרת ע"י מסלת הברזל, יכולה היא לקבל מעתה כשמנים אכר. זוהי התחלה של התישבות במחוז שהממשלה מביטה על יסוד מושבותיו בעין טובה.

אם נטייל בתוך אמריקה הדרומית, אפשר לפגש בה הרבה מהגרים מרוסיה ומרומיניה שבאו בתקוה להבטיח כאן את עתידם ע"י מלאכה או מסחר. בערים אחדות ב„ונצואילה" נתהוו קבוצות יהודים שבאו ממרוקו. לא הרדיפות הניעו את האנשים האלה להתרחק מארץ מולדתם אלא הדלות: מפחד פן יתגונו בעירם הרחיקו לכת לנסות את מזלם בנכר. הנוסעים הם ביחוד הצעירים. החנוך שקבלו בביה"ס עורר בקרבם את התשוקה להתרומם מעל למצבם הנמוך. הראשונים שנסעו מזה זמן רב, הצליחו יפה והצלחתם גררה אחרים אחריהם. הנוסעים כעת אינם דואגים הרבה, כי בטוחים המה למצוא בארצות הרחוקות הללו את בני ארצם שיושיטו להם את ידם, יעזרו להם בעצותיהם ויתמכו בהם בשעת הצרך. זרם מסודר של הגירה נקבע ממרוקו לאמריקה הדרומית.

מורה אחד מבתי הספר של האליאנס במרוקו, מר פיזה, שנדחף, כמו שהוא כותב, בשנת 1910 „ע"י חליפות הזמן עד איקיטוס, בפרו, נמצא בתוך מושבה יהודית חשובה שבה נמצאים כמאתים תלמיד של האליאנס על 300 יהודים שבאו ממדינות שונות". השנים הראשונות לביאת המהגרים, הן שנים נוראות להם. „הם צריכים להתרגל לאקלים הארץ, למדותיה, למנהגיה ולמסחרה. הם מצליחים ליסד שוקים גדולים שבהם מצברים את יבולות ארפה ואמריקה. „הם מפליגים בסירות קיטור לארך כל החוף ומחליפים את סחורותיהם בקשוק. חיים כאלה הם קשים מאד, כי לפעמים צריכים המהגרים לבלות חדשים שלמים בתוך הסירות הללו והם נזונים רק מארז וסמוך עד שהיהודי יבוא לסירתם לקנות מהם את סחורתם. הרבה מהם לומדים במשך חדשים אחדים את דרך־הים ב„אומאזון" ומשיגים תעודת מלח, והריהם איפוא מלחים, סוחרים, מביאי־סחורות ומוציאיהן גם יחד. הם, יחד עם אילו בתי־מסחר ארפים, הם המוציאים היחידים את הקשוק, הם המתווכים היחידים בין ארפה ובין מדינה זו, והם גורם חשוב של קדמה והמתדנות. כל המכיר את התפתחות הארץ הזאת הודות להתאמצויותיהם — מוקיר מאד את עבודתם".

התפתחות חדשה התחילה במושבות משנת 1896 ואילך. אחרי יסוד הרטוב ומטולה בשנת 1896 ואחרי יסוד מושבות אחרות ע"י היק"א בשנות 1908—1901,— יסדו „חובבי ציון" מרכזים חקלאיים אחרים: אחד בשנת 1907 ב„באר יעקב" בין ראשון לציון ורחובות, ב 200 הקטרים ושבעים נפש, והשני, בשנת 1908 בעין־גנים (בגבולות פתח תקוה) ב 65 הקטרים ומאה נפשות. קבוצה של יהודים רוסים עשירים קנתה בשנת 1910 בצפון טבריה, את „מגדל" שבה עובדים כמאה פועלים, וקבוצה אחרת בשם „אגודת נטעים" קנתה, בקרבת חדרה, 300 הקטרים אדמה ותטעם שקדים ופרדסים.

גם הציונים עסקו ביסוד מושבות חקלאיות. ה„פלסטיין לאנד דיבלופמנט" מוציאה סכומים עצימים המתקבצים מאת הציונים שבכל אתר ואתר, שהנם עדיין רחוקים מאד מהציוניות כמו שהבינה יוצרה ומחוללה הד"ר הרצל. לפי דעת הרצל—המושבות כצורתן משנת 1878 לא היו כראויות להערצה. הוא בנה את „המדינה היהודית" בדמיונו בטרם ימצא לה איזו ארץ שהיא. הוא העביר את המדינה הזאת לא"י וכשלא הצליח לעשות כאן מאומה העבירה לארץ אחרת מבלי הצלחה יותר גדולה *). אחרי תבוסות תכופות שבהן הקריב את חייו על מזבח עמו, הכירו הנוהים אחרי שטתו כי אין דבר יותר טוב לעשותו בא"י מאשר ללכת בדרך האכרים ולעשות מה שעשו הם במשך שלשים שנה: לזרע, לנטע ולקצר.

ה„פלסטיין לאנד" רכשה בשנת 1907 את „כנרת" ואת עין ג'אמי, שתי אחוזות אחת בת 280 ואחת בת 310 הקטרים על שפת ים־כנרת בנקודה שבה יוצא הנחל מהאגם. מספר הנפשות בהן 80 עוסקות כלן בפלחה. בשנת 1910 קנתה החברה הזאת עוד קניות אחרות: מרחביה (פ'ולה) ואחוזה גדולה בת 320 הקטרים בעמק יזרעאל במרחק שתי שעות מחיפה. מספר תושביה 100 נפשות. בשנת 1911 נקנו עוד 320 הקטרים סמוך למושבה ימה שנמכרו לחברה אמריקנית לנטיעת שקדים וזיתים (30 תושבים). באותה שנה נקנתה גם ג'מטה (רוחמה) (510 הקטרים) שנמכרה ליהודים ממוסקבה לשם נטיעות עצי־פרי. בשנת 1912, „ביר עדס" (370 הקטרים) בין כפר סבא ופתח תקוה,נמכרה לאנשים פרטיים לשם אותה המטרה גופה. קספוריה (435 הקטרים) ביהודה ממערב להרטוב.

יש לציונים ביהודה, בלוד ובחולדה, שתי חוות בנות 300 או 400 הקטרים נטועות שקדים וזיתים.

ה

בשאר המדינות

חוץ מתנועות ההגירה הגדולות שהביאו כמה וכמה יהודים אמללים לארצות הברית, לקנאדה ולקהלית ארגנטינה, — אפשר להזכיר עוד כאן כי אילו קבוצים פחות חשובים נתהוו בשאר המדינות במחוזות שונים, בברזיליה, בתורקיה, בצרפת, באנגליה ובכל מקום שבו קוו המהגרים למצא חיים יותר נורמליים ויותר חפשיים.

המסחר בין ארפה וברזיליה הוא חשוב מאד ובו מתעסקים ארפים, סוחרים שונים ממדינות שונות וביחוד מאנגליה, מגרמניה ומצרפת. ואם ביניהם לא חסרו כלל יהודים ממזרח ארפה — סמן שהם באו לבדם, ולכן אין ברזיליה תופשת מקום חשוב בתנועת ההגירה הגדולה של יהודי ארפה המזרחית לאמריקה.

---

*) המחבר המנוח נפטר באמצע המלחמה העולמית ולא זכה לשמע את הצהרת בלפור המפרסמה העושה את א"י לבית לאומי לעם ישראל — המתרגם.

ארמה שחשבוה לבלתי־פוריה; אנו עוברים את השפלה הפוריה שרונה, ומקץ שלש שעות אנו מגיעים לחדרה.

חדרה שבה הצמיתה המלריה הרבה נפשות מתושביה, ושבמשך זמן רב היה קשה לגור בה — הובראה. יבוש בצותיה וצנור מימיה ונטיעת יער אקליפטוסים—הרשו לאכרים להתישב בה.

חדרה ב 2,200 הקטרים מאדמתה מכלכלת יותר ממאתים נפש. אכריה הם הקלאיים אמתיים, העובדים באדמותיהם הפוריות עפ"י השטות היותר משלמות, ותדיר אין יבולם נופל במאומה מהיבולים היותר מוצלחים שבאדמות ארפה: כל הקטר אדמה בלתי מזובלת נותן עשרים קנטר. באדמות הסמוכות לים, התחילו לנטע גם פרדסים המצליחים יפה יפה.

מחדרה, ישנה דרך של 4 או 5 קילומטר המובילה עד בורג' אל מרה, ושם ישנן שתי קרקעות גדולות שנקנו בשביל אכרי זכרון יעקב. מושבה זו העומדת בגבה 120 מתר מעל רום פני הים ושממנה נשקף מחזה נהדר על ים התיכון — מרכבת משלשה כפרים שונים: זכרון יעקב, אם שפיה, ובת שלמה. אליה מקושר גם המרכז הקטן עתלית הרחוקה כשתי שעות על הדרך העולה לחיפה. מספר תושבי זכרון יעקב 935 נפש על שטח 4300 הקטרים. האכרים חיים מפלחה ומעצי־זית.

מזכרון יעקב הולכים לחיפה בכדי ללכת ממנה למושבות הנמצאות במחוז טבריה. המושבות הללו הן: סג'רה, מסחה, בית־גן, ימה, מלחמיה, כנרת ועין־כאתב. שטחן עולה לערך 9000 הקטרים ומספר תושביהן — 770 נפש, העוסקים בפלחה. לאחדות מהמושבות הללו נשקף עתיד מזהיר יהן תצערנה לקראת התפתחות גדולה ביום שבו ירכשו האכרים נסיון לעבודה אנטנסיבית. מלחמיה וכנרת עומדות, אחת על שפת הירדן, והשנית על שפת ים־כנרת, באקלים חם מאד. הודות למים המרובים שבהן, תוכלנה המושבות הללו לעשות כל מיני עבודות אדמה המצליחות באקלימים חמים. בטבריה יש ליק"א אדמות שבהן הושיבה אריסים העוסקים בגדול צאן ומספיקים חלב לתושבי העיר הזאת. טיול של שתי שעות על ים־כנרת שמימיו תכולים, ותחת שמים עוד יותר תכולים, בין שתי שורות גבעות המשתרעות בצורת חצי גרן־עגולה — מביא אותנו לראש פנה המתנוססת לרגלי הרי הגליל העליון.

שטח ראש פנה ובנותיה, וכל אדמות הסלעים של כנען הנכללות בתוכה, — עולה ל 3800 הקטרים ומספר תושביהן 590 נפש. האכרים מתעסקים בנטיעות ובפלחה.

במרחק שעה אחת מראש פנה, על גדות הירדן נמצאת המושבה „משמר הירדן" ששטחה עולה ל 500 הקטרים ובה 88 נפש.

קצת יותר רחוק ממנה, צפונה, על מי־מרום, נמצאת המושבה „יסוד המעלה" ששטחה 1000 הקטרים ומספר תושביה 213 נפש, שני מרכזים של פלחה. לאחרונה, בקצה שפלת הירדן לרגלי החרמון, על אחד מרוכסי הלבנון, נמצאת המושבה היהודית האחרונה „מטולה" בגבה 700 מתר מעל רום פני־הים. שטחה 1500 הקטרים ומספר תושביה 200 נפש חיים כלם מגדול צאן ומפלחה".

הישוב לא התרחב משנות 1890 עד 1896, ובמשך השנים הללו לא נוסדו מושבות חדשות, אך המושבות הישנות התקימו. מהנסיון החקלאי שרכשו האכרים הפיקו תועלת גדולה לא רק הם אלא גם התושבים הערבים שבסביבותיהם. חלק מאלה מצא עבודה במושבות העבריות, והלק — למד להחליף את שטות העבודה הנושנות שאבד עליהן כלח בשטות אחרות חדישות כאלו שבמושבות.

1300 הקטרים ומכלכלת כשש מאות איש העוסקים כלם במטע עצי פרי וביחוד במטע השקד ועץ־זית. בה עובדים פועלים תימנים וסרבים.

התימנים האלה מפליאים הם באמת. כלם אנשי־סדר, מסתפקים במועט ובעלי מדות פרימיטיב־יות ואי אפשר להבדיל מאומה ביניהם ובין הערבים. ההבדל הקטן שיש ביניהם ובין האחרונים הוא שכלם או כמעט כלם יודעים לקרא ולכתב עברית בשעה שהערבים הם כלם בורים גמורים. מהיום שבו התקוממו הערבים שבתימן נגד השלטון התורקי זה כארבע או חמש שנים, נעשו חיי היהודים שם קשים מאד, והללו התחילו לצאת מארצם ולבא ארצה ישראל.

כחצי שעה דרך מרחובות אנו באים לעקרון (מזכרת בתיה). מזכרת בתיה זו עומדת על מקום עקרון התנכ"ית המפרסמת לפי התנ"ך בזבוביה. וראה זה פלא: עד היום מרובים בה הזבובים מאד והם מכה אמתית למבקר המסכן. במשך לילות הקיץ אי־אפשר לישון במזכרת־בתיה.

שטח עקרון עם קרקעות נימז השייכות אליה, עולה ל 1300 הקטרים ומספר תושביה 330. האכרים מתעסקים ביחוד בפלחה שתוצאותיה טובות מאד. ואמנם, מזכרת בתיה נמצאת מחוץ לאדמית החול של ראשון לציון, ואדי חנין ורחובות; קרקעות החמר הן טובות מאד לחטה ולדגן בכלל.

אם ממזכרת בתיה נלך דרומה על דרך עזה, נראה על גבעה נשאה, אילו בתים העושים רשם של מבצר: זוהי המושבה „קטרה", המתנוססת על רמה בכרמיה המכסים את צלעות הגבעה, ובעצי־שקדיה שענפיהם המעטים הם הירק האחרון הנראה בדרום. חוץ מהכרמים והשקדים שנטעו על הגבעה, זורעים האכרים בעמק את החטה והשומשום. מספר התושבים בקטרה — 140 נפש על שטח 450 הקטרים".

על הדרך העולה ירושלימה נמצאות עוד שתי מושבות קטנות: „הר־טוב" שבה התישבו כעשרה אכרים מבולגריה, ו„מוצא", במרחק שעה אחת מירושלם, שבה התישבה קבוצת אכרים. צריך לנטות דרך רמלה ולוד בכדי לבקר את פתח תקוה.

מושבה זו שאוירה היה בתחלה מעופש בגלל הבצות אשר בסביבותיה עד שהאכרים הבריחו להרחיק את מעונותיהם ממנה — התגונה במשך זמן רב: המלריה עשתה שמות בתושביה אולם חליפות ותמורות נתהוו בה מאז. הבצות נעלמו לגמרי ולא נשאר מהן אלא הנחל עוג'ה. על המים האלה מתוספים מימי הבארות הנמצאים בעמק לא גדול. אדמת־החמר מתאימה למטע תפוחי־הזהב. יש בה כעת 400 הקטרים פרדסים. אדמותיה מכשרות לזריעות אחרות ולעצי־פרי שונים המצליחים לא פחות מהפרדסים. במושבה זו ששטחה עולה ל 5300 הקטרים, ישנן 2200 נפש תושבים. היא כעת כרך אמתי שבו מתנוססים ארמונות יפים מוקפים גנים נהדרים שאינם נופלים במאומה מנאות־הקיץ אשר בסביבות ערי־השדה הגדולות שבארפה. ההון שהשקע בפתח תקוה בבנינים, בקרקעות ובנטיעות — עולה היום ליותר מעשרה מיליונים. הצלחת הפרדסים היא כ"כ גדולה שמחיר האדמה עלה עד למעלה ראש והיה מי ששלם בעד הקטר אדמה של פרדסים עד 3000 פ'רנק.

„עם פתח תקוה אנו יוצאים ממושבות יהודה ופונים צפונה על הדרך המובילה לחיפה. לשמאלנו אנו עוזבים את מטעי האקליפטוס ועצי־הזית שאכרי ראשון נטעו בכפר סבא" על

בהדרגה להצלחה כזו שאת תאורה אנו מוצאים בסקירה כללית שהקדיש להן מנהלן האדון פרנק.

גלדּ־נא בעקבותיו בטיול שטיל בכל המושבות הללו ונשמע את אשר בפיו. הוא נוסע מיפו ומספר:

„בדרך המובילה ירושלימה, בין שני גדרים של עצי־ששים המגבילים את הפרדסים. בעזבנו לשמאלנו את ביה״ס החקלאי מקוה ישראל, שהוא ערש ההתישבות - אנו הולכים לראשון לציון. אחרי הליכה לארך הרי־החול המתקדמים לתוך האדמות, אנו רואים אלין גגות אדומים הבולטים מתוך חורשות אקליפטוסים: זהי ראשון לציון, בכל מה שאנו מתקרבים אליה, בולטים לנגר עינינו שורות ישרות של כרמים נטועים יפה המקיפים את גדר השיחים והשטים שפרחיהם הכתומים מפיצים ריח נעים: אנו נמצאים בתוך ראשון.

ראשון לציון שהיא המושבה היותר קדומה שבה לא מצאו האכרים הראשונים בבואם אליה אלא חול המכסה בהרבה מקומות עשב רך המספיק בקשי למרעה עדר צאן — נהפכה בעת לגן עצום. אין לך שעל אדמה אחד בה שאינו נטוע; אחרי הכרמים באים עצי השקדים. במקומות מספר; יש שעצי־זית אחרים מטילים צל קטן בתוך הירק הכללי.

בראשון לציון נמצא היקב הגדול שבו הכינו בשנים ידועות עד 50.000 הקטוליטר יין, מכירתו היתה קשה ועבודת הכרם שהיתה מחריבה לפנים את האכר, מביאה בעת פרי, הודות ליסוד אגודת הכורמים המשותפת שבה לוקחים חלק כל הכורמים שבא״י, ביהודה ובשומרון; אגודה זו המכינה יין שאינו נופל בערכו ובחשיבותו מיינותיה היותר טובים של פורטו — שולחת את יינותיה לארפה, למזרח ואפילו לאמיריקה.

אין לך דבר שאפשר יהיה לקבל על ידו מושג מהעבודה הכבירה הנעשית ביקב בימי הבציר — מאשר לראותה. עוד מהשעה הרביעית באשמרת הבקר מתחילות להגיע לרחוב המושבה הגדול, שורות שלמות של עגלות וגמלים נושאים סלים גדולים מלאים ענבים. לצד היהודי הרוסי והיהודי הרומיני בזקנו ובשערותיו הצהובות ובעיניו התכולות, עובד היהודי התימני בעל הצבע הכתום כמעט, העינים השחורות ושערות ההבן, לצדם עומדים היהודי הבוכרי בפניו הרחבים, היהודי החלבי והיהודי ממוסול. לכל אחד ואחד מהם יש שפתו שלו: אחדים מדברים סורית, אחרים ז׳רגון וכלם מדברים תערבת של שפות שונות. בכ״ז, כלם מבינים איש את רעהו משום שישנה שפה אחת המאחדת את כלם, היא השפה העברית.

שטח ראשון לציון עם האדמות שנקנו מחדש, עולה בעת ל930 הקטרים ומספר תושביה — 900 נפש.

בצאתנו מראשון לפנות דרומה רואים אנו במרחק שנים או שלשה קילומטר כתם גדול ירוק: אלה הם הפרדסים שנטעו האכרים בשנים האחרונות. אדמות ואדי חנין המשתרעות בתוך שפלה מוקפת גבעות מכל צדדיה — מתאימות יותר למטעים כאלה והמים נמצאים בעמק לא־גדול ביותר. הנה מרוע מצליחים הפרדסים כאן יפה והנם הטובים ביותר שבא״י. בעמדך בימי האביב על גזוזטרת אחד הבתים שבמושבה, ובהסתכלך באפק, משתרע לנגד עיניך שטיח עצום ירוק, ופה ושם בולטים כתמים אדומים אחדים של הפרות הבשלים. 184 תושבים מעבדים בואדי חנין שטח של 285 הקטרים.

בלכתך מואדי חנין, במשך שעה שלמה בתוך אדמות יהודים, אתה מגיע למושבה רחובות״.

מושבה זו שהכילה בתחלתה רק 631 הקטרים, גדלה קמעא קמעא ובעת עולה שטחה

על גרות ים־כנרת לשם עבודת הפלחה וייסדו את המושבה „משמר הירדן". עד שנת 1890 לא נוסדו יותר מושבות חדשות.

אולם, בשנת 1890, בטרם תהיינה המושבות הקיימות מבוססות היטב, התחילה עליה חדשה לארץ־ישראל. הרבה חברות שנוסדו ברוסיה עפ"י הדחיפה שנתנה להן חברת „חובבי ציון" באודיסה, רכשו אדמות רבות בעמק יזרעאל ותפרעגה למוכר בתור תחלת־פרעון סכומים עצומים. פתאם, הגיעה פקודה מקושטא לאסר על היהודים להכנס לארץ ישראל ולרכש בה אדמה והמשא והמתן נפסק.

למרות התבוסה הזאת נוסדו בשנה ההיא שתי מושבות חדשות. מה שהממשלה הקושטאית היתה אוסרת בגליל זה, היתה מתירה בגליל אחר. ככה היה אפשר ליסד את המושבות רחובות וחדרה.

חברה וורשאית בשם „מנוחה ונחלה", יסדה את המושבה רחובות על שטח 630 הקטרים. מפני אדמת החול שבה, היתה המושבה מכשרה יותר למטע עצי־פרי. קבוצת יהודים מוילנה, מריגה ומקובנו קנתה את אדמת חדרה. שטחה לא היה פחות מ 2200 הקטרים אך מקומה רע למרות היותה על שפת הים. מסביב למושבה היו בצות מסכנות מאד לבריאות תושביה. האכרים לא שמו לב לזה והקדחות הצהבות עשו שמות בתושבי המושבה. משפחות שלמות נצמתו מארץ־החיים, אך לב שאר האכרים לא־נשבר בקרבם; הם לא הזניחו את מושבתם במשך זמן רב מאד; הם החליטו להרחיק את מעונותיהם מהבצות.

לפני שנת 1896 לא נעשה שום נסיון חדש של התישבות, אך גם שום מושבה מהקימות לא נכחדה. אולם, ההיו המושבות הללו בבחינת חי נושא את עצמו? הברון די רוטשילד הוסיף לתמך בכל המושבות שקבל עליו לתמך בהן, וימציא להן כמעט את כל הוצאותיהן: משכרת הפקידים, האגרונומים, השומרים, הוצאות לבנינים, לסלילת דרכים ישמירתן, מסי הקרקעות, עשור, רופאים, רוקחים, בתי תפלה, בתי־ספר וכו'. עפ"י הרוב נתן תמיכות גם לאכרים לכלכלתם ולמקניהם. זה היה משטר שהאכרים התרגלו אליו היטב. מאלה שהיו ראויים לכך מפני עבודתם והתמסרותם לעבודה, לא מנע הברון מעולם את עזרתו. הוא בנה בשביל אכרי ראשון לציון, יקב נפלא שאליו מביאים האכרים את יבול כרמיהם ובו עושים את יינם, אשר למרות מעלותיו הטובות, נמכר תמיד בהפסד. יקב אחר נבנה גם בזכרון יעקב והברון לא מנע כל טובה מכל המושבות. אולם, ההיו המושבות מתנהלות כדבעי? לא המשא הכבד שהוטל על הברון די רוטשילד לא הוקל במאומה.

בשנת 1896 שנה משטר המושבות. הברון די רוטשילד השיג את עזרת היק"א להנהלתן, נוסד ועד שהיה מרכב, חציו מבאי־כח היק"א וחציו מבאי־כח הברון די רוטשילד והוא עמד בראשו ותחת הנהלתו הובאו שנויים חשובים בהנהלת המושבות. אחרי חקירה מקפת על ההתישבות, באו לידי הכרה, כי צריך היה להוניח את שטת העזרה המשותפת או הפרטית שעל פיה התנהגו עד אז, ולמסר את הנהלת המושבות לידי האכרים עצמם. ובכדי שהללו לא יהיו זקוקים תמיד לתמיכות, החלט לתת להם את מחסוריהם, להגדיל את אדמותיהם ואת מקנם למען יוכלו לעשות את כל עבודותיהם בכחות עצמם. זו היתה הדרך לשלטון־עצמי שהצליחה כ"כ יפה בארגנטינה. שנוי כזה היה דורש קנית אדמות ומקנה וכל עבודה. קנית הקרקעות בפרט היתה דבר קשה מאד משום שאין מוצאים אדמה בקרבת המושבות. צריך היה לקנות שטחים חשובים בגליל ולהעביר אליהם חלק מהאכרים שהיו צפופים בשאר המושבות. הרבה שנים עברו עד שהובאו השנויים האלה, אולם תוצאותיהם בלטו מיד והראו כי תשועת המושבות תלויה בזה. לא רק המושבות נושעו, אלא הן הגיע

בה הם אטיצי־לב ואומרים לשבת בה ויעבר עליהם מה. למרות התנאים המעציבים שבהם הם חיים, בצפיתם לימים יותר טובים הם מרכינים את ראשם וחיים מהתמיכה המועטה שחברת חובבי־ציון נותנת להם. העני בלבלם, ואילו מגרי־מדון רצו להטיל את עצמם עליהם. „הצעירים הללו זקוקים למדריך ומנהל בעל־כשרון ונמרץ; ואם לא יבוא זה והלך לטמיון כל מה שיוציאו עליהם".

סכנת מות לא נשקפה אמנם למושבות האחרות. אולם, היכל יכלו לחיות בלי תמיכה? אפשר היה לפקפק בזה, ושום דבר לא היה שיפיח תקוה כזו. הצלחתה החקלאית של ארץ־ישראל לא היתה אלא זכרון־תנכ"י, היא חדלה כבר מהיות ארץ זבת חלב ודבש; המחוז כלו היה עני ומעציב למרות זוך השמים וטהרם. שטחים רחבים היו משתרעים אך לא עבדו כלל; האויר היה מעפש מרוב הבצות הנמצאות בכל מקום, שאדיהן מפיצים קדחות ממיתות. היו אמנם מחוזות אחדים שמצב הבריאות בהם לא היה כ"כ מפחיד ושעבודת־אדמה, אם יהיה לה כוון טוב, היתה יכולה להצליח. לדאבון־לב, מקום המושבות לא היה טוב, כי עפ"י רוב היו בסביבותיהן בצות רעות וזו היתה סכנה שאליה לא שמו לב מי שקנו את האדמות הללו. ועוד רעה אחרת היתה בחלוקת האדמה. להלק מהאכרים לא היו די מגרשים מספיקים לכלכלת משפחתם. ואפילו אלו היו האדמות מספיקות, מה יוכלו האכרים לעשות מבלי חמר, מבלי בהמות, מבלי מזון לכלכלתם ולכלכלת משפחתם? זאת ועוד מצב הארץ, אי־הבטחון בה, התפרצות הצוענים ושבטי־הבידואים וכל הרפתקאות הפקידות הממשלתית — היו כאיום תמידי לפני האכרים. אי־אפשר היה לבנות בית מבלי רשיון־רשמי; עריצות פקידי הממשלה הגיעה לפעמים לידי כך, שהיו פוקדים להרוס בתים שכבר נבנו. עריצות ושרירות־לב שרהה גם בגבית המסים. המס הקבוע היה העשור; אולם דמס הנגבה היה הרבה יותר כבד לרגלי שרירות לב הגובים. ואפילו אלולא היו כל המכשולים וכל הסכנות הללו, מה היה אפשר לקוות מאכרים שהחקלאות היתה למרביתם בספר חתום? איך היו יכולים להתעסק בעבודה אנטנסיבית שרק היא אפשרית בשטחי המושבה המצומצמים? וכי אי־אפשר היה לעזור להם ע"י הנהלה מנסה שתנהלן? אולם, איה אפשר לקחת את המנהלים המנוסים והמחנכים החקלאיים האלה?

אלה היו סבות הדאגה שהביאו מרך בלב הרבה אכרים שבאו לארץ מלאי חם עלומים ואמונה בארץ־ישראל. בזמן קצר אכלו את מעט הקרן שהביאו אתם, ולא נשאר בידם מאומה ויישובו כלעמת שבאו, אחרים באו תחתם. היצליחו אלה? ומה לא היה צריך לעשות בכדי להחזיק את המושבות הקימות? צריך היה לסדרן, להבריאן, להגדיל ולהרחיב את שטחי האדמה לאלה שלא היה להם די, להמציא להם את כלי־העבודה, לתת להם מקנה, תמיכה, מדריכים ובטחון ולהגן עליהם מפני שרירות־לב פקידי הממשלה. ובה בשעה שהמושבות הללו היו טובעות בים דאגות וצרות, נוסדו מושבות חדשות.

בשנת 1883, בשנה שבה יסד הברון די רוטשילד את המושבה עקרון, הגיע ארצה ישראל יהודי אחד מחרסון, ראובן להרר שמו; הוא היה עשיר ובקי בחקלאות שבה עסק בארץ־מולדתו. הוא קנה במרחק לא רב מראשון לציון, בואד־חנין, שטח אדמה בן 135 הקטרים. אילו מהגרים באו משנת 1886 ואילך ויקנו ממנו את החלק היותר גדול מקרקעותיו וייסדו עליהן את המושבה „נחלת ראובן". במעט מקורות ובהרבה עבודה ומבלי כל עזרה צדדית — התחילו האכרים לנטע כרמים ועצי־פרי וביחוד תפוחי־זהב. מושבת גדרה נוסדה בשנת 1883. בשנה שאחריה, שנת 1884, רכשו אחדים מתושבי צפת אדמה בגליל העליון

הרבה יותר מיסוד מושבות חקלאיות אחדות. הללו היו, לפי השקפותיו, דרך להתפתחות רחבה של היהדות בארץ הורתה ולידתה. הוא הציע לחברה להתענין במושבה הגדולה והחשובה פתח תקוה וליסד עוד מושבות חדשות. אחד מחברי החברה הזאת, האדון ויסוצקי שהיה נדיב־לב ומרבה להיטיב, ואשר במשך שנות חייו התענין ותמך בכל מוסדות א"י ובנה גם את ביה"ס של האלינס ביפו — בא בשנת 1884 בלוית ראש הרבנים בלונדון, הד"ר אדלר, להביא עזרה ותמיכה למושבת פתח־תקוה. הוא התענין גם ביסוד מושבות חדשות. אחת המושבות הללו היא המושבה גדרה, בסביבות עקרון, שאדמתה נקנתה עוד לפני כך. אכריה היו מתלמדים מרוסיה שהזניחו את ספסלי המכללות שם ויבואו להרטיב את אדמת א"י בזיעתם. מר הירש הלל את האכרים הצעירים האלה ואת מושבתם זאת ראשון לציון. „הפקידים והגנן של המושבות הללו מרוצים מאד מרצונם הטוב של האכרים האלה ומעבודתם המסורה. אולם הם מתנים את תהלות נשות אכרי עקרון ובניהם העובדים עבודה קשה בשדה מבקר עד ערב. אם התמד יתמידו בנטיותיהם המצוינות הללו, ואם מצב הבריאות במושבה זו יוטב — יש מקום לקוות שתוכל בקרוב להיות הי נושא את עצמו משום שאדמתה פוריה מאד ויבול החטה טוב".

מושבה אחרת, „יסוד המעלה", נוסדה בסביבות צפת על אדמה שהמוכר לא נתן לקונים אפילו את שטרות המכר. מר ויסוצקי התענין במצבה ובצאתו מא"י מסר את הנהלת המושבות הללו, שמר הירש לא יכול לטפל בהן עוד — ליד נשיא הועד המקומי של האליאנס ביפו, מר אברהם מויאל שהתמסר למפעל זה במסירות־נפש הראויה לתהלה.

לדאבון־לב בא המות ויחטף את העובד החרוץ הזה בסוף שנת 1885, ועפ"י בקשת חובבי ציון, נאלץ מר הירש לקחת שוב בידו לזמן־מה, את הנהלת המושבות. הוא לא היה בטוח בהצלחתן; היוכל תוכלנה להתגבר על כל המכשולים, שרצונם הטוב של האכרים ותשוקתם העזה לעבודה לא יוכלו לעשות מאומה נגדם? היבולות הראשונים היו גרועים או בינונים. היכלו חובבי ציון לבוא לעזרת האכרים? חברה זו עשתה יותר מכפי כחותיה, אולם, אמצעיה החמריים היו מצומצמים מאד והצרכים מרבים, ביחוד בפתח־תקוה שאכריה סבלו הרבה.

יותר מאושרות מהן היו המושבות שעמדו תחת חסות הברון די רוטשילד וביחוד ראשון לציון שמצבה היה במשך זמן רב, מעורר דאגה. בדברו בכללות על מצב המושבות הללו, כתב מר הירש בשנת 1886 לאמר: „המושבות ראשון לציון ועקרון מתפתחות בהדרגה ובהתמדה. אכרי ראשון משתדלים להצליח ולהרחיב את נטיעותיהם בכרמים שיבולם ירשה להם אולי להתכלכל מהכנסותיהם בעוד שנים אחדות. היבול בעקרון לא היה גרוע והיה יכול להספיק לצרכי האכרים אלולא היו כלם מטפלים במשפחות גדולות. במצבה הנכחי יש לכל אכריה ממה לחיות במשך תשעה חדשים. הברון רוטשילד עומד כעת לקנות, במרחק מיל מעקרון, אדמה די טובה בשטח 140 הקטרים בערך ולחלקה בין האכרים. הודות לאדמה זו יוכלו אלה לצאת מן המיצר בעתיד. שונה לגמרי הוא מצבן של פתח תקוה וגדרה שנתמכו עד אז ע"י חובבי־ציון. היבול בשתי המושבות הללו שאינן עדיין די מסדרות — היה בינוני ואם לא יחישו מיד לעזרתן לא תוכלנה להתקיים. בכדי להצילן מכליון־חרוץ צריך להעמידן תחת הנהלה נמרצה ומחכמה ולהמציא להן מקורות יותר גדולים מאלה שיש בידי חובבי־ציון שאינם יכולים להספיק אלא את צרכי־הרגע היותר נחוצים". לאשרה של פתח תקוה, לקח הברון רוטשילד את העזרה הזאת עליו והמושבה יכלה להתקיים. גם מצב גדרה שהוזנחה לנפשה, היה גרוע מאד בשנת 1887. „זה שנים רצופות שהיבול הוא אפס. הצעירים שהתנחלו

לבוא לעזרת האכרים האלה; הוא התוה תבנית של סדור המושבה ואת האמצעים הנחוצים המציא הברון אדמונד די רוטשילד, שידע את מצב המושבה ע"י ההודעות שקבלה האלינס מהאדונים הירש ומיכאל ארלנגר.

זה האהרון שהיה בן לרב אלוזי, חנך חנוך עברי הגון, וירש מאביו אהבה עזה ליהדות. הוא יסד במצרים בית־מסחר גדול וימשיך את מסחרו בפריז. במשך ימי שהותו במצרים, בא במגע ומשא עם המזרח ועם ארץ ישראל, לקח עם האלינס, חלק חשוב ביסוד מקוה ישראל שעליה הביט כעל הקדמה למפעל הישוב ארץ הישראלי. הוא היה אדם משכיל ונבון, ואפילו בשעות עבודותיו ועסקיו, היה מקדיש עתים לתורה ומצב המהגרים האמללים שבא"י נגע עד לבו. הללו לא יכלו למצא תומך יותר טוב ממנו לפני הברון רוטשילד. תחת מסוה תמימות ומבט מסותר ועמוק, היתה חבויה נשמה מתלהבת ותבונה נעימה.

בהודע להברון די רוטשילד שיש בא"י מושבות שנוסדו ע"י מהגרים מרוסיה המשתוקקים לחיות חיי שדה ושהחליטו לסבל את הכל ולהצליח למרות כל ההרפתקאות שתעברנה עליהם — זכר מה שאפשר לקוות מהם, הביא בחשבון, באותה העין־החדה וטוב־הלב שמציינים אותו, את התקוה הרבה הנשקפת מהם, ויחליט כי ראויים וכדאים הם לעזרה מצדו וכי אם ימצאו עזרה וסעד יוכלו להצליח והצלחתם תוכל להחזיר את תושבי ארץ־ישראל לחיי השדה, שהם מכשיר־העבודה היותר טוב שאפשר לתת למדינה זו בכדי לחלצה מדלותה. התרוממות העם בארץ כזו ששעיני כל העולם נשואות אליה, כלום לא תחזיר לעמנו את המקום שהוא צריך לתפש לכבודה של היהדות בכללה?

המושבה הראשונה שנתמכה ע"י הברון היתה ראשון לציון. לפני סוף שנת 2881 היתה מושבה זו שקועה ביון הדלות והלחץ. בנין הבתים לא נגמר; חפירת הבאר שהיתה צריכה להספיק מים למושבה — העמדה באמצע ולאכרים לא היה כסף אפילו כדי מחיתם. עוד ביום 14 מרס שנת 1883 כתב מר הירש לאמר: „הרבה אכרים שהביאו אתם קרן של שמנה עד עשרת אלפים פ'רנק אין להם עתה במה לקנות להם למשפחותיהם. אם יחליטו האנשים האלה לחזור לרוסיה שהעניים בה יגעים מאד, גורלם שם יהיה נורא כגורלם פה". הברון רוטשילד התחיל אז לעזור למושבה. מצב ראש פנה היה כמצב ראשון לציון. באי־פנה האכרים כתבו ביום 13 אוגוסט שנת 1883, לאמר: „דליתנו מחרידה, בנינו רעבים ללחם ואין לאל ידינו להושיע להם כרגע או במעט ועינינו רואות וכלות. עוני־הרעב לא יתוארו באמר ודברים, וחלליו רבים". הברון רוטשילד הטיל על עצמו לתמך במושבה ובאכריה.

אך הוא לא הסתפק בזה. למרות כל הקשיים שהיו במושבות הקיטות הוא יצר מושבה חדשה ויטיל על מר הירש למצא אדמה בשביל האכרים של ראדום שהיו נעים ונדים בין מקוה ישראל שבה עבדו אחדים מהם, ובין ראשון לציון שבה פקפקו אכריה לתת להם מקום. מר הירש בקש את האדמה הזאת בזהירות מרובה. למרות כל העבודות שהעסיקוהו, כגון הנהלת בית־ספרו, תמיכה וסיוע למשפחותיהם הרבות של המהגרים העניים בירושלם, מלחמות עם פקידי הממשלה המקומיים למען ירשו לרדת למהגרים שנעצרו ביפו, החזרת האנשים שלא מצאו עבודה בא"י, והגנה על אכרי פתח תקוה נגד האסור שאסרו עליהם לבנות את בתיה, אותם הבתים שעלו להם בעמל רב ובדמים מרובים — הוא מצא בעקרון כברת־אדמה, שמושל ירושלם הרשה לבנות עליה בתים לבאים החדשים. שם נוסדה מושבה „מזכרת בתיה", ובשנה ההיא גופא, שנת 1883, לקח הברון רוטשילד את זכרון יעקב תחת חסותו.

הישוב בא"י, עורר ברוסיה תנועה גדולה לטובתו, ובאודיסה נוסדה חברה בשם „חובבי ציון", שבראשה עמד אז בשנת 1885, הד"ר פינסקר, חובב ציון נלהב ששאף

המקנה והזריעות. וגם אחרי ההוצאות הללו, מה ידעו האכרים לעשות אחרי שרק חקלא אחד היה בין כלם? מר הירש פקפק הרבה בהצלחתם. אולם, דעתו היתה שלא צריך להזניחם.

באותו זמן באו מהגרים אחרים על מנת להשתקע בא״י אך לא מצאו עבודה. הם בקשו ממר הירש שיתענן בהם ויחזירם למולדתם. בשעה שהיה מתענין במצב אלה, הודיעוה מפריז, בחדש נובמבר, כי קבוצה בת עשרה אכרים אמתיים באה מראדום על מנת להתישב במקוה ישראל, אך הממשלה הקושטאית אסרה את כניסת מהגרי רוסיה ארצה־ישראל. מושל ירושלם שבקש להרשות להם לרדת בחוף יפו ענה שאסור לו לעשות זאת „מבלי פקודה מיוחדת מהשער העליון". הקונסול הצרפתי הכללי בירושלם השיג עבורם רשיון־זמני לרדת לחוף יפו עד בוא הפקודה מקושטא, וציר צרפת בעיר־הבירה התורקית השיג את הרשיון לאכרים החדשים האלה להשאר בא״י. צריך היה איפוא לישבם על הקרקע.

באותה שנה גופא, נוסדו שתי מושבות רומיניות במחוז אחר בא״י, האחת „ראש פנה" נוסדה ע״י חברה מגלאץ לעשרים ושתים משפחות, על אדמות בין צפת והירדן; והשנית, „זמרין", שנקראה אח״כ בשם „זכרון יעקב" נוסדה ע״י אגודה במואינסטי, במרחק 25 קילומתר מדרום לחיפה לרגלי שלשלת הרי הכרמל; אדמת המושבה היתה גבעות ועמקים על שטח 665 הקטרים בערך; 305 מהם מעבדים; 360 יערים ואדמת־מרעה. אויר המושבה זך והמים מספיקים. למושבה זו היתה ב„טנטורה", כפר עומד על שפת הים, אחוזה גדולה בלתי־מיושבת מפני אוירה המזיק אך עומדת על שפת ים התיכון. היא היתה יכולה להכיל עשרים משפחה בערך אך באו אליה ששים ותשע משפחה ומספר נפשותיהן ארבע מאות ושלש. האדמה לא היתה מספיקה. גם כסף להתישבות לא היה למשפחות הללו, גם האגודה שקבלה על עצמה לכלכלן היתה מחוסרת אמצעים חמריים. המשפחות נשארו בחיפה, ומאה וארבעה גברים צעירים, חזקים ואמיצי־לב היו הולכים לעבוד בזכרון יעקב: ביניהם היו אילו חקלאיים שהיו לפנים עגלונים בפלך ראדום, אך סלילת מסלת הברזל שם, שללה מהם את מקור פרנסתם ובעלי אחוזות העסיקום באחוזותיהם. האכרים היו מלאי רצון ותקוה וסבלנותם היתה למופת. בבולטין השנתי של האליאנס משנת 1882, כתוב עליהם לאמר: „על הסבלנות שבה מחוננים האכרים האלה, צריך להוסיף הסתפקותם במועט. הם חיים על קצת דייסא גרועה; בלילות הקיץ הם ישנים על הארץ תחת כפת השמים, ובלילות החרף והגשמים, הם ישנים בחדרי־לינה מחוסרי שמש ואויר, צפופים אחד על השני בקבוצות בנות ט׳, או כ׳ איש על שטח 39 מתר מרובעים בערך. „לא צריך לשכח שכל האנשים האלה היו בעריהם חיי רווחה והיו רגילים לחיים פחות קשים ופחות מיגעים". הם היו עתידים לסבל עוד יותר. וניזייאני שבקר אותם בחדש יוני, כתב: „סכנת מיתה מרעב נשקפת לאכרי זכרון יעקב. אחרי שראיתי את משפחותיהם בחיפה ראיתי שם ילדים, גברים ונשים נגועי קרחת, מחלות־עינים ושאר המחלות השכיחות בארצות החמות". הוא מהר להמציא להם עזרה, ואחרי הביעו את עצבונו על המחזה־המדאיב הזה שראה בעיניו, הלך לבקר את המושבה ויחזור ממנה במצב־רוח אחר לגמרי. „ראיתי שמה — כתב במכתבו — חמש עשרה משפחה גרות בעניות, אך זוהי התחלה של ישוב, זהו כפר קטן עומד במקום נעים ומבריא. הגברים חזקים והרוצים ורובם מתעסקים במלאכת־יד. הנשים עוזרות לבעליהן ע״י סבלנותן וע״י בריאותן הטובה. כאן לא ראיתי לא קרחות ולא עקבות כל המחסורים והרעב שראיתי בין המשפחות הגרות בחיפה. האנשים האלה המזוינים בסבלנות ובמרץ, עובדים עבודות קשות, נלחמים נגד העני וקשיי ההתחלה ומעוררים תקוה כי הצלח יצליחו אילו ע״י התאמצויותיהם ועבודתם ליסד מושבה בת־קימא". כמו מר הירש בנוגע למושבות יהודה, כן גם מר וניזייאני סבר שצריך

השסיטה, הוניחו התושבים את המושבה ומשפחות רבות נפוצו לכל רוח. שנות הפסדים, חרבן ודלות — זה היה גורל הזקנים ביותר שבין האכרים בארץ־ישראל. אולם המושבה לא נזנחה לחלוטין. בשנת 1883 התאמצו מנהליה לנערה משפלותה והצליחו. אכרים אחדים חזרו אליה ו 32 משפחות רוסיות קנו חלק מאדמותיה. אחדים מראכרים האלה נתמכו ממקורות שונים, ואחרים השקיעו את כספם בנסיון חדש זה. אחדים מהם בנו להם בתים ב„יהודיה", כפר רחוק שעה אחת מהמושבה; אחדים — נשארו בירושלם או ביפו או אפילו ברוסיה, ואחרים — בנו בתים במושבה עצמה. חלק גדול מהאדמה נחכר לערבים והחלק הנשאר עבד ע"י האכרים ההיתה תקוה לשתת־ישוב כזו להצליח? בסוף שנת 1883 היה מר הירש מפקפק בהצלחה זו. פתאם ארע מארע שהביא לידי יאוש ומפח־נפש: מושל ירושלם שלח פקדה להרוס את הבתים שנבנו ויאסר על האכרים לבנות בתים חדשים. פקדה זו נתאשרה ע"י בתי המשפט לאינסטנץ ראשון ולערעורים. אך גזרת ההרס לא הוצאה לפעל עד שתאושר בפקדה מגבוה מקושטא שממנה יצאה פקדת מושל ירושלם. סוף סוף הואילה קושטא להרשות שלא יהרסו את הבתים שנבנו, אך המצב בלתי־הבטוח הזה פעל לרעה על האכרים ותרפינה ידיהם קצת. אולם, היאוש לא חדר ללבב. האמנם, יכלו המכשולים שהעמדו מצד הממשלה והרבה אבני־הנגף האחרות לעמד לשטן על הדרך כל נסיון של התישבות? לא. לא רק שהעבודה לא נעצרה אלא גם נוצרו מושבות חדשות.

הפרעות ברוסיה, הצטפפות הפליטים בברודי ותגברת הרדיפות ברומיניה — הביאו לא"י זרם חדש של מהגרים. כעשרים איש מהמהגרים שירדו לחוף יפו — מצאו עבודה במקוה ישראל, אך ליתרם לא האירה ההצלחה פנים. ועד הגירה, כביכול, שנוסד ביפו נצל אותם כדבעי, לקח מהם את מעט הכסף שנשאר בכיסם אחרי כל תלאות הנסיעה בהבטחה שיקנה להם אדמה — והאמללים האלה נשארו שקועים ביון העני והדלות וכל שאיפתם היתה לצאת מיפו, במהירות הכי אפשרית.

קבוצה אחת מלאה את ידי אחד מחבריה לקנות לה אדמה. השליח הזה קנה בשבילו ובשביל חבריו כברת אדמה בת 300 הקטרים בערך קרוב למקוה ישראל, ועל קרקע זו נוסדה המושבה „ראשון לציון". „כל האנשים בני־סמך — כותב מר הירש — סוברים שהאדמות הללו אינן טובות מנקדת־מבט האקלים והמקום שהוא רחוק מהעיר ועומד על דרך־המעבר של הליסטים הערבים הבאים ממצרים ומעזה". גנן מקוה ישראל, במנהל ביה"ס הזה, סבר שהגבעות הנשקפות על פני המושבה אינן מכשרות לעבודה, כי בהרבה מקומות מגיעות האבנים עד 10 או 20 סנטימטר בעמק האדמה, כי אחרי חרישה עמוקה שעלתה בהון רב היה יבול הגפן או השקדים גרוע מאד, כי העמקים בכלל אינם מועילים לנצול: יש שם לכל היותר 8 עד 10 הקטרים אדמה שיוכלו לתת שעורה טובה וחטה טובה; אולם שבוח הקרקעות הללו יעלה במחיר כפול ממחיר הקטר אחד של אדמה ממדרגה ראשונה. המים היו חסרים וצריך היה למצא אותם בחפירה בסלע בעמק 46 מטר. אולם, גנן אחר שבא מפריז הביע דעה יותר אופטימית מזו. האדמה היתה, לפי דעתו, מתאימה למטע הגפן, השעורה, הדורה, תפוחי־אדמה, ירקות ואפילו תפוחי־זהב.

מספר האכרים היה שמנה־עשר, ורק ששה עשר מהם היו בעלי משפחה. לעשרה מהם בערך היו אלפים אחדים של רובלים שחלק מהם השקע בבנין בתיהם. שלשה אכרים שהיו מחסרי אמצעים לגמרי חזרו לרוסיה. ומה היתה תקות האחרים? והכסף הנחוץ להם מאין ימצא? מנין יקחו להם הסכומים הנחוצים „ליצירת הגנים, לקנית החמרים, לנטיעת הגפנים, העצים, לעבוד האדמה, לשבוחה ולהבראתה? על ההוצאות הללו צריך להוסיף את היציאות

קהלית ארגנטינה עתידה להיות באחד הימים בית־הבחירה של המהגרים הרוסים.

ד

בארץ־ישראל

אחרי הארצות שאליהן נמשכו המהגרים מפני רבוי אוצרותיהן ומקורותיהן, מפני המסחר, התעשיה ואפילו החקלאות, — ישנן ארצות אחרות שאליהן נמשכו המהגרים מפני נמוקים אחרים. ארץ־ישראל היא אחת הארצות הללו. במשך שנים ויובלות לא שכח היהודי מעולם את ארץ־ישראל. כי הרי הארץ הזאת היא המולדת שאבדה, זכרונה לא נמחק מעולם מלב בניה, המזכירים אותה בכל תפלותיהם. הנביאים מדברים על גדולתה ועל תבוסתה ומסברים שעתיד האנושיות כלה תלוי בהתרוממותה היא. מחשבה מעודדת ומנחמת זו לא הזניחה אף רגע את ישראל בתוך הרפתקאות חיי התעיה שהוא הי והפגעים שבאו עליו כחתף, בכל עת ובכל זמן, מכל מדינה ומכל ארץ, וביחוד מהארצות שבהן סובלים הרבה אחינו—עלו ארצה ישראל אנשים תמימי־דרך ויראי־אלהים, לחונן את עפרה ולנשק את אבניה ולבלות בה את שארית חייהם בתפלות ובעבודת ה׳. כל עדות היהודים בעולם, תמכו בתושבי אה״ק בתמיכות כסף בכדי לכלכל גם את היהודים שהתורה לא היתה אומנותם. הארץ היתה עניה והעבודה לא היתה מצויה בה אפילו לאלה שרצו לעביד, צריך היה ליצור את העבודה. ביה״ס החקלאי ביפו, וביה״ס למלאכה בירושלם שנוסדו ע״י האליאנס, היו התחלת תקופה חדשה לא״י. כתוצאה מהם היה יסוד המושבות החקלאיות שנוסדו שם אחרי שנים אחדות, ושהן התקוה היותר טובה לעתידה; החקלאות היא היא שנתנה לא״י את הצלחתה בימי־קדם, ועל ידה, ורק על ידה, תוכל לקוות לתחיה־אמתית. ספר־הספרים, לפני ורגילוס, למדנו את האשר הבא בעקבות עבודת־האדמה. השיבה לחיי־השדה, — פרושה שיבה לחיים־הביבליים. הרעיון הפשוט הזה, שהוא אולי בלתי־ברור אך מושך את הלב — התחזק במהרה במרכזי מזרח ארפה והכה בהם שרשים, ואנשים בעלי רצון־טוב התאחדו יחד לשם נסיון לעבודת האדמה; אחדים מהם היו צריכים לעשות את הנסיון החדיש הזה בכספם הם, ואחרים — רצו להמציא לאכרים את הכסף הנחוץ לנסיונם זה. גם אלה וגם אלה לא הביאו בחשבון את סכומי הכסף הדרושים למפעל זה, סכומים שאינם לפי כחותיהם. הם לא ידעו, כנראה, שהחקלאות דורשת אנשים חקלאיים באמת, ביחוד בארצות כארץ־ישראל המסוגלות לעבודת אדמה אנטנסיבית.

לכלם חסרו הרבה ידיעות אחרות, וביחוד זרים היו להם דרכי הארץ, אקלימה ותנאיו הבלבליים של המקום שעליו הם אומרים להתישב. כמה מכשולים בלתי־נראים מראש היו מונחים על דרכם. חוץ מאבני־הנגף שהממשלה התורקית תעמיד על דרכם!

המושבה הראשונה שנוסדה בשנת 1878 ביהודה, לא רחוק ממקוה ישראל, ע״י יהודים הונגריים וירושלמים — היא המושבה פתח תקוה. בשנת 1883, כתב מר הירש מנהל מקוה ישראל לאמר: „האדמה ששטחה עולה ל 1000 הקטרים בערך היא בכלל טובה, ואדמות אחדות הן משבחות באמת, אהרות מלאות־חול; המחוז איננו בריא מפני קרבתו לנחל העוג׳ה (הירקון)״.

בשנת 1880 היה מספר התושבים במושבה זו 25 משפחה שבאו מכל הארצות ואפילו מבולגריה. האכרים שהיו מחסרי נסיון, מבלי סדר, מבלי משמעת ושהקדחת עשתה בהם את שלה — הכרחו לאכל את המקורות המעטים שהיו להם וישארו דלים וריקים מבלי כל משען, בתיהם שנבנו על יסודות רעועים התמוטטו ויפלו. בשנת 1882, היא שנת

עובדים הרבה יהודים. התעשיה הגדולה שהיא בכלל נדירה בארץ הזאת, היא יקרת־המציאות גם בין המהגרים. אולם, ישנו בית חרשת אחד והוא בית־חרשת העצים המתנהל ע"י מי שהיה אכר במאיזביל. את כל הפועלים והעוזרים שהוא זקוק להם, לקח מבין היהודים הרוסים וכלם יחד מנצלים את היער הקרוב לעירם. ים הכפרים היה ברוב פאר יהודי במכון הרחוק הזה, ולצד המרכז הקטן הזה, באו קבוצות מהגרים חדשות ונתישבו בו.

גם מחוץ למושבות מתעסקים בעבודת־האדמה. ישנם אכרים שקנו אדמות חוץ מהקרקעות שיש להם במושבות. אחרים התישבו הרחק מאד מהמושבות ואחרים שלא היו מעולם אכרים, יסדו מושבות קטנות ומצליחות יפה יפה. כך למשל, לא רחוק מהמושבה גרסים לין, בעיר אלבה, היו כבר בשנת 1907 ‎- 72 אכר ורבם מאכרי היק"א באנטרריאוס. 46 מהם, היו קרקעותיהם שייכות להם ויתרם לקחין בחכירה. במוראגוס, קרוב ל„בהיה בלאנקה", החלק היותר גדול של התושבים היהודים שהתישבו שם, זה כשמנה או עשר שנים, הם עובדי־אדמה; 152 משפחה מ 192 ‎- היו כשבע קבוצות של אכרים: 39 מהם היו בעלי אחוזות, ויתרם חוכרים. בין האחרונים ישנם כחמשים איש החוכרים את האדמה בתתם לבעל האחוזה 15 אחוז מהיבול. בעלי־האחוזות נותנים להם הלואות בבהמה ובכסף בשמנה למאה רבית. בשנת 1908, שלמו האכרים האלה על חשבון חובותיהם 30.000 פרנק.

יש ביניהם גם בעלי אומנויות חפשיות. בבואינוס איירס יש רופאים, רוקחים, מילדות, מהנדסים, מורים, אדריכלים, עורכי־דין, דוקטורים בפילוסופיה ועתונאים. ישנם הרבה הנושאים משרות חשובות מאד בהנהגות פרטיות של הובלה בים וביבשה, בבנקים ובהנהלת הממשלה.

האמנם מאוחדים הם כמו האכרים של חברת היק"א? העזרה ההדדית, הדת ולמודיה מקרבים איש לרעהו לא רק את כל היהודים בני עיר אחת אלא את כל בני ארץ אחת. לרוסים, למזרחים ולאפריקנים יש מוסדותיהם הפרטיים, ביחוד מוסדות דתיים מפני הבדלי הנוסחאות שביניהם. תועלת גדולה היתה יכולה לצמח לכלם אלו היו מחקים את ההבדלים הללו, במדינה שבה חיים כלם יחד. המוסדות היו יכולים להרויח הרבה מזה, כי כחם והצלחתם היו מתרבים.

חברת היק"א משתדלת להביא את ההתקרבות הזאת באמצעות ספסלי בית־הספר. הילדים לומדים בבתי־הספר הצבוריים והם מתערבים יחד עם ילדי הארגנטינים. ישנם בתי־ספר פרטיים ללמודי־הדת וערכם הוא פחות או יותר טוב לפי ערך המורים־המחנכים שבהם. היהודים הבאים מחדש לארץ הזאת, אפילו אם הם פוגשים מורים טובים, או אם יודעים למצא אותם — אין להם האמצעים הנחוצים לכלכלם. בהרבה ערים וכפרים צריך ליצור עדיין את החנוך־הדתי. חברת היק"א הטילה על עצמה את התפקיד הזה ומסרה את למודי־הדת לידי תלמיד־חכם מלומד שגמר את חק למודיו בבית־המדרש לרבנים בפריז, והוא סדר שעורים בשביל ילדי כל היהודים. בתכנית הלמודים שהיא כתכנית הלמודים במושבות ובכל בתי־הספר העממיים, — יש גם למודי השפה העברית, תולדות־היהודים, מסרת ומוסר היהדות. חנוך מיוסד על בסיסים מוצקים כאלה מכין למדינה אזרחים טובים. ילדי המהגרים אינם מסתפקים בלמודים למתחילים, אלא הרבה מהם הולכים להשלים את חק למודיהם בבתי־הספר הגבוהים שבבואינוס איירס, במכללות ובשאר בתי־הספר העליונים. בבית־המדרש לרפואה ביחוד, ישנם הרבה תלמידים יהודים. ישנם תלמידים גם בבתי־המדרש לרוקחים, למשפטים ולפילוסופיה. בכל המדינות שבהן חיים היהודים, יש להם נטיות להשכלה: הם הולכים בחשק נמרץ לבתי־הספר ששעריהם היו נעולים בפניהם במדינתם ומביאים את חלקם לתרבות העממית של הארץ שפתחה את שעריה לפניהם ותקבלם בסבר פנים.

עובדה אחת הבולטת יותר מכל, היא התשלומים המרובים שהאכרים משלמים בכדי לרכוש מגרשי אדמה. בשנת 1911 עלו תשלומים ל 1.511.840 פ׳רנק; שנת 1912 היתה פחות טובה ותשלום החובות היה פחות מבשנה הקודמת לה. הסכומים הנפרעים משמשים לקנית אדמות ולהלואות לאכרים חדשים, ומרשים להרחיב את ההתישבות.

בסוף שנת 1912, היה מספר האנשים במושבות אלו 24040 נפש, וביניהן 17414 אכרים טהורים. הצלה לא הצליחו אמנם עדיין, אחרי הרבה שנים, לישב במושבות קהלית ארגנטינה את 10 או 15 אלף המשפחות שהברון די הירש רצה לישב בהן מיד. כי ההתישבות איננה יכולה להעשות בחפזון, אלא בשטה ובהדרגה, לזה צריך גם זמן, אולם, עד כמה שההתישבות תהיה מגבלה, הרי השפעתה היתה מאושרת מאד על ההגירה בארגנטינה.

אם לפני יסוד המושבות היו בארגנטינה אילו יהודים רוסים, — הרי מספרם היה מצער מאד ואי־אפשר היה להביאם בחשבון היהודים שהיו במדינה זו. חלק גדול מהמהגרים הרוסים של פלאסיים שבאו בשנת 1889, הלכו להשתקע בערים וביחוד בבואינוס איירים שמסחרה ותעשיתה היו יכולים להבטיח עבודה לבאים החדשים.

זרם חדש של יהודים רוסים בא עם יסוד המושבות הראשונות, אולם חלק גדול מהם הברח ללכת מחסר הכשרתו לחקלאות; גם הם התפזרו בערים. בזמן יותר מאוחר נמצאו אנשים שלא הצליחו בעבודת האדמה ויתיאשו, ובהיותם מכשרים יותר למסחר ולתעשיה הגדילו את מספר תושבי הכרכים. ההצלחה האירה להם פנים בערים ויקראו אליהם מרוסיה את בני ארצם.

קמעא קמעא הטה זרם ההגירה לארגנטינה והזרם הזה הלך הלוך וגדל מדי שנה בשנה. עפ״י חקירה שנעשתה ע״י באי־כח היק״א יוצא, כי מספר היהודים בארגנטינה עלה בשנת 1909 ל 50.000 נפש. הערכה זו שהיא מיוסדת על ספירות שונות איננה מוגזמה. שמנת עשיריות היהודים האלה היו מרוסיה ויתרם, בערך 3000, היו תורקים, ערבים ויונים; 1000 מרוקנים ואיטלקים; 1500 צרפתים, אנגלים והולנדים. כבר אמרנו כי אחדים מאלה גרים בארגנטינה זה יותר מיובל שנים, אולם מספרם אינו מתרבה. רובם הגדול של היהודים שם, שהם מהגרים רוסים, באו רק משנת 1907 ואילך.

אם היהודים הרוסים נשארו במשך זמן רב מרוכזים בבואינוס איירים ובמספר ערים קטן מסביב למושבות — אין המצב כך היום. קמעא קמעא נפוצו היהודים במרבית הערים והכפרים שבארגנטינה. עפ״י מספרים מדויקים אפשר להגיד, כי מספר היהודים שבמקומות האלה עולה ל 15.000 נפש שעליהן צריך להוסיף 40.000 של בואינוס איירים; ככה מגיע מספרם הכולל ל 55.000 נפש יהודים בכל ארגנטינה. מספר המהגרים בשנת 1910 היה — 6581; בשנת 1911 — 6.378; בשנת 1912 — 13.416. בדרך כלל עוסקים היהודים האלה במסחר ובתעשיה. הסוחרים שהתעשרו אינם מרובים אמנם, אך המסחר מכלכל את המתעסקים בו. הסוחרים עוסקים עפ״י הרוב במסבר לפרשים מה שקנו מהסיטונים. גם המלאכות מרובות ושונות והמהגרים מתעסקים בכלן כמו שהתעסקו בהן ברוסיה, אך כאן הם מפיקים תועלת יותר גדולה.

בעל המלאכה היותר קטן משתכר 4 פ׳רנק ליום, והרבה מהם משתכרים עד 10 או 12 פ׳רנק ליום. תעשית הרהיטים והמסחר בהם, נפוצים מאד בין היהודים.

פבריקנט אחד ברוזאריו שהיה לפנים אכר באנשר ריאים, מעסיק יותר ממאה פועלים ששני שלישים מהם הם יהודים רוסים. הפבריקנטים מחפשים אחרי המהגרים מפני שעבודתם של אלה היא נקיה ומשבחת והם חרוצים וזריזים. גם בבתי־המלאכה של מסלת הברזל

„לתת לחבריה הלואות שסלוקן בטוח, ולהמציא להם זריעות ומכשירים חקלאיים". בתקנות מדבר גם על שבוח עבודות־האדמה, על גדול בהמות ובכלל על כל עסקים מסחריים שאינם אסורים עפ"י חקי הממשלה. בהתפתחות עסקיה נסתה להכניס גם את מכירת יבול המושבות ולא הצליחה. היא עוסקת גם בשרות הבריאות, מכלכלת את בית־החולים שנבנה ע"י היק"א ברומינגז ואת שני סניפיו האחד בבילז והשני בסן־אנטוניו. שרויותיה־הצבוריות מרובות ושונות, הן כוללות גם את בטחון היבול נגד השרפה, החזקת הדרכים והגשרים; היא נותנת עזרה לאביונים, ליתומים ולאלמנות ומפשרת בין האכרים בסכסוכיהם. גם התרבות השכלית נכללת בתכניתה; היא יצרה ספריה חשובה מאד, עתון חקלאי וספרותי „אידישר קולוניסט" החביב מאד על כל האכרים ויש לו חתומים בכל מושבות ארגנטינה ואפילו בברזיליה. אי־אפשר היה לחברה לשאת את כל המשא הזה מבלי עזרת היק"א. על תקציב בן 247.000 פיאסטרים נתנה לה היק"א, בשנת 1910—11, הלואה בסך 175.000 פיאסטרים. כל עניניה מתנהלים ע"י ועד בן י"ב חבר נבחרים בכל שנה באספה כללית, ע"י כל חברי האגודה. בא־כח אחד מטעם היק"א נוכח בכל האספות בזכות דעה.

מכל האמור יוצא כי שתי ההסתדרויות הללו בלוסיינביל ובקלארה דומות בכל אחת לרעותה. גם אגודת מואיזביל דומה לשתיהן. אולם, היא איננה קדומה כמוהן משום שהיא נוסדה רק בשנת 1908 ושרויותיה אינן מרובות. מוסד אחד ישנו במושבה והוא האגודה „קדימה" העובדת לטובת חנוך הצעירים והשכלתם ע"י הקראית, הרצאות חקלאיות, מדעיות ספרותיות, שעורי־ערב בהם שבהם מלמדים למהגרים את השפה הספרדית. בכל המושבות ישנן אגודות מפותחות או העומדות על דרך ההתפתחות.

האמנם עומדת ההתישבות שם על יסודות מוצקים עד כדי שלא תהיה יותר מוצגת לאי־בטחון ולגשושי העבר? הצריך לשער השערות? לא. ישנן ראיות חותכות בזה. ככה היא הסתדרות המושבה „ברון די הירש" בפמפה. האכרים שבה אינם חקלאים במקרה או חדשים מקרוב באו, אלא עובדי־אדמה אמתיים שיצאו מרוסיה מפני שחקיה העגומים של מדינה זו לא הרשו להם להתפתח בה. הם באו לקהלית ארגנטינה ולא בקשו מהיק"א אלא אדמה לעבדה. בשבילם יסדה החברה את המושבה בשנת 1905, וכל אחד ואחד מהם קבל כמו בשאר המושבות, 150 הקטרים אדמה שמחירן צריך להיות מסלק במשך עשרים שנה, בתנאי שכל אחד יפקיד בידי החברה סך 2000 רובלים (5.500 פרנק בערך) שבהם הם יכולים להשתמש בשעת התישבותם. ישנם אחדים שנתנו להתישבות זו קרן יותר גבוהה שהביאוה מארצם. בשנת 1910 יסדו אגודה בשם „סוסייאד אגריקולה ברון די הירש" שמטרתה היתה, כמטרת כל האגודות הדומות לה, להביא תועלת חמרית ומוסרית לכל חבריה ולהשתדל בקדמת החקלאות; היא קנתה כלי־עבודה, צידה וגם שרותה הרפואית הולכת ומסתדרת. הנהלת המושבה דומה להנהלת שאר המושבות. היא לא היתה זקוקה לעזרת היק"א.

המושבה נרסיס לון, שנוסדה באוקטובר שנת 1909 לתועלת האכרים שלהם נתנה היק"א הלואות כלשאר המושבות הקדומות — סבלה הרבה כי יבולה היה גרוע מאד. ההתיאשה בגלל זה? לא. בשנה הראשונה זרעה 7000 הקטרים אדמה, ובשנה שאחריה, שנת 1911, זרעה 17504 הקטרים בתקוה ליבול טוב; אך גם תקוה זו נכזבה. היא מהרה ליסד חברה קואופרטיבית והתחילה בעבודה, קנתה קניות על חשבון האכרים ויסדה מוסדות דומים למוסדות שבשאר המושבות. בכח יזמה כזו מה לא אפשר לקוות מהאכרים?

מושבה אחרת נוסדה מחדש במחוז סנטיאגו דיל אסטירום. מפני יוקר האדמה במחוז זה, עבודת־האדמה האינטנסיבית היא האפשרית, ולכן מתמסרים אליה האכרים במרץ ובתקוה.

בימים הראשונים ותרה להם פעמים על חלק מחובם: פעם, בשנת 1896, ותרה להם 25 אחוז מהחוב, ע״ז שותרה להם את כל רבית הכסף בעבר, ופעם שנית בשנת 1909, הקטינה את אחוז הרבית לארבעה למאה. כל האמצעים האלה הביאו להם תועלת כ״כ מרובה שהאכרים רוצים כעת למהר בתשלום החוב שהם חיבים עדיין.

מרבית האכרים חיים כעת הם ומשפחותיהם בודדים על אדמתם. בתחלת ההתישבות היו כלם מרוכזים במספר גדול בכפרים, ואח״כ בקבוצות בנות ארבע משפחות, במרחק לא יותר מאלף מטר. אח״כ מצאו כי טוב יותר להם להיות במעונותיהם הם. הם התרחקו איפוא אחד מהשני במרחק כ״כ רב שאינם נפגשים איש את רעהו אלא בבית־התפלה, או בניהם בביה״ס. אולם, למרות הפזור הזה, הרגישו קמעא קמעא את הנחיצות להתקרב ולהתאחד בכדי להגן על עצמם, לעזור איש את אחיו, ולסדר מוסדות חסד וצדקה. ביום 12 אוגיסט שנת 1900 נוסדה ב„לוסיינביל", אחת המושבות היותר פוריות שבאנטר ריאוס, אגודה בשם „סוסיידאד אגריקולה ישראליתה" שמטרתה הוגדרה במלים אלו: „להרחיב את חוג ידיעותיהם החקלאיות של האכרים, ביחוד ע״י נסיון של עבודות־אדמה חדשות, ליסד קופת־מלוה, לקנות על חשבון חברי האגודה, כל מיני מכשירי עבודה". התקנות הבטיחו איפוא לאכרים תועליות כאלו ששכרן בצדן. כלם היו מעונינים בקנית מקנה, בנסיונות חקלאיים חדשים ובהלואות שתצילנה אותם מרבית־אוכלת. אחת ממטרות האגודה העקריות, היו ההלואות, כי הן היו נחוצות בשנים שאחרי יבול גרוע. בתחלה היתה תרומת החברים פעוטה: 2 פרנק ו־20 סנטים לשנה לכל חבר, ועוד תשלום של 10 פזוטאס או 22 פרנק, לקרן ההלואות — סכום בלתי מספיק כלל. חברת היק״א הבטיחה לבלבל את הקפה ולהגדיל הרבה פעמים את הונה. החברה נשאה את המשא היותר גדול, היא לא הקדישה את הסכומים רק להלואות, אלא קנתה בהם כלי־עבודה וצידה לאכרים. היא יצרה גם קרן מיוחדת להבטחות ההדדיות; תקנה את הדרכים, ואפילו את דרכי כפר „באזאביל־באזו" שאינו שייך למושבה ושבו גרים המהגרים העובדים אצל האכרים, או המתעסקים בתעשיות קטנות במחסנים שמהם קונים האכרים את צרכיהם. היא נותנת את הוצאות בית־הקברות ומשתתפת בהוצאות המשטרה. היא סדרה שרות של היגינה, משתתפת בהוצאות רופא, רוקח והשתדלה בבנין בית־חולים שלא עלה לה בפחות מ 60000 פיאסטרים שחלק מהם נדבו האכרים. בחוג עבודות החברה נכנסים גם מעשי החסד וצדקה. היא מטפלת באלמנות וביתומים ועוזרת להם בכל דבר.

ומהו הדבר שבו לא עסקה האגודה? מאומה, אם לא נזכיר את ביה״ס, את בנין המעונות, את תכנית הלמודים, את בחירת המורים, כל מפעל החנוך שחברת היק״א קבלה עליה את הטפול בו בכדי שלא לשעבד את חנוך הילדים להשקפות־פרטיות ולתת לו את הכיון היותר בטוח, להתפתחותם השכלית, המוסרית והדתית ולהכנתם לחיים חקלאיים. האכרים משתתפים בהחזקת בתיה״ס האלה; גם הם חיים את חייהם השכליים, מכלכלים ספריה המספיקה להם ספרים בשפות שונות וספרויות שונות. הם משתתפים גם בהוצאות עתון חקלאי שנוסד במושבה קרובה. במלה אחת, הם משתתפים בכל הענינים המקושרים אותם לחיים־הצבוריים שכל שרויותיהם מסורות בידם, הם. חברת היק״א אינה מתערבת בעניניהם הצבוריים ובראש הסתדרותם עומד ועד בן תשעה חברים נבחרים ע״י האכרים, ועל ידו עוזרים, להנהלת קופת המלוה, צירים נבחרים ע״י הקבוצות השונות. למושבה יש איפוא שלטון־עצמי באמת.

אגודת לוסיינביל שמשה מופת לכל מושבות המחוז ההוא. מושבת „קלאראה" יסדה, אחרי ארבע שנים, ביום 4 נובמבר שנת 1904, את ה„פונדו קימונאל" שבו משתתפים אכרי קלאראה, סן־אנטוניו ובנטה איזבל הקרובות אחת לשניה. מטרתה העקרית בראשיתה, היתה

כל יבול האדמה. ככה היה המצב גם במושבה אחרת קרובה לאינשר־ריאוס, והתוצאות היו: מגפה שפרצה בבהמות ותעש בהן שמות בשני המרכזים הישוביים האלה. גדול הבהמות היה אז עשרם־העקרי של האכרים ועליו הקריבו כל מיני עבודות אחרות. במושבה „קלארה" בלבד היו 18000 ראש בקר ועשרת אלפים סוס. מיתת הבהמות עצרה בעד התפתחות בתי־החלב ועבודתם תמה. גדול הבהמות הקטן במואיזביל, והזנח לגמרי במושבה „קלארה", במקום זה, עסקו במושבה אחרונה זו במטע דגן וכתנה, וכשמטע זה הצליח לא התחילו שוב בגדול מקנה. ההפסדים שנגרמו על ידי פגעים כאלה, לא עצרו בעד התפתחותהמושבות. אחרי שנות הרעה בשנת 1909, באו שנים יותר טובות שמהן הפיקו האכרים תועלת פחות או יותר גדולה וכל המושבות מוסיפות להתפתח.

מנהלי חברת היק"א בקרו את המושבות הללו בשנת 1911; אחד מהם כותב על מושבת מואיזביל את הדברים האלה: „אין עניות במואיזביל; כל תושביה חיים ברוח ובנחת. במשך השנה הראשונה, אמנם, אין האכר יכול לחשך מרוחיו והוא מוכרח אולי גם לעבוד אצל אחרים. אולם אחרי ההתחלות הקשות — באים במהרה ימי השלוה והרוחה. הונם של חמשים אכרים עובר 50.000 פזוטאס (כל פזוטה שוה 2 פרנק ו20 סנטים), והון כמאה אחרים עולה מעשרת אלפים עד 50 אלף פזוטאס. האכרים משתמשים בכספם באפנים שונים; בראשונה הם משפרים את מעונותיהם ומגדילים את שטח שדות האספסת. אכרים אחדים לוקחים בחכירה שטחים רחבים מאד; אחרים בונים להם בתים יפים, אחרים מרבים את מקניהם ואחרים — קונים אחוזות גדולות מסביב למושבה ומשלמים בעדן בכסף־מלא. כל משפחת האכר לוקחת חלק בעבודות השדה. התפלאתי ביחוד לראות את הנשים והעלמות כשהן עוזרות במרץ־רב לגברים ולצעירים. עוד לפני עלות השחר עומדות כלן על משמרתן ומתחברות לגברים לחלב את הפרות, לטפל בגן ובליל־התרנגולים וגם לעבוד בשדה. בקצרה, מואיזביל שהיא כמדומני העשירה ביותר שבין מושבותינו, היא כנראה המושבה שהגשימה עד עתה באפן שלם את שאיפות חברת היק"א. יש לנו כאן מושבה של אכרים אמתיים".

ואם מואיזביל היא העשירה והקדומה ביותר שבין המושבות, כלום איננה חיבת את הצלחתה לנסיון האכרים ולאדמתה הפוריה? באינשר־ריאוס, וביחוד „בקלארה", אלו המושבות שאינן פחות קדומות מ„מואיזביל" — לא יכלו האכרים, אחרי השמדת מקנם בשנת 1909, לנצל את 37391 הקטרים האדמה הזרועה חטה, כתנה ושבלת־שועל. בכל מקום נוטים יותר להתעסק בעבודת־האדמה היותר מהנה ולהזניח את שאר העבודות, בשעה שהצלחת החקלאות תלויה ברבוי ששות עבודות האדמה. הם לא התענינו הרבה במטע עצים ובגדול עופות שבהם יכול האכר למלא את החסרון וההפסד שהוא מפסיד בענפים אחרים. אולם, הם הוציאו כ"ב לקח מהעבר, שאין להתפלא אם הם מתחילים כעת לטפל בעבודות אלו שבהן עסקו מי שהיו תלמידי בתי־הספר החקלאיים ברוסיה, בגליציה, בארץ־ישראל, באסיה־הקטנה ובתוניסיה. החקלאים הצעירים האלה שהתישבו על מגרשים בני 25 או 30 הקטרים אדמה בתוך המושבות הללו — הראו לאכרים את התועלת הרבה שיכלו להפיק מנטיעת גני־ירק, מתרבות הירקות, ממטע עצי פרי, מגדול־עופות ומששות שונות של היה מסדרת כדבעי.

בהרבה עבודות, מפיקים האכרים תועלת אחרת מעלות מחיר האדמה ושבוחה, ואת זה הם מבינים היטב כעת. וכה בשעה שלפנים היה קשה להם להתחייב לשלם עשרים תשלומים שנתיים של אלף פרנק כל תשלום, בעד מחיר האדמה בתוספת הוצאות הקניה וההלואה שנתנו להם לקנית הזריעות והמקנה ולכלכלת ביתם — תשלום שהיה עושה אותם לבעלי אחוזתם — הם משתדלים כעת להפטר מחובותיהם. אמנם, היק"א, בהתחשבה עם אי־הצלחתם

אשר שם האחת, „ובאלוס" באנטר ריאוס, בשטח 9239 הקטרים, ושם השנית „אסקאבלי" בפמפה, בשטח 35000 הקטרים — לא ישבו עדיין. שטחי האדמה הרחבים האלה זרועים זריעות שונות בכל מקום שהאדמה מסוגלה לזריעה.

במואיזביל ובמוריציו ישנה אספסת־השבלול; באנטר ריאוס — חטה, שבלת־שועל, שעורה וכתנה; בפמפה — דגן. כמעט בכל המושבות עבדו שדות אספסת. למראה מטעים פורחים ומשגשגים כאלה על שטח 205.097 הקטרים - מי היה מאמין שזהו פרי עבודת מהגרים שהיו רוכלים או בעלי־מלאכה פשוטים במדינתם וכעת נעשו בארגנטינה חקלאיים ההולכים ומתמחים ורוכשים להם נסיון מדי יום ביומו? איך נתהותה תמורה זו? זהו ספור שפרטיו יענינו בטח את הקורא.

ראה ראינו כבר איך התישבו האכרים הראשונים ע"י עבודתם העצמית. אחריהם באו אנשים אחרים יותר עניים מהם. צריך היה להמציא לאלה את הוצאות הנסיעה מרוסיה לארגנטינה, לתת להם אדמה (150 הקטרים לכל משפחה) בית־מושב, כלי זריעה, זריעות' תמיכה לכלכלתם לכל הפחות עד היבול הראשון בהבטחה שהחזר יחזירו את ההלואות שנתנו להם. רובם היו משוללי־נסיון, צריך היה לבחר בשבילם את הזריעות, את כלי־העבודה את המקנה; צריך היה ללמדם לזרע, לעבד, לקצר ולמכר את יבול אדמתם. מקשיבים לקול האגרונומים מחנכיהם, ונעזרים על ידי האכרים המועטים בעלי־הנסיון בחקלאות, רכשו להם המהגרים במהרה את הידיעות הנחוצות להם.

אז תכנסנה המושבות לתקופה חדשה. עד אז היו דורשות את הכל מההנהגה שלהן שהיתה ממלאת את כל צרכיהן, יסדה בתי־ספר, סדרה את שרות ההגינה והמציאה את הרופאים. בתחלת ההתישבות, היו חסר נסיונם של האכרים ועניותם מצדיקים את השטה הזאת; אולם, אחרי שנים אחדות של עבודה חקלאית, היה צריך לדרש שיעשו את הכל עד כמה שאפשר ע"י עבודתם העצמית וחריצותם.

חברת היק"א רצתה שיתחילו לנהל בעצמם את עצמם אחרי שמנהלי המושבות הכשירום לכך. בתחלה היה קשה מאד להפסיק את התמיכות ולחיב את האכרים לסלק את ההלואות שנתנו להם לתשלום אדמותיהם: אולם גם לזה הגיעו כשהבינו האכרים נחיצותו של סדור כזה וכשהצלחתם הרשתה להם לסלק את חובותיהם על נקלה. גם בנוגע לבחירת אכרים חדשים התחילו להתנהג עפ"י שטה אחרת. לא היתה כל נחיצות לבחר אותם ברוסיה, כי למראה הצלחת ההתישבות בארגנטינה, התחילו מהגרים חדשים לבוא ולחפש עבודה במושבות והאכרים קבלום וירגילום בעבודת האדמה. ע"י חריצותם, סבלנותם, ערכם־המוסרי והנהגתם־הטובה, עמדו החדשים בנסיון ובמשך שתים או שלש שנים היו העובדים האלה כמשתלה של אכרים טובים, ומאז לא היו זקוקים לאחרים. ובהיות ששאלת בחירת האכרים נפתרה באפן זה, הוסרו כל המוקשים והמושבות יכלו להתפתח באפן נורמלי. מספר המושבות התפתח בהדרגה ונצולן היטב. הודות לשדות האספסת שבמואיזביל, ולאפרים הטבעיים שבאנטר ריאוס, יכלו לגדל מקנה וכוסים שהיו מקור רוחים חשובים למושבות. תעשית החלב פרחה ג"כ, ובתי־ממכר הלב נפתחו במרכזים העקריים. במוריציו התמסרו האכרים לתרבות האספסת המכניסה להם רוחים הגונים.

המושבה מואיזביל, שהיא הקדומה ביותר בין כל המושבות, היא היותר פוריה ומצליחה. אמנם, גם שם וגם במושבות אחרות, לא היתה הצלחת כל האכרים שוה. גם על המצליחים ביותר שביניהם עברו שעות קשות. כן למשל, בשנת 1909, סבלו הרבה שת' מושבות במואיזביל, מחסר גשמים. אחרי שנת הבצרת עלה ארבה כבד על הארץ וישחית את

איירים, במוריציו, ובפלך סנטה פ״ה, בקיאיזביל, אדמות רבות, אבל הן לא היו מחולקות. הבנינים לא היו שלמים וגם המקנה ומכשירי הזריעה לא היו מספיקים. חלק מהמהגרים שבאו לבואינוס איירים נשלח למוריציו, והחלק היותר גדול — למואיזביל, ויגורו בצריפים שהוכנו לכך ובבתים שנשכרו לשם זה; אחרים גרו באהלים, וכלם נשארו בלי עבודה במשך חדשים שלמים. הד״ר לונשאל הצליח לישבם; אולם, הוא לא יכול לתקן את המעוות שנעשה ע״י קבלת יסודות שונים לגמרי איש מרעהו בסביבה כזו שאליה היו צריכים לשלח רק חקלאיים ואכרים. התלונות מצד פריז רבו, וצריך היה להחליף את הפקידים במושבות. הבטיחו למהגרים שלא יכלו להתאכר, לישבם מחוץ למושבות בארגנטינה או להחזירם למדינתם — אך לשוא. הרבה שנים חלפו, והרבה מנהלי מושבות נשתנו — והתפקיד הזה לא נתמלא.

סדור המושבות לא הושב אלא בשנת 1893. בדו״ח של הברת היק״א מהשנה ההיא כתוב לאמר: „החלק היותר קשה מתפקידנו כעת הוא בחירת באי־כח שיהיו להם הכשרון והיכלת הנחוצים לגשם בפעל את הוראותינו ולנהל את המושבות. המועצה מקוה והכרתה הברורה היא, כי הודות לעזרת חברת כי״ח שהעמידה לשרותה את באי־כחה המסורים והמשכילים ביותר, תצליח היק״א להתגבר על הקשי הזה, כלומר מציאת אנשים בעלי־כשרון ומסורים שיתנהגו כפי הוראותינו. המנהלים שנבחרו אז היו האדון שמואל הירש מי שהיה לפנים מנהל ביה״ס־החקלאי מקוה ישראל ביפו, ובזמן האחרון מנהל בית־המחסה פלסיס־פיקט קרוב לפריז, ומר דוד קאזס מי שהיה מנהל ביה״ס של חכי״ח בתונים. „עברם של שני המנהלים האלה הוא ערובה נאמנה ובטוחה על ישרם וכשרונם, ואנו מקוים שבנוגע לכשרון ויכלת, עמד יעמדו על גבה התפקיד הקשה המוטל עליהם״. ואמנם תקוה זו לא נכזבה. במשך עשרת השנים שבהן נהלו את המושבות, ידעו האדונים האלה לפתח אותן בשטה ובהדרגה אם לא כ״כ באותה מדה שאליה שאף מיסדן. ואם כי הברון די הירש לא השב יותר למצא במושבות הללו את פתרונה השלם של שאלת היהודים הרוסים, לכל הפחות הביע את תקותו, שנה אחת לפני ביאת המנהלים החדשים, לישב מיד מ 15 עד 20000 משפחה, כלומר 80 עד 100.000 נפש. דבר זה היה יכול להיות אימפרוביזציה חקלאית חדשה העלולה להכשל בטח: כי אין לך דבר בעולם שבו דרושים זמן וסבלנות כבהקלאות. הברון די הירש לא היה יכול לבוא לידי הכרה זו וכשהיה משוה את מספר האנשים שההגירה מרוסיה הוציאה מדי שנה בשנה, למספר החקלאיים המועטים שהתאכרו בארגנטינה, — נדמה היה לו שתוצאה כזו איננה מתאימה לחשיבות מפעלו. היאוש תקפהו ולפעמים שאל את עצמו — אפילו בשבועות האחרונים שלפני מותו — אם איננו צריך להזניח את מפעל ההתישבות ולהקדיש את כספו הרב למפעלים אחרים.

המושבות הקדומות התקימו, והחדשות שניסדו התפתחו בהדרגה ואפשר להגיד כעת כי הישוב בארגנטינה עומד על יסודות מוצקים ותוצאותיו רצויות מאד. שטח כל המושבות עולה ל 588.401 הקטרים מחולקים לי״א מושבות במחוזות ארגנטינה השונים. לצד מזרח, עומדת המושבה „מואיזביל״ במחוז סנטה־פ״ה ושטחה 43.485 הקטרים; ע״ד יותר מזרחה, באנטר־ריאוס, „קלארה״ — 103.381 הקטרים; „לוסיינביל״ – 43.124 הקטרים; „סן־אנטוניו״ — 22386 הקטרים; „סנטה־איזבל״ — 29.337 הקטרים; במחוז בואינוס איירים „מוריציו״ — 43.485 הקטרים; בדרום, בהפמפה „ברון די הירש״ — 110.866 הקטרים; „נרסיס לון״ — 46.466 הקטרים; בצפון, במחוז סנטיאגו דיל אסטירו, „דורה״ — 2.980 הקטרים. שתי אחוזות

פוסקת ובלתי־פוריה, וסביבם משפחתם שאליה הם קשורים באלפי נימים? טוהר מדותיהם, אהבתם העזה איש לאחיו, אחדותם האמיצה, אהבת־המשפחה, כבוד הבנים להוריהם — הפליאו את האיש שלא היה מכירם, ולבו התרכך למראיהם. אחרי הערים והכפרים בקר ארנולד וויט את המושבות החקלאיות, שבהן היו עסוקים הרבה אכרים בעבודת־אדמה מפרכת־גוף, אך הקרקע חסרה להם מפני שהממשלה התנגדה לכך ולא הרשתה להם להגדיל, אפילו ע״י חכירה, את שדה פעולתם. פעולתו הראשונה של האורח היתה בחירת האכרים שבה עסק יחד עם מר פיינברג. אח״כ השתדל לפני הממשלה הרוסית שתכיר בחברת הישוב היהודית (יק״א) ברוסיה ותרשה להוציא את היהודים שיחפצו להגר ממדינה זו. ובהיות שנסיעת היהודים מרוסיה היתה אחת ממחשבות הממשלה הרוסית, נתקבלה הצעת וויט ברצון. האלינס הצטערה על משא ומתן זה עם הממשלה. תקופת הפרעות שררה אז בכל תקפה; כל העולם התמרמר נגד רוסיה ונגד הפרעות שהיא מחוללת במדינתה, וישתתף בצער היהודים שגורשו מארץ־מולדתם. האמנם במשא ומתן עם ממשלה מעוררת בהלה היה צריך לענות על ההתעוררות המפליאה שקמה בכל העולם הנאור נגד הפרעות הללו ולהפך את הגרוש בהכרח ליציאה מרצון? מחשבה זו לא העסיקה כלל את מיסד היק״א כי רק דאגה אחת אכלה כעש את בשרו והיא להחיש עד כמה שאפשר את ההגירה־בהמון של היהודים. היא סבר שבהשגת הרשיון להגירה יציל את היהודים מהמכשולים הרבים שהממשלה שרירת־הלב תוכל לתעמיד על דרכם באחד הימים. הוא היה כ״כ קשור לרעיון זה עד שסבר שאם היא בעצמו לא יצליח לגשמו בחייו, תצליח החברה שיסד, להסיע את כל היהודים מרוסיה. ובהיותו קשור רק לרעיון זה הוסיף לתמך בהגירה וחברת היק״א אושרה ע״י הממשלה.

נשאר רק ענין סדור הנהגת המושבות — הנהלתן נמסרה להד״ר לונטאל — ובחירת האכרים. אז לא רצו לקבל אלא משפחות הידועות היטב את החקלאות, וביחוד במושבות הקימות ברוסיה. כשהיק״א היתה מקבלת את האכרים אחרי הקירה רצינית היו צריכים אלה להסתדר בקבוצות בנות חמשים משפחה שתהיינה מגון אחד, עד כמה שאפשר, ולהעמיד בראשן בא־כח אחד או שנים שידברו בשמן. פעולת היק״א היתה מגבלת רק במכירת האדמה הנחוצה לכל קבוצה, בערך 50 הקטרים לכל משפחה, וההנהלה בבואינוס איירים היתה צריכה לקבע את המחיר. החברה השאירה לעצמה את הרשות לעזור בהוצאות הנסיעה מארפה לארגנטינה. היא היתה עוזרת גם להוצאות התישבות בתחלה עד היבול הראשון בסכים ידוע שהיה נקבע ע״י ההנהלה בבואינוס איירים. רבע ההלואה לכל הפחות היה צריך להנתן ע״י הקבוצה. תשלום מחיר האדמות, סלוק ההלואות וכל הוצאות ההתישבות במשך זמן ידוע — היו נקבעים ע״י ההנהלה.

התקנות הללו היו ברורות. אולם איך נשמרו? אל ועדי הגבולות שברוסיא היו באים היהודים הפליטים מרוסיה מדי יום ביומו. ואיך איפוא אפשר להרחיק את אלה ולהביא תחתם אכרים שלא היו נועים מרעב? ואיך אפשר לשלחם למקומות אחרים בשעה שארגנטינה בעצמה כאלו סגרה את שעריה לזמן־מה בפני המהגרים? הועד היה מקבל את האמללים האלה למרות שלא היו אכרים ואף לא מכשרים להיות עובדי־אדמה בעתיד. גם את הפליטים שבקושטא שלא ידעו היכן לסדרם, — שלח הברון די הירש לארגנטינה והמושבות היו עתידות איפוא להפך למקומות־מקלט.

גם ההנהגה בבואינוס איירים לא היתה מוכנה לקבלם. אם אמנם היו בפלך בואינוס

ואפילו על פני האיטלקים. הללו עובדים עדיין עפ״י שטותיהם הקדומות, בשעה שהיהודים, בבינתם הערה, לומדים הרבה במשך זמן מועט ומשתדלים להשתלם במהירות רבה. כעת הם כבר עובדים וזורעים הרבה יותר טוב מהאכרים האיטלקים שעבדו במשך כל ימי חייהם בעבודת־האדמה. היהודים הרוסים לא היו מעולם בנאים. אולם כשבאו הנה והכרחו לבנות להם בתים, מצאו את האמצעי לעשות מעפר בלבד, מבלי בשול, חמר־בנין טוב. הם בנו כ״כ היטב את בתיהם, שבכל מקום קוראים להם כעת לבנות בתים. גם שופט השלום של העיר פלאסייוס בנה את ביתו ע״י יהודים שהיו קודם סנדלרים וכו׳... וכעת הם בנאים מפורסמים״.

הרבה מהאכרים האלה שמיאנו להכנע לדרישותיו המהרסות של בעל האחוזה ולחמס האנשים אשר מסביב לו — נסעו. אחדים נסעו לביאינוס איירים, לרוזאריוו, לסנטה־פ״ה ולמרות דעתם מלאכת־יד סבלו מאד בערים הללו. קבוצה בת 13 משפחה הלכה למוניגוטס לא רחוק ממואיזביל, שבה התישבו ארבע משמנת המשפחות שהאלינס שלחה לארגנטינה בשנת 1888. קבוצה זו גדלה בשנת 1889 ע״י משפחות אחרות שבאו אח״כ. ההיו אכרי מוניגוטס יותר מאושרים מאכרי פלאסייוס? המשלחת טפלה גם באלה וגם באלה, ותשתדל לסדר את אכרי מואיזביל בכעין הסתדרות עירונית שתגן על העניים והזקנים ותתמך בהם. כלם, במואיזביל ובמוניגוטס דרשו שיפתחו בי״ס לבניהם. המשלחת בקשה מהברון די הירש רק סכום של 15000 פ׳רנק, והיא התעסקה אח״כ בתפקידה העקרי: חפוש אדמות ליסוד מושבה ראשונה. בתחלה קנתה את מואיזביל. האכרים שהיו במושבה זו היו ראויים להיות אכריו הראשונים של הברון די הירש, בכדי להציל אותם ע״י זה מהנצול שנצלום במשך זמן רב. גם אדמות מוניגוטס נקנו ותספחנה לאדמת מואיזביל. ע״י קניות רבות כאלו, נעשתה מושבה זו גדולה ביותר, בשטחה, מכל מושבות חברת היק״א.

המפעל התחיל אך היה צריך לסדר את הכל. שנת 1891 היתה שנה פוריה. צריך היה להוסיף לקנות אדמות, ליסד את החברה שתטפל בהן, להשיג לה רשיון ברוסיה, לבחר את האכרים וליסד הנהגה שתקבלם ותושיבם על הקרקע. הרבה הצעות של קנית אדמה הוצעו לפריז, אפילו לפני יסוד חברת הישוב היהודית בחדש אוגוסט שנת 1891. חלק משדה פעולתה היתה רוסיה שממנה היו צריכים האכרים לבא. בכדי שבחירת האכרים תעשה בחפש גמור היה צריך שהממשלה תסכים לכך. הברון די הירש חפש באנגליה סופר ידוע מר ארנולד וויט, שישתדל לפני הממשלה הרוסית בנדון זה. הסופר הזה היה ידוע במדינתו ולא נעלם ג״כ שהיו לו משפטים קדומים נגד היהודים. אולם, כלום סבר הברון די הירש לעשות ממנו מין בלעם אשר נשלח לקלל את היהודים ותהפך בפיו הקללה לברכה? הברון די הירש הציג את מר וויט לפני הברון הירץ די גינצבורג, אשר הודות למצבו החברתי הגבוה, לעבודתו הכבירה להגנה על אחינו היהודים, והחבה שרחש לו כל העם,—היה מנהיגה של היהדות הרוסית. להברון גינצבורג היה עוזר שבא פריזה בשנים הראשונות ליסוד חברת כי״ח להביע לכרמיה את התלהבותו הרבה למוסד זה ואת חפצו האדיר לעבוד להתפתחותה; העוזר הזה היה מר דוד פ׳יינברג. עוד מאביב ימי עלומיו, הקדיש מר פ׳יינברג את חיוו לעניני היהודים ושאלותיהם, תמיד עמד על המשמר ויעבד בלי הפוגות לטובתם והוא הוא שהיה עוזרה־המזכיר של חברת היק״א. האדון הזה תאר לפני ארנולד וויט את חיי היהודים ברוסיה, העבירהו בתוך תחום המושב, בכרכים ובכפרים ויראהו את המון היצורים האמללים האלה הצפופים והחוקים וחיים בתנאים איומים ונוראים שמראיהם מדאיב־לב. אולם כמה מעלות טובות מסותרות תחת חיצוניות מכערה כזו! היש לך דבר יותר צודד נפשות מאשר לראות את האנשים הנמרצים האלה בדלותם כשהם סובלים ומעגים המכרחים לעביד עבודה קשה ומפרכת, בלתי־

„עבודה חפשית, קלה, ישרה ומכניסה רוחים"; הוא ראה מראש שעתיד המושבות הללו יהיה מזהיר והן תהיינה מקום מחסה „מקלט „חזק ומתמיד לכל המעונים והנרדפים" „שהצלחתם „תהיה התחלה של תקופה חדשה אשר תרשם באחד הימים בתולדות ההתמדנות, לא רק היהודית, אלא גם האנושית".

הצעה זו היתה מענינת מאד והגשה לעיון הברון די הירש שהעיר אילו הערות ויכתב לולנדון לאלינס ביום 29 ינואר שנת 1890 לאמר: מסכים אני בעקר להתישבות רחבה, אפילו אם אצטרך להקדיש לזה סכום חשוב, כי רוצה אני שמפעלי יהיה בן־קימא. מנקדת השקפה זו, אינני מתנגד ליסוד מושבות גדולות במדינה בקהלית ארגנטינה שתהיה בעתיד הקרוב מרכז לכל אחינו הנאלצים לחפש להם מפלט במדינות רחוקות בכדי ליצור בהן חיים חדשים".

תקוות הברון די הירש בנוגע לעתיד המהגרים, היו כתקוות הד"ר לוונטאל, ולראשון היו כמובן האמצעים להכנת עתיד זה. בשובו פריזה שוחח עם הד"ר לוונטאל ועם איזידור לב מזכיר חברת כי"ח, ושם החלט לשלח לארגנטינה משלחת שתעמד תחת הנהלת הד"ר לוונטאל. הברון די הירש מצא לנכון לשלח אתם עוד שני אנשים בקיאים בשאלות ישוביות. אחד מהם מצאהו באנגליה והוא האדון ש. קולן, והשני בבלגיה והוא הקולונל וגיבנבראי. ביום 20 אוגוסט שנת 1899, התאסף לאספה עם שלשת חברי המשלחת בכדי להבין את תכנית הנסיעה. בפרטי־כל האספה הזאת אנו קוראים: „הברון די הירש מודיע בי בהיותו מטפל, זה זמן רב, במצבם הכלכלי והחקי של היהודים ברוסיה, החליט לבוא לעזרתם בתמכו בידי מספר גדול מביניהם להגר למדינות שבהן יוכלו לפתח, בתוך משטר של חפש, את כחותיהם ואת חריצותם ולרומם ע"י העבודה את מצבם השפל. לתכלית זו רוצה הוא לרכש, בקניה או בחכירה, באפן ישר או באמצעות חברה שתוסד על ידו, אדמות רחבות שאליהן תבאנה קבוצות יהודים מרוסיה ותיסדנה מושבות חקלאיות או תעשיתיות. בבוד הברון די הירש סובר כי אמריקה הדרומית ובעקר קהלית ארגנטינה היא המדינה שיש בה כל התנאים הנחוצים להצלחת הרעיון הזה. הוא בטוח כי מפעל כזה שהוא פילנטרופי טהור בתכליתו — אינו יכול להצליח אלא אם יהיה מסודר ומתנהל בעסק שהכספים שהשקעו בו מכניסים רוחים כמו בשאר עסקים. הרוחים שיכנסו ישמשו לפתוח המפעל ולנתינת עבודה למספר מהגרים גדול עד כמה שאפשר...." מטרת המשלחת דיקה את"ב והנסיעה נקבעה לחדש אוקטובר של השנה שלאת"ב. המשלחת נסעה בחדש נובמבר והגיעה לבואינוס־איירס בחדש דצמבר.

ומה קרה בינתים לאכרי פלאסייוס? ביום 20 ינואר שנת 1890, מסר הד"ר לוונטאל לאלינס את ההודעה הזאת: „קבלתי מכתב מאחד מידידי בבואינוס איירס המרוב מאד לוזיר הענינים החיצונים ושהבטיחני להשגיח בעצמו שהמהגרים שעליהם המלצתי לפני הוזיר לא ישכחו אחרי נסיעתי. במכתב זה הוא מודיעני כי מצב כל התימי, כמו שהוא מכנה אותם, (ביניהם נמצאים גם היהודים הרוסים) הוא טוב ובי הוזיר הבטיח לו לטפל בהם בהציגות. אין זה הרבה, אך גם זה טוב". ואמנם זה לא היה הרבה ובפריז רבה הדאגה עליהם; הדבר הראשון שעשתה המשלחת היה ללכת לבקרם, את אחדים מהם מצאה בחוות הקרובות לאחוזת הד"ר פלאסייוס, כשהם עובדים בהצלחה כחכירים, ואחרים — בערך 500 איש, עבדו כאומנים גננים בסביבות מקומותיהם במואיזביל. „רובם היותר גדול — אומר הדו"ח של המשלחת מיום 16 דצמבר 1890 – הם העובדים והאכרים למופת, הנשים הצופיות הליכות ביתן, והילדים הלבושים היטב. דאגאסאן מנהל המושבה, רוקח צרפתי, שהתישב זה בשבע שנים במדינה זו, אומר לנו שהוא בעצמו מכבד את היהודים הרוסים על פני שאר האכרים

גם הם ומהגרים חדשים מגיעים. מספר המהגרים הכללי היה בשנת 1910 — 5213 איש, ובשנת 1911 — 5044. המספר הזה הוא אמנם מצער ביחס להתרבות היהדות בארצות־הברית. אולם, מספיק הוא בכדי לחזק מעתה את היהדות הקנאדית במדינה זו שההגירה התחילה בה רק לפני זמן לא רב.

ג

בקהלית ארגנטינה

ההגירה לקהלית ארגנטינה איננה עתיקת־יומין; היא קדמה אך מעט ליסוד מושבות היק"א שם. לפנים, לא היה במדינה זו אלא מספר מצער של יהודים שבאו מאנגליה, מגרמניה ומצרפת. מספר היהודים שבאו זה כיובל שנים לארגנטינה עלה לערך 1500. אחריהם באו מרוקנים ואיטלקים במספר מועט. זה היה, בערך, מספר היהודים בארגנטינה עד היום שבו באה קבוצת יהודים רוסים, ותנסה ליסד בה מושבה יהודית לפני התחלת מפעל הברון די הירש.

מספר הרוסים האלה בנסעם ביולי שנת 1889 מברמן – היה 827 איש, גברים, נשים וטף. סוכן אמריקני הבטיח להם בשם בעל־נחלה ארגנטיני כי יעביר את כלם חנם עד חוף בואינוס איירים ויאכילם במשך ימי נסיעתם אם כאו"א מהם ישלם לו מיד (40 פרנק; בבואינוס איירים יתנו להם מכשירי זריעה, בהמות ועזרה, עד היבול הראשון. סוכן ההגירה עשה כל זאת על דעת עצמו מבלי יפוי־כח מצד שום איש. זה היה מפח־הנפש הראשון למהגרים. הציעו לאלה קרקעות במושבה „פלאסייוס" הקרובה ל„סנשאלס" במחוז „סנטה פ"ה והטילו עליהם תנאים שאי־אפשר היה להם לקבלם. הראו את הסכנה מיד? המיאנו להסכים לה? דבר אחד ברור הוא שהם נשארו בתחנת פלאסייוס מבלי שום אמצעי־קיום.

רופא אחד, ד"ר לונטאל שמו, שנשלח במשלחת הקירה לפנים המדינה ראה את המהגרים האמללים האלה במצוקתם, ובמכתב שכתב לוזיר החיצון הארגנטיני הודיע לו כי בעיניו ראה „כחמש מאות מהגרים יושבים בתחנה זו זה ששה שבועות בערך, וכלם נמקים מעני ודלות מבלי פרוסת לחם להחיות בה את נפשם. בכל מ"ח שעות הם טועמים רקיק קטן. חלק גדול מהם חולה, 61 ילדים מהם מתו ואחרים הולכים למות מבלי רופא ומבלי רפואות". הוא מהר לחזור לבואינוס איירים וישוחח עם בעל המחוזות שהובטחו למהגרים, הד"ר פ. פלאסייוס, והשיג ממנו הנחות ידועות לטובתם. עד היבול הראשון היו יכולים להשיג את לחם חקם דבר יום ביומו. אולם, מחסר־אמון בהבטחות מר פלאסייוס, פנה הד"ר לונטאל לוזיר וימליץ טוב על המהגרים „מתקוה למצא עבודה למחסריה, ובבטחון שהאנשים האלה לא יסבלו רעב בארץ עשירה כקהלית ארגנטינה".

אח"כ נסע הד"ר לונטאל לארפה, ובבואו פריזה פנה להרב צדוק כהן שלבו הרחמן על כל נדכה וסובל, והתענינותו ביהודי רוסיה ורומניה, היו מן המפורסמות שאינן צריכות ראיה, — ויגיש לו הצעת התישבות חקלאית בארגנטינה שממנה היו צריכים ליהנות בראשונה אכרי פלאסייוס. הוא הודיע שמדינת ארגנטינה מסוגלת יפה למיני עסקים כאלה. הלל, ובצדק, את השטחים העצומים שבה ביחס למספר תושביה שאינו עולה ליותר משלשה מליונים איש, שבח את האקלים המבריא, את האדמה הפוריה, את ניחיות עבודת־האדמה אפילו בשביל האכרים משוללי־נסיון, חפש המשטר המדיני, ההנחות הנתנות למתישבים והצלחת המושבות המתנהלות היטב. הוא הבטיח הצלחה מרובה למושבות שתקבלנה את היהודים שהחק אשר במדינותיהם השתנית אינו מרשה להם להתעסק בחקלאית ובכל עבודת־האדמה. היהודים ימצאו בארגנטינה

ישנם 25 אכרים שאחוזותיהם אינן בעלות ערך רב. הם קנו אותן בשעה שלא היה להם שום נסיון חקלאי. הם דבוקים למלאכתם ובחיותת מרוכזים סביב טורונטו, הם מוצאים בחקלאות, בגדול עופות, בתעשית החלב — את הריוח החסר להם מאחוזותיהם. קרוב ל„אנגלהארט", ב„ניו־ אונטאריו" ישנה קבוצה בת 40 משפחה שהתישבו על אדמות הממשלה אשר נתנו בחכירה למהגרים. האדמות שם הן עשירות, האכרים עובדים היטב ושום חשש לעתידם אין. האפשר להגיד את הדבר הזה גם בנוגע לאכרים שהתישבו בקבק? הן, מצב האכרים שהתישבו על אדמות הממשלה הוא טוב, אולם יש ביניהם מספר גדול שקנו אחוזות גרועות שאדמתן רזה ויבולן מועט.

בשנת 1909 היו בקנאדה 720 אחוזות שחיי כלן לא היו בטוחים, ולא כלן התקימו. המושבות בלתי־הפוריות נעלמו, ואחרות נוסדו במחוזות עצמם במקומות יותר מתאימים ועל אדמות פוריות; בסוף שנת 1911 עלה מספר האחוזות ל־828 ומספר תושביהן 3482 נפש, על שטח אדמה של 54.846 הקטרים ו 67 ארים. התפתחות זו באה הודות לעבודת המהגרים הפוריה. בשעת הצרך נותנת להם היק"א הלואות־כסף שבהן הם משבחים את חמר החקלאות ומרבים את מקניהם. החברה נעזרת ע"י ועד שיסדה במונטריאל והממלא חלק מהתפקיד שהיה מוטל לפנים על „מוסד הברון די הירש".

כעת יש למהגרים תמיכה שחסרה להם עד הזמן שבו התחילה ההגירה להיות חשובה. עם הגדלת העדות, נוצרו גם מוסדות חסד שמהם נהנים המהגרים הרבה, כי הם היו זקוקים לתמיכה מיוחדת בבואם לארץ. מיום הכבדת החקים נגד ההגירה, משתדל ה„קנדיין קומיטי" להקל מעל המהגרים הרוסים או הרומינים את חמר־הדין של החקים האלה. כשהיו המהגרים נכנסים לארץ, לא היו יודעים לאן ולמי לפנות. כעת, מציין להם ה„קנדיין קומיטי" את המחוזות שבהם יקל להם למצא עבודה, ועדים מקומיים או אנשים טובי־לב עוזרים למהגרים בחפושים אלה והם מוכנים תמיד לעזור לה„קנדיין קומיטי" בתפקידו.

אחד המפעלים הטובים מבין כל אלה הנעזרים ע"י היק"א, היא ביה"ס העממי שנוסד במונטריאל בשביל ילדי המהגרים הללו, שלא ידעו את שפת המדינה בבואם לארץ והיו מחוסרי טפול והלבשה, — היו מוצגים לכל מיני עלבונות בבית־הספר הממשלתי ששעריו היו פתוחים לפניהם כלשאר בני הקנאדים.

כל בתי־הספר שבקנאדה, חוץ מאלה שבמחוז קבק, הם עממיים ובחנם. שם שולט היסוד פרנקו־קנאדי שהוא קטולי מאד ובתי־הספר הם דתיים. אולם במחוזות האנגלו־סקסונים—הלמודים הם חלוניים. בהרבה מקומות אסרו את למוד הברית החדשה בבתי־הספר שבהם היו מלמדים אותה קודם, בכדי שלא לפגוע ברגשות התלמידים היהודים וברגשות הוריהם. בכל מקום שבו נוצרים קבוצי מהגרים, נוסד גם בית־ספר, והממשלה בונה אותו ומשלמת את משכרת המורים. מס־החנוך המוטל על ההורים מכסה את ההוצאות ואת תקציב ביה"ס. יש בהנהלת־המדינה יהודים ביחס למספרם כמספר בני שאר הדתות השונות. יהודי מונטריאל סברו כי צריך ליסד בי"ס מיוחד לילדי היהודים. ביה"ס העברי שבמונטריאל היה כמכינה לבתי־הספר הממשלתיים וביחוד לבתי־הספר הפרוטסטנטים, שבהם מכבדים מאד את רגשותיהם הדתיים של היהודים, ואינם מכריחים את ילדי אלה להיכח בלמודי־הדת. בביה"ס היהודי במונטריאל היו בשנות 11—1910—588 תלמיד, 392 ילדות; 196 ילדים, מבני 9 עד 14 שנה. עדת היהודים במונטריאל יסדה גם שעורי־ערב וספריה.

העדות היותר חשובות שבמדינה מתפתחות ומתרבות, מרכזי־הישוב הקטנים מתרבים

המושבה החקלאית הראשונה מושבת „הירש" בשנת 1891. בבוליטין של חברת כי"ח של השנה ההיא, אני קוראים: „הרבה קבוצות מהגרים בקשו שישלחום לקנאדה שבה הם מקוים למצוא עבודה יותר על נקלה מאשר בארצות הברית". העזרה נתנה להם, ובבוליטין של השנה שאח"כ, אני קוראים: „במטרה להקל מעל העדות היהודיות שבקנאדה את המשא ובכדי לאמת בנסיון אם מדינה זו היא מסוגלת לחקלאות יהודית, יסדה האלינס והברון די הירש, עפ"י הצעת הועד של „היברו בנבולנט סוסייטי" ועזרתו — מושבה אחת במרחק 25 מילין מ„אוקסבוב". מספר המשפחות שהיה צריך לישב בה היה צריך לעלות בתחלה ל 40; אולם מפני סבות שונות עלה המספר הזה לשבעים. ההוצאות היו גדולות, צריך היה להוציא הוצאות עצומות לנסיעת האכרים ממונטריאל עד המושבה, לבנין בתים, לקנית מכשירי זריעה וסוסים ושורים לעבודה. ומשום שהאכרים לא יכלו לעבד, בשנת 1892, אלא חלק קטן מקרקעותיהם, לא היה היבול מספיק וצריך היה להושיט להם עזרה בעונת החרף". לראבון־לב היה הקציר גרוע במשך שלש שנים רצופות; חלק מהאכרים שהתיאש הזניח את עבודת האדמה, ואלה שנשארו, היה להם בשנת 1895, יבול טוב שהספיק להם להבטיח את מחית משפחותיהם עד השנה שאחריה והרשה להם להשלים את מקנם. אחרים מאלה שהזניחו את אדמותיהם עבדו כפועלים אצל בעלי האחוזות שבסביבה. ואחרים כפקידים במסלת הברזל. הרבה מהם בקשו לשוב למושבה לקחת את חלקם חזרה. ציר ה„היברו סוסייטי" שנשאר במושבה מחדש מרס עד סוף ספטמבר, אמר „כי אין יותר שום פחד לעתיד האכרים משום שהם התקשרו כבר לקרקע ויכולים לותר על כל עזרה". האמנם היתה זו ההצלחה המחלטת? כלום לא היה ציר ה„היברו סוסייטי" יותר מדאי אופטימיסטי? על המושבה עברו משברים אחרים. אכרים שלא היו מכשרים לעבודת האדמה, או שלא היו יכולים להתגבר על מכשולי התפקיד — התיאשו וילכו להם. מספר האכרים פחת אמנם, אך המושבה נשארה קיימת והיא עומדת ב 29 אכרים שהתאחזו על הקרקע. חברת היק"א הכניסה את המושבה הזאת לתוך חוג פעולותיה היא, וכמו כל מפעלי ההתישבות שבאמריקה, כן גם אכרי המושבה „הירש" בקשו הלואות, בכדי להפטר מהחובות הגדולים פחות או יותר שהיו רובצים עליהם מזמן.

בשנה ההיא, 1895, הודיע ציר ה„היברו סוסייטי" כי במרחק 700 מילין צפונית־מערבית ממושבת הירש, היו תשעה בעלי אחוזות שהתישבו על אדמות טובות ועובדים במרץ־רב במחוז קר מאד, מיצנים לקרח המזיק מאד לזריעות האביב. על סכנה זו נוסף גם רחוק המקום מהמרכז. השוק היותר קרוב לממכר היבול נמצא במרחק 74 מילין מאחוזתם. כנראה שהם לא יכלו להתגבר על המכשולים האלה.

ככה היתה התחלת ההתישבות בקנאדה; ומהנסיון הפיקו תועלת חקלאיים אחרים. החקלאות התפתחה אפילו במחוז „סאסקאטשב'אן" שבו התישבו קבוצות האכרים הראשונות. המושבה היותר חשובה היתה המושבה „קאפל" ב 166 אכרים שהיק"א תמכה בהם הרבה. 239 אכרים אחרים התפזרו במחוז זה ובמחוז הקרוב לו, אלברטה. בקרבת מונטריאל מוצאים עוד קבוצי חקלאים אחרים, 118 ב„מניטובה", 70 באונטאריו, 100 בקבק. ההצלחה האירה פנים במניטובה להאכרים שסדרו מחלבות בסביבות ויניפג ולהאכרים שיכלו לקנות אחוזות יפות לנצול. במחוז זה יסדו אחרים את הכפר הקטן בנדר. לראבון־לב, התישבו האכרים שהיו מחוסרי נסיונות חקלאיים ומקירות כספיים, בהרשות מכוסות עצים ואבנים. התספיק העזרה הנתנת להם מהיק"א לחלצם מהצרה שבה הם נמצאים? באונטארין אשר בסביבות אימאב'ה, התישבו עשרה אכרים המרויחים היטב את חייהם. בסביבות טורונט

חבילת הסחורות שהוא סוחב אחריו ברחובות העיר ומגרשיה ותדיר הוא מוצג לעלבונות המדאיבים את רוחו. אך הוא מתנחם בזה, שעלבונות אלה הם יותר נוחים מרדיפות המשטרה הרוסית או הרומינית שזכרונן לא נמחק עדיין מלבו. במשך שבועות שלמים הוא מסובב לחפש לקוחות עד כדי שהמכירה תכניס לו את הסכום המספיק לכלכלת בני ביתו. הוא אינו מתיגע והוא ממשיך את חיים־התועים האלה בתקוה שסוף נצחון־התאמצויותיו לבוא, ובאחד הימים תרשה לו עבודתו להחליף את מסחרו־המטלטל, למסחר קיים, או מצא ימצא סוף סוף את המלאכה שאותה חפש במשך הרבה זמן. רב הוא מספר מי שהיו רוכלים לפנים, וכעת הם מתעסקים בערים, במסחר ובתעשיה. ישנם אחרים שההצלחה האירה להם פנים, ומיד להכנסם לחיי המסחר תפשו בו מקום נכבד וחשוב.

הם הצליחו גם בתעשיה. מספר היהודים העוסקים בה במונטריאל עולה לשבעים אחוז, ממספרם הכללי; בטורונטו — לשמנים אחוז, ובויניפג — לחמשים אחוז. ישנם בתי־אריגה שנוצרו כלם ע"י יהודים, וגם תעשית הבגדים והפרוות נעשית ע"י יהודים. בפבריקאות מונטריאל עובדים הרבה פועלים ופועלות יהודים. לצד בתי החרשת הגדולים של סיגרים וסיגריות שמספר הפועלים היהודים בהם אינו רב, — ישנם הרבה פבריקנטים קטנים יהודים שפועליהם יהודים. גם בתעשית רהיטים גדול מספר היהודים. יש ביניהם גם נפחים, עוסקים בעפרת, פחחים, סנדלרים וכו'. בתעשית הבגדים לנשים ולגברים, בטורונטו, מתעסק מספר גדול של פועלים ופועלות יהודים. בעל־תעשיה לא־יהודי אחד מעסיק 1500 פועלים ופועלות בערך, והוא מבכר אותם על פני פועלים אחרים, מפני עבודתם הנקיה הנעשית מתוך התמסרות. היהודים עוסקים גם במלאכת הנגרות, הנפחות, צריפת־הזהב ועוד. בויניפג הם עוסקים במסחר יותר מאשר במלאכות אחרות משום שעיר זו היא כעין אסם הממציא את כל הסחורות המעובדות במקומות שונים. בסביבות העיר ובנותיה ישנם הרבה תושבים סלבים, גליצאים, רותינים, בוקובינים ופולנים שאינם מבינים את השפה האנגלית ולכן הם קרובים יותר ליהודים המדברים את שפתם ומוצאם כמוצאם.

„בערים הקטנות שבקבק ואונטאריו וביחוד במאות הישובים המתהוים במרכזי ההתישבות החקלאית — כל היהודים הם סוחרים. בכל מקום שבו מתהוים קבוצי אכרים גרמנים או סלבים, מיד באים יהודי אחד או שנים ופותחים שוק. האכרים הגרמנים, הסלבים, ההונגרים והרומינים שאינם נזקקים לשפה האנגלית מרגישים את עצמם מאושרים למצא כאן מכרים שיכולים להבין את שפתם ואת רוחם. וראה זה פלא: התגרים היהודים מתקבלים בסבר־פנים גם על ידי האריסים ובעלי האחוזות המדברים אנגלית, מפני הטעם הפשוט הזה: החיים בתוך קבוץ בן מאה או מאה וחמשים תושב אבוד בתוך נאות־דשא, — אינם חיים קלים ועליזים; אולם אין לך כפר שלא יחלום להיות באחד הימים העכס לקריה פורחת, ובינתים, כלם רוצים להרויח כספים בהקדם האפשרי. הסכומים שהסוחרים הקנאדים מרויחים בכפרים הקטנים האלה, הם מרובים ועצומים מאד. בא היהודי שהוא בעל כח־ההמצאה יותר מאחרים, משתדל לקנות סחורות בימי ירידתן ואינו רודף אחרי רוחים עצומים בשעת מכירתן. בקצרה, היהודי משתדל למכור יותר בזול ובורא התחרות טובה שהאכר המנצל תמיד, מביט עליו כעל מושיע. והתגר היהודי אינו מפסיד בזה; מקץ שתים או שלש שנות חיים בודדים, מביא אליו את קרובו ועוזר לו, מושיב אח או גיס בכפר הקרוב וכן הלאה. קמעא קמעא מתהוה קבוץ בשנים או שלשה כפרים וכך נוצרת עדה". עדה זו נהיית מרכז־מושך לשאר המהגרים ובכה מתפתחת היהדות הקנאדית.

גם לחקלאות יש חלוצים היהודים. ההגירה היתה עדיין קלושה מאד כשנוסדה

בבתי־הספר מסחר, תעשיה וחקלאות. ידע ידעו להפיק תועלת מכל למודיהם. אולם צריך לאחל להם שישכילו ויטמעו בסביבה שבקרבה הם חיים: צריך ג״כ שישמרו על המעלות שבאבו אבותיהם מתם־דרכי החיים המוסריים והדתיים של הגיטו.

ב

בקנאדה

האלינס באה במגע ובמשא עם המהגרים בקנאדה ע״י יסוד מושבה חקלאית בשנת 1891.

עשרים שנה לפני כך, בשנת 1871, היה מספר היהודים בקנאדה, לפי ספירה רשמית, 1,115 נפש. בשנת 1881, עלה מספרם ל 2,393 נפש; בשנת 1891 — ל 6,414 נפש; ובשנת 1901 — ל 16,401 נפש. הרבוי הזה היה מהיר בעונה שבה היה מצב היהודים ברוסיה חמור מאד. צריך לא לשכח עוד כי בשנת 1892 נעלו המדינות המאוחדות את שעריהן לזמן מה, בפני המהגרים ושערי קנאדה נשארו פתוחים לפניהם. הגירת היהודים לקנאדה היתה איפוא טבעית ובעזרת המקורות שישנם במדינה זו התפתחה בתמידות. בסוף שנת 1909 הגיע מספר היהודים בקנאדה לפי ספירה רשמית, ל 60000 נפש. אולם, ההיתה ספירה זו שלמה? מר שליט, בחקירה שעשה בקנאדה, סובר כי בספירה זו לא נכללו היהודים שבאו למדינה זו מארצות־הברית, משום שחיצוניותם היתה יותר מדאי אמריקנית ולפיכך לא רשמום אפילו בתור יהודים אלא בתור אזרחים אמריקנים. מר שליט מוסיף על הספירה הרשמית עוד 17000 מהגרים וחקירתו הפרטית מסיקה כי מספר היהודים בקנאדה הוא 77,000 נפש. 80 למאה מהתושבים האלה מרכזים בשלשת הערים היותר גדולות שבמדינה. מספר היהודים במונטריאל הוא — 34,000 נפש; בטורונטו — 15000, בביניפג — 12000 נפש וב„ואנקובר" — 2000 נפש. מספר היהודים בשתי הערים: אוטאבה והמילטון 1200 יהודים. ומספרם בשאר הערים הילך ופוחת. אולם מספר הערים שבהן מרוכזים היהודים פחות או יותר, הוא די גדול. יש יהודים במאה ערים חדשות ויותר. מספר היהודים בקנאדה היה יכול להיות הרבה יותר גדול אלולא פורסם חק שנת 1906 שהגביל את ההגירה.

במשך זמן רב היה יותר נוח למהגרים לעסק במסחר מאשר בתעשיה. המהגרים הראשונים שבאו לארצות הברית היו פועלים או אנשים המסוגלים להיות פועלים, כי הרי הם נבחרו בתור שכאלה, ועדות יהודיות עשירות היו מוכנות לנהלם ולעזור להם. אך, לא כך היה הדבר בקנאדה. המהגרים היו באים לשם מרוסיה, מרומיניה וממדינות אחרות עפ״י מקרה, מבלי ידיעת שום מלאכת־יד או בידיעה בלתי שלמה. גם את שפת המדינה לא ידעו כלל. ועל הכל, הם היו נתקלים במשפטים־הקדומים הדתיים של בעלי־התעשיה שהיו מרחיקים אותם, ומביטים עליהם כעל זרים הבאים לדחק את רגליהם ולהתחרות אתם במדינתם. באפן כזה היו כל שערי בתי־המלאכה, שבהם היו יכולים למצוא עבודה, סגורים בפניהם. במשך זמן רב היו העדות היהודיות אשר שם יותר מדאי חלשות ולא יכלו להתענין ולטפל בהם. גם במסחר האמתי לא יכלו לעסוק מחסר אמצעים חמריים לכך. חלק גדול מהם היה מוכרח איפוא לעסק ברוכלות שלא היתה מספיקה להם למחיתם והיתה משניאה אותם על שכניהם. האמנם היה רוכל זה ראוי לבוז? בהיותו עקור מאדמת־מולדתו ינהדף לחיים חדשים שאליהם לא התכונן מעודו — היה הוא מוכרח לחיות ולהחיות משפחה שלמה; ואין לך דבר מדאיב את האמלל הזה יותר מהרעיון המטריד כי עליו להיות משען למשפחתו. כל הונו נמצא בתוך

והיה קונה אותה. אולם, הרי חוץ מהאדמה צריך לקנות פרה או שתים, וצריך לשלם את מחירן מיד בכסף מלא. תור התשלום־השנתי הראשון מגיע ומה לעשות? האכר היה חדש בחקלאות ולכן אינו יכול לקוות לרויח מאדמתו בכדי לסלק את חובו. ומה יעשה? יש בחותו בנינים שאפשר לתקנם ולהשכירם לפועלים ולסוחרים קטנים שבכרך הבורחים מפני חם הקיץ הלוהט. הוא מצטמצם עם משפחתו במקום צר ומשכיר את שאר החוה לאנשים מן החוץ והוא ומשפחתו מסתפקים בחדר אחד. משכירויות אלו מסלק חלק מחובו. הוא מפיק תועלת אחרת במכרו לדייריו את פרי אדמתו. הם מוצאים כאן חלב, ביצים, ירקות, פרות במחיר הרבה יותר זול מאשר בעיר. קרנו מתגדלת לפעמים מחסכון אחד מקרוביו, מאחיו או מבנו העובד בעיר. גם ה„היברו אנדוסטרייאל אנד אגריקילטשורל סוסייטי", בעזרת כספי היק"א, נותנת לעובדים החרוצים האלה הלואות המרשות להם לסלק את התשלומים הנחוצים להגדלת המקנה. ככה מוצא בעל האחוזה את היכלת להיטיב, מבלי קשי ומעצורים, את מצבו ולהיות אכר די מנוסה ודי בטוח שאינו ירא אלא מפגעי הטבע.

באפן כזה נפוצה החקלאות בין המהגרים. יש ביניהם יותר אמיצים ויותר משכילים והם אלה שבאים ממלכי רוסיה וביחוד מליטה ששם עבדו בחקלאות או התמחו בה בעצמם. אלה בוטחים אך ורק על הרוחים של עבודת האדמה בכדי לסלק את חובות אחוזתם. הם אינם פונים אפילו ל„הברו אנדוסטריאל אנד אגריקולטשרל סוסייטי", לבקש עזרתה. יש להם אחוזות שמהן הם מוציאים עד 15000 דולר, הם מתמסרים לענף מיוחד או להרבה מיני עבודות־אדמה, ולכן הם נחשבים בין החקלאיים היותר מפורסמים שבכל מחוזם. כל הטפוסים השונים האלה נפגשים בארצות־הברית.

בעלי האחוזות נפוצים ומפוזרים בכל מקום ומספרם מתוסף מזה שנים אחדות; בשנת 1910 היה מספרם 4.845, כל משפחה בין אב, אם ובנים היא לכל הפחות בת חמש נפשות. מספר החקלאים אז עלה קרוב ל 25000 נפש ויותר ממחציתן התישבו שם במשך ארבע השנים האחרונות. בתחלה התרכזו כלם במחוזות שבהם נמצאות הערים היותר גדולות והיותר תעשיתיות שבמדינה. 82 למאה מהתושבים העוסקים בחקלאות קבעו את מושבם במדינות ניורק, ניו־ז'רסי, קוניקטיקוט ומסאכוזטס. אך קמעא קמעא התפשטו על כל המרכזים החקלאיים. עבודותיהם משתנות לפי המחוזות. תעשית החלב והפרות היא היותר נפוצה שם ואחריה באים גדול עופות והפלחה. בקוניקטיקוט מפותחת מאד גם תרבות הטבק. צריך להכנס לתוך הרבה פרטים, בכדי להראות איך הצליחו אכרים רבים בנצול אחוזות גדולות. אולם ישנה עובדה אחת העולה על כלן, והיא, שהיותר קטנים שבהם, אלה הזקוקים להלואות סלקו ל„היברו אינדוסטרייאל אנד אגריקילטשירל סוסייטי" — את כל החובות שהיו חיבים לה. מ 4845 אכרים, רק 1700 קבלו הלואות ממנה, בסכום 869.190 דולר. בשנת 1910 כבר סלקו לה 75.131 דולר בקרנה ופירי.

אין כל תפוגה שהחקלאות עומדת במלא התפתחותה בין המהגרים, ואת הרחיפה ניתנים להם אהבתם לקרקע, זכר הצרות שסבלו בשעה שהיו מרחיקים אותם ממנה באפן ששתי בארץ־מולדתם, הצלחת הרבה אחרים מקרבם וחיי־הרוחה והחפש שבשדה. אמוץ ועצות טובות אינם חסרים להם. הם יסדו את ה„ז'ואיש פ'רמר", עתון חקלאי שנתחבב עליהם מאד, ויסדרו גם הרצאות חקלאיות. כל בני הנעורים לומדים בבתי־הספר העממיים, בבתי־הספר הגבוהים ובבתיה"ס החקלאיים. ואם אכרים בלתי־מנוסים יכלו להגיע לידי כך, מה לא יעשו המה בעבודה שתתנהל באפן־מדעי, במדינה גדולה כארצות הברית? לילדי המהגרים נשקף עתיד־טוב ושערי כל בתי הספר פתוחים לפניהם. לפי כשרוניתיהם, הם לומדים

הדרומי של ניו־ג׳רסי, והן: אליאנס, כרמל ורוזנהיים שהן כמשלש שקצוותיו מגיעים לערים „ויגלאנד, סליב״יל ובריג׳טון. ניורק המציאה את האמצעים הראשונים למושבות הללו ואח״כ נוסד בפילדלפיה ועד שמטרתו היתה לקבץ סכומים חדשים ולטפל בהתישבות זו לכל פרטיה. מזכיר־הועד הזה היה מבקר תדיר את המושבות, והודות לעזרות שחלק בזהירות וחכמה הצליחו האכרים להתגבר על פגעי השנים היותר רעות וקשות. בעונת החרף כשעבודות השדה נפסקות, היו ממציאים לאכרים עבודה בעשית הטבק ובפבריקאות של כתנות וכו׳... ובכדי להשיג את הכספים הנחוצים, פנה ועד פילדלפיה בקריאה לחברות הארפיות שאספו נדבות לטובת היהודים הרוסים, וקריאתו לא שבה ריקם. חברת כי״ח ו„מנשיין האוז קומיטי״ שלחו לו ביד־נדיבה תמיכות שהרשו לו להרחיב את יסודות ההתישבות, לסלק את מחיר הקרקעות שנקנו ולבנות בתים. במושבה „אליאנס״ יש כעת בערך 500 איש ב 92 בתים והיא משתרעת על שטח 1300 אכר אדמה, ששבע מאות מהם זרועים. במושבה „כרמל״ ישנם 300 מהגרים על שטח 848 אקר אדמה, מהם 300 זרועים. במושבת „רוזנהיים״ ישנם בערך אלף תושבים, מהם 270 יהודים רוסים מהגרים. וזהי מושבה עתיקה וכמעט כל האכרים היהודים שבה רכשו את אדמותיהם בכספם. יש להם 1912 אקר אדמה, מהם 300 זרועים״.

הצלחת המושבות הללו היתה מדמה יותר משהיתה מציאותית, והן היו מתאבקות עם מעצורים קשים. אי־הנסיון של האכרים, היבולות הרעים, תקות־השוא שתלו בנוגע למסכר התוצרת, המקורות המעטים, ככר משא החובות האפותיקאיות שצריך היה לסלקם, והצרך לפנות לעזרת מלוים — כל זה רפה את ידי הרבה אכרים. כלם היו מוכרים את אחוזותיהם והולכים להם אל כל אשר ישאם הרוח. תמיד היו נמצאים מהגרים אחרים שהיו ממהרים לקנות את אדמותיהם בתקוה להצליח, וככה היו תושבי המושבות מתחדשים תדיר. אולם, לפני תבוסות מתמידות — תקף היאוש את מרבית האכרים, ומספרם של אלה התמעט הרבה בשנת 1897.

חברת היק״א באה אז לעזרת היותר חרוצים והיותר סבלנים שבהם, נתנה להם הלואות ותכנים אל-המושבות תעשיות שונות שבהן מצאו האכרים תוספת יתרה על הכנסותיהם. בתחלה קרה לתעשיות הללו מה שקרה לעבודות האדמה; הרבה מהן לא הצליחו ואחרות באו תחתן. התעשיות שהביאו יותר תועלת למושבות היו פבריקאות הכבושים והשמרים. האכרים שהיו מתעסקים, ככל חקלאי הפלך, במזרע עגבניות, פולי לימה, תפוחי־אדמה, תותים, תות־כנעני, פטלים וענבי־שועל — היו זקוקים לפבריקאות של שמרים לפרותיהם שהיו יכולים להתקלקל בטרם ימצאו להם קונים בערים פחות או יותר רחוקות מהחוה.

שלשים שנה היו צריכות לעבור בכדי להוציא את המושבות ההן מתקופת הגשוש ולהושיבן על בסיסים איתנים. רק הזמן בלבד היה יכול לתת לאכרים את הנסיון שחסר להם ולשנות אותם לאכרים איתנים. יתרונו של הישוב שם, הוא בזה שהוא נמשך וע״י הצלחת האכרים המעטים חדרה האמונה ללבות המהגרים ששאפו לחיים־חקלאיים. רב הוא מספר המהגרים שבאו מרצונם העצמי, מרביתם הם פועלים שעבדו בערים וחסכו ממשכרתם את המחיר הנחוץ לקנית אחוזה. קל מאד היה להם למצא אחוזות משום שבעליהן של אלו או בניהם היו עוזבים את השדה בכדי להשתקע בכרכים שבהם החיים הם יותר מושכים ויותר נוחים. ואם בעד נחלה ששויה 3000 דולר היו דורשים 800 דולר במזומנים והנותר בתשלומים שנתיים לשעורים במשך חמש או שש שנים — לא היה המהגר מפקפק

של ההתישבות. יש במרכזים אלה 38 מושבות, יותר משליש (35 למאה) מכל החקלאיים ויותר ממחציתו (52 למאה) של השטח המעבד. האדמה בנפות אלה מכשרה למזרע פרית ועצים. האכרים התחילו לעסוק גם במזרע הטבק וגם במטע הגפן. גם שם עמדה לשטן על דרכם דלותם־החמרית וחסר אמצעיהם, החמרים והמקנה לא היו מספיקים, חסרו להם גם הידיעות הנחוצות לעבודת האדמה בכדי להוציא ממנה את יבולה עד כמה שאפשר. חברת היק"א באה לעזרתם, העמידה על ידם אגרונומים בקיאים וחרוצים, הלותה להם סכומי־כסף, יצרה שדות־נסיונות ומשתלה בסיריקי אשר בבסרביה, חלקה להם מקנה לרוב והם יכלו לנטע גנות, פרדסים וכרמים. ומה לא יוכלו לעשות להתפתחות החקלאות שנהיתה מאז למופת!

בארצות הברית שאין שום מכשול עוסד בהן לשטן על דרך חריצותם,—התמסרו המהגרים עוד מיום בואם לארץ, בשנת 1881 — לעבודה־חקלאית, וכשחסרו להם אמצעים, היה ה„ביארד אוף דלגטס" ועוד ועדים מיוחדים מוכנים לבוא לעזרתם. ביניהם היו חקלאיים מועטים ולמרות זה שעבודת האדמה לא הספיקה לרם את כל הנחוץ לפרנסתם, לא עלה מעולם על לבם להזניחה. הרבה מאלה שהחקלאות משכתם לארצות־הברית — לא עבדו בה בארצותיהם משום שאסרוה עליהם. אולם, בהיות שבאמריקה היו יכולים להתישב בערי־השדה ולרכש אדמה, לא היתה איפוא שום מניעה שתעצר בעדם מהתמכר לעבודת האדמה. ולא זאת, אלא, היה מי שיאמצם לכך. אחדים היו מביאים את הכסף הנחוץ לעבוד שדותיהם, אחרים — היו יודעים כי יכולים הם להשיגו באמריקה גופא או מחוצה לה. כספים הגיעו מפריז, מלונדון, מברלין, ה„ביארד אוף דלגטס" סדר תנועה חקלאית גמורה, הרבה מושבות נוסדו משנות 1881 ואילך.

בשנת 1881 נוסדו מושבות „קטוהולה, דאלאס וקוטופה". בשנות 1882 : 1883 — נוסדו שאר המושבות : מושבת האלינס ב„ויגלאנד", מושבת „בנבוירדאם" בניו־זרסי (67 משפחה ויותר מחמש מאות נפש) ; מושבת „כרמל" (12 משפחה) אצל האחרונה ; מושבת „ואטר־ביו" אצל בלטימור (10 עד 15 משפחה) ; מושבת ושינגטון, במרחק 145 קילומתר מהעיר (15 משפחה) ; מושבת „אינדפנדנס קאונטי" ב„ארקאנסאס" (12 משפחה) ; „פנטר ווד" ב„סן־פול (מיניאיסטה) (54 משפחה, 300 נפש), אצל „מיטשל ו„מונט בירנון" ; מושבת כרמיה (13 משפחה) ; מושבת מונטיפיורי (15 משפחה) ; מושבה אצל „קיטופאקה" (קולוראדו) (65 איש) ; מושבת „ניו־אודיסה" במדינת אורגון. מעניינת ביחוד היא המושבה שנוסדה ע"י אילו צעירים אודיסאים משכילים ונמרצים ואשר מיום הוסדה לא היתה זקוקה מעולם לעזרה. אחרי זמן מה נוסדו עוד מושבות : מושבת לספר ממערב למונטיפיורי בחדש אבריל שנת 1885 ; המושבה הגדולה „חברון" ב„באַרבר קאונטי", מושבת „גלעד", קימנטש קאונטי, בחדש מרס שנת 1886 שירו וליסר בפ'ורני קאונטי.

חלק גדול מהמושבות הללו לא האריך ימים, וכלן תמו לגוע, אחרות מחסר נסיונות חקלאיים של האכרים, ואחרות — מחסר אמצעים־חמריים. אחרי הרבה התאמצויות וקרבנות החלט שלא לתמך אלא במושבות שיש להן תקוה לחיות, ואכרי שאר המושבות התפזרו ויחזרו לערים. אולם, היכלו אחדים מהאמיצים ביותר שבין האכרים להתקיים בתוך המושבות העזובות או הבלתי רחוקות מהם ? והאכרים עצמם ההיו אכרים או בני־אכרים או חדשים מקרוב באו ? על כל השאלות הללו אי־אפשר לענות אלא בהשערות בעלמא ; אולם, יודעים אנו לכל הפחות מי הן המושבות שיכלו להתקיים. עתון אחד מפילדלפיה, „סנדיי מרקורי" שמו, פרסם בחדש אוקטובר שנת 1899, פרטים מפורטים על שלש מושבות שהיו קימות בחלקה

השפיעו לרעה על כל המצב ונסיון־ראשון זה של התישבות לא־הצליח.

נסיון שני נעשה ע"י הצרי ניקולה הראשון. בשנת 1835, פטר הצר הזה בפלך חרסון, את כל האכרים, מעבודת־הצבא במשך כ"ה או ל' שנה, ממס־הגלגלת במשך כ"ה שנה וממס־הקרקעות במשך עשר שנים. חלק מהאכרים האלה קבל גם קרקעות מאדמות הממשלה והרבה אחרים קנו או חכרו אדמות בפלכי־המערב. הממשלה נתנה הנחות אחרות לאכרים היהודים שבפלכי יקטרינוסלב והמערב ובפולניה. הלקן היותר גדול של המושבות נוסד בין שנות 1840 ל 1850.

המשטר הזה נתחלף עם עלות הצר אלכסנדר השני על כסא־המלוכה. למרות נטיותיו הטיבות של זה ליהודים, הטתה אותם ממשלתו מהחקלאות ותעש הרבה הגבלות ביחס להם: בטלה את כל הפקידות בנוגע להרשמת היהודים עם החקלאים; אסרה על היהודים לקנות אדמות בתשעת הפלכים העומדים תחת שלטון המושלים הכלליים של וילנה וקיוב (1864) — שבהם רב מספר היהודים — ותעש עוד יותר מזה: היא אסרה עליהם גם לחכר אדמות ידועות.

למדיניות זו היתה מסקנתה־ההגיונית. בשנת 1882 פרסמו פקודותיו המפרסמות של איגנטייף שעל פיהן חלו אסורי שנת 1864 גם על עוד חמשה עשר פלכים מתחום־המושב ועל כל הקרקעות והמושבים אשר מחוץ לערים ולחוות. בשנת 1894 אסרו על היהודים לקנות אדמות מהאכרים בפולניה ולהתישב בהן. הרבה יהודים שגרו בכפרים עוד לפני שנת 1882 גורשו מהם, אך המושבות התקימו בכ"ז. מדוע לא חל עליהן אסור פקודותיו האכזריות של אגנטייף? האמנם מפני שהיהודים קנו זכות אזרח בכפרים? הגרש לא גרשו הרבה יהודים מכפרים ידועים שבהם התישבו עוד לפני שנת 1882? או אולי נתנה להם זכות ישיבה בכפרים אלה רק בכדי שלא להחריב מפעלו של קסר שזכרונו היה מכבד בכל רוסיה, או בכדי שלא להצמית את כל העשר החקלאי שנוצר ע"י עבודה־פוריה של הרבה דורות. שממנה הפיקה המדינה תועלת? כל הבחינות הללו היו מכבידות על לב אגנטייף, שלא היה לו אמץ־הלב להיות אכזרי עד מדרגה כזו. היא בודאי מצא כי די לו להפחית את מספר המושבות ולהמס את לב האכרים. אחרי מות הבעלים הראשונים, היו מחלקים את נחלותיהם בין בניהם וצאצאיהם. לפי חקירה שעשתה היק"א ברוסיה ע"י משלחת שהצטינה ע"י אחד ממנהליה של זו, האדון מאירסון — עולה שטחן הכללי של כל המושבות העומדות בעשרים ושלשה הפלכים ברוסיה, ל 113.030 דסיאטין (כל דסיאטין — 11000 מטרים מרבעים). 78.792 דסיאטין הם אדמת־הממשלה הנותנת להוכרים לא את אדמת האחזה אלא את זכות השמוש בה. מספר התישבים שבהן, עולה ל 10.069 משפחה ובהן 75.887 נפש. מחוץ למושבות, ישנם עוד 21.523 איש המתעסקים בעבודת־אדמה מיוחדות, בתרבות הירקות, בתעשית החלב, בתרבות הכרם, ובגדול הבורים. אולם, במקום שהממשלה תגדיל את שטח המושבות הללו, בתתה לאכרים את הזכות לקנות או לחכר אדמות - הפחיתה את שטח אדמתם ע"י אמצעים שונים. שטח המושבות היה איפוא הרבה יותר קטן מבשעת יסודן, בה בשעה שמספר תושביהן גדל מאד בין ע"י הפריה־הטבעית ובין ע"י משפחות חדשות מקרוב באו. תוצאות מצב שכזה היו כי ליותר ממחצית תושבי המושבות (40 למאה) לא היו אדמות, ולחלק אחר, ביחוד בפלכי הצפון שהאדמה בהם היא בצה, היו רק שטחים בלתי־מספיקים, שבעליהם היו מכרחים לעזוב את עבודת־האדמה, כשלא היתה נותנת את יבולה די, והיו הולכים למצא את פרנסתם בענפים אחרים. בכלל, אין האכרים חי נושא את עצמו אלא בשני פלכי רוסיה החדשה, בפלך חרסון ובפלך יקטרינוסלב, שהם שני המרכזים היותר חשובים

חסד וצדקה שנוסדו לטובת דכלל בארצות הברית. הודות לקרן שהקדיש הנדיב הזה לתכלית זו, יכלה החברה לתת בשנת 1900—19300 הלואות בסך 524.176 דולר. מוסדות כאלה נוסדו ע"י המהגרים בשאר העדות היהודיות החשובות שבאמריקה.

גם החיים השכליים מפותחים הרבה בין המהגרים כמו חייהם הכלכליים והחברתיים וכלם יונקים מספרות שמקורה ברוסיה. הרומן, השירה, הפילוסופיה, המדע־החברתי מובאים מהרבה ארצות ארפיות בשפה המיוחדת ליהודים הרוסים, זה הז'רגון הידוע המכֻנה „אידיש" שהוא תערֹבת של עברית, גרמנית ורוסית. יש לשפה זו צבעה הספרותי, וסופרים בעלי־כשרון נותנים לה טעם מיוחד. בשפה האידית שהיא השפה היחידה המדוברת בפי המהגרים הרבים בארצות הברית שלא יכלו לסגל להם את השפה האנגלית — טביעה עתונות גדולה ואדירה את רעיונותיה. בשפה זו מופיעים שנים עשר עתונים יומיים שחמשה מהם יו"ל בניורק. עתונים אלה, כקוראיהם הרבים, הם בעלי צביונים שונים ונטיות שונות. העתונים היותר נפוצים, הם: העתון המשמר „יודישה טאגעבלאט", והעתון השתפני „פ'ורווערטס". על היומנים האלה צריך להוסיף כשלשים שבועונים וכעשרה ירחונים. שאלות של מדיניות כללית ותעמולה שתפנית תופשים בעתונות זו מקום רחב לצד שאלות יהודיות טהורות. השאלות הללו משתקפות בעתונות האידית ומביעות את דעותיהן של סיעות שונות כמו הסיעות שבארפה. יצירות הסופרים היותר חשובים ומפורסמים תורגמו לאידיש ומביניהן נזכיר את יצירות דרווין, ספנסר, פרודהום, מרקס ועוד. *)

היש איפוא להתפלא אם מדיניות הארץ הזאת מושכת אליה את לב המהגרים? ע"י ההקלה הנתונה עפ"י החק לכל איש הרוצה לקבל עליו את נתינות המדינה — נעשים המהגרים מיד בוחרים ונבחרים, והריהם כח־אדיר שאתו צריכים להתחשב. כל המועמדים לצירות במורשון ואפילו לנשיאות הקהליה, מוכרחים לבוא להובע היהודים, לשאת בו את מדברותיהם ולהשפיע על בוחריהם אם רוצים הם להצליח ולהבחר.

בהתפתחותם במדיניות האמריקנית, אין המהגרים שוכחים את ארץ־מולדתם. בהיות עינם פקוחה על כל הנעשה שם, ולבם ער לסבלות אחיהם ופגעיהם — הם עוזרים להקל את צרותיהם ועניייהם. ככה עשו אחרי הפרעות הנוראות שהיו ברוסיה בשנות 1905 ו906. הם אינם מסתפקים רק בעזרה לאחיהם הנדכאים אלא משתדלים לשחררם ולשם זה הם עובדים גם מבלי רפיון ויאוש.

תאור מרץ המהגרים וחריצותם לא יהיה שלם, אם לא נזכיר כאן את התאמצותם הכבירה להגיע לחיים חקלאיים.

כלנו יודעים באילו אפנים הרחקו היהודים בתקופות שונות ובכל המדינות מעבודת האדמה ואפילו מחיי־השדה. אולם לא כך היה הדבר ברוסיה.

בשנת 1807 בקשו היהודים מהממשלה הרוסית שתתן להם אדמות לוריעה. היא נעתרה לבקשתם, נתנה להם קרקעות ברוסיה־החדשה ותקציב להתישבותם 300000 רובלים: 600 משפחה ובהן 3640 נפש נהגו מהנחה זו אך בלי הצלחה. אי־בקיאותם בחקלאות, דלדול מקורותיהם הכספיים, אדמותיהם הרזות והתמותה הגדולה שהפילה בהם חללים —

---

*) הוין מהעתונים הז'רגוניים האלה, צריך להזכיר את העתונים העברים שהתחילו לצאת לאור בניורק, אחרי מותו של מחבר הספר הזה: „העברי" — שבועון; (עתון זה חדל להופיע בזמן האחרון); „התרן" — ירחון ו„הדאר" — עתון יומי — המתרגם.

המהגר בכל העבודות ובכל המלאכות שאפשר לשער. 75 אחוז כמעט מהמהגרים מתפרנס מעבודות־יד וביחוד ממסחר־בגדים. אפשר להזכיר את המלאכות הללו בסדר זה: פועלים של הלבשה (בגדים עשויים בעיר לגברים ולנשים, לבנים); פועלי נגרות (נגרים וחרטים); פועלי הנעלה, צובעים, מכוננים ונפחים, עובדים בעפרת, פועלי טבק, פחחים, מצפים, בנאים, שענים צורפים, חשמליים, כורכים, מדפיסים ומעבדי עורות. אם נבוא להזכיר כאן את רשימת כל המלאכות שבהן עוסקים המהגרים, עלינו לרשם את כל המלאכות השכיחות בניורק. אך למותר להוסיף כי האשה היהודית איננה פחות חרוצה מהבעל. היא לוקחת חלק חשיב מאד בתעשית הבגדים, הלבנים, התפירה, האפנה וכו׳. שכרה הבינוני של הפועלת היהודית בניורק, בפילדלפ׳יה, בבוסטון, בשיקאגו ובכלל בכל הכרכים הגדולים (שמספר היהודים גדול בהם) — הוא: ששה דולרים לשבוע, או 240 דולר לשנה אם נביא בחשבון את ימי הבטלה והעונה־המתה. שכר הפועל (הבוגר) (בקבוצי המהגרים העניים הכתיב מדבר) הוא בערך 12 דולר לשבוע או 450 דולר לשנה.

חקירה רשמית ומדויקת, שנעשתה בניורק ע״י השלטונות הממונים לכך — הראתה לדעת שמשפחה בת חמש נפשות, זקוקה בשביל פרנסתה, להכנסה־שנתית של 800 דולר והכנסות משפחת־מהגרים בניורק אינן מגיעות ל 800 דולר לשנה; לכל היותר מרויח מהגר ראש־משפחה 500 דולר. אולם, גם ההבדל בין חיי אמריקני שהור למהגר פשוט הוא גדול מאד. הסך 500 דולר אינו אלא מינימלי. מספר המשפחות המשתכרות יותר מהסכום הזה ושהגיעו למדרגת חיים נוחים ומרוחים הודות לחריצותן במסחר ובתעשיה — התרבה מאד והדבר הזה מוכח מהפקדונות החשובים שהן מפקידות בבנקים שבניורק ומהסכומים לא פחות חשובים שהן שולחות מדי שנה בשנה לקרוביהן העניים שנשארו בארפה. את עקבות ההצלחה הזאת אנו מוצאים בעובדה זו שהן מזניחות אחת אחרי השנית את הרבע העני והולכות לגור ברבעים שבהם הן מוצאות נוחיות ורוחה. ברבע העני יש רק 350.000 מהגרים, ובמקום אלה שיצאו: באו איטלקים, גרמנים וסלאב׳ים".

המשפחות מתפזרות, אך קבוץ־המהגרים אינו מאבד את קשרו האמיץ. הן נשארות מאוחדות ותומכות אחת ברעותה ברעיונותיהן, במדותיהן, במושגים שיש להן על החיים הדתיים שהם שונים לגמרי מחיי היהודים שהשתקעו במדינה לפני רבות בשנים. המהגרים האלה השתדלו ליצור מוסדות מיוחדים להם, בתי־ספר ללמודי־הדת לבניהם, חברות חסד וצדקה, סיוע־הדדי, מוסדות הנוך חברתי, חברות צעירים, וגם אגודות מדיניות וספרותיות.

אחד מהמצוינים ביותר שבין מוסדותיהם החנוכיים הוא „היברו פ׳רי לואן אסוסיישן" שנוסד בניורק להלואות מבלי־רבית וערבות איש בטוח על הלואות פחותות מ 50 דולר ושני ערבים על הלואות יותר גדולות מסכום זה. סכום ההלואה היותר גדול הוא 200 דולר. אנשים העוסקים בדבר שלא ע״מ לקבל פרס, נותנים ידיעות ופרטים נחוצים על ערך הערבים, אולם גם בטרם תבוא הסכמת המודיעים משלמים למבקש־ההלואה במשך 48 שעה, 85 אחוז מהסכום המבוקש, ו 15 אחוז הנותרים במשך ששת הימים שאחרי הגשת מכתב־הבקשה על הלואה זו. החוב צריך להיות מסולק בעשרה תשלומים שבועיים. הלואות העולות ליותר מ 50 דולר, — מתחיל סלוקן ארבעה חדשים אחרי יום ההלואה, והלואות העולות ממאה עד מאתים דולר מסתלקות ששה חדשים מיום ההלואה. מקפות־המלוה נהנים כל התושבים מבלי הבדל דת וגזע. קרנה היסודית של האגודה עולה ל 112.000 דולר. קרוב למחצית הסכום הזה נתנה ע״י איש חסד ומרבה להושיב, מר יעקב שיף ששמו רשום ברשימת כל מפעלי

ברוסיה, ותבענה את מחאתן העזה לטובת נגועי הפרעית — עלה בדעת ועד ה„היברו אמיגרנט איד סוסייטי" ליסד בארצות הברית מושבות שבהן יחוננו, בתור אכרים, עד עשרת אלפים יהודים רוסים. הועד בקש מארפה תמיכה בסך עשרה מיליון פרנקים וישלח אליה לשם זה את אחד מחבריו המצוינים ביותר האדון מוריץ אללינגר. הועד הודיע שהרעיון הזה יתחיל להתגשם בתחלה במדה מצומצמה ואח"כ יתפתח בהדרגה. חברת כי"ח הסכימה לדעותיו. אולם, אז לא היה במדינות הישנות שבארפה שום כח מאורגן לעזור בזה. כשנוסדו הועדים התחילו להגיע לניורק מהמדינות השונות, התמיכות שכבר הזכרנון לעיל ותקלנה במדה ידועה את משא האמריקנים. בשנת 1889 נעזרו יהודי אמריקה ע"י מוסדות הברון די הירש, והללו יצרו מקורות שהרשו להם לתמוך במהגרים. גם מפעלי־החסד המקומיים עזרו מאד, והרבה מפעלים נעשו נחוצים.

בין כל המפעלים האלה, צריך לציין את ה„אידוקשיונל אלייאנס" של ניורק שאחת ממטרותיה היתה הפקוח על בריאות המהגרים ותרבותם השכלית. היא יצרה חדרי־רחצה, שעורים להתעמלות, לאנגלית, לסטנוגרפיה, לכתיבה על מכונות־כתיבה, לתלגרפיה ולחנוך אזרחי, ותכין את כל המהגרים לבחינה הנדרשת לקבלת הנתינות. היא יסדה בשביל הבנות גם שעורי ערב לתפירה ולאפנה. בערבי שבתות משעשעת האגודה ברקודים את שומעי־השעורים, ומזמן לזמן עורכת מנגינות ומציגה הזיונות. ערך רב ביחוד היה ללמוד השפה האנגלית.

גם חברת היק"א היתה עוזרת אדירה למהגרים. היא עזרה להתפתחות מפעל בעל תועלת כבירה „טראד סקול" שהוא בית־ספר למלאכה המכין פועלים לתעשיות היותר חשובות והיותר נפוצות שבארצות הברית: הנגרות והמכונות, ובהביאה בחשבון את חלוק העבודה שנעשה בחקר־התעשיה — חנכה את החניכים, במשך ששה חדשים, בענף כל אחת ואחת מהתעשיות הללו, עד כדי שיוכלו להשתכר בבתי־המלאכה סכום קטן שיעזור להם לפרנסתם. ביה"ס מקבל בכל ששה הדשים 150 חניך, ובכל שנה לומדים בו איפוא 300 תלמיד. תועלת המוסד הזה היתה כ"כ גדולה שהחליטו לפתחה; אך התפתחות זו גררה אחריה הוצאות עצומות וחברת היק"א קבלה על עצמה להמציא את מחציתן והגדילה את תמיכתה גם להחזקת ביה"ס. ביצירת ה„טראד סקול" קשור גם יסוד ה„היברו טקניקאל אינסטיטוט" שהוא בי"ס עליון למלאכה ושמטרתו היא להכין מבוננים־חשמליים טובים וביחוד מועמדים להנדסה.

מה שדבר כאן על כל המפעלים שנוסדו בשביל המהגרים —אפשר לאימרו על כל המרכזים היהודים הגדולים. בכל המקומות האלה ישנם מוסדות חנוך למלאכה לבנים ולבנות. הללו, בלמדן תפירה, הכנת לבנים ואפנה, הפיקו תועלת מרובה ורצינית.

עלינו לדבר כעת על מה שנעשה בשדה התעשיה. גם בענף זה היתה התאמצות המהגרים חשובה מאד. אולם, ההיתה פוריה בכל מקום? זהו מה שנחוץ לחקר. מה תוכל לעשות עירה לו גם תהיה אדירה ביותר, לטובת קבוצי אנשים כאלה שזרמו לארצות הברית? מתוך גיטו דל שבקרבו היו נחנקים, טולטלו המהגרים האלה לתוך כבשן־בוער של החיים האמריקנים ולפיכך לא היו יכולים להיות בטוחים בעתידם. ומשום שלא היו רגילים אלא למסחר־הפעוט ולא ידעו את מלאכותיהם המרובות אלא באפן ששהו, לא היה להם הכח להתחיל בהתחרות עם הסוחרים החרוצים ועם הפועלים הזריזים והפקחים שבארצות הברית. ובהצטרפם בתוך הרבע היותר דל שבניורק, התעתדו ליצור בו גיטו רהב־ידים שדלותם לא תרשה להם לצאת הימנו לעולמים. אולם, הם לא פקפקו אף רגע בהצלחתם — ויצליחו. טוב להזכיר כאן את דברי מר שליט בנדון זה: „בניורק, כמו בשאר מקומות־הקבוץ היהודים, תמצא את

מולדתם. והרי ידוע שהיהודים אינם יכולים להשיג תעודות כאלו ברוסיה וברומיניה מבלי הרבה עמל ויגיעה וכסף. אולם הצעת־חק זו שהוגשה מטעם הועדה נפגשה בהתנגדות מרובה מצד האנשים שבהם פגע החק באופן ישר, ובהתנגדות זו השתתפו כל הקטילים. היהודים נלחמו בכל תקף ועז נגד החק הזה והסיעות המדיניות שהיו זקוקות לעזרת בני הדתות השונות הללו, עזרו הרבה לתכיפת ההצעה. כלום אין המדינית המאוחדות די מזוינות נגד הזרים, ע"י הכח הנתון בידי פקידי ההגירה — כי תהיינה מכרחות לחוקק חקים חדשים נגד קבלת המהגרים שעברו כבר תחת בקרת הפקידים האלה? כח זה טוען תקון הוא. יש בכל החפים משרד יהודי תחת הנהלת עורך־דין המגין על המהגרים נגד כל סרוב שאינו מיוסד על פי החק. בשנת 1910 הגישה בושינגטון קובלנא נגד החלטות פקידי ההגירה, ימ 72.819 מהגרים יהודים שבאו לחוף ניורק, — רק 1651 לא יכלו להכנס.

יהודי המדינות המאוחדות סברו יבצדק, שנחוץ לאחז באמצעים בכדי להפחית את מספר תושבי ניורק ולהטות את ההגירה לפלכים שמספר המהגרים בהם איננו מרובה ביותר. לתכלית זו נוסד בניורק, בעזרתה החמרית של היק"א, יעד בשם „אינדוסטריאל רימוביל אופ־יס" שהסיע לפנים־המדינה ולקנדה, משנת 1901 עד סוף שנת 1910, — 49.754 איש. סוכנויות ביסטון ופילדלפיה פזרו 4.620 מהגרים. הועד הזה המשיך את עבודתו גם בשנים שלאחר כך. והנה, כל זמן שמשרת הועד היתה שליחת המהגרים לקרוביהם או לידידיהם שדרשו אותם — היה תפקידו קל כי לזה היתה נחוצה רק איזו עזרה חמרית; אולם כשהמטרה היתה לבחור להם מקום־מושב אחרי חקירה על מצבם הגופני וערכם־המוסרי, להבטיח להם שיתקבלו קבלה־יפה ע"י העדות שאליהן פניהם מועדות, או לישבם בערים שאין בהם עדה יהודית — היה המשא כבד מאד אך הועד מלא את תפקידו בגבורה. מכל המהגרים שבהם טפל הועד, הוצאו 30.000 מניורק. המספר הזה, כשהוא לעצמו, הוא אולי קטן; אולם, הועד עשה טובה גדולה בהרבותו את קבוצות המהגרים החלשות, או ביצרו קבוצות חדשות בערי־הפנים וביחוד בערים הקטנות של המדינות החקלאיות העשירות בכדי להטות אליהן בעתיד את זרם ההגירה. דעת־הקהל ידעה להוקיר את ה„אינדוסטריאל רימוביל אופ־יס" על מפעלו הכביר: מתנגדי החק נגד ההגירה מצאו בו נקודת־משען. אולם ישנה נקודה אחרת יותר חזקה והיא ההגיון הישר של עם גדול המושל על עצמו והיודע מה היא חיב להגידה. אם הצלחה הצליח לספג ולהטמיע בקרבו עמים מעמים שונים ולעשות מהם יחידה שלמה העוזרת הרבה להתפתחות הקהליה ולגדולתה,—מדוע יעמיד מכשולים על דרך המהגרים היהודים הבאים לארצו? העם האמריקני למד כבר מפי נסיון־ממושך, כמה גדול הוא ערך היהודים האלה.

מה שנעשה עבורם הוא אמנם חשוב מאד; אולם מה שעשו הם בעצמם לטובתם ראוי לתשומת־לב מיוחדת. יש ליהודים בכל הערים שבהן התישבו, קבוצים ומוסדות פרטיים לצד המוסדות העממיים ובתי־הספר ששעריהם פתוחים לרווחה לכל הזרים. יש להם בכרכים הגדולים, וביחוד בניורק, בתי־חולים, בתי־יתומים, בתי־מחסה לזקנים ועוד הרבה מפעלים כבירים שמהם מפיקים תועלת המהגרים החדשים. אולם, הרי ארפה מטילה על יהודי ניורק משא כבד ולכן צריך היה לעזור להם בזה. בשנת 1880 בא ה„בוארד אוף דלגטס" לידי הסכמה עם חברת כי"ח וייסדו יחדו את ה„רליף קומיטי", ואח"כ את „היברו אמיגרנט איד סוסייטי" שמטרתם היתה לקבל את המהגרים, ליסד ועדים בערים השונות שבממלכה, להחלק בין אלו את היהודים הרוסים ולהמציא להם עבודה, ליסד מושבות חקלאיות ולהעמיד בראשן מנהלים שינהלון, ובשעה שארצות הברית הודיעו, כמו ארפה, לשמע מאורעות־הדמים שקרו

היהודים המהגרים האלה הם בעלי מדות טהורות, מסתפקים במועט, סבלנים, רגילים לעבודה ולהתאמצות רבה למצוא איזה אמצעי קטן לחיים; הצלחה יצליחו פחות או יותר אך היאוש לא יחדר לעולם ללבם. התקוה בעתיד יותר טוב, נסמכת על אמונתם הדתית — לא הזניחתם מעולם. ובהיותם כעת במדינה שבה יכלו לעבוד בחפש גמור ובאין־מפריע—שום עבודה לא נראתה קשה בעיניהם אם רק משתכרים הם שכר כזה שממנו יוכלו להתפרנס הם ומשפחותיהם. את העבודה שלא מצאו ברוסיה או ברומיניה ימצאוה בארפה ובאמריקה. אמריקה היא המדינה הפתוחה ביותר לרוחה למהגרים; היא הארץ שבה מוצאים יותר מקורות. בארצות הברית נמצאים מהגרים לרוב. הם הגיעו לנויורק וישארו בה: בכרך עצום זה שתעשיה אדירה ניתנת להם בו את ההזדמנות להצליח ושהוא גם מרכז היהדות האמריקנית — התישבו מרבית המהגרים שיצאו מרוסיה משנת 1869 ואילך. חלק מהם ירד בשאר החפים הגדולים שעל הים האטלנתי, בפילדפיה, ובבוסטון וישאר בהם כמו בניורק.

האדון שליט, שנשלח בשנת 1900 מטעם חברת היק"א לחקר את מצב ההגירה, בדו"ח עשיר בהשקפות־רחבות, ולפי מסמכים נאמנים ומאומתים בעיון־רב — מעריך את מספרם הכולל של היהודים אשר בקהליה הגדולה הזאת, ל 2.100.000 איש, ומספר היהודים בנויורק עצמה ל 1.100.000 איש; הוא מוצא עוד 120.000 בשיקאגו, 115.000 בפילדלפיה; 75.000 בקליבלאנד; 45000 בסן־לואיז; 45.000 בבלטימור; 30.000 בסן־פרנסיצקו; 30.000 בניבארק; 28.000 בסינסינאטי; 27000 בפיטסבורג. סך הכל: יותר ממיליון וחצי יהודים, זאת אומרת 75 למאה ממספר היהודים הכללי שבארצות־הברית באמריקה. שאריתם מפוזרים בשאר המדינה לפי המקורות שישנם בה לעובדים: ישנם יהודים ב 1300 כרכים וערים גדולות וקטנות, מסודרים ב 695 עדות מאורגנות יפה. מספר היהודים שבאו ממזרח ארפה עולה ל 1.575.000 מבין הסך הכולל של 2.100.000 שקבעו את דירתם בניורק. משנת 1900 עד סוף שנת 1909 באו 691.503 יהודים. משנת 1910 עד שנת 1914 משתנה הגירת היהודים בין 84.260 איש בשנת 1910, ו 101.330 איש בשנת 1913. התעצר ההגירה שם? לא ולא. היא לא תעצר כל זמן שהרדיפות והמצוקות ברוסיה נמשכות: ובה במדה שהיה ברוסיה כח־דוחף, באותה מדה ויותר היה במדינות המאוחדות כח־מושך.

המהגרים בדרכם לא פחדו פן ישארו בודדים. כי למי מהמהגרים האלה אין בין היהודים הרבים שבאמריקה קרוב, ידיד או אפילו קבוץ של יהודים מבני עירו או מולדתו? כל אלה מתחברים יחד ויוצרים עדה או „קונגרינגאשיון" שהיא הקשר המאחד בין כל מוסדותיהם הפרטיים: בתי־כנסת, תלמודי־תורה, בתי־מחסה. התפתחותם במרכז־חדש זה נעשית בחפש גמור שאינו נתקל בשום מעצור. כאן הם שואפים אויר של חרות וכמה מקנאים בהם כל אלה מאחיהם שנשארו עדיין סגורים ומסוגרים בתוך חומות הגיטו, מבלי יכלת לצאת מחן?

ההגירה התפתחה כ"כ שלא היתה יכולה להעצר אלא ע"י חק־הגבלה חדש. החיה פחד שמא יוחק חק כזה? „מקרם קדמתה — כותב מר שליט — מזה כמאה שנה ישנן בארצות הברית מלחמות פחות או יותר עזות נגד ההגירה: צעקו נגד האירלנדים, ואח"כ נגד הגרמנים, היום האירלנדים, הסקנדינבים והגרמנים צועקים נגד הסלבים, ההונגרים, האיטלקים, הבולגרים היונים, הסורים והיהודים". אך אין מי שיחשב לסגור את שערי המדינות המאוחדות בפני הזרים. ישנם אולי הרבה מצדדים בעלי השפעה אפילו במושון, להחק שיכביד את דבר הכניסה לאמריקה. הקונגרס סנה ועדה שרוב חבריה הסכימו על שורת אמצעים.

החק היותר חמור הוא זה, שלכל מהגר מבן ט"ז שנה ומעלה צריך שיהיה הון של לא־פחות ממאה דולר; ומהגרים מגיל יותר גדול צריכים להביא תעודות רשמיות מארץ־

פרק ארבעה עשר

המהגרים בארצות־מגוריהם.

א) **בארצות הברית באמריקה**: חשיבות ההגירה היהודית בניורק ובארצות הברית בכלל.—הועדים האמריקנים והמוסדות השונים לטובת המהגרים— הפועלים היהודים שבניורק. — מפעלים חברותיים יהודיים. — הספרות והעתונות באידיש. — החיים החקלאיים. — המושבות הראשונות. — כל התחלות קשות; איך נעזרו ונתמכו האכרים; הצלחת המושבות והתפתחותן.

ב) **בקנאדה**: היהודים בקנאדה בשנת 1871 ואילך. — המהגרים הראשונים כרוכלים. — הצלחתם במסחר ובתעשיה. — החקלאות: המושבה הראשונה (מושבת הירש) שנוסדה בשנת 1891; עזרת חברת כי"ח, היברו סוסייטי והיק"א. — ההתפתחות המושבות. — מוסדות שונים; בתי הספר.

ג) **בקהלית ארגנטינה**: הנסיעות הראשונות לקהלית ארגנטינה. — משלחת הד"ר לונטאל. — עזרת הברון די הירש ושליחת כשלחת חדשה לארגנטינה (ד"ר לונטאל, ש. קוללן וקולונל ונבינקירוויי). — מושבת „פאלאסיוס". — חברת היק"א. — בחירת האכרים. — הסתדרות המושבות; הצלחתן. — חיי האכרים; השלטון־העצמי. — המושבות לוסיינביל, קלארה, מואיזביל, הברון די הירש, נרסים לוין. — סקירת־עין כללית על מפעלי הברון די הירש בקהלית ארגנטינה.

ד) **בארץ ישראל**: הסבות ההסטוריות הכושכות את היהודים לארץ ישראל— המושבות הראשונות „פתח תקוה" שנוסדה בשנת 1878. — הפרעות: דחיפה חדשה לארץ־ישראל. — המושבה „ראשון לציון". — המושבות הרומיניות ראש פנה וזכרון יעקב. — העוזרים במפעל: ונזיאני, שמואל הירש, מיכל ארלנגר. — עזרתו המוסרית והכספית של הברון אדמונד די רוטשילד. — מר ש. הירש; האכרים של ראדום והמושבה מזכרת בתיה היא עקרון. — חברת „חובבי ציון".— מושבות אחרות; הד"ר ארלר, ויסוצקי, אברהם מויאל. — מצבה החקלאי של ארץ־ישראל; המצוקה.—ההאספרופסות אל השלטון העצמי.—טיול בתוך המושבות — מפעלי הציונים.

ה) **בשאר ארצות**: מושבות שונות: בברזיל; באפריקה הדרומית; — באיידין, בתורקיה. — באי קפריסין. — באנטוליה. — בצרפת ובאנגליה.

א

בארצות הברית באמריקה

שמחה אמתית תוקפת אותך כשאתה מפנה קצת את לבך מהמדינות שבהן נוסעים היהודים כשהם אמללים או נרדפים, והולך אתה בעקבותיהם בארצות שבהן מצאו מחסה ומקלט. איך יתנהגו הבאים החדשים האלה, במדינות החדשות הללו שהשכלתן המפותחת הרבה עושה את מלחמת־החיים קשה מאד? כל אלה שהכירום לא דאגו כלל בנוגע לזה. כל

ועזרת היק"א לא היתה כ"כ נחוצה. לדאבון־לב היתה שנת 1907 שנה נוראה ורועצת. גרוש היהודים מערי השדה והמהומות בערים, החריבו ודלדלו מספר גדול מאחינו שמצאו את תשועתם בהגירה. מספר המהגרים גדל בשנה ההיא ועוד יותר בשנה שאחריה. בשנת 1908 פחת מספר המהגרים לרגלי המשבר המסחרי והתעשיתי שפרץ בארצות הברית באמריקה ולא היתה שום תקוה למצוא שם עבודה. גם קנאדה לא קבלה מהגרים מפני המשבר שפרץ בה.

אם נשקיף על תנועה זו בכל היקפה, אזי נראה שההגירה לקחה מרומיניה במשך י"א שנה שליש ממספר תושביה היהודים. היש בהיסטוריה הרבה דוגמאות של הגירה במדה גדולה כזו? הרדיפות־הדתיות הכריחו, מסוף המאה הי"ט ובתחלת המאה העשרים, יותר משני מיליון יהודים לצאת מארצם. ובה בשעה שרוסיה לא הסתירה מעולם את מחשבתה כי רצונה הכביר הוא שמד היהודים, רומיניה, להיפך, הכחישה לגמרי את מטרותיה הדתיות. אמנם לא התשוקה להדת האורטודוקסית היא היא שהלהיבה אותה. אולם, הדת מגינה לפעמים ומשמשת את העניִנים השפלים. בשתי המדינות הללו, כל יהודי שהיה מזניח את דת אבותיו, כלום לא היה רוכש את כל הזכיות ששללו ממנו לפנים בהיותו יהודי? . . .

אולם, הממשלות הרוסית והרומינית לא הסתפקו גם בזה. היהודים המסכנים ידעו באיזה מחיר היו יכולים לקנות את מנוחתם ואת הזכיות ששוללים מהם ואפילו את טובות השלטון; הם בפרו יותר לסבל כל יסורי־מות שבגלות, כל צרות החיים ולא לעשות דבר המתנגד למצפונם. הם נסעו מבלי רעש ושאון. אך, מי נפעם מזה? ברוסיה סבל המסחר, ואנשים הוגי־מחשבה יצאו במחאה. אולם, המחאות היותר נמרצות לא היו מגיעות עד כסא המושל־העליון. ברומיניה, פחדה הממשלה פן יתהולל סער עצום בחו"ל בשנת 1901 בגלל הגרוש המדאיב של היהודים. היא המתיקה קצת את רוע גורת הגרוש, אך הרדיפות התחילו שוב מהר. פחד הממשלה היה פחד־שוא כי הגרוש הרומיני לא נודע במעט. העתונות הארפית לא הזכירתהו והממשלות הארפיות לא נפעמו כלל. רק ארצות הברית באמריקה הזכירו לארפה את אמנת ברלין ותבקשנה ממנה להתחבר אליהן ולדרש יחד את גישום האמנה הזאת. צאצאי הפוריטנים אינם יכולים לסבול את הרדיפות הדתיות, אך הממשלות הארפיות לא זעו ולא נעו, ואי־אפשר היה להן להתאחד אחדות־מוסרית שהביאה לידי אמנת ברלין.

בלי מקורות, אבולי־קדחת ויאוש מצפים שיסיעו אותם למקומות אחרים. ישנם אמללים שנתעו להאמין ע"י אנשים שבאו ממקומות שונים, כי מצא ימצאו להם עבודה בארץ ישראל. גם שם נאסרה עליהם הכניסה, כי הממשלה העותמנית נעליה בפניהם את שערי ארץ ישראל וסוריה ובהאמינם בדברי אנשים שנצלום מבלי חמלה ורחמים, נסעו המהגרים האלה לאנטוליה לעסוק בחקלאות שלא ידעוה לגמרי. שם ישבום מבלי שום מחסה, על אדמות שאוירן־רע, וכלם היו לטרף לשני הקדחת והבטלה. הממשלה העותמנית חלקה להם עזרה בכסף ובצרכי־אכל. אולם, כל זה אינו מספיק, צריך לחלצם מצרה זו. סכנה נשקפת לכל אלה שמפני חולשתם הגופנית, גילם, ואי־ידיעתם כל מלאכת־יד אינם יכולים למצוא במדינה זו עבודה שאפילו אנשים הרגילים לכל עבודה־קשה אינם מוצאים אותה.

צריך היה למצא מיד מזור למצב זה. עוד בסוף חדש יוני היתה בפריז אספת שליחי העדות הגדולות של גרמניה, אנגלו זואיש אסוסיאיישן" מלונדון, חכי"ח של וינה, עדת ברוקסיל, בני־ברית וחברת כי"ח ויחליטו לבוא מיד לעזרת היהודים הרומינים „בכדי להציל ולהושיע אלפי יצורים העומדים על סף המות, מות מרעב; לתאר לפני היהודים הרומינים את הסכנות הנשקפות להם מהגירה־בהמון, לבחר מבין המהגרים המוכנים לנסיעה, את הצעירים החזקים שבהם היודעים מלאכת־יד ולהקל להם את הנסיעה לארצות ידועות". זו היתה התכנית שאותה גשמה חכי"ח מכבר. עזרתה האדירה של חברת היק"א, הרשתה לחכי"ח להמשיך בהגשמת התכנית הנ"ל. היא לא הזניחה אף אחד מהמהגרים שנסעו, והחזירה למולדתם את כל מי שלא יכלו לעשות להם טובה גדולה מזו. היק"א התחילה לטפל בהאמללים שהיו תועים בשדמות אנטוליה. עצות מחכמות וביחוד חלוק עזרה לעדות היותר אמללות — כל זה עזר לעצור בעד הגירה־פרועה כזו שלא היתה יכולה להצליח.

בשנת 1900 הגיעו לארצות הברית 6.645 מהגרים, ששלשת אלפים מהם קבלו עזרה. אחדים מהם נשלחו לארגנטינה ומשפחות רבות אחרות התישבו בפריז ובלונדון; גם בגרמניה התישבו אחדות מהן. משנת 1900 והלאה, קבלה היק"א על עצמה את ענין ההגירה, נתנה לה כוון מסודר והתנהלה ע"י יהודי מצוין מהנכבדים ביותר שבבוקארסט, מר אדולף סלומון. בעזרת בא־כח האלינס, מצא מר סלומון בכל עיר ועיר רומינית השובה איש־חסד ידוע שיבחר את המהגרים ויסיעם. חכי"ח בוינה, הועד מונטיפיורי ברוטרדם — טפלו במהגרים וישגיחו עליהם. חלק גדול מאלה שלא היה ביכלתם להוציא מכיסם את הוצאות הנסיעה — היו מקבלים תמיכה וסיוע. גם המהגרים שנסעו על חשבונם נעזרו ע"י הועדים הנ"ל בכל הנחוץ להם לצאת מרומיניה עד בואם לחוף הנסיעה. מרבית המהגרים האלה נסעו לארצות הברית, והנה באן ספירת המהגרים לארצות הברית באמריקה. בשנת 1899 — 1131 איש; בשנת 1900 — 6.645; בשנת 1901 — 4.905; בשנת 1902 — 8.367; בשנת 1903 — 6.822; בשנת 1904 — 4.777; בשנת 1905 — 3.762; בשנת 1906 — 4.446; בשנת 1907 — 6.024; בשנת 1908 — 2.135; בשנת 1909 — 1.579; בשנת 1910 — 2.109. בשנות 1911 ו 1912 היה מספר המהגרים לאמריקה פחות ממספרם בשנים הקודמות. גם לקנאדה זרם זרם מהגרים גדול. משנת 1900 עד שנת 1912 הגרו לקנאדה 72.951 יהודים רובם מרומיניה אך לא כלם נשארו בה.

אם מפני הדלות הנוראה, נעשתה ההגירה מבלי סדר ומבלי שטה; אם המשבר החקלאי שבגללו גדלה ההגירה, הוסיף מצוקה על כל הצרות שמהן סבלו היהודים — הרי תחת הנהלת היק"א התחילה ההגירה להסתדר בהדרגה. מספר המהגרים היה גדול ביחוד במשך שנות המשבר ושלשת השנים שאחריו. משנת 1904 ואילך פחת מספר המהגרים

הדלות היתה אז עצומה. שליח חבי"ח שבקר 72 עיר מתוך 97 שבהן גרים יהודים — מתאר את מצבם בצבעים שחורים ומזעזעים. הם גועים מרעב בכרכים ובערים הקטנות. בגלאץ פגש בבית־קברות עזוב — שלש מאות אמללים שגרשו אותם מתוך היקב או מתוך האלם שבו הסתדרו, מפני שהם לא השיגה לשלם שכר דירה. „נתאר־נא לעצמנו שלש מאות איש, גברים, נשים וטף תועים בבית־קברות כואבי־עיבות רעבים, צרובים ביום מחם השמש הלוהטת, ואבולי־יתושים בלילה; שלש מאות אביונים אמללים יחפים, ערומים, חולים וסובלים אחדים נאנחים ואחרים בוכים; נשים אבילות קדחת שאינן יכולות להניק את פרי בטנן; ילדים כחושים ורזים, חורים, דוויים וסחופים — ואז נוכל לדבין מדוע יראב הלב למראה מרכז הדלות הזה שאין בכח עט סופר לתארו". בכל מקום בעיר הוא רואה „אמללים גועים מרעב וצועקים ללחם ואין; ילדים נמקים מחסר פרוסת לחם ואפילו — לא יאמן כי יספר — טפת מים". בייאסי עיר־בירת מולדביה שיש בה 35.000 יהודים „יותר משלשים לכל המאות זקוקים לעזרה... מספר האנשים המתים מרזון עולה לעשרות, ומספר הקברים שנחפרו בבית־הקברות במשך החרף שעבר הגיע ליחס מחריד".

היציאה מהארץ היתה התרופה היחידה שראו האמללים והאביונים האלה, לדלותם. אולם, אנה יפנו ולאן ילכו? השאלה היתה מסובכה; אך אין בכך כלום; העקר הוא שצריך לצאת, כי לכל מקום שאליו ילכו, ועד כמה שחייהם יהיו קשים במקום מגורם החדש — לא יסבלו יותר מענויי־המות שהם סובלים בארצם. הם נוסעים ולפעמים הם מוכרחים להפרד מנשותיהם ובניהם עד הרגע שבו יוכלו לקרא להם ולפרנסם מיגיע־כפם. בגלאץ, מצא שליח חבי"ח, קבוצה בת 52 משפחה בנות 220 איש נוסעים לקפריסין. מה יעשו באי הזה אפילו אם יודעים הם איזו מלאכה? הם אינם חושבים דבר על זה. רוצים הם לעבוד את האדמה. במרחק חצי קילומטר מהעיר הוא רואה „שני אהלים תקועים וצעירים אחדים מתרגלים בהליכה כשרובה סקרנים באים להסתכל בתמרוניהם אלה. 110 הצעירים האלה עומדים בשירה והמפקד עליהם אומר לי שלמחרת היום ההוא בבקר הולכת הקבוצה הזאת להמבורג. הם ילכו רגלי בדרך הזאת במשך תשעים או מאה יום. קרון אחד המשמש בית־חולים־מטלטל — נגרר אחריהם". „מדי יום ביומו נוסעים מיאסי ברכבת, וביחוד ברכבות של ימי ראשון וחמשי מאות אנשים. לתחנת הרכבת מתפרצים המון אנשים קרובים וידידים הבאים להפרד מקרוביהם הנוסעים. כשהקטר זז ממקומו מגיעות לאוזנך צעקות, שועות, אנקות וקריאות. ממחטות מתנופפות וקריאות פרידה ושלום מטרטרות באויר... ביום הראשון הבא יסעו: א) קבוצה בת שלש מאות איש שהם יושבים צפופים בעת אחד על השני בבית־הכנסת וקסלר ופני כלם מועדות לקנדה. ב) קבוצה בת 150 צעיר נוסעים לטרנסבאל. ג) קבוצה מכנה „לב אחד" מרכבת ממאה איש. ד) קבוצה בשם „ישיאס רומאני" מרכבת משמנים חבר תחת הנהלת איש אחד ושמו גולדנברג. ה) קבוצה בשם „ישראל" מיאסי מרכבת משמנים חבר שאין לה עדיין תכנית מסוימה לנסיעתה והיא הולכת אל כל אשר ישאה הרוח".

רב מאד הוא מספר האנשים הנוסעים מבלי דעת מראש לאן פניהם מועדות. הם תועים ככה עד הגבול. ויש אשר יגיעו כאלף מהגרים כאלה עד הגבול ופתאם תבוא פקודה מהממשלה האוסטרו־הונגרית ותאסר עליהם את הנסיעה הלאה. הם נשארים שם עד בוא מישהו לעזרתם ויצילם ממצבם העגום הזה. טוב יותר שהם יעצרו כאן מאשר יסבלו בארצות רחוקות שאליהן פניהם מועדות. המהגרים מגלאץ שנסעו לקפריסין אינם יכולים לרדת העירה מפני שמושל העיר אסר עליהם את הכניסה ולכן הם נוסעים לפיריאו.

אילו עשרות אנשים מצאו משרות אצל בעלי־נחלה יונים. אחרים, נשארים בלי עבודה

מחליט לנסע מבלי להשוב חשבונות אם יצליח בנכר אם אין, ומבלי שיהיה לו אפילו להוצאות הדרך. כל ועדי־הסיוע באו לידי הסכמה לעזור למהגרים בערי־הגבולות ובמרכזים הגדולים שדרכם עברו, בכדי להגיע לערי־החוף. חברת כי"ח עזרה בסכומים עצומים לועדי־הפלכים ולועדים הסניפיים שבגרמניה, בבלגיה, בהולנדיה, בשויצריה ובצרפת שטפלו במהגרים עוברי־אורח האלה. בשנת 1906 עלה מספר המהגרים לאמריקה — 125.234 איש.

היציאה לא נעצרה כלל בשנת 1907. בשנה ההיא נתקבלו בארצות הברית באמריקה 114.932 מהגרים יהודים ששלשת רבעים מהם היו מרוסיה.

בשנת 1908 מעטה ההגירה, ולארצות־הברית הגיעו רק 71.978 מהגרים, מהם 3400 — מרוסיה. בשנת 1909 ירד מספרם ל 39.150 איש; ויעלה ל 59.824 בשנת 1910; ל 83.144 בשנת 1911 ול 80.525 בשנת 1912. *)

ב

הגירת היהודים הרומנים

כבר ראינו **) באיזו מדיניות כוזבת וממותתת רצתה הממשלה הרומנית להפטר מהיהודים. היא אמנם לא הרשתה שישחטו את היהודים כמו ברוסיה, ובשהו פורצות מהומות היתה ממהרת להשקיטן מפחד פן תועף ארפה. אולם, היא היתה מתעה את המעצמות שהתמו על אמנת ברלין בהשתמטה מהתחיבויות שקבלה עליה. היא צברה חקים על גבי חקים, תקנות על גבי תקנות נגד הזרים — יהודים קרי —; בכגון בזה היו מכים אותם מכה־נצחת מבלי להזכיר לעולם את שמם בפירוש. היא רדפה אותם בכל חוגי חריצותם החברתית, השפילתם, העליבתם, החריבתם ותקפה גם את הילדים בזה שנעלה בפניהם את שערי בתי־הספר העממיים. היהודים קוו זמן רב שארפה לא תרשה לרומניה לחלל את אמנת ברלין שבה השתתפה. אולם רומניה, תחת הנהלתו של נסיך מבית הוהנצולרן — לא פחדה משום הערה, ותוסיף להכות את היהודים מבלי חשש. הרבה יהודים הגרו וילכו להפש להם מנוחה ומרגוע במדינות אישפיואיות. מושבות רומניות קטנות נוסדו באנגליה, בצרפת ובמדינות אחרות בארפה; אולם הגירה־בהמון לא היתה: הגירה כזו לא התחילה אלא בשעה שהדלות עלתה למרום קצה ותרושש את היהודים עד דכא.

והדבר הזה קרה בשנת 1899. הקציר בשנה ההיא היה גרוע מאד. במולדביה — כך נאמר בבוליטין של האליינס — שנזוקה מאד מהמשבר־החקלאי, נמצאים אלפי אנשים במצב קורע־לב ומזעזע. קבוצות קבוצות של אביונים חוזרות על הפתחים ומבקשות פרוסת־לחם להחיות בה את נפשם הרעבה". חברת כי"ח שלחה עזרה לעדות אחדות. אולם מה כבחה של צדקה הבאה מאנשים פרטיים אם הדלות היא כ"כ עצומה ועמוקה? לפני אבונות מרובים כאלה התחילו יהודי רומניה לצאת מארצם כי חפצו להציל את בניהם משני הכליון הנשקף להם. כשהתחילה תנועת ההגירה, עזבו את יאסי הרבה מאות משפחות במשך שנת 1899 ותסענה לארצות הברית או למדינות אחרות. לפי ידיעות שקבל הועד־המרכזי של חכי"ח, היתה מתכוננת הגירה עוד יותר גדולה לקיץ שנת 1900.

---

*) בספירה זו לא הבאנו את מספר המהגרים שהגיעו לקנאדה, לארגנטינה, לארץ־ישראל או לארפה. בשנים האחרונות בפרט, גדלה מאד ההגירה לקנאדה ולארגנטינה.

**) עיין המחבר שנות היסטוריה חלק ראשון, תרגום א. אלמאליח דף 233 ואילך. עיין עוד לעיל דף 193 והלאה.

חדשים אחרי כמה יאוש ומפח־נפש? ההגירה בין שנת 1894 עד שנת 1903 נמשכה, ומספרם הבינוני של המהגרים בכל שנה ושנה הגיע ל 60.000 איש.

המארעות המחרידים שקרו בשנות 1903, 1904, 1905, הגדילו את ההגירה באפן מעורר דאגה. בשנת 1903, אחרי הפרעות בקישינוב, ואחרי מאורעות־הדמים בהומל — התחילה ההגירה לאמריקה בכל כך תקף ועז שכמוה לא נראתה משנת 1882. בחדשים ידועים עלה מספר המהגרים היורדים בחפי אמריקה ל 6000 איש.

הצרות והפגעים שבאו כחתף על רוסיה אחרי מלחמתה עם יפן, הדלות הנוראה שהוסיפה להכביד את אכפה על היהודים ע"י משטר־חרדה ומצוקות — למרות השנויים האחדים שהממשלה רצתה להביא כביכול, מאורעות הדמים שלהתפרצותם עזרו פקידי הממשלה והמשטרה והבולשת, שחרור פורעי־הפרעות האמתיים ע"י בתי־משפט שנוסדו להענשת הפורעים - כל זה הפיל תמיד על היהודים מורא ופחד. יראו פן תגבר תנועת ההגירה־בהמון בשנת 1904 ואמריקה, למרות אהדתה ליהודים, תכרח לסגור את שערי ארצה בפניהם.

אהדה זו מצאה את בטויה אחרי מארעות קישינוב. תחת הרשם הזה, אמר הנשיא רוזבילט בפתיחת הקונגרס החמשים ושמונה, את הדברים האלה: „בשדה הנהלת המדינה, בעסקים ובערבות־האנושית אין לנו להבדיל ולשים פדות בין אנשים שאנו מתגאים בהם בתור אמריקנים, בין אם הם באו אלינו מעבר־לים ובין אם אבותיהם ואבות אבותיהם ישבו במדינה זו זה כשלש מאות שנה בשדי־יערות בפלכי פלימוט ובמוצא נהר הודסון ודילואר אין לשום אחד מאזרחינו זכות מיוחדת בגלל המקום שבו יצר אותו הבורא. מקום לדתו של אדם אינו יכול להיות עלה ונסבה שנוציאהו מתוך שורותינו. כל איש ואיש נשפט בתור אדם, ובתור שכזה עלינו להעריכו. מה לנו ולמקום שממנו באו האנשים האלה? אם כל המהגרים האלה הם בריאים בנפשם וברוחם ואפשר לבוא אתם בחברה, אם נוכל להיות בטוחים שבניהם ונכדיהם יחיו אזרחים רצויים כאזרחינו — אנו מברכים את בואם ברצון".

בכדי להתאים את קבלת המהגרים להבטחה זו היה צריך להשגיח על בחירת המהגרים וועדי העזרה דאגו לכך. אולם, אלפי אמללים היו נוסעים, מאות מהם היו נעצרים בערי הגבול בפרוסיה, ברומניה ובגליציה מחסר אמצעים חמריים להמשכת נסיעתם. חברת כי"ח והאגודות היהודיות הגדולות שבגרמניה ובאוסטריה, באו לעזרת האמללים אכולי־היאוש האלה.

בימי ג' וד' לחדש דצמבר שנת 1904, נועדה בפרנקפורט על נהר מיין מועצת הועדים של מדינות שונות ותדון בדבר האמצעים הכלליים שבהם צריך לאחז במצב מחריד כזה. היא באה לידי הכרה שאין מן הצרך לעזור במאומה להגירה, אלא צריך להשגיח עליה ע"י יסוד לשכת־מודיעין שתקבע את מושבה בברלין. הדבר החשוב ביותר שהיה צריך לעשות זהו המעטת ההגירה במשך זמן ידוע, בכדי שהמהגרים היהודים שהגיעו לארצות הברית במשך השנים האחרונות במספר גדול מאד — יספיקו להסתדר בהן.

אולם, המדיניות הרוסית לא רצתה בכך. תוצאות העשק והחמס שאותם הרשתה הממשלה הרוסית ושהפכו לעיי מפלת ויחריבו בשנת 1905, מספר גדול של כפרים ועירות מיושבים יהודים — היו תגברת ההגירה. בשנה ההיא, הגיעו לארצות־הברית 120.000 יהודים בערך שנתקבלו בסבר פנים. אחריהם הגרו מיד עוד יהודים. עצבון הזכרונות האחרונים, החיים שנעשו קשים ומרים מרב הדלות המתוספת, הדאגה לעתידם אפילו של אלה שנצלו מפגעי השעה ההיא, והתקוה שאחיהם חיים בארץ אכסנאית חפשית — כל הדברים האלה היו מסערים את הרוחות. ואיך אפשר להרגיע את רוחות האמללים האלה אחרי הטבח האיום בביאלסטוק, בסידליץ ואחרי פחד פרעות חדשות שרחף בשנת 1906? כל איש ואיש היה

בפלכי המדינה הפנימיים". למרבית האנשים האלה נתן זמן של ארבעה חדשים לסדר את עסקיהם, למכר את בתי־מסחרם ואת נכסיהם דניידי ודלא ניידי. הגזרה הזרית הזאת קבעה בנפש יותר ממאה וחמשים אלף משפחות יהודיות. היא היתה כ"כ רועצת ומחבלת שהגשמתה בפעל נדחתה בפקידה מגבוה. אולם זו היתה רק דחיה לזמן מה והממשלה בשרירות לבה היתה יכולה להחזירה בכל שעה ובכל רגע שתרצה.

קרחת הנסיעה תקפה מחדש את היהודים. בהפתח שערי אמריקה שוב בשנת 1893, השתער עליהם זרם של מהגרים. האמללים האלה לא היו ממתינים להסכמות ועדי הברון די הירש שרק המהגרים שבקשו להתקבל במושבותיו היו זקוקים להן. הם היו נוסעים מבלי לקבל הוראות משום ועד. ומפני החולי רע שפרץ אז בגרמניה היו שערי מדינה זו נעולים בפני המהגרים. מאות מאלה היו נערמים בקרבת הגבולות הפרוסים, וימתינו לאיזו הזדמנות שתוציאם מרוסיה ויוציאו את מעט הכסף שהיה בכיסם. האליאנס עזרה להם בכסף. אחדים מהם השתמשו בו לנסיעה לאמריקה, ואחרים חזרו בו לרוסיה. היותר זהירים שבהם הלכו להפליג מרוטרדם. כל המהגרים שנסעו מעיר זו נעזרו ע"י העדות היהודיות שבהולנדיה וביחוד ע"י עדת אמשטרדם. גם האליאנס נתנה את חלקה בעזרה זו. צבא־הישועה אסף את כל המהגרים וישכינם בתוך ארמנותיו הרחבים. אולם, גם המעבר דרך רוטרדם לא נשאר תמיד חפשי. הממשלה ההולנדית, מפחדה פן יזיק קבוץ המהגרים האמללים האלה לבריאות העם, פקדה על אנשיה שלא לתת את רשות הכניסה למדינה אלא למהגרים שבידם פתקאות נסיעה עד אמריקה, ויש להם האמצעים ההכרחיים לחיות במשך הימים האחדים שעליהם להמתין בעיר עד בוא האניה שעליה יפליגו. האניות היו אז לוקחות את המהגרים מהחפים הרוסים וביחוד מריגה ומליבוי. גם פריז קבלה קבוצות חדשות של מהגרים שבאו מתורקיה, ממצרים או מארץ ישראל. „ועד החסד היהודי" קבל על עצמו לכלכל את המהגרים שהיו צריכים להשאר בפריז. האליאנס הסיעה לאמריקה על חשבונה את כל המהגרים שהיו יכולים להרויח שם את פרנסתם. בשנה ההיא בלבד נכנסו למדינה זו יותר מחמשים אלף מהגר.

הנזק שהביאה הגירה זו לפלכים שמהם יצאה — הרגש מיד ברוסיה. עתון חשוב, צורר היהודים, ה„נוביה ורמיה", כתב ביום 23 ספטמבר: בליטואניה, משפיעה תנועת ההגירה השפעה גדולה על עבודת הכפרים וערי־השדה. ממאות מקומות יצאו היהודים קמעא קמעא ובכל מקום הנך מרגיש שממון־נורא שכמוהו לא היה מעולם. כל מקום שבו גרו היהודים לפנים — הנהו בעת עצוב ובודד; הבתים סגורים והדלתות והחלונות מהודקים במסמרים, העדר היהודים מרגש בפרט בימי הירוד. כמעשה היהודים עושים גם האכרים; הללו מוכרים במחירים זעומים מאד את בתיהם, את שדותיהם ואת קרקעותיהם ונוסעים לאמריקה או לאפריקה. והאכרים שאין ידם משגת לשלם הוצאות הנסיעה למקומות רחוקים — מהגרים בכ"ז לפלכים אחרים בתוך המדינה גופא. כל פלכי הקסרות מתרוקנים מתושביהם". גם מסחר מוסקבה נחרב ע"י נסיעת היהודים. התאוננויות כאלו נשמעו מכל רחבי המדינה, אך הכל היה ללא הועיל.

זרם־ההגירה לא נעצר יותר. בשנת 1894 היה יותר חלש מהשנים שקדמו לה והדבר זה מתבאר מפני המצב באמריקה, שעליה עבר אז משבר מסחרי שאין בכחו למשך אליה באים חדשים. בדרך היו מהגרים ולא היו יכולים להמתין עוד; כל מי שהתיאש חזר לרוסיה. היו מעריכים אז לחמש מאות איש את מספר המהגרים המפליגים מדי שבוע בשבוע מחפי רוסיה. הרבה אלפים אחרים שהיו נוסעים בדרכים אחרות — מספרם הכללי הגיע ל 30.000 איש. אולם, ההגירה התחילה שוב ביתר שאת ויתר עז. היו זמנים שבהם רפו הרדיפות קצת או כי משטר הדש היה מפיח קצת תקוה בלבבות. אולם, איך אפשר להאמין במשטרים

יעזרו להם בחמר וברוח עד שימצאו להם עבודה. באיזמיר נפתחה רשימת נדבות לטובתם, תחת פטרונותו של הואלי. חוץ מהתמיכה החמרית שנתנה חכי"ח למשפחות הללו פקדה על כל מנהלי בתי־ספרה לקבל את כל בני הפליטים שהם בגיל בי"ס, ולהאכילם ולהלבישם במשך כל עונת החרף. בסלוניק, הכניסה לבתי־מלאכה הרבה צעירים מהם, שנאותו ללמוד מלאכת־יד. בפריז קבלה האליאנס בחדשי מאי ויוני שנת 1892, פליטים מקושטא שרצו לנסע אמריקתה. אולם, בימים ההם היתה אמריקה סגורה מפני שיראו מהתפתחות מחלת הטיפוס שפרצה בין אחדים מהמהגרים ולכן לא היה־ אפשר לשלוח שם איש. אחדים מהם נשלחו לקנאדה שבה חכו להם קרוביהם, ויתרם נשארו בפריז. הועד לעזרה יהודית ותברת כי"ח דאגו למחסוריהם ולכלכלתם עד היום שבו התחילו להרויח את פרנסתם בכבוד.

היכלו היהודים הרוסים, לכל הפחות אלה שסכנת גרוש לא היתה נשקפת להם, לקוות לעזרה שהובטחה במכתבו החוזר של הברון די הירש? בשנת 1892, היו שערי ארצות הברית באמריקה נעולים בפני ההגירה מפני מקרי הטיפוס האחרים שקרו בין המהגרים. האמנם, זו ולא אחרת היתה הסבה האמתית לנעילת שערים זו? אחרי המיפר שהטיפה ממשלת המדינות המאוחדות לממשלה הרוסית על ההכרח שהיא מבריחה את יהודי רוסיה להגר, — נתפרסמה הרצאתם של וָבֶּר וקמפסטר, שני הפקידים ששלחה אמריקה לרוסיה בכדי לחקר את סבות ההגירה. שני השליחים האלה כתבו: „בהביאנו כאן עובדות, הרינו משתדלים להשתיק את הרגשים המפעמים בקרבנו כשאנו עומדים פנים אל פנים עם דלותם ואביונותם של היצורים האנושיים האמללים האלה. אולם, לנצח נצחים לא נוכל למחות מלבנו את הזכרונות האלה. הפתק איננו שלם די צרכו וכל מה שכתוב בו הוא, לפי הכרתנו, אמתי ונכון. אנו סוברים כי אפשר למצא כו תאור משכנע מהמצב האיום הזה שרק חלק קטן ממנו תואר עד עתה ושאיש לא האמין בו משום שאי־אפשר להאמין כי כן הוא המצב באמת".

אחרי ששני השליחים האלה מודיעים כי הקדיש הקדישו יותר זמן לחקירת ההגירה היהודית מאשר לכל דבר אחר, הם מוסיפים: „בכל המדינות שבקרנו, חוץ מרוסיה, מצאנו כי סבות התנועה הזאת הן נורמליות. אך ברוסיה, סבות ההגירה תלויות בממשלה. אפשר לבטל את ההגירה ע"י כתב־דת קסרי או ע"י פקודה מגבוה לחדל מרדיפות ולהפסיק את הפרעות... לתרף למדינתנו אנשים הנמצאים במצב כזה שחובת ההגנה על עצמנו עומדת בנגוד גמור לרוח מסורותינו ורגשותינו האנושיים הרגילים — זוהי מדיניות שצריך למחות נגדה בכל תקף, וסוף מחאה זו להשמע". ואמנם את המחאה הזאת השמיעה הממשלה האמריקנית. אם עצירת ההגירה באה בתור אמצעי נגד התפשטות מגפת הטיפוס, כלום לא היתה גם מחאה וגלוי־דעת נגד מדיניותה של הממשלה הרוסית כלפי היהודים? החולירע שפרץ בהמבורג היה עוד מכשול חדש על דרך נסיעת המהגרים הרוסים. בשנת 1892 לא עלה מספר היהודים שהגרו לאמריקה ליותר מחמשת אלפים נפש.

אולם, לעצר בעד ההגירה בשעה שסבותיה היו עדיין קימות, — זה היה דבר בלתי־אפשרי. בשנת 1893 נעשה המצב יותר חמור בגלל גזרותיה הקשות של הממשלה. בין הגזרות הללו היתה אחת שהטילה הרדה בין היהודים שסבלו כבר כמה יסורים ומדעין בישין, זו היתה הפקידה שיצאה ביום 14/26 ינואר 1893 מטעם ווזיר הפנים לכל מושלי הפלכים „לשלח לתחום־המושב את כל היהודים שאין להם זכות ישיבה

פתחה אפקים חדשים לפני יהודי רוסיה ומלאה את לבותיהם תקוה. גם הממשלה הרוסית היתה מרוצה מאד שכל היהודים יסעו מארצה. כלום לא בשביל להבריחם לצאת מרוסיה, היתה הממשלה רודפת אותם ומציקה להם מצוקות־מות? הברון די הירש, כמשה רבנו בשעתו, בהסיעו את כל המהגרים היהודים מרוסיה רצה, שכלם יחד יצאו בהמון מארץ־הדמים ההיא ועי"כ עזר, למרות רצונו, לשאיפות רוסיה המסותרות. אחדים מחברי הועד המרכזי של חבי"ח הוכיחו לברון כי במקום לעזור להגירה זו היה צריך לדרוש מהממשלה הרוסית, ביחוד אחרי המארעות המדאיבים החדשים, — את זכות־הישיבה ליהודים ברוסיה, לא כמשוללי־זכיות אלא במדרגה שוה עם הרוסים ועם הצר בעצמו. אך הכל היה לשוא. וכי ישוב היהודים ברוסיה לא היה קודם להרבה רוסים טהורים? אולם, כל הטענות הללו נשארו מעל והברון די הירש לא אבד אף רגע את תקותו ואמונתו כי הצלה יצליח לפתר, ע"י ההגירה, את כל השאלה היהודית, וכי הקרבנות העצומים שהוא מקריב—יקרבו את הפתרון הזה. אולם, לפי דעתו טוב היה לפנות אל היהודים הרוסים במכתב־חוזר בשלש שפות, ברוסית, בגרמנית ובעברית. במכתב זה הודיעם את הרחלטה שקבל לרתענין במצבם, אך יעצם בכ"ז להזהר היטב מיציאה פתאמית ונחפזת, למרות הכח והסבות שידחפום לכך. הוא הודיע להם שלא יבוא לעזרת שום מהגר חוץ מאלה שיבחרו על ידי היעדים שיסד ושעל נסיעתם תבוא הסכמת הממשלה לסדור ההגירה. „מובן מאליו – כתב הברון — כי בתחלה לא יהיה מספר המהגרים גדול מאד, משום שהמטרה איננה רק למצוא לנוסעים הראשונים מקומות־מחסה, אלא לאחז באמצעים נחוצים להושבת אלה שיבואו אח"כ. בזמן יותר מאוחר תוכל ההגירה להתרחב הרבה... לבסוף אני אומר לכם: הנכם יורשי אבותיכם שסבלו ענויי־מות ויסורי־שאול במשך שנים ויובלות. שאו־נא את הירושה הזאת עוד זמן מה באותה הסבלנות וההכנעה שנשאוה אבותיכם; האריכו־נא אפיכם ותנו לאלה הרוצים לעזור לכם—את האפשרות לכך.... יהי ה' עמכם, ויתן לי ולכל האנשים הרבים העוזרים על ידי בכל כך מסירות־נפש – את עזרתו למען נוכל לבוא לעזרתכם!" הברון די הירש הכיר איפוא את אי־האפשרות של הגירה־בהמון ויעץ למהגרים לסבל ולהאריך אפים. אולם, היכלו המגורשים ליחל ולצפות?

ואיככה זה יוכלו להמתין אם ביום 26 אבריל שנת 1892 פקד מושל אודיסה אמיר־הים סליני, על כל ראשי הבולשת, לגרש את כל היהודים נתיני הנכר! רוב הנתינים האלה היו נתינים עותמנים שהתישבו עוד לפני זמן רב ברוסיה. פקודת הגרוש נמלאה בפראות אמתית. המשטרה והקוזקים היו הודפים ומובילים את האנשים, הנשים, הטף, הישישים ותשושי־הכח, כעדרי צאן, לחוף אודיסה בחרופים וגדופים ומכות. ומפני ששום אניה לא היתה מוכנה אז לנסע, השאירו את כל האמללים האלה תחת כפת השמים במשך שני ימים רצופים. אח"כ, כשבאו נכבדי העדה ויביעו את מחאתם עזה נגד התנהגות מיזרה כזו, – הובילו את כל העתידים להתגרש אל קסרקטין־צבא, ומשם הובילום כעדרי צאן לאניה המפליגה קושטאה, והיהודים נתיני אוסטריה או הונגריה שלחו במסלת הברזל בתהלוכות כאלו. המגורשים במספר יותר מאלפים נפש, הגיעו לקושטא במצב מעורר חמלה ממש, בעירום ובחסר כל. העדה טפלה בהם, וחברת כי"ח והועד הלונדוני והברון די הירש עזרו להם כרבעי. הממשלה העותמנית מלאה את ידי „הועדה המיוחדת של הפליטים" שנוסדה אחרי מלחמת רוסיה־תורקיה, להתענין במצבם. בשלהי חדש יוני פקדה הממשלה התורקית לשלח את החלק היותר גדול מהם לאיזמיר ולקושטא. עדות שתי הערים הללו התעניני הרבה בגורל אחיהם האמללים האלה

לב הממשלה האמריקנית. במנשר ששלח הנשיא הריסון אל הקונגרס ביום העשירי לדצמבר שנת 1891, אמר: „הגירת יהודי רוסיה לארצות הברית באמריקה, התוספה הרבה מאד והיא הולכת ומתרבה עד שקשה מאד יהיה למצא להם מקלט ומשרות והיא תזיק בטח לעבודה הלאמית. מעריכים לייתר ממליון יהודים רוסים שיאלצו לצאת מרוסיה במשך שנים מספר. היהודי איננו מעילם קבצן ופישט־יד; הוא נכנע תמיד לחק, חי מיגיע כפיו למרות כל ההגבלות הקשות והמעיקות שמכבידים את אכפן עליו... אמת היא ג"כ ששום גזע, שום כתה, ושום מחלקה אינם מטפלות כ"כ בבני דתם כמו הגזע היהודי..." אם הנשיא הריסון היה מתגה את תהלות הגזע היהודי - הרי זה היה בכדי לאכד שאי־אפשר לנעל את שערי אמריקה בפניו.

ואת מחשבתו זו הרגיש הנשיא באמרו כי ההברח המאלץ איש ידוע להזניח את ארצו, הוא הוא המאלצו לנסוע למרכז אחר או למדינות אחרות". אם הדברים האלה היו כעין הערות מצד המדינות המאוחדות לרוסיה, מצד שני הראו לארצות הברית כי חובה מיטלת עליהן לקבל את היהודים בסבר־פנים. גם זיוי הכספים, בתשובה ל„יוניטד היברו טשאריטיס סוסייטי" - אכד שהגירת יהודי רוסיה לא היתה מטילה שום משא־כבד על כספי המדינה. „שום מהגר ראוי שכניסתו איננה בנגוד לחקי המדינה, לא יגירש מהארץ הזאת אם באשמת אחרים הוא נמצא, כעת, מבלי מחסה ומבלי אמצעי־קיום".

בשנת 1891 קבלה גם קנאדה מהגרים יהודים, והועד של חכי"ח, הועד הרוסי של לונדון והברון די הירש—שלחו להם עזרה.

גם ארץ ישראל משכה אליה הרבה מהגרים. בארץ זו ובסוריה היו למהגרים, אנשים אחדים מבני ארצם שהשתקעו בהן מכבר. עוד מחדש יוני שנת 1891 היו אניות מלאות מהגרים מפליגות מחוף אודיסה ארצה ישראל. ההגירה התחילה להיות גדולה וחשובה, אך פתאם עמדה הממשלה העותמנית, ועפ"י דרישת המושלמים והנוצרים בירושלם, אסרה את כניסת היהודים הרוסים לחפי סוריה. גזרה זו הפריעה בהכרח למהלך תנועת ההגירה ארצה ישראל, אך לא עצרה אותה לגמרי. המהגרים שלא רצו בשום אופן להשמע לכל האזהרות שהזהירום כי שערי ארץ ישראל נעולים בפניהם — נסעו בכ"ז, אך לא יכלו לעלות לא לחוף בירות ולא לחוף יפו. אחדים מהם, והם המרובים ביותר, חזרו לרוסיה אחרי ענויי־דרך קשים. אחרים שלא רצו או לא יכלו לחזור לארץ־מולדתם נסעו לערי־הים התיכון: סלוניק, איזמיר, מרסיליה וביחוד לאלכסנדריה ולקושטא. עדות היהודים במזרח, שכלן כמעט הן עניות,—עזרו למהגרים במשך שבועות אחדים. מרבית המהגרים לא מצאו עבודה בערים שהכניסה אליהן לא היתה אסורה; ובתקוה למצא עבודה בקושטא, נהרו אליה במספר רב. יותר מאלפים אמללים נערמו בה ולא מצאו שום עבודה למחיתם. חברת כי"ח עזרה להם במשך הרבה חדשים, אך מהגרים אחרים נתוספו עליהם ויחמירו את המצב. צריך היה איפוא להתחכם ולהזהר. עפ"י הצעת האליאנס, נשלחו 800 איש מהפליטים האלה לטושבות החדשות אשר בארגנטינה; 200 לארצות הברית באמריקה ויתרם החזרו לארצם או ישבו במרכזים תורקים גדולים ונתנו להם אמצעי־קיום. גם הפליטים שהגרו ארצה ישראל, בטרם ננעלו שעריה בפני המהגרים, — קבלו תמיכה־חמרית. חלק גדול מהוצאות הפליטים האלה, נתנה האליאנס.

הגירה פרועה ובלתי־מסודרת היתה מסוכנת בשנת־הדאבה ההיא, שנת 1891, ביחוד בשעה שהברון די הירש יסד את מפעלו הגדול, מפעל ההתישבות בארגנטינה. יזמתו הנדיבה

להמציא להם מעבר־לים, מולדת חדשה, וחיים חדשים.... בדעתי כמה גדול ועצום הוא מספר האמללים האלה, שסכנת מות נשקפת להם, ושנוסעים מתוך יאוש מבלי האמצעים הנחוצים להגיע לתכליתם הסופית, — מטרתי ביסוד הועד בניורק היא לנהות מזור לרעה זו. החלט החלט להטיל על שכם האנשים הנכבדים שבניורק, הנכונים לעזור למפעלי, תפקיד של גואלים ומושיעים באסון עצום ונורא". הברון די הירש הבליט, בין יתר דבריו, כי, אם הצלח לא יצליח לבוא לידי הסכמה עם ניורק, ייסד באנגליה — שבה אין החק מתנגד לכך — ועד־מרכזי, ובניורק ובקנאדה ובארגנטינה. ייסד ועדים־סניפיים. ובהערה שכתב בשולי הגליון הוסיף: „אחרי התיעצות עם האלינס, לובשות השאלות המתיחסות לפעולה באמריקה, צורות כ״כ שונות ויש להן חשיבות כ״כ גדולה, עד שלפי דעתנו אנו צריכים לחקרן שוב בטרם נקבע תכנית של סדור. בכדי לעבוד בסדר ולא להפסיד זמן בימי העדרי מפריז — החלט ליסד, בקרב האלינס, ועדה מיוחדת שתבוא בחליפת מכתבים עם אנשי ניורק ותגיע לידי הסכמה הדדית אתם". הברון די הירש הודיע את רשימת חברי הועדה הזאת: והם היו עוזריו התמידיים של הברון די הירש בעסקיו המרובים. ההסכמה באה זמן מה אח״כ ומוסד ניורק נוסד בהחלט בעיר זו לפני קץ שנת 1890.

בשנה ההיא גופא, 1890, התחילו להכין חקי הגבלה ומועקות שמטרתם היתה להגביר בכל רוסיה את משטר חקי שנת 1882. הגרושים המרובים והאכזרים ממוסקבה, מקיוב, מפטרסבורג ומפלכים אחרים, ותקופת פרעות אכזריות חדשות שהתחילה אז, — הביאו את יהודי מדינות הצר לידי יאוש גמור ויאלצום להגר. מדי יום ביומו היו עוברות דרך צפון פרוסיה להקות ושיירות שלמות של מהגרים אמללים שרצו להגיע לחוף־נסיעה; הם היו פונים לאחיהם הרחמנים שיתנו להם את האמצעים לתשלום הוצאות הנסיעה. קבוצות קבוצות של מהגרים־פליטים היו נערמות בהרבה ערים בגבולות פרוסיה המזרחיים ותיחלנה לעזרת היהדות אשר תבוא אליהן: מצב כזה אי־אפשר היה לו להמשך הרבה. צריך היה למצוא לו תרופה למען לא תבוא שואה ושבר.

בברלין נוסד „ועד מרכזי גרמני ליהודי רוסיה", שמטרתו היתה רכוז כל עבודות הועדים השונים שנוסדו בגרמניה ובשאר ערי המדינה. אחרי הסכמה־הדדית עם חברת כי״ח בפריז, עם הכי״ח בוינה ועם הועד הרוסי בלונדון — נוסדו בפרוסיה ובאוסטריה ועדי־גבולות שתפקידם היה לקבל את המהגרים ולהסיע את הנבחרים שבהם להמבורג ומשנה לאמריקה. חלק ידוע מהם היה נוסע על השבונו. אולם יותר מ 65.000 קבלו עזרה־חמרית כי לא היה אפשר להטיל את משא כל המהגרים האלה על שכם הועדים האמריקנים. מהראשון לאוקטובר שנת 1890, עד 30 בספטמבר שנת 1891, קבלה ניורק בלבד, 62.574 מהגרים יהודים, ומהם 54.194 מרוסיה. ממספר זה נשארו 46.029 בניורק גופא ויתרם הוסעו לשאר הערים במדינות המאוחדות. הוצאות ה„יונייטד היברו טשאריטיס סוסייטי" של ניורק, עלו בשנות 91—1890 — ל 175.742 דולר, שהחלק היותר גדול מהם הוצא על המהגרים הרוסים. הקרן שנתן הברון די הירש לטובתם עלתה ל 67.908 דולר. המשא שהטילה החברה על עצמה והמשא בעתיד היו כ״כ כבדים, שבאספה שנתאספה בברלין בחדש אוקטובר שנת 1891 עפ״י דרישת שני צירים אמריקנים, — החלט שההסתדרויות היהודיות באירפה תעזרנה עזרה חמרית לאגודת העזרה של ניורק למען תוכל להמשיך את עזרתה למהגרים.

הוספה־פתאמית כזו של מהגרים שהיתה בשנת 1891, הפנתה בהכרח את תשומת־

איש שהוסעו לצרפת ע"י חברת כי"ח, לאנגליה—על ידי הועד הרוסי לסיוע ולהולנד—ע"י ועד אמשטרדם. אחדים מהם נשלחו לאמריקה. בחדש ינואר שנת 1883, לא נשאר יותר בברודי אף פליט אחד. תכנית ונזייאני לא נתגשמה אמנם במלואה, אך ממנה קימו את העקר שלא להשאיר בברודי אף אחד מ 24.000 הפליטים, ותוצאה זו הושגה.

קבוצת של אמללים מחפשים מקום מקלט קרוב לרוסיה, נסעו לתורקיה במספר 300 איש. מה לעשות אתם? בתורקיה היו מקורות מעטים בשביל אנשים מן החוץ. ועד קושטא טפל בהם ובעזרת ועדי האליאנס בסלוניק ובאיזמיר, והודות לסכום הגון ששלחו האליאנס והועד המיוחד שבפריז והברון די הירש — עלה בידו למצא להם מקום. אולם האליאנס השתדלה שלא ילכו יותר מהגרים לתורקיה. גם למהגרים שנכסו ללכת ארצה ישראל היה מפח־נפש כי קשה היה להם לחיות במדינה שאין בה אלא עני ודלות. אפס כי חלק קטן מהם נשאר בארץ ישראל וחי בה בעזרה ידועה שנתנה להם כמו שנראה להלן.

ההתעוררות העצומה שקמה בשני העולמות בשנות 1881 ו 1882 לרגלי המארעות העגומים שארעו ברוסיה — לא היתה האחרונה.

משנת 1882 עד שנת 1891 לא פסקה ההגירה אף רגע. מדי שנה בשנה עלה מספר המהגרים לאמריקה מ 25 עד 30 אלף איש. ואעפ"י שאלה לא יצאו ממולדתם מפני הכרח או מפני סכנה הנשקפת לחייהם — אעפ"י כן, הזנח הזניחו מרצונם הטוב את עריהם בכדי להנצל ממשטר מציקות ורדיפות ששקטו אמנם לזמן מה בימי זורתו של האלוף טולסטוי — אך בכ"ז היה המשטר גרוע מפני החקים המעיקים שמררו את חייהם. כל המהגרים האלה יצאו את עריהם ויסעו לארפה ולאמריקה שבהן קוו לחיות חיים בטוחים, חיי שלוה ומרגוע. הרבה מהם נקראו ע"י קרוביהם וידידיהם, שגם הם סבלו כמותם בעבר, אך אחרי שהצליחו למצא עבודה להתפרנס ממנה בכבוד הריהם מאשרים בכל וביחוד גדול אשרם שהם יכולים להושיט יד־עזרת לבאים החדשים. הברון די הירש יהיה את אבני־הפנה למוסד גדול של עזרה למהגרים באמריקה. הוא נהל משא ומתן ארוך עם נכבדי היהדות שבניורק שיש ביכלתם לעזור לבך. טענות ומענות לא חסרו אמנם בזה, ואחת מאלו היתה טענתו של איש בעל־השפעה גדול בניורק השופט איזקס אשר אמר כי: „דעת הקהל וחקי המדינה מתנגדים להושטת עזרה למהגרים לאמריקה. שאלת היהודים באמריקה, והרבה יהודים שבאים לארץ זו—ינזקו נזק רציני גדול אם נאחז באמצעים כאלה שיכולים לברא בארצות הברית מדיניות של אנטישמיות. מפני כל הנמוקים האלה חובה מוטלת על הועד להתנגד בכל כח ליסוד מוסד כזה, למרות הצער שהוא מרגיש בסרוב זה". בשנת 1889 חזר השופט איזקס ואמר מה ש„הבוארד אוף דלגטס" הגיד כבר בשנת 1869, לפני המשלוח הראשון של קבוצת המהגרים הראשונה. חברת כי"ח הסיעה בכ"ז את הקבוצה הזאת לניורק וההגירה נמשכה והתפתחה משנה לשנה. הנסיון נגע אמנם בלב יהודי ניורק, אך הם יראו פן יגרם המוסד החדש שעלה במחשבה, להשתערות ולהתפרצות גדולה של מהגרים. טענות ניורק היו רציניות מאד והברון די הירש ענה כמו שענתה הכי"ח עשרים שנה לפני כך: שהמטרה היתה לעזור „למספר מצומצם של יהודים רוסים ורומנים שאי־אפשר היה להשאירם במדינתם ושצריך היה

מספר של ישיבה בבתי־מקלט משונפים ומזוהמים — הנה הזיב והחלשים שאי־אפשר להסיעם כמהגרים !"

ונזיזייאני הציע בפרוטרוט את האמצעים שבהם צריך לאחוז לטובת המהגרים. במדרגה ראשונה העמיד את ההגירה; אולם אי־אפשר היה, במשך זמן ידוע, להסיע אנשים לאמריקה. ידי היעדים האמריקנים היו מלאות עבודה בטפול במהגרים שלא מצאו עדיין עבודה. וכשלא היתה ברירה לשלח מהגרים אמריקתה, הסיע ונזיזייאני 8000 פליטים למדינות שונות בארפה, באסיה ובאפריקה, בעזרת עדות יהודיות גדולות וקטנות. כלכלת הפליטים היתה בטוחה, במשך ארבעה חדשים, ע"י נדבות שהלכו הלוך ופחות מחדש לחדש. נשארו כאלף פליטים שהיו ממתינים שבעליהן, אבותיהם, או בניהם שהגרו מכבר ישלחו לקחתם אליהם; לאלה היה צריך לעזור שיבלו את החרף בברודי. 3000 פליטים שלא היו מכשרים להגירה היו צריכים לקבל תמיכה ידועה שתרשה להם לחזור לרוסיה. ההוצאות הנחוצות להגשמת כל המטרות הללו, היו צריכות לעלות לארבעה מיליונים פרנק. האמצעים האלה היו נחוצים מאד והיהדות היתה מחויבת לתתם, כי — כך כתב ונזיזייאני — אם חלילה וחס לא יעלה בידינו לאסף עד 15 יולי שנת 1882, את הסכום האמור, עלינו רק להודות אז על אי־יכלתנו וחולשתנו, ואחרי שנסיע עוד מספר קטן של אנשים המוכנים לנסע — נחלק לנותרים את שארית מקורותינו".

באספת 6 יולי שנת 1882 דנה חברת כי"ח על הצעות מר ונזיזייאני, ובהסכמה אחת עם הועד המיוחד שבפריז החליטה: א) הועד המרכזי מאשר את הצעות מר ונזיזייאני סובר כי נחוץ להתחיל מיד בהגשמתן וביחוד בהגשמת ההצעה לחלק את המהגרים בארפה. — ב) האליגס והועד המיוחד שבפריז מקציעים למפעל זה מיליון פרנקים. — C) קול־קורא ישלח לכל הועדים בכל הארצות בבקשת עזרה וסיוע".

יעדה בין־לאומית היתה צריכה להתאסף בוינה בכדי להוציא לפעל את החלטות פריז. בחדש אפריל היתה בברלין אספת צירים בין־לאומיים בכדי לדון על ההגירה לאמריקה. הועד האנגלי ששלח 8000 מהגרים למדינות המאוחדות באמריקה, נדב 250000 פרנק להגשמת תכנית מר ונזיזייאני. אולם הפוליטיקה לא נתנה לגשמה כי הרבה מדינות חקקו חקים שמטרתם היתה: העמדת מכשולים שונים על דרך קביעת המהגרים הרוסים במדינות שונות.

הועדה בין־הלאומית שהתאספה בוינה בחדש אוגוסט, חזרה גם היא, בהסכמת ה"היברו אמיגרנט אייד סוסייטי" של ניורק, לרעיון ההגירה למדינות המאוחדות. אגודה זו הסכימה לקבל ארבע מאות מהגרים בכל חדש, ולחלק חלק מהם בין מדינות ארפה. פריז שקבלה 700 מהגר בתחלת שנת 1882, הצהירה שהיא מוכנה לקבל עוד 500. צריך היה לתמוך עוד בכל העדות היהודיות ברוסיה נגועות התבערות והמהומות. שלש הסתדרויות או חברות שבאי־כחן היו באספת וינה, נדבו למפעל המשותף, 200.000 פרנק כל אחת. פריז נדבה 400.000 פרנק בתנאי שתהיה לה הרשות להקציב את חצי הסכום הזה לכלכלת המהגרים שישארו בצרפת. כל ההחלטות הללו הוצאו מיד לפעל תחת הנהלת חברת כי"ח של וינה ובעזרת מר ונזיזייאני ועד ברודי. ביום 15 אוגוסט לא נשארו בעיר זו יותר מ־5.276 פליטים.

ע"י נפילת אגנטיף, זה הוזיר ששמו קשור לכל הפרעות האכזריות והאיומות של שנות 1881, 1882, ועלות הזיר אנשי והפשני: האלוף טולסטוי, — יכלו הרבה מהגרים, שנשארו עדיין בברודי, לשוב לרוסיה. מקץ שני חדשים לא נשארו בברודי אלא 400

אחרי אספת־עם רבתי שהיתה בלונדון ב„מנשיון האוז" ושבה הרימו בחירי העם האנגלי, יחד עם כל בחירי העמים בארפה ובאמריקה את קולם נגד מעשי הזדון והפראות הנעשים ברוסיה נוסד ועד־עזרה ליהודים הרוסים, כמו הועדים שנוסדו בערים העקריות שבתבל.*) הקלת העני שנוצר ע"י הפוגרומים — זה היה אפן־מחאה שבו השתתפו אנשים בעלי דעות ודתות שונות. אגודות, חברות ועיריות הרבו לנדב לטובת נגועי הפרעות.

ביום 17 יוני שנת 1882 היו בקפת הועד האנגלי 92.683 לירות שטרלינג שחלק מהן נתנו: הועד המרכזי של האלינס, ועד מיוחד שנוסד בפריז תחת נשיאות הברון אלפונס די רוטשילד והועד המיוחד שבפרנקפורט על נהר מיין.

שני צירים אנגלים נסעו ללמברג וייסדו בה ועד שתפקידו היה בחירת המהגרים. הוא הסיע אמריקתה 8.600 פליטים, ורק חלק מהם הוסע על שם „היברו אמיגרנט אייד סוסייטי" של ניורק, האחרים הוסעו מליב׳רפול לערים השונות שבמדינות המאוחדות, וסכום ידוע להוצאותיהם נתן להם עד שיוכלו למצא עבודה להתפרנס ממנה. אמריקה קבלה את הפליטים קבלה נהדרה ומצוינת: חברות, אגודות, שליחי צבור מכל הדתות, ראשי עיריות, מושלי־ערים ופקידי ממשלה מכל המדרגות, התחרו ביניהם להביא ישע ומזור למהגרים הבאים. התנועה שהתחילה בניורק נפוצה בכל ערי המדינה ובכל עיר ועיר התאמצו התאמציות יוצאות מן הכלל לעזור לפליטים נגועי הפרעות ברוסיה. פילדלפיה בלבדה קבלה על עצמה להמציא עזרה ועבודה לחלק העשירי של המהגרים שיגיעו ניורקה.

אולם, בברודי נשארו עדיין 12000 פליטים נתונים לטרף לשני רעב איום ומחריד. חברת כי"ח היתנאית עזרה להם מהנדבות שנשלחו אליה ממקומות שונים ומתרומות ועדים מיוחדים שנוסדו בפריז ובברלין. הכספים האלה ספו תמו כמעט כשבא מר וניזייאני לברודי שלוח מטעם חברת כי"ח. הברון די הירש הרשה לכלכל את הפליטים על חשבונו ותכלית זו היו נחוצים 110000 פרנק מדי חדש בחדשו. ביום 27 יוני שנת 1882 כתב וניזייאני לאמר: „אם נוכיר את המספר הזה, הרי זה כאלו אנו מזכירים את אי־האפשרית החמרית לכלכל את הפליטים האלה במשך זמן רב". וניזייאני הביע את דעתו שאפשר לאלינס להזניח אף פליט אחד. „אנו אחראים — כתב מר וניזייאני — עבור 12000 נפש בני־אדם, המצפים לישועה זה חדשים וחדשים. קבל קבלנו עלינו ביחס להן, כלפי העולם כלו, כלפי דעת־הקהל וכלפי־עצמנו, אחריות־מוסרית שלא נזניחן ושנשתדל לפתח לפניהן שערי חיים חדשים. לעצור אותם כאן בתוך צרה איומה, מבעיתה ומחרידה באמרנו שלא נוכל לעזור להם ביותר מפלורין אחד לשבוע וחצי פלורין לכל ילד פחות מבן עשר שנים — זהו לא רק שאיננו ממלאים את התחיבותינו להוציא להבל את נדבותיהם המרובות של אחינו בשני העולמות, שאיננו רואים את ההרף הממשמש ובא מבלי שנמלא את חובתנו — אלא גם אנו מאלצים ע"י את האמללים האלה לטרף את הסכומים הזעומים שיכלו להציל מידי מרצחיהם ושודדיהם, למכר קמעא קמעא את עריסת בניהם הדלה, ולשלל מהם ביחוד את מקור המרץ שאליו יהיו זקוקים בצרותיהם ומצוקותיהם החדשות והבטוחות המתרחשות לבוא עליהם. כמה אנשים וכמה משפחות באו הנה כשהם מלאים כח עלומים וגבורה, וכעת, אחרי הדשים

*) עיין חמשים שנות היסטוריה חלק ראשון תרגום א. אלמאליח דף 203

כשפרצו פרעות שנת 1881 יהודים רוסים השתערו על גבולות אוסטריה, לא פקפקו הועדים אף רגע על ארות אמצעי הצלת היהודים והשבו מיד על ההגירה.

בתחלה היו כשלשת או ארבעת אלפים פליטים אמללים בברודי, בגליציה, מחכים לעזרה כי תבוא להם. קרל נטר שלא ידע ליאות, נסע הוא בעצמו בכדי לברר מתוך המון האנשים האלה, את היותר מכשרים להגירה לאמריקה.

ספרד הציעה לקבלם. בראש מדינה זו עמד מושל חפשני שהתקומם והתמרמר, כמו העולם כלו, למראה העול הנורא הנעשה ליהודים, והוא מצא את ההזדמנות לתקן את כל הרעה אשר עולל עמו ליהודים ע"י הגרוש הידוע מספרד בסוף המאה הט"ו, גרוש שהביא שואה גדולה על ארצו לא פחות מאשר על המגורשים עצמם. אולם, העם הספרדי בכללו לא היה די חפשני כמלכו, וארץ ספרד לא היתה די מפותחה במובן הכלכלי עד כדי להיות אז מרכז להגירה.

איש נדיב־לב אנגלי סיר לורנץ אוליפנט שמו, הציע לישב את היהודים בא"י על גדות הירדן מערבה; אולם ישוב כזה היה דורש אז מקורות עצומים מאד והקלאיים מנוסים היטב. הגשמת רעיון כזה היתה איפוא משאת־שוא ומדוחים. להיפך, אמריקה היתה מוכנה באמת לקבל את המהגרים. ה„בוארד אוף דליגטס", יסד ועדים שיטפלו בהם. נסיעתם עד אמריקה היתה מובטחה באנבירס, ע"י הועד הקודם של האלינס וע"י ועד מיוחד שהיה מקבל את פניהם, מחלק להם בגדים ומובילם לליברפול שבה היה מקבלם ועד אחר שנוסד שם ומסיעם לאמריקה.

נשארה רק בחירת המהגרים. התפקיד הזה היה קשה מאד. כל הפליטים הנמצאים בברודי היו רוצים לנסע אמריקתה. אולם ביניהם היו הרבה כאלה שמפני גילם או מפני חלשתם הגופנית אי־אפשר היה להם להצליח בעולם־החדש. הם היו זועפים על שדואג אין להם. הציעו להם להחזירם למולדתם אך הם מיאנו להסכים לכך גם נטר בעצמו, זה האיש שהקריב את נפשו לטובתם, לא נצל מחרופיהם וגדופיהם ואיומיהם. אולם הוא היה מקבל את כל היסורים האלה באהבה כאדם הממלא חובה המוטלת עליו. ועל מזבח חובה זו הקריב את בריאותו. אחרי חדשי מנוחה אחדים בפריז, נסע ארצה ישראל ויקוה למצא בה מנוחה ומרגע, להחליף בה כח ולשוב לאיתנו בבית ספרו מקוה ישראל, אשר עוד לפני זמן מה שלח אליו 28 תלמידים רוסים נבחרים מבין המהגרים בברודי. הוא הסיע לוינה עוד 25 תלמיד שחכי"ח הוינאית הטילה על עצמה לדאג להם. במקוה ישראל היה קרל נטר מאושר למצא את הילדים ששלח, מעורבים בין שאר התלמידים בתוך אוירה של עבודה ושלוה שיצר בשבילם. אולם, בשובו ליפו תקפתהו קדחת צהובה והצמיתה אותו מארץ החיים במשך ימים מספר. הוא גמר את תפקידו בברודי, הסיע אמריקתה 1578 מהגרים, עזר ויחזיר למולדתם 800 אחרים. בברודי נשאר רק כל מי שלא היה מוצלח להגירה. ששה שבועות אחרי מות קרל נטר, ביום 28 דצמבר שנת 1882, אבדה חכי"ח אחד מעוזריה היותר יקרים, הד"ר לנדסברג שעזר הרבה בהגירה החדשה כמו שעזר בהגירה של שנת 1869. את מיטב שנות חייו בלה המנוח להגן על רעיון חכי"ח ולהפיצו בגרמניה.

בשעה שאנשי־המופת והשובה האלה הלכו לעולמם, פנתה שוב ברודי להאלינס ותבקש עזרתה. הפרעות הוסיפו להתהולל ברוסיה ביתר שאת וביתר עז והמון פליטים חדשים — במספר 20000 יהודים בערך — נסו מנוכח חרב ממולדתם ויצטברו בברודי. גרוש נורא זה הגדיל עוד יותר את תפקיד חכי"ח ויזעזע את לב היהדות העולמית.

מהגרים שנשלחו אל מעבר־לים לאמריקה, לאנגליה ולשודיה; היתומים, הילדים שהוכנסו לבתי־הספר ולבתי מלאכה, הגדולים שהוכנסו לאימנים; מתלמדים ומורים. ההוצאות עלו לקצת יותר מ 300.000 פ׳רנק. הדו״ח של היעד מסיק כי צריך להמשיך את המפעל שתועלתו אינה מוטלת בספק. יעד קניגסברג קבל הבטחה שיוסיפו לתמך בו במשך עוד שלש שנים. הרב של ממל, הד״ר רולף, השתמש במקורות חדשים אלה, ויחד עם עזרת עדתו יסד בי״ס למתחילים משותף שהתחיל בשנת 1879 ב 29 תלמיד והתפתח בהדרגה. לפני תם שלשת השנים כתב ועד קניגסברג לועד המרכזי של חבי״ח: „כמו שיהודי כל העולם הרגלו זה זמן רב, בכל צרה מדינית ובכל מועקה ומצוקה, להפנות את מבטיהם פריזה, ויחל ממנה את תשועתם או לכל הפחות לבקש עצה, נחמה ומזור — כן הורגלו זה זמן רב בפלכינו לחשב אותנו כבאת־כח הועד־המרכזי, להפנות את כל המבטים על קניגסברג כבעל ענף־ההצלה שיכול הוא, בלבדו, להביא את התשועה״.

עוד למפרע החליט אמנם הועד המרכזי שלא להזניח את קניגסברג. אולם, עליו היה לעשות דבר אחר לטובת יהודי רוסיה. פרעות נוראות ואיומות פרצו ביהודים אלה בשנת 1881 וצריך היה להמציא ישע והצלה לאלפי אמללים הנסים ממדינתם מפני חמת המציק. הועד־המרכזי השתתף בעזרה יחד עם יהודי ארפה ואמריקה. היא הוסיף בכ״ז לתמך במפעל קניגסברג, וממל הגדילה את בית־ספרה. בשנת 1883 היו בו 95 תלמיד.

תשע עשרה שנה עברו אז על מפעל חברת כי״ח ברוסיה בשעה שממשלת גרמניה החליטה, בשנת 1881, שלא לסבול יותר בארצותיה את היהודים הרוסים וביחוד את העניים שבהם, ותפקד לגרשם. זו היתה מכת־מות למפעל קניגסברג. המפעל לא מת אמנם מיד, ויעד קניגסברג ושאר ועדיה של האלינס הוסיפו לכלכל את הילדים שנצלו מחרי־אף ההנהגה הגרמנית ויקבלו גם אחרים; הועד של האלינס הקציב להם תמיכה שלהבה הליך ופחות עד שנת 1901. בשעת תם המפעל אבדו לו עוזריו העקריים: הד״ר שמואלזון ומר שלמה פיינברג. הרב במברגר שהיה נשיא הועד ומנהלו במרץ רב מיום הוסדו, — נפטר בשנת 1896.

כבר ראינו לעיל שאי־אפשר היה להמשיך לנצח את מפעל ההגירה כמו שהתחילה בשנת 1869. ביום כ״א וכ״ב אבריל שנת 1874 נתאספה בברלין מועצת כל הועדים הגרמנים, וחבי״ח שלחה אליה אחד מחבריה מפריז ושם החלט לסגר לחלוטין את המפעל. אולם, אם המפעל פסק בתור מוסד הגירה מסודרת — ההגירה החפשית לא נעצרה. פעולת האלינס התחילה במקומות אחרים. אולם הפעולה שבה התחילה משנת 1869 לא היתה בלי־תועלת. מספר המהגרים ששלחה לארפה ולאמריקה, לא גדל והגיע רק לאלף איש למדינות המאוחדות; אולם שערי אמריקה היו פתוחים, ההגירה לא פסקה ותלך הליך וגדל משנה לשנה עד שמספר המהגרים עלה, משנת 1870 עד 1880 ל 50.651. זרם ההגירה נקבע בהחלט בין אמריקה ורוסיה. גם מספר הילדים שנתקבלו לא היה כ״כ חשוב. אולם חבי״ח קבלה תחת חסותה לא רק את היתומים אלא גם ילדים אחרים. היא גדלה את כלם, חנכתם, השכילתם, ותלמד להם מלאכות, המציאה עבודה לצעירים, לצעירות ולאנשים מכל הגילים, למדה לעדות הארפיות מה הן חיבות ליהודי רוסיה. הוראות כאלו היו צריכות לתת פרי ישוה להן בשעות המשרב הגדול שהיה עתיד להתרחש בקרוב.

הצבא בשביל החילים שעברו דרך בי"ס תיכוני. מיתרון זה נהנו גם היהודים ולמען יוכלו אלה ליהנות ממנו כדבעי, סברה המועצה כי „במקום להמשיך, כמלפנים, את מפעל למוד המלאכה שתוצאותיו הן בלי ספק מצוינות, אך ממנו הפיקו תועלת רק אנשים מחוץ למדינתם — היה צריך ביחוד להמשיך את הקדמה בתוך המדינה גופא, בין ע"י שפור בתי־הספר ובין ע"י תמיכות ועזרה לחניכים או לאומנים שיוכלו לבוא מפלכי מערב רוסיה לפנים מדינה זו. ע"י כך, לא יסופח המפעל לגמרי לאליאנס אלא יהיה כחלק בלתי־נפרד ממפעלי האליאנס".

הועד המרכזי של כי"ה אשר את ההחלטות הללו. אולם, האפשר היה לגשמן בפעל? אמנם, בגשומן היו היהודים יכולים להפיק, מהחק הצבאי, את התועלת המקויה. אולם, היכלה האליאנס לעשות דבר מה לטובת היהודים בפנים רוסיה?

מועצת ברלין סברה אמנם שלא יעמידו מכשולים על דרך כי"ח ברוסיה. אך סברה זו היתה דמיון־כוזב שהעתונים הרוסים פזרוהו מיד. הם תקפו את האליאנס בזעם. ה„גולוס", אחד העתונים היותר חשובים שהתיחס במתינות ליהודים, הודיע שהמועצה בברלין אחזה באמצעים מתנגדים לחק־הצבאי מפני שהדת היהודית אוסרת על היהודים לעבוד בצבא. וכי החק הצבאי היה באמת רצוי ליהודים כמו שסברה המועצה בברלין? עפ"י החק הזה נשאר בעינו ההבדל בין הרוסים ובין בני הדתות האחרות, כי החק פטר מעבודת־הצבא רק את הכמרים הנוצרים בלבד ולא את הרבנים. היכלו היהודים, עפ"י חק זה, להגיע למדרגות צבאיות שונות? הדבר הזה לא היה מפורש בו. אמנם בשנת 1876 מסר הצר בכבודו ובעצמו, באודיסה, תעודת קצין לצעיר יהודי ובזה הראה את נטיותיו הטובות לבני־ישראל. היכלה איפוא האליאנס, בתוך מצב בלתי־ברור זה ובתוך התנפלות העתונות עליה לנסות דבר מה ברוסיה? ועד קניגסברג בהרצאתו מיום 4 נובמבר שנת 1874 הבליט את הנחיצות להמשיך את מפעלו ויאמר כי הוא „מקום המקשר את האליאנס אל יהודי רוסיה וצריך להזהר שלא להפסיק את הקשר הזה. המשכת העבודות שבהן התחלנו זה חמש שנים — היא עדיין נחיצות מחלטת וגם מועילה ורצויה לפי דעתנו". אולם ועד קניגסברג דרש שהאליאנס תוסיף לתת את תמיכתה, ובהיות שאיש לא העלה על לבו אז לא להפסיקה ולא להמעיטה — נמשך המפעל. ועד קלן היה היחידי שחוץ מי"ב יתום שהוסיף על 62 שבהם תמך לפנים והוצאותיו עלו במשך י"ג חדש ל 3400 טאלרים — עוד קוה כי בסוף השנה „יוכל לותר על כל תמיכה מצד הועד המרכזי של כי"ח וישלח לו עזרה להוצאותיה הכלליות של האליאנס". ועדים אחרים היו רוצים לחקותו.

רצון ידידי חכי"ח הקדומים התעורר, והם התאמצו בכל כחם להפיח רוח חיים חדשים במפעל הרוסי. לדאבון לבה, אבדה חכי"ח בחדש ינואר שנת 1875 אחד ממשעניה היותר חזקים: הד"ר שווארץ. המות האכזרי קטף ממנה את איש־החסד והעובד החרוץ הזה בעצם ימי עבודתו הכבירה. ועדו וכל הועדים שעבדו על ידו המשיכו יחד את מפעלו. גם ועד קניגסברג שמקורותיו לא התרבו אמנם — התחיל להרחיב את חוג פעולותיו מפני העני שהתגבר. אולם, במקום להטיל על עצמו את כלכלת החניכים, הצליח להשיג לטובתם, מאת האומנים שהעסיקום אצלם, משכרת פעוטה שהיא, יחד עם התמיכה הקטנה — הקלה במקצת על תקציבו, ומספר חניכיו הכפל איפוא ע"ז.

בשנת 1878 מסר ועד קניגסברג סקירה כללית על פעולותיו מיום הוסדו באוקטובר שנת 1869 ויסיק, כי „יותר מאלפים איש היבים להברת כי"ח ולועדיה את חייהם ע"ז שהצילום משני הדלות ונתנו להם אמצעי־קיום נכבדים ובטוחים". במספר זה נכללים 865

בבקשה שלא לשלוח יותר בשום אפן, את היתומים שכבר הבטיחו לקבלם. „הרבה בעלי מלאכה שלחו חזרה להועד בלי אמר ודברים, את היתומים שקבלו מכבר".

זו היתה מהפכה שלמה במפעל שהתחיל כ"כ היטב, והד"ר שווארץ אבד את התקוה למצא קהל שיתפעל ממנו, ממפעל זה, ולא נשארו בידו לכלכלת היתומים, שום מקורות אחרים חוץ מהתרומות השנתיות של הברי האלינס והנדבות שנתאספו במקרים שונים. כל מה שהיה אפשר, לפי דעתו, לעשות זהו לתמך במפעל ולצמצם עד כמה שאפשר בהוצאות כמו שעשו במקומות אחרים. פריז לא יכלה לתמך אלא במספר קטן של יתומים שנתקבלו לפני המלחמה. ברוקסל לא יכלה לקבל אלא אחדים מאלה ובתמיכתו האדירה של נדיב־לב אחד שחפץ בעלום שמו,—יסד הרב מ. אסטרוק בית־יתומים קטן.

אחרי המלחמה נסה ועד קניגסברג לעורר שוב את התלהבות העדות היהודיות שתקבלנה את היתומים. הדבר הזה יהיה לא רק „בנצחון השקפותיה האנושיות של היהדות" אלא „כאמצעי של ראית הנולד ודאגה לעתיד". אך קריאתו לא נתנה את תוצאתה המקווה. הרצאת 20 ינואר שנת 1873 מודיעה כי בשנת 1872 נתקבלו יתום אחד או שנים. אפס כי למרות אטיות מהלך המפעל, היו העדות דואגות גם ליתומים וגם לילדים שנתקבלו על ידן. חיי המספר היותר גדול היו בטוחים ונצלו משני־הכליון. אולם, הרבה אחרים היו מצפים ומיחלים והיו ראויים להתענינות, ואיך איפוא לא להתענין בהם?

מחסר מקורות לקבלת יתומים, הראה הנסיון שבקצת הוצאות היה אפשר להכנים יתומים וילדים אחרים לבתי הספר, ולמצא להם בעלי מלאכה. היה אפשר לעזר באפן־זמני לאנשים המחפשים עבודה. ככה חשב ועד קניגסברג ועוזריו להמשיך את פעולתם בתנאי „שהועד המרכזי של חכי"ח יטיל על עצמו את הוצאות הועד העקרי של קניגסברג ויחליט לרשם אותן בתקציבו". הצעה זו נתקבלה והועד החליט ליצור בקניגסברג כעין תחנה־זמנית שבה יקבלו, במשך ששה חדשים או שנה, את הילדים הזקוקים ללמוד מלאכה בכדי לשפט על כשרונותיהם ולדעת אם ישנה אפשרות להתחיל את חנוכם. ולמען חזק את הצעתו, תאר הועד את הדלות הנוראה השוררת בין הילדים שאי־אפשר לו להקל אותה במקורותיו העצמיים.

„מדי שבוע בשבוע באים הנה מארבעים עד חמשים איש מכל הגילים, זקנים, ישישים ואבות־משפחה וכלם מבלי לחם; נשים עזובות, יתומים מבלי תומך ומשען שחיצוניותם מראה על רישם ודלותם הנוראים. מדאיב ומעציב הדבר שאנו נאלצים תמיד שלא להעתר לתחנותיהם ושועותיהם של המוני האמללים והאביונים האלה ולדחות את בקשותיהם לזמן יותר מכשר שלא יבוא אולי לעולם".

ועד קניגסברג היה בכ"ז בטוח בעתיד. הוא היה מוצא כסף ועוזרים, והד"ר שווארץ היה סובר שאין כאן רק שאלה אנושית גרידא אלא „יתדות העתיד, מסמכים לתולדות ההשכלה". הוא היה אומר: „את התוצאות היותר טובות אנו משיגים ביחוד במקומות שבהם יכולים צעירינו להתמסר לעבודות תרבותיות. כלום לא דבר ידוע הוא שהאנשים אשר היה להם יד ושם באמנות ובמדע, אשר תפשו להם מקום מפואר במדינה פלונית או אלמונית—נולדו בפולניה או ברוסיה?".

הועד המרכזי של האלינס לא הזניח אף רגע אחד את קניגסברג, הוא נתן את כל הוצאותיו וסגן נשיאו עזר הרבה לזה במשך שנים רבות. המועצה שנתאספה בברלין בימי כ"א וכ"ב אבריל שנת 1874 ושדנה בענין ההגירה,—היתה צריכה להבטיח את תקציב מפעל היתומים.

בימים ההם נתפרסם ברוסיה החק הצבאי החדש שהפחית הרבה את זמן עבודת

אין האלהים מכנה בשם אבי יתומים? כלום אין בני־ישראל מצווים ועומדים לדאג ליתומים?

הועד שנוסד בקניגסברג לדאג למהגרים, הסכים לקבל את היתומים ולשלחם למקום שבו יתקבלו. האליאנס פנתה לעדות הארפיות והאמריקניות ונגעה עד נימי לבותיהן בדברה על „אלפי היתומים הנעים ונדים ברוסיה בשוקים וברחובות, מבלי חנוך והשכלה, מבלי ספול והשגחה ומבלי עבודה". היא תארה את העתיד המעציב הנשקף להם ותעמיד לעמתו את עתידם המזהיר אם יתקבלו בעדות הפורחות והמשגשגות שבארפה ובאמריקה. אם היתומים האלה יתחנכו בצרפת, בגרמניה, באיטליה ובאמריקה תחת קרניה המטיבות של ההשכלה — היה יהיו אנשים מועילים בחברה האנושית ויהודים נאורים. „כשיהיו בנים לעדות שתקבלנה אותם, יתחנכו לצד ילדים אחרים שאתם יהיו כאחים, יחד יגדלו ויחד יתחנכו. פריז שממנה יצא קול־הקורא הודיעה כי היא מאמצת לה שלשים יתום. קול האליאנס נשמע בצרפת, וביותר עוז — בגרמניה.

ועד קניגסברג לא רק נהנה מזה שהאליאנס רצתה למצא ביהודים בארפה ובאמריקה הורים חדשים ליתומים שהם החלק היותר גדול והיותר עזוב של בני הנעורים, וליסד עבורם מולדת חדשה, — אלא הוא בעצמו טפל בהם בהתמסרות מרובה. אולם, חוץ מאלה, היו ילדים אחרים, אמללים כמוהם, שנהרו מרוסיה והיו זקוקים, אחדים לחנוך והשכלה, ואחרים ללמוד מלאכה. מרובים היו הצעירים שהיו מחפשים עבודה להחיות את נפשם. ועד קניגסברג תמך בכל העניים האלה ויושיט להם את עזרתו. בהרצאתו מחדש יוני עד שנת 1870, הלל את הועדים שעל גבולות רוסיה שעזרו לו בתפקידו הגדול וביחוד את ועד ממל שעמד תחת נשיאות הרב רולף, ועד ברלין וביחוד נשיאו הד"ר נימן. נזכרו לתהלה גם הרב של קלן, הרב של פרנקפורט והד"ר נטר משטרסבורג. הועדים בגרמניה וועדי חברת כי"ח במדינה זו, עזרו מאד לקבלת היתומים ותמכו בהם. ודבר זה היה טבעי מאד, כי קרבת המדינה לגבולות רוסיה העמידתם פנים אל פנים עם עניי יהודי רוסיה ותלאותיהם והרפתקאותיהם. אולם, מפעל זה מצא לו תומכים גם במדינות היותר רחוקות. באנטיפודים ובאי סן־טומאס, הפרישו היהודים נדבות בכדי לעזור לכלכלתם ולחנוכם של שבעה יתומים שהאליאנס קבלה על עצמה לחנכם בפריז. ועוד מחזה יפה: בהרבה מקומות מצאו היתומים אבות שאמצום להם לבנים ויקבלום במשפחותיהם כבנים ממש.

ועד קניגסברג הודיע כי במשך ששה חדשים המציא מקומות ל 84 יתומים ומהם 48 נשלחו כבר לתעודתם, ול 186 ילדים וצעירים המציא מקומות בקניגסברג ובערים אחרות בבתי־הספר למתחילים והגבוהים, במלאכות שונות ואפילו במסחר.

המפעל התנהל בדרך טובה. אך פתאם פרצה מלחמת שנת 1870 והחלי־רע ויפסיקוהו ולא היה אפשר לאסף אפילו את כל היתומים שכבר נתקבלו ולשלח אותם לתעודתם. הרב של קלן הד"ר שווארץ כתב ביום 30 יולי שנת 1871 לאמר: „בכתב ובעל פה, נהלנו תעמולה רחבה, לא רק בעיר המטרופלין של פלך הרהיין, אלא בהרבה ערים אחרות, לטובת מפעל־התחיה הזה של אחינו ימכל עבר ופנה נעתרו לבקשותינו באהדה רבה. הצלחה גדולה היתה בטוחה למפעל והיינו יכולים למצא מקום, בפחות משנה, למצער למאה יתומים בתנאים נוחים לחנוכם הדתי והמוסרי ולתרבותם כאנשים וכיהודים. אולם המלחמה הנוראה שפרצה פתאם, שללה ממנו את התוצאות המזהירות שהשגנו כבר ומצד שני העמידה הרבה מכשולים ותחתתים על דרכנו ועצרה בעדינו מהמשיך, לו גם במדה זעומה, מפעל כ"כ חביב על האלהים." הוא ספר עוד כי מיד אחרי הכרזת המלחמה הגיעו ממקומות רבים מברקים

הרבה יהודים רוסים נאותו אז להגר ואחרי יסוד ועד קניגסברג נתנה הדחיפה להגירה לאמריקה. בהרצאתו הראשונה מיוני שנת 1871, הודיע הועד הזה כי אלף משפחה שבהן יותר מחמשת אלפים נפש, היו מסתיננות שיסיעון. מספר המהגרים בתקופה הראשונה במשך ששה חדשים, כבר נזכר לעיל. בתקופה השניה מיום 1 יולי שנת 1870 עד 1 יולי 1871, הסיע הועד לאמריקה 266 איש, מ 288, למרות המלחמה והחלי רע. הקרן להסעת המהגרים הלכה אמנם הלוך ופחות, אולם התקוה לקבוץ כספים לא פסה כ"ז שעבדה חכי"ח. לדאבון־לב לא הרשו המארעות המדיניים שארעו אז לפנות בקול־קורא אל היהדות. ועד קניגסברג כתב אז:

„ישנן בידינו הוכחות שהתאמצויותינו המשותפות נותנות פרי ישוה להן. משפחות ואנשים אשר עזרנו להם לנסע, שולחים כבר משם, מעבר־לים, עזרות מספיקות ולפעמים גם הכסף הדרוש לפתקת־נסיעה; אחרים מבקשים ממנו שנשלח להם את משפחותיהם בהוצאותינו עפ"י תעודה מטעם ועד ניורק האומרת כי יש באפשרותם להמציא עבודה לקרוביהם. בכלל, מרבית האנשים ששלחנו אינם כבר תלויים באיש ועושים חסד עם משפחותיהם שנשארו לאחרונה".

מחסר מקורות חדשים, היה אפשר רק לעזור להוצאות נסיעתם של הנשים, הילדים והקרובים שנתבקשו ע"י קרוביהם אשר קבלו את כלכלתם עליהם. חכי"ח היתה מוציאה את ההוצאות הללו מתקציבה הרגיל: כך היה צריך לעשות משום שבשנת 1873 לא נשארה אף פרוטה בקופת הקרן המיוחדת להגירה. בשנת 1872 נשלחו עוד מתי מספר של מהגרים לאמריקה; אולם, בשנת 1873 היה ועד קניגסברג הסר־אונים לשלח מהגרים לאמריקה הצפונית. „למרות הבהתנו העמוקה —כתב הועד הזה— ההולכת ומתחזקת מיום ליום ע"י מכתבים ומשלח כספים הבאים אלינו מרוסיה, כי ההגירה היא התרופה היחידה לפצע־החברתי שאנו רוצים לחבש ולרפא, ושזה ארבע שנים אנו עובדים ומטפלים בו; למרות העמדה הטובה שרכשו להם המהגרים במעט נסיון במולדתם החדשה—הכרחנו ליתר על חלק זה של עבודתנו משום שההגירה דורשת מקורות עצומים מאד שאיננו יכולים להשיגם כעת". חכי"ח הוסיפה לעזור לאנשים הנוסעים לבדם לאמריקה; אולם, אי־אפשר היה להמשיך את מפעל ההגירה כמו שעלה במחשבה, וכמו שהתחילה בשנת 1869.

אולם, פעולת ועד קניגסברג לא נעצרה כלל כי תפקידו היה כפול; אם מצד אחד הזניח אמנם את האחד, הוא המשיך את השני: קבלת היתומים שבה התחיל בשנת 1869 בעת ובעונה אחת עם ההגירה. מספר היתומים שנשארו מהורים שמתו מרעב וממגפה בשנה ההיא — היה גדול מאד וכלם היו משוללי־עזרה. מה יעשו יתומים אלה? ההגירה בלעה את כל הכסף שנכנס מנדבות ולא נשאר מאומה לטובת היתומים. אולם, האפשר היה להזניחם לנפשם? מצא מצאו בשבילם דבר יותר טוב מאשר הכרזה על הנדבות שהצלחתה איננה בטוחה. צריך היה להוציאם מהמדינה שבה היו שקועים גם הם ביון עני ודלות שאין להם תרופה. אולם, אי־אפשר היה להציגם במקומות אחרים למקרי חיים חדשים מבלי לדאג להם. צריך היה ליצור בשבילם את המשפחה שאבדו, צריך היה למצא להם אנשים נדיבי־לב ומטיבי־עשות שיאמצו אותם לבנים. בארפה ובאמריקה רב הוא מספר העדות שאליהן אפשר לפנות לשם זה. כל מי שמכיר את הנשמה־היהודית מובטח הוא שאפשר למצא קרן חסד די גדולה להקלת מפעל אמוץ היתומים. ודבר זה הרי מתאים היא היטב למסורת היהדות. כלום

בא"י, קבלה בכ"ז מקבוצת יהודים מ„טהורן" (גרמניה) את הקרן הקטנה שנוסדה לשם „שוב בא"י והשאירה לעצמה אמנם „את הרשית להשתמש בהכנסות הקרן הזאת לאמוץ החקלאות בצורה כזו שתראה טובה בעיניה עד הזמן שבו תספיק הקרן הזאת — הודות לנדבות אחינו — לנסיון של ישוב, והזמן הזה לא ירחק לבוא".

בשנת 1866 חלמו יהודי גליציה על אמריקה ובקשו מחברת כי"ח שתודיע להם אם ישנה לה קרן מיועדת להגירה למדינה זו. האליאנס ענתה להם שהיא תתמך בהגירה זו והחליטה להתיעץ על זה עם הועד הסניפי של סן פרנציסקו, אך התיעצות זו לא הביאה שום תוצאות.

א

הגירת היהודים הרוסים

שלש שנים אח"כ, בשנת 1869, הוצגה שאלת ההגירה של יהודי רוסיה בכל תקפה, כי צריך היה להושיע מליוני יהודים. לחכי"ח היה סכום ידוע שנאסף מנדבות, אך בסכום המצער הזה לא היה־אפשר להסיע אלא מספר קטן מאד של יהודים, ואפילו אלו היו לחברה סכומים עצומים, אין ביכלתה להרחיב מאד את ההגירה למען ידנו ממנה יהודים במספר רב. התתן להם רוסיה לעביר את גבולותיה? ואמריקה, התפתח להם את שעריה? ההגירה היתה ענין קשה ומסובך שהיה צריך להבינו בשטה מסוימת, והצלחת ההגירה היתה תלויה בהנהלה שתבחר. צריך היה להתחיל במועט בכדי להביאה אח"כ לידי התפתחות ידועה. בששה חדשים, מיום 25 דצמבר שנת 1860 עד 30 יוני שנת 1870 הסיע ועד קניגסברג שנמנה מטעם חכי"ח לנהל את ההגירה הזאת — 371 איש.

כבר ראינו,*) בכמה התענינות סדר ועד קניגסברג את המשלה הזה. ביאתה של הקבוצה הראשונה בת 286 איש, כלם ידים נמרצים ומשכילים, עוררה את הבוארד אוף דלגטס, שלא רצה עד אז לטפל במהגרים – ליצור, בכל הערים הגדולות, ועדים שיעזרו לתנועה זו.

הצלחת המהגרים הראשונים נודעה מיד ברוסיה וזיק איר ותקוה האיר את כל המרכזים החשוכים והאפלים שבתחום המושב. כלם קוו כי קץ הרדיפות והעני בא בא. אמנם הקץ הזה היה צריך לחפשו במרחקים, הרחק מארץ־המולדת ומהמשפחה, במדינה ששפתה ומדותיה אינן ידועות להם: צריך היה להלחם הרבה בכדי למצא את הבטחון בעבודה; אולם, איך להרתע אחור בפני מלחמה שהנצחון בה יוישה לקרא אליך את בני המשפחה שנשארו ברוסיה? יחדו את החפש אי־אפשר לרכש על נקלה. גם העברים שיצאו ממצרים מבית־עבדים, חיו במדבר ארבעים שנה ואח"כ נכנסו לארץ המיועדת להם.

יהודי רוסיה לא היו בודדים באמריקה, כי כלם התקבלו בזרועות פתוחות ובסבר־פנים ע"י אחיהם אשר בארץ־החפש הזאת. בחדש יולי שנת 1871 קבל הועד של לשכת בני ברית ב,קונגרס', שעמד תחת נשיאות הרב פיליאגל אשר הגר מרומניה — את ההחלטות הללו: א) חברת כי"ח האיר לתורה מצד היהדות; ב) הצעתה להגירה יהודית באמריקה היא מעשית ממדרגה ראשונה.

---

*) חמשים שנות היסטוריה חלק ראשון תרגום א. אלמאליח דף 199 ואילך.

פרק שלשה עשר

ההגירה

ההגירה נחשבת כתרופה למצב הנורא של היהודים הנרדפים. — ההצעות הראשונות להגירה; יהודי המדינות האפיפיוריות, היהודים הסרבים, היהודים הגליצאים.

א) הגירת היהודים הרוסים. — ההגירה הרוסית של שנת 1869; חברת כי"ח, ועד קוניגסברג והבוארד אוף דיליגטס במדינות המאוחדות. — צורותיה חשובות של ההגירה. — מפעל היתומים. — קרל נטר בברודי והגירת שנת 1881. — נדבות לטובת נגועי־הפרעות. — הצעות האלינס והחלטותיה החשובות; הצעות הברון די הירש לעזרת המהגרים ל. מריקה; טענות השופט איזקס. התנהגות הממשלה האמריקנית. — ההגירה הרוסית לארצות הברית באמריקה, לקנאדה, לארץ־ישראל. — השפעת המאורעות המדיניים והכלכליים על ההגירה הרוסית. — ספירה.

ב) הגירת היהודים הרומינים. — חקים וכללים נגד היהודים הרומינים. — ההגירות הראשונות לאנגליה ולצרפת. — תנועת־ההגירה הגדולה בשנות 1900־1899. — סדור העזרה לטובת המהגרים; ספירה של ההגירה הרומינית.

עוד משנת 1869 סברה חברת כי"ח כי הגירת יהודי רוסיה למדינות החפשיות וביחוד לאמריקה, היא התרופה האמתית למצב הנורא. תרופה זו לא היתה אמנם היחידה שעלתה בדעת האנשים בארפה אשר מצב האמללים האלה העסיקם. היו כאלה שהיו נוטים להעברת היהודים ממקום למקום ברוסיה גופא. חכי"ח לא התנגדה לדעה זו ותחליט לנסות את הדרך הזאת, אך ההנהגה הרוסית העמידה אבני־נגף וצורי מכשול על דרכה, גם שאר ההצעות וביניהן יסוד בתי־הספר, נתקלו במכשולים כאלה; צריך היה בהכרח, לותר, — לכל הפחות לזמן מה — לכל נסיון של עבודה ברוסיה גופא ולהתחיל בהגירה.

אולם, לא זו היתה הפעם הראשונה, בתקופה ההיא, שבה הביטו על ההגירה כעל אמצעי־הצלה ליהודים הסובלים ונרדפים בארצותיהם. עוד בשנת 1864 הציעה חכי"ח לועדיה אשר באיטליה שיוציאו את היהודים מהמדינות האפיפיוריות שבהן היו סובלים ונרדפים: אמללים אלה היו צריכים רק לעבור את הגבול בכדי להמצא בארץ־החפש: איטליה. ההעברה היתה קלה וההוצאות מועטות, ויהודי איטליה היו יכולים להוציאן. השאלה הוצגה אך לא נפתרה. גם יהודי סרביה בימי רדיפותיהם ומועקותיהם היותר קשות בשנת 1865, רצו לצאת מארצם ולנסע ארצה־ישראל. חכי"ח לא התענינה בהצעה זו לא רק משום שהמהגרים לא ימצאו בא"י שום אמצעי־קיום, אלא משום שהיתה תועלת מדינית בהשארת היהודים בסרביה: חובה היתה מוטלת עליהם להמשיך במדינתם את המלחמה שהתחילו לשם רכישת שויונם האזרחי והמדיני. אולם, אם חכי"ח עצרה את יהודי סרביה בחלוסם להתישב

האלה וצרכיהם־המרובים, באה לעזרתם. הודות לנדבות הרבות שזרמו אליה מכל עבר יכלה לחלק סכומי־כסף יתמיכות בערים העקריות שבמרוקו וביחוד במראקש, בפ׳אס במוגאדור, במזאגאן וכו׳.

מארע עגום אחר, שארע שנים אחדות אח״כ, עורר שוב את העולם היהודי לטובת יהודי מרוקו הודות לקריאת האליאנס. הפרעות שנעשו ביהודי פ׳אס, בחדש אפריל שנת 1912, הכריחו את הכי״ח להתאמץ התאמצות כבירה בכדי לקומם את ההריסות שנגרמו ע״י האסון. אין כל תמונה שמפעל ההשקטה שבו התחילה צרפת במרוקו, יביא ליהודי מדינה זו את השלוה והבטחון הנחוצים להם, וירשה לעדות היהודיות אשר שם להתרומם קצת מחרבנן ושפלותן.

אולם, כל ההתאמצויות הללו, המביאות תרופה זמנית ויכולות להחליש את תוצאות האסונות שהם גוראים כמעט תדיר — אינן יכולות לנהות מזור לכל הרעות שמהן סובלים היהודים, או לספק פתרון מחלט את שאלת קיומם העלוב ומשלל־החפש. להתערב באפן דפלומטי או חמרי, כשאיזה אסון מיוחד בא בחתף על עדות רחוקות — דבר זה אינו מספיק לסוכך עליהן מפני מארעות שיוכלו לקרות. צריך היה להרחיק לכת ולעקור את הרעה ממקורה; לשנות את תנאי־חייהם של היהודים האלה, זאת אומרת, להעבירם לקרקע אחרת, לארץ אחרת, למדינות יותר אושפיזאיות שבהן יוכלו לנוח מעמלם הרב ולחיות חיים נורמליים ביאות לעברם, לכשרונותיהם ולסגלותיהם.

איש מעולם. מדי יום ביומו מתים מכפן ומרעב 40 איש ברבע היהודים ו־150 איש ברבע הערביים, שליש התושבים מתפרנס כעת מקליפות תפוחי־זהב, מזבל ומאשפה, וכל הקבצנים האמללים האלה חוטפים מפיות הכלבים ומחלקים אתם את הדמן והאשפה המושלכים בשערי הבתים. לא נדיר למצא באמצע הרחוב פגר אדם נרמס ונמעך תחת רגלי הגמלים מבלי שאיש יביט במבט־חמלה על קרבן־הרעב הזה. ההורים מניחים את בניהם ומשליכים אותם על סף בתי־העשירים לאות־מחאה ולבל יראו ברעה אשר תמצא את יוצאי חלציהם הגועים מכפן".

לא פחות מדאיב היא מצב היהודים בעתות כל מהומה מדינית המזעזעת את המדינה. זהו מה שקרה, למשל, בקאזה בלאנקה כשהצרפתים לכדוה בשנת 1907.

„לקול ירית־התותח הראשונה — כותב בא־כח האליאנס מעיר זו — וכאלו הערבים לא המתינו אלא לאות הזה — השתערו צבאות ה„מכ'זן" על ה„מלאח" ואליהם נלוו כל האספסוף והתושבים ויחלו את מעשי השוד והבזה. חמשת או ששת אלפי האיש שעמדו בשערי־העיר, השתערו עליה כחיות־טרף ויחדיו לתושבה, גזלו, חמסו, שדדו, אנסו, הרגו וישרפו ובמשך שלשה ימים רצופים, עד רדת הצרפתים העירה, הפכו את העיר כמהפכת סדום ועמורה. ה„קסריה", הוא רחוב הסוחרים היהודים שבו מתנוססים יותר מחמש מאות מחסן, הועל על המוקד ויהפך כלו לערמות דשן. כל המלאח, מקצהו האחד ועד קצהו השני נשדד ונבז: דלתותיו וחלונותיו נפצו לרסיסים, רהיטים וחפצים נעלמו; בכל פנה הרס וחרבן; בתי־כנסיותינו ובתי ספרנו הורסו עד היסוד. בכל מקום יש רק שאיה ושממון, רק הרס ואבדון. אי־אפשר בשום אפן לשער שידי אדם יכולות לעשות נזקים כאלה, אלא אזו הפכה ושואה באה על העיר ותערערנה עד היסוד בה. האנשים האמללים ביותר הם אלה שנפלו בשבי או שנתפשו בנוסם מפני חמת הרודף. הרבה אנשים לא אכלו זה ארבעה או חמשה ימים. כמה ערמות ומזמות עליהם לעשות בכדי לחזור העירה! אחדים מהם נתנו כל מה שנטלו אתם; אחרים נמלטו בלילה וכשפגשום בדרך אמרו על עצמם כי מושלמים הם ויוצאים הם ללחם את מלחמת־הקדש. כשנותנים להם לנסע הלאה, מפשיטים את בגדיהם מעליהם ומציגים אותם ערומים כביום הולדם. פניהם כחושים, רזים וחורים כפני מתים; עצמותיהם שפו, פניהם מבוערים ועיניהם נמקו בחוריהן..."

בכל המקרים השונים האלה שלח הועד־המרכזי עזרות חשובות לכל המרכזים שהעני והדלות פשטו בהם במדה מרבה. כל הילדים מבלי יוצא מן הכלל התקבלו לבתי־הספר והיו אוכלים ארוחה חמה ומבריאה.

בשנת 1907 ביחוד, היה תפקיד חכי"ח כבד מאד. היא היתה צריכה לקומם את הריסות העדה היהודית בקאזה בלאנקה ממסד ועד הטפחות כמעט. אולם, המצב היותר מדאיב שהיה צריך להעסיק ביותר את האליאנס, זהו מצב היהודים שנשבו בידי השבטים בימי המהומות, וביחוד הצעירות והנשים שנחטפו ותסבלנה יסורי־מות ובבידן חלל. שליחים מיוחדים הטילו על עצמם את התפקיד־לפדותן. התפקיד היה מסכן מאד והדרך — מלאה התחתים; אולם, השליחים הצליחו לפעמים במחיר חייהם, לפדות חלק גדול מהקרבנות הללו. אחרי שוב הסדרים והשקט לקאזה בלאנקה, התחילו להחזיר לבתיהן את כל המשפחות שמצאו מחסה ומקלט־זמני בבתי היהודים אשר בערים אחרות. גם מצב אלה היה חמור מאד. כאן — היו מאימים עליהם להתנהג אתם כמו שהתנהגו עם יהודי קאזה בלאנקה, ושם — הטילו עליהם ראשי השבטים הפראים מסים כבדים מנשוא; הנה מדוע התדלדלו כלם ויתרוששו והיו חייהם — חיי צער ויאוש — היו תלויים להם מנגד. האליאנס שידעה את כל מחסורי היהודים

לסיסטוב׳ה שממנה הלכו במאותיהם — לבוקארסט. פליטים אחרים שגורשו מהערים הנכבשות ע״י הרוסים: רוסג׳וק, סיליסטריה, טאטאר פזרג׳יק, ראזגראד, קיוסטנדיל, פלב׳נה, סיסטוב, ניקופולי, קרלובה ווידין — הגרו לוארנה, לשומלה, לסופיה, לפיליפופולי וביחוד לאנדרינופלה. בעיר זו בלבד היו כארבעת אלפים פליט.

במשך המארעות העגומים האלה, תפקיד גדול מאד היה מוטל על דועד המרכזי של כי״ח: לעזור, עד כריתת ברית השלום, לכל אלפי המשפחות התועות ונעות מעיר לעיר מבלי בית, מבלי כסות ומבלי שום עזרה חמרית אחרת. חכי״ח פנתה לכל העדות היהודיות שבתבל, בקול קורא חם ומזעזע והיהדות נעתרה לקריאתה זו כמו לכל שאר קריאותיה. הנדבות זרמו מכל עבר ופנה מאפסי מרוקו ועד קצות רוסיה, מאמריקה ומארפה, וגלוי־ערבות זה הרשה לחכי״ח להשכין, לחמם, להלביש ולכלכל במשך הרבה חדשים את כל נגועי האסון.

אחרי החרף התחילה האליאנס להחזיר את המהגרים למקומותיהם, ועבודה זו נעשתה תחת הנהלת מר ויניזייאני והועד הסניפי של האליאנס בתורקיה. העבודה היתה קשה כי המהגרים יראו מפני עברת הבולגרים וחמתם נגדם. האליאנס הכרחה לפנות לעזרת האגזרק הבולגרי, אנטים, נשיא הסובראניה הראשון, שישתדל לטובת היהודים. האגזרק פנה במכתבים־חוזרים לכל הכמרים, לפקידי המלכות ולעם הבולגרי בפקודה שיקבלו בסבר פנים את היהודים, ורק אחרי הבטחות כאלו נאותו פליטי הפרעות לשוב למרכזיהם שהבולגרים מהרו להחזירם להם מיד. פליטי בוקארסט הוסעו באניה שחכי״ח של וינה העמידה לשרותם ויפליגו מטרייסטה לקושטא. שם קבלם הועד הסניפי של חברת כי״ח ויושיבם במשך ששה חדשים במעונות ששכר לתכלית זו. והוא ומר וניזייאני המציאו להם את כל מחסורם. הצעירות שנאנסו ע״י הבולגרים הפראים, העברו מעיר לעיר עד היום שבו יכלו לתת להן נדן קטן ולהשיאן. אפשר להוסיף כאן כי חוץ משמנת אלפים הנפש שכלכלו ע״י האליאנס ותמצאנה מחסה בצל קורתה, יכלה החברה לחלק תמיכות וסיוע גם לעניים אחרים מבני דתות שונות.

גם במרוקו לא היו המארעות לא פחות מרובים ולא פחות עגומים. חלישת הממשלה שם, עלבונות פקידיה, סכנת־הדרכים, השתערויות השבטים והליסטים, האנרכיה ששררה מחמת המהומות והסכסוכים־המדיניים — כל זה מחמיר מאד את מצב היהודים במדינה ההיא. על הצרות הללו צריך להוסיף גם את רוע האקלים, את שנות הבצורת או הארבה שבהן עולים מחירי צרכי הכלכלה עד למעלה ראש ורעב כבד שורר בארץ. מראות־זועה מתחילים להראות בתוך ה„מללאח״ היהודי, שמתהפך לשדה־קברים ואלפי יהודים מתים בו מרזון וכפן. הקטעים דלקמן המוצאים מתוך מכתב שנשלח ממראקש בשנת 1906, מתארים היטב את מראה הקבוצים היהודים המרוקנים בתקופת הרעב ושנות־הבצרת, ועל פיהם אפשר לקבל מושג־בהיר מחיי אחינו בזמנים כאלה: „המצב הולך ונהיה יותר מבעית ויותר מחריד בכל מה שמחירי הקמח מאמירים כ״כ שאפילו האמידים והעשירים שבעם אינם יכולים לתתם. לא רק לעניים ולאביונים בלבד צריך להחיש עזרה־מהירה, אלא גם לפועלים ולשכירי־יום שאינם מוצאים כלל עבודה לא במלאח״ ולא ב„מדינא״, לא בערי־ השדה ולא בכפרים. מראה המלאח נורא ומבעית: בכל עבר ופנה שאליהם תפנה, הנך מוצא תהלוכות של שלדי־אדם דלים ואביונים, רעבים וצמאים; בכל מקום ומקום אתה נתקל בפנים חורים כפני פגרים מתים, בעינים קודחות, זועפות וזועמות, באנשים חצאי־ערומים סוחבים בעפר את אבריהם הצנומים והכחושים, בחם שמש יוקדת ולוהטת: מכל עבר ופנה בוקעים ועולים קולות־זועה קורעי לבב ושועות נשים המעמידות אותך בכח ומושיטות יד לבקש ממך עזרה. דלות ואביונות כאלו לא ראה

שאינָנו יהודים, הננו משתתפים בכל לבנו במפעל־יהודים זה שתחלתו המאושרה היא הושטת עזרה לנוצרים".

קריאתו של כרמיה נשמעה והביאה פרי ישוה לה והודית. לו נשלחה לנוצרים אשר בלבנון עזרה בסך שלשים אלף פרנק.

אולם, לקול־קורא זה, בין ע"י מטרתו ובין ע"י ההזדמנויות שבגללן הופץ — היה אפי יוצא מן הכלל. קולות־הקורא שנתפרסמו אח"כ — מטרתם היתה ביחוד הושטת עזרה לאמללים היהודים הנרדפים ומענים וסובלים זה כחמשים שנה.

מותר להגיד כי זה כחמשים שנה אין לך מארע שאירע ליהודים באיזו נקודה שהיא על כדור הארץ — שלא יפנו בו לאליאנס לבקש מתנה עזרה ותמיכה. תקצר היריעה מהכיל את כל המקרים שבהם עזרה האליאנס לכל אחיה שפנו אליה בבקשת עזרה חמרית או רוחנית. נסתפק להזכיר כאן את המקרים היותר חשובים.

להלן נראה מה היתה התערבות האליאנס במארעות המדאיבים שבאו כחתף על יהודי רוסיה בשנת 1869 *); מפעל היתומים שאספו בכל ארפה; תפקיד חברת כי"ח לטובת אלפי האמללים שנצטברו בברודי; העזרה שסדרה אח"כ לטובת חללי הפרעות בקישינוב ובהומל בשנת 1903, ובביאליסטאק בשנת 1906; העזרה שהושיטה ליהודי רומניה במשברים המדיני והכלכלי שעברו עליהם פעמים רבות. אולם, צריך לציֵן מעתה אילו עובדות משום שאם נמצאן להלן בראשית תנועות ההגירה הגדולות תזכרנה לנו גם את הדלות ששררה אז ושצריך היה לעזור להקלתה. אי־אפשר לדבר על מפעלי־החסד של חכי"ח מבלי להגיד בתחלה שהחלק היותר גדול של קרבנותיה הקדשו להקלת ענים של יהודי רוסיה ורומיניה.

חכי"ח עזרה ליהודי תורקיה כמעט באפן מתמיד. סדורן הפרוע של העדות, חסר אנשי־יזמה ומעשה, עזיבת עניני־הכלל, הדלות שהיא תוצאת המצב הכלכלי — אלו היו הסבות שבגללן היו יהודי מדינה זו משוללי עזרה בכל פעם שאיזה אסון קרה להם. תנועתם הראשונה במקרים כאלה היתה בקשת עזרה מהירה, במברקים, מהאליאנס. מבלי להזכיר כאן את כל העלבונות וההשפלות שהיו נעלבים תמיד ע"י פקידי הרשות, או הרציחות שנעשו ע"י שכניהם האדוקים אדיקות עורת — הרבה אסונות וקפדות הכריחו את חכי"ח לבוא לעזרתם, בתבערות קוזקונג'יק ובלאט בקושטא בשנת 1874; בתבערת חסקוי בשנת 1883, ברעב בשנת 1880; ברעידת אדמה בשנת 1881. בכל המארעות האלה הושיטה חכי"ח עזרה לנגועי האסון, ואנשים נדיבי־לב המציאו לה את האמצעים החמריים הנחוצים להענות לזעקת־השבר שהיתה מתפרצת מפיות העדות היהודיות בתורקיה. אולם, צריך להקדיש מקום מיוחד לעזרה שנתנה האליאנס במארעות הגדולים שאירעו בכל חצי האי־הבלקני בימי מלחמת רוסיה־תורקיה בשנת 78 — 1877.

בימים ההם סבלו יהודי תורקיה ובולגריה יסורי־מות ממש. יהודי קזנליק ואיסקי־זאגרה ביחוד ענו ע"י הבולגרים ענויים פראיים. בתי־כנסיותיהם הורסו וספרי־התורה חוללו; בתיהם ומחסניהם וחנויותיהם נשדדו ונבזו, הנשים והצעירות נאנסו והגברים נרצחו. עדות שלמות הובלו כצאן לטבח על ראשי הרים ומעינן השאירון שם לחרב ביום ולקרח בלילה, ברעב ובצמא, מוצגות לכל מעול וחומס, לכל שודד ורוצח לעשות בהן כטוב וכישר בעיניו. נגועי־האסון האלה הלכו מדחי אל דחי ואחרי הרבה נדודים ותהלות הגיעו

*) עיין גם חמשים שנות היסטוריה חלק ראשון, תרגום א. אלמאליח, דף 198 ואילך.

פריז, 11 יולי 1860

אחי ובני־עמי,

כל הארץ היתה סגורה ומסוגרת בפנינו בשעה שפתחה צרפת את זרועותיה ותעש אותנו אזרחים ביום הראשון של מהפכתה האלמותית.

צרפת זו שהושיעתנו כמו בדרך נס, שאמצתנו לה ותקראנו בנים — זוהי צרפת הנוצרית.

והנה, הנוצרים במזרח נתונים לבז ולמשסה ונרדפים באף ובחימה שפוכה, רדיפות, מציקות, אנס, רציחות, שוד, בזה, תבערות, פרעות בנשים, בילדים ובזקנים, התעללות בגופות־מתים — זוהי התמונה הנוראה המתיצבת כעת לפנינו. בכל הרי הלבנון דם אדם נשפך כמים; הדלות והרעב עושים שמות ומרבים חללים בין התושבים הרבים הנוצרים; המושלמים הארוקים העושים את מעשיהם אלה אפילו נגד הממשלה התורקית וחיליה וכחותיה הצבאיים — רוצים להצמית את הנוצרים מארץ החיים מפני עונם היחידי שהם מאמינים בישוע!

יהודים צרפתים! נהיה־נא הראשונים לצאת לישע אחינו הנוצרים; אל־נא נמתין לתוצאותיה האטיות של הדפלומטיה שתסדר את העתיד; נבוא־נא מיד לעזרת האמללים האידנא. נפתח־נא עוד היום בפריז רשימת נדבות ונגדב ביד רחבה; יוסד־נא כאן מיד ועד סיוע יהודי.

אל־נא נאבד אף יום אחד, אף שעה אחת. מתוך אספה יהודית שתתאסף בעיר־בירת ההשכלה הזאת, יצא־נא לכל העולם קול אדיר ומזעזע קורא לעזרה. ולקול־הקורא הזה יעתרו ויענו מיד אחינו היהודים שבאנגליה ובגרמניה ובבלגיה ובהולנדיה ובכל ארפה, בין אלה שהכרו כאזרחים במדינותיהם ובין אלה שמדינותיהם ממאנות עדיין לתת להם את התאר האציל הזה.

וגם אתם, יהודי אמריקה, שהופש הדתות שולט בה בנצחון, בואו־נא לעזרת הקטולים הנרדפים באזיה ונלחצים באכזריות רבה. נושיט־נא כלנו את עזרתנו למפעל הקדוש הזה: היהודי העשיר ירבה נא בנדבותיו, והעני לא ימעיט.

אולם, רעיון עוד יותר נשגב צריך לצאת מהתאמצות־ראשונה זו. מי יודע? אולי האל הטוב המנהל את עולמו הרשה שתבוא קפדה כזו, בכדי לתת לכל בני הדתות השונות את ההזדמנות־החגיגית הזאת שיעזרו איש את רעהו וישגינו על עצמם נגד האיבות הנוראות שמקורן באמונות התהו והפראות. צריך ליצור ולאמץ, בכל מדינה ומדינה, ועד־מתמיד שעיניו תהיינה פקוחות על כל זלזול ומפגע לחפש המחשבה והמצפון; צריך ליסד קפה־כללית שתחיש עזרה לכל חללי האדיקות מבלי הבדל דת וגזע. כן, הצרות והיסורים שמהם סובלים כעת כמה וכמה קרבנות נקיים והפים־מפשע, יעוררו את אהדת כל התבל, הם יפרו את המחשבה להגן על העתיד נגד שיבת מגפה כזו: הרדיפות הדתיות, שדורנו רואה אותן בשאט־נפש.

אד. כרמיה.

אחרי פרסום קול־הקורא הזה, התחילו לזרם מכל קצוי המדינה הצרפתית, תרומות ונדבות מלוות בהסכמות־חמות. העתונות חגגה בבת אחת גם את נדיבות אדולף כרמיה וגם את דבר יסוד חברת כי"ח. העתון „אופיניון נאסיונאל" הזכיר גם את משל השומרוני וסיים את מאמרו בדבורו הידוע של ישוע: עשו כמוהו! הנה המלה הגדולה! והנה מדוע, אנו

פרק שנים עשר

מפעלי־החסד של חברת כי״ח

גלויו הראשון של מפעל החסד של האלינס: קול הקורא של אדולף כרמיה לטובת הנוצרים המרוניטים שבלבנון. — העזרה ליהודי רוסיה ורומיניה. — מפעלי החסד של האלינס בתורקיה; התבערות של קווקונג׳ק, באלאט וכו׳... דלות היהודים בימי מלחמת רוסיה־תורקיה בשנות 1877־78; סדור העזרה; ויגזיאני ומפעל ההעברה. — הרבה התערבויות במרוקו: מראקש, קאזה בלאנקה, פ׳אס, וכו׳. — מפעלי־החסד אינם מספיקים, ההגירה נחוצה.

עפ״י תקנותיה, אין לחברת כי״ח רשות להשתמש במקורותיה אלא להקלת צרות כלליות. בכל פעם שקרה איזה אסון, ביחוד ליהודים בארפה המזרחית: רוסיה, רומיניה, מדינות הבלקנים או במדינות המושלמיות, יהיה אסון זה רעב או מגפות, תבערות או רעש־אדמה, שוד או פרעות — כל עיני חללי הפרעות או נגועי האסון פונות אל האלינס. אם הצרות הללו הן תוצאות רדיפות ממשלות או עמים, חובה מוטלת על האלינס להחיש את עזרתה בגדר אמצעיה „לכל מי שסובל מפני יהדותו״ ומעולם לא פקפקה אף רגע במלוי חובתה זו. אולם, כשהאסון הוא טבעי או מקרי — אזי עזרתה היא עזרת חסד ובכח השפעתה וסדורה, היא מכריזה על הנדבות, מרכזת אותן ומחלקת אותן לנגועי האסון.

מעשה־החסד הראשון שעשתה חברת כי״ח, היה מתחלתו חדיש לגמרי ומקורי באמת משום שמטרתו היתה לעזור, לא לנרדפים ומעונים יהודים אלא לנוצרים. השאון והרעש שהטילה שאלה זו, עזרו מאד להפנות לחברה את תשומת־לב העולם הגדול, לחזק את השפעתה בעיניו ולהגדיר את עקרוניה בעיני כל. מלחמת הדרוזים הקשה נגד הנוצרים המרוניטים, הצטינה ביחוד במארעות עגומים מאד.

הדרוזים התנפלו על התושבים הנוצרים באף ובאכזריות חימה. פקידי הממשלה התורקים לא התערבו בדבר, ולא נקפו באצבע לטובת נגועי הפרעות. ארפה הזדעזעה לשמע המארעות הללו ודעת הקהל התקוממה. אדולף כרמיה — עשרים שנה בדיוק אחרי התערבותו המפליאה והנמרצה לטובת המעונים בדמשק,*) הרים את קולו לטובת קרבנותיה החדשים של אדיקות אחרת. הוא פנה לאחיו ובני־עמו בקול קורא זה:

---

*) „ישנן בחיים התקרבויות מוזרות. ביום 10 יולי שנת 1860 פנה אדולף כרמיה באגרתו המפרסמת לעולם הנוצרי־המערבי לטובת העולם הנוצרי־המזרחי הנרדף ומעונה. עשרים שנה לפני תאריך זה, באותו יום גופא, 10 יולי שנת 1840, הפליג כרמיה ממרסיליה באנית־מפרשים ופניו מועדות לאלכסנדריה בכדי להציל ולהושיע ארבעה עשר איש מאחיו ובני עמו אשר ענו ע״י הנוצרים. וכמה יפה היתה נקמת אדולף כרמיה בהרימו את קולו לטובת אלה שהיו עד אז רודפי בני גזעו!.... הפעם, אין כרמיה נוסע למזרח אלא הוא כותב והקריאה שבה פנה אל חסרי העולם לא שבה ריקם״. (העתון „אופיניון נאסיונאל״ מיום 24 יולי 1860).

אכפן עליהן וגם הממשלה היתה מרוששתן ? ואיך איפוא תספקנה עדות אלו את כל צרכי ביה"ס אם העני והדלות מתערים בהן כאורח רענן ועליהן לדאג בתחלה שענייהן לא יגועו ברעב ? העדות חיבות לשלם גם מסי הממשלה. המס לכלכלת בתי־הספר הממשלתיים הכביד כנטל כבד על היהודים כמו על הרומינים בשעה שרק האחרונים היו נהנים ממנו.

העדות הללו ראויות הן באמת להערצה גם על מה שעשו. על בתי הספר שיסדו, על כח הסבלנות לכלכלם ולרוממם כשהיו נוטים לנפל, על הבנינים שבנו, על השפיר ששפרום, על הגדלת בתי הספר שהתקינו, על בתי־ספר שיסדו חוץ מבתי הספר למתחילים, על בתי־הספר הגבוהים למתחילים ובתי"ס למלאכה שיסדו. העדות וחבריהן דאגו גם לקדם את פני הרעה הנובעת מחקים והגבלות שמטרתם היתה להשפיל את היהודים, להבזותם ולנאצם; וההצלחה האירה להן פנים גם בזה.

היקָ"א הושיטה להן עזרה יקרה: היא נותנת תמיכות שנתיות ל־38 בתי ספר חוץ מעזרות חמריות והלואות לבנין מוסדות־חנוך. הודות להלואות אלו יכלו העדות לבנות משנת 1898 ואילך — 38 בתי־ספר. העדות הקטנות התחרו בהצלחה עם הגדולות ותקדשנה למוסדות־החנוך את החלק היותר גדול מהכנסותיהן.

ההשיגה הממשלה הרומינית את מטרתה, בנעלה את שערי בתי־הספר הממשלתיים בפני ילדי היהודים ? הצלה הצליחה בלי ספק להכביד את משא העדות ולסכן את קיומן; אולם חסרת־אונים היתה למנע את התלמידים מקבל את החנוך המועט שהחק מרשה. התאמצות זו נתנה פרי ישוה לה: בני הנעורים היהודים מגינים על עצמם נגד הירידה התרבותית והמוסרית שחק שנת 1896 הכין להם.

משעמם יהיה הדבר אם נזכיר כאן את כל המאָרעות שלוו את מוסדות החנוך ברומיניה ביסודם או בהתפתחותם *). אולם מענין יהיה לציין את התחרותן ושקידתן של כל העדות הקטנות שבמדינה זו לשם שפור ושבוח מוסדות־החנוך שלהן; די אם נזכיר שלפי דברי מר אסטרוק, היו קימים ברומיניה בסוף שנת 1912 — 82 בתי־ספר, ו 28 מהם נוסדו משנת 1900 ואילך.

חנוך הנשים ביחוד התקדם מאד. ובה בשעה שמספר בתי־הספר לבנות היה בשנת 1900 — 24, ומספר בתי הספר המעורבים — 3, יש כעת בכל המדינה 24 בתי־ספר לבנות ו 27 בתי־ספר מעורבים.

יש עדיין הרבה מה לעשות ברומיניה. ישנן 43 עדות שאין להן שום מוסד־חנוך חוץ מה„חדר"; בין אלו נזכיר את ד ר א ב א נ י ב 2387 נפש, ט ו ל צ י א ה (1903 נפש) בורדוג׳יני (1640 נפש); ק ו נ ס ט נ צ ה (1200 נפש); ב ו צ י צ י א ה (945 נפש) נ ג ר י ס ט י (785 נפש), ר ד א א ו ף (741 נפש), ג׳יורג׳יבי (533 נפש). אולם, חוץ משמֹנת העדות הללו שמספר נפשותיהן עולה ליותר מחמשת אלפים, יש יהודים בכל שאר העדות; בשלש עדות יש כ 300 נפש, בארבע עשרת עדות — 200, ובשמנה עשרה עדות פחות מ 200. בין העדות שאין להן בתי־ספר, מעטות מאד הן אלו שיכולות לכלכל מוסדות חנוך. בכל העדות אין בתי־הספר הקימים יכולים לקבל את כל התלמידים הזקוקים לחנוך, ואין שום הבדל בזה בין העדות הגדולות ובין הקטנות. ומה לא תעשה עדה לשם שפור מצב בתיה״ס? איזה ערך ישנו להשכלה הנתנת בארבע מחלקות כפי שהחק מרשה או למורים שרק אחדים מהם קבלו חנוך פדגוגי מספיק? כמה גדול צער המשפחות שאינן יכולות להחזיק בביה״ס את בניהן שגם פרנסתם עולה להן בקשי גדול? כמה פעמים לא היה לעדות הללו לא האמץ ולא הכח לכלכל את בתי־הספר שיסדו בתנאים כאלה, התקף לא יתקפן יאוש אם, נוסף על צרותיהן, היו מתרחשות ובאות עליהן גם רדיפות והגבלות להכביד

---

*) הנה כאן רשימת בתי־הספר העקריים ואילו פרטים בנוגע להם: פיאטרה (8000 יהודים): ביה״ס לבנים (נוסד ב 1896), בי״ס לבנות (1899); — באקו (6.960 יהודים): בי״ס לבנים (1897), בי״ס לבנות (1893); — דורוהוי (6.400 יהודים): שני בתי״ס לבנים (1896); — רומאן (6.432 יהודים): בי״ס לבנים (1897), בי״ס לבנות (1901); — פולטיסני (4.751 יהודים): בי״ס לבנים ובי״ס לבנות (1899); — הוסלוי (4.069 יהודים): בי״ס לבנים (1906); — נ. ניאמץ (3.671 יהודים): בי״ס לבנים (1909); — ואסלוי (3.296 יהודים): בי״ס מעורב (1901); — מיהלאני (2447 יהודים): בי״ס לבנים (1900); — מואניסטי (2.141 יהודים): בי״ס לבנים (1893), בי״ס לבנות (1900) — ט פ׳רימוס (2.106 יהודים): בי״ס לבנים (1902), בי״ס לבנות (1906); סטיפאנסטי (2399 יהודים) בי״ס מעורב (1904); — הרלאו (2.023 יהודים) בי״ס מעורב (1897); פודול הויים (1967 יהודים): בי״ס מעורב (1893); — טיקום (1600 יהודים): בי״ס מעורב (1905); לספיזי (1427 יהודים): בי״ס מעורב (1899); — פנציו (1507 יהודים): בי״ס לבנים (1900), בי״ס לבנות (1904, התאחדו יחד בשנת 1907); — פודול תורקול (1085 יהודים): בי״ס מעורב (1901); — ביב׳ולארי (937 יהודים): ביה״ס נוסד בשנת 1898); — טירגו וישטי (814 יהודים (בי״ס נוסד בשנת 1904) בוהוש; (892 יהודים): ביה״ס נפתח בשנת 1897); — פיטסטי (875 יהודים): בי״ס לבנים (1909); — ארגוד (613 יהודים): בי״ס נוסד בשנת 1907; — פ׳רימוזיקאק (596 יהודים): ביה״ס נוסד בשנת 1906.

תוצאות התנועה הזאת היו מפליאות ובולטות מתוך ספירת מוסדות החנוך שנעשתה אז. הערים בוקארסט ובראילה בולאכיה, הצטינו ביחוד.

עדת בוקארסט ב 42.000 תושביה היהודים, יכלה לעבוד עבודה הרבה יותר פוריה מעבודות שאר אחיותיה. האגודה „קולטורה" שנוסדה בשנת 1890, יסדה בי"ס לבנים בשנת 1891. אגודה אחרת בשם „חברה קדישא" הקדישה קרקע, איש נדיב־לב הקציב תמיכה עצומה, ואנשי־חסד ונדיבים אחרים בנו בית־ספר ויפתחו את שעריו בשנת 1895. קבוצת צעירים אספה נדבות מנדיבים שונים ותחנך בשנית 1894 בחלק השני של העיר, בי"ס לבנים שבנינו התחיל מיד וינמר בשנת 1899. חברת „מוריה" יסדה בי"ס שלישי בשנת 1896 ותעבירהו לבנין שנבנה בהוצאותיה בשנת 1903. בוקארסט התעשרה בעוד שלשה בתי־ספר לבנים שעליהם נוספו עוד ארבעה בתי־ספר לבנות. יהודי נדיב־לב אחד, פ'וכ'שניאנו שמו, יסד בית־ספר למלאכה לבנות ויוריש לו את כל הונו. בבוקארסט נוסד בי"ס לאמנות ומלאכה ע"י מר סלומון אחד מחברי הועד המרכזי של האלינס, שהיה גם מנהלו, ובי"ס למסחר. זה מספר מוסדות־החנוך שנוסדו בבוקארסט במשך עשרים שנה.

בראילה בעשרת אלפים נפשותיה, מכלכלת שני בתי־ספר, אחד לבנים ואחד לבנות שנפתחו בשנת 1907 והולכים ומתקדמים הודות לטפולו של ד"ר ניסטוריאנו. יש לעדה זו גם גמנסיה שנוסדה בתמיכת הד"ר שפר.

העיר יאסי במולדאב'יה, שבה נמצאת העדה היהודית היותר חשובה שבכל הפלך ההוא, ב 39.488 נפשותיה ושסבלה הרבה מרדיפות ונגישות – הצליחה ליסד בשנת 1894 שני בתי ספר חדשים לבנים, שני בתי ספר לבנות וגמנסיה אחת. בבתי הספר לבנות ישנן משבע עד שמנה מאות תלמידה. שניה לה במעלה עומדת העיר בוטושאני ב 15000 נפשותיה שיסדה, בשנת 1894, בי"ס לבנים ובי"ס לבנות ובו היו 129 תלמיד. בשנת 1898 תמכה בו היק"א ומספר תלמידותיו עלה לחמש מאות. עדת גלאץ (13000 נפש בערך) היא, במולדאב'יה, העדה היותר עשירה במוסדות־חנוך. בית־ספרה היחידי נוסד בשנת 1884 ויתפתח יפה ובתי־ספר אחרים נוסדו ביחוד בשנת 1892. כעת, יש בה שני בתי"ס לבנים, בי"ס לבנות, בי"ס להליכות־בית ובי"ס למסחר. מספר התלמידים עולה ליותר מאלף ומאתים והעדה מוציאה עליהם קרוב ל 60000 פ'רנק לשנה. כל מוסדות החנוך האלה ושאר המוסדות שנוסדו בגלאץ ע"י העדה ואנשים פרטים,—מתקדמים ומצליחים יפה. ביה"ס לבנים שבעיר פוקשאני (5000 יהודים) סבל במשך ימי קיומו הרבה יותר מכל חבריו. הוא נוסד בשנת 1874, ובשנת 1878 היה צריך לעבור למעון שרכשה העדה. אולם, בית־המשפט שהיה מעמיד תמיד מכשולים על דרך העדה בכדי להחריבה, מאן לאשר את הקניה הזאת כי כן דרכו להזיק לכל מוסדות העדה. בכ"ז הצליחה זו בשנת 1896 לאסף לביה"ס 350 תלמיד. ביה"ס הזה נסגר פעמים בשנת 1893, מפני בטול הגבלה.

בשנת 1894 נפתח שוב ויכול להמשיך את קיומו הודות לעזרת אגודה שנוסדה ע"י איש־חסד הד"ר רוזין, ולהתמסרותה של עלמה צעירה שקבלה על עצמה להורות חנם בביה"ס. מוסד־חנוך זה נסגר בשנת 1896 ונפתח שוב בשנת 1899 ב 298 תלמיד. בשנת 1899 נסגר שוב ונפתח ויעבר למעון שהיק"א נתנה הלואה מסוימה לבנינו. היא מתפתחת כעת באפן נורמלי כמו שמתפתחה גם ביה"ס לבנות. גם בפ'ולטיסני (4751 יהודים) ישנם, משנת 1899, שני בתי"ס. עוד בשנת 1860, נסתה עדה זו ליסד בי"ס לבנים ולא עלה הדבר בידה אלא בשנת 1897. ביה"ס לבנות נוסד כשתי שנים לאחר כך ויצליח היטב. העדה הקימה לבית־ספרה החדש בנין יפה שבו מתחנכים 350 תלמיד.

מלאכה". שערי בתי־הספר הממשלתיים למלאכה היו אז נעולים בפני התלמידים היהודים. לחברת כי"ח לא היו אז מקורות מיוחדים למען תוכל לפעל את פעולותיה גם ברומניה משום שהיא היתה מכרחת לכלכל ולהחזיק את בתי־הספר שלה באפריקה ובמזרח. בראשית שנת 1886 קצבה האלינס, לחברה שבבוקארסט, תמיכה שנתית בסך 1500 פ׳רנק לכלכלת חמשה חניכים, ובראשית שנת 1889 קצבה תמיכה כזו גם ל„מינקה" בשביל בית־מלאכה לתפירה שבו התחנכו כעשרים תלמידה.

אולם, חוץ מההתערבויות המקריות הללו, לא היה אפשר לה, לחברת כי"ח, שהיתה עומדת אז בקשרי מלחמה חזקה ועזה להגנת עניני היהודים ברומיניה, — שלא לטפל ביסוד מוסדות חנוך לבניהם של אלה. בשנות 1887 ו 1888 היתה לחברת כי"ח חליפת־מכתבים עם הד"ר בק ראש כל עדות היהודים ברומיניה.

ביום 8 נובמבר שנת 1888, כתבה האלינס לד"ר בק שהועד המרכזי סובר כי עליו להתענין במצב היהודים במולדאב׳יה ובולאכ׳יה, והציע לפניו ליצור ועדה־מרכזית שתחפש יחד אתו את האמצעים היותר מועילים לקדמת בני הנעורים היהודים. „התכנית היותר טובה לכך היא, לפי דעתנו, להתענין אחת לאחת בכל השאלות השונות שסמנו: התפתחותם ושפורם של בתי־הספר למתחילים הקימים; אמוץ הלמודים התיכונים והגבוהים; יסוד מוסדות מלאכה וחקלאות והכנת רבנים". השקפות אלו התאימו יפה עם ההשקפות שהציע הד"ר בק, הוא עשה חקירה ודרישה בהרבה עדות וכלן היו נוטות לתקונים כאלה.

עדת בושוסאני פנתה אל האלינס בבקשה שתעשה דבר מה לשובת בית־ספרה שנסגר עוד משנת 1880, — והחברה קצבה לה, באפריל שנת 1888, תמיכה־שנתית בסכום 8000 פרנק. בשנת 1893 נאלצה האלינס להפחית את התמיכה באלף פ׳רנק ובשנת 1896 הפחיתה עוד אלף פ׳רנק. אולם, בשנת 1897 נתנה החברה תמיכה־שנתית של אלף פרנק למפעל הכלכלה. בשנת 1899 מלאה האלינס את ידי מנהל ביה"ס שלה ברוסג׳וק לנסע לרומיניה לעזור לעדות היהודיות בסדור בתי־הספר שיסודם היה דבר הכרחי אחרי שהממשלה נעלה את שערי מוסדותיה החנוכיים בפני ילדי היהודים. מהיום ההוא והלאה קבלה היק"א תחת חסותה את בתי־הספר היהודים ברומיניה.

אולם, האלינס לא הפסיקה בכ"ז את פעולותיה. מצב היהודים שם היה כ"כ חמור ודלותם היתה כ"כ גדולה שהיתה היא מחויבת לעזור לעדות היהודיות ליצור, בשביל התלמידים העניים ביותר, מפעל של כלכלה שאליו קצבה אשראי שנתי בסכום עשרת אלפים פרנק. עד שנת 1907 שלמה האלינס את הסכום הזה ובשנה ההיא הורידתהו ל 7500 פ׳רנק ואח"כ ל 5000 פ׳רנק.

מצד אחר, בשעה שהממשלה הראתה את שלפיה כלפי היהודים, התחילה עבודה כבירה במולדב׳יה כמו בולאכ׳יה. העדות היהודיות הרבו את מספר בתי־הספר שלהן או בנו בשבילם מעונות יותר רחבים. בתי־הספר לבנות שהיו עד אז יקרי־המציאות, — התרבו, העדות הקטנות עבדו לא פחות מהגדולות וגם הן שאפו לבתי־ספר לבנים ולבנות. אז נוסדו בתי־ספר למלאכה, למסחר וגמנסיות. גם חברת היק"א עזרה בתנועה זו שהתפתחה יפה יפה, הודות להשפעתו של בא־כח האלינס מר אסטרוק שהיה גם בא־כח היק"א. הוא נתן למפעל החנוך את עצתו ואת תמיכתו היקרה. חברת היק"א תמכה תמיכות הגונות בעדות היותר קטנות ועזרה להרבה מהן בהלואות־כסף לבנין מוסדות־חנוך. הרבה נדיבים קמו בקרב העדות הללו ויבנו בתי־ספר בהוצאותיהם.

ופקידי הממשלה מתנגדים להן אפילו כשהן רוצות ליסד בתי־ספר — נמצאו עדות ואגודות ונדיבי־לב שפתחו בתי־ספר; אולם, אלה היו נסגרים ונפתחים ונסגרים שוב כמעט תדיר מחסר אמצעים חמריים לקיומם. שלשת בתי הספר שהיו ביאסי נסגרו כלם בשנת 1871. רב צרפתי אחד ושמו אנטואן לוי ואנשים נדיבי־לב אחרים, הצליחו ליסד בי״ס שהתקיים רק עד שנת 1876. במקום המוסד שנסגר נוסדו שנים אחרים, אחד בשנת 1876 ואחד בשנת 1877. ואלה יכלו להתקים הודות להתאמצות פרטית ולעזרת מוסדות־חסד והעדה. אפשר להזכיר הרבה ערים שבהן נוסדו בתי־ספר ונסגרו שוב. ביה״ס בבאקו נפתח בשנת 1873 ונסגר בשנת 1879. בשנת 1875 היו בו 295 תלמיד, ובשנת 1888 נסגר ותלמוד תורה שוב נפתח תחתיו; עד שנת 1893 לא היה בבאקו שום בי״ס אחר. בשנה ההיא יסדה העדה היהודית בי״ס שבו היו בשנת 1896 — 326 תלמיד. בשנת 1897 נסגר המוסד הזה ונפתח שוב בשנת 1898.

ביה״ס בגלאץ שנפתח בשנת 1872 ונסגר ב 1874 ונפתח שוב בשנת 1874 כשמספר תלמידיו הגיע ל 360 — נסגר לחלוטין בשנת 1879 מפני בטול מס ה„גבילה". ביה״ס הראשון שנוסד בברלאד בשנת 1873, נסגר בשנת 1876; הוא נפתח שוב בשנת 1882 ב 250 תלמיד, נסגר בשנת 1885, ונפתח שוב בשנת 1896; כך קרה להרבה בתי־ספר אחרים שעליהם נדבר במרוצת דברינו וביחוד בתיה״ס של גלאץ, פ׳וקשאני ופוליטשני.

מה שמבליט ביותר את התלהבות היהודים להשכלה, בזמן שהממשלה היתה עושה כל מאמצי כחה להניח מכשולים ואבני־נגף על דרכם — זהו יסוד בתי־ספר חדשים אפילו בעדות היותר קטנות. בתי־ספר נוסדו ב ב ו ז ה בשנת 1875 (בי״ס זה שנסגר בשנת 1884 נפתח מיד ונסגר לחלוטין בשנת 1888); בג׳יורג׳בו בשנת 1876 (בי״ס זה נסגר בשנת 1884 נפתח ב 1894 במעון חדש שנבנה בהוצאות העדה, ובו היו, חוץ מששים תלמיד ושלשים תלמידה יהודים, גם 30 תלמיד מבני הדת האורטודוקסית); ב נ י א מ ץ (ביה״ס נוסד בשנת 1890 ונשאר קים עד שנת 1893); ב פ י א ט ר ה (ביה״ס שנוסד בשנת 1883 נסגר ב 1885, ובמקומו נפתח תלמוד תורה רחבה בתכנית־למודים רחבה בתכנית ביה״ס שנסגר; בו היו 120 תלמיד); בפיססטי (ביה״ס נוסד בשנת 1876, נסגר ב 1883 ונפתח שוב ב 1889 והיו בו מאה תלמיד); ב ט ו ל צ י א ה (ביה״ס נוסד בשנת 1878 והתקיים עד שנת 1883); בטורן־סברין (נוסדו שני בתי ספר, אחד בשנת 1878 ע״י היהודים הספרדים, ואחד בשנת 1899 ע״י היהודים האשכנזים); ב ב ס ל א ו (ביה״ס שנוסד בשנת 1870 נסגר ונפתח בשנת 1873, נסגר ונפתח בשנת 1875 ונסגר שוב מיד. עוד בי״ס אחר נוסד בשנת 1878 אך לא הצליח יותר מאחיו שקדמו לו) ביאסי ובפיטשטי (ביאסי יסדו הגבירות בשנת 1871 בי״ס ב 160 תלמיד ונשאר קים; ביה״ס שנוסד בפיטשטי בשנת 1878 התקים רק עד שנת 1883). רשימה זו של בתי־ספר שנפתחו ונסגרו ונפתחו ונסגרו שוב, אחדים לזמן מה ואחרים להלוטין — מבליטה ומוכיחה לדעת את כל ההתאמצויות שהתאמצו, לא רק העדות הגדולות אלא גם הקטנות, לשפור מוסדות החנוך שלהן ולהטבת מצבם. בין הצלחות מעטות, היו לעדות הללו כמה וכמה תבוסות שאין מן הצריך להתפלא עליהן, אם נזכר את הרדיפות הרבות שרוששו את אחינו היהודים הרומינים!

ואחינו אלה היו זקוקים לעזרה מן החוץ. בשנת 1883 פנו בפעם הראשונה לבקש עזרה זו. יהודי נדיב־לב מבוקארסט, מוסקו אשר שמו, יסד חברה בשם „מונקה" „שמטרתה היתה לאמץ ולהחזיק בידי התלמידים הגומרים את בתי־הספר הצבוריים של העדה וללמדם

הסכסוכים הפנימיים וחסר מקורות עזרו מאד לחרבן בתי־הספר הראשונים האלה בימים שהממשלה הביטה בעין טובה עליהם. ומה היה גורלם במשך תקופת הרדיפות והגנישות שהתחילה בשנת 1867 ולא פסקה עוד? אי־הסדרים שבעדות היהודיות ושהממשלה רצתה בהם, דלות העדות, הצרך במלחמה יום־יומית נגד כל הכחות ההנהלתיים והממשלתיים — כלום כל המעצורים האלה אינם מכשול גדול לכל נסיון של יצירת בתי־ספר כמו בתקופה שקדמה לכך? ואם יצירה זו היתה בלתי־אפשרית, היכלו יהודי רומיניה לכל הפחות, לשלח את בניהם לבתי־הספר הממשלתיים של המדינה? במשך הרבה שנים לא ננעלו שערי בתי־הספר הממשלתיים בפניהם. אז לא חשבה הממשלה עדיין להכות את הבנים יחד עם הוריהם, והילדים נדחקו יותר ויותר, במספר רב, לבתי־הספר העממיים. ללמד להם את השפה הרומינית, לתת להם המון ידיעות שתכינינה אותם להיות אזרחים רומינים ששום תואנה איננה יכולה לשלל מהם את זכיותיהם — זו היתה מחשבה מחוכמה אפילו בתקופה שבה היו שערי בתי־הספר הממשלתיים פתוחים לפניהם ומכל שכן אחרי חק שנת 1896. ועד כמה שלא היתה מספיקה ההשכלה הנתנת בבתי־הספר, ולמרות תכניתם המצומצמת של אלה וההגבלה של ארבע שנות למוד, וחוץ מעוד הרבה מכשולים ואבני־נגף שהעמדו מצד הממשלה על דרך יצירת בתי־ספר — לא פסקו העדות מיסד מוסדות־חנוך מבלי דעת אם תוכלנה הן להמשיך את קיומם אם אין. חברות קימות מכבר כגון בני־ברית, או חברות שנוסדו מחדש ע״י יהודים הקשורים ליהדותם — הושיטו למוסדות החנוך עזרה חמרית ורוחנית והגדילו את הכנסותיהן, הן, שמהן הפיקו תועלת בתי־הספר.

בולאכ׳יה, נפתחו שוב בתי הספר שנסגרו, ונוסדו אחרים.

בבוקארסט, נפתח שוב ביה״ס לבנים שלא יכול להתקיים קודם, בתוך מעון שחלק ממנו בנה איש מצוין ונדיב־לב שבעיר מר יעקב לאבל. בבי״ס זה נתקבלו 900 תלמיד. בשנת 1875 נסגר המוסד הזה לרגלי הפסקת ה„גבלה" ונפתח שוב בשנת 1876 תחת הנהלת רב העדה הד״ר בק, שהאציל תמיד מהודו על חנוך בני הנעורים היהודים ברומיניה. בי״ס אחר שנתקיים ע״י אמצעיהם המצומצמים של היהודים הספרדים, — התחזק והתפתח כשקבל את העזרה הכספית שהיה זקוק לה. בשנת 1871 היה גם לבוקרסט בי״ס לבנות. בי״ס צבורי היה נחוץ; אולם, עם הפסקת ה„גבלה" נסגר גם הוא בשנת 1875, ולא נפתח שוב אלא אחרי י״ג שנה. העדה היהודית הספרדית היתה יותר מאשרת. ובשנת 1878 היה לה בי״ס לבנות הודות לנדבת הנדיב מר נסים חלפון. בנו של זה, מר משה חלפון, בנה מעון שאבן פנתו הנחה בשנת 1891. בשנת 1874, פתחה קאראייוב׳ה שוב את ביה״ס שלה שיסדה בשנת 1865 ושלא התקיים אלא שנה אחת. העדה הספרדית יסדה גם היא בי״ס. ביה״ס הראשון נסגר למשך זמן־מה ונפתח שוב. שני בתי הספר התאחדו לאחר תחת הנהלה אחת ויצליחו.

אחרי נסיון שנעשה מצד נדיב יהוע (1873—1865) יש לעיר בראילה משנת 1874, הודות לעזרת בני ברית, בי״ס חדש שהתפתח קמעא קמעא, וקיומו הובטח ע״י קרקע ומעון שהקדשו מצד נדיבים ידועים. בשנת 1890 היו בבי״ס זה 270 תלמיד. עדת היהודים בפלואיסטי יכלה, הודות לעזבון חשוב, להעביר את ביה״ס (שנוסד בשנת 1871 והתקיים בקושי עד שנת 1875) למעון שנבנה לכתחלה לשמו, להחזיקו ולקבל בו הרבה תלמידים שמספרם הגיע בשנת 1888 ל 282. ביה״ס לבנות נבנה ונפתח בשנת 1896.

במולדב׳יה שהרדיפות בה אינן פוסקות בתקף ועוז; שעדותיהן מסוכסכות ופרועות

חנוך זה 500 תלמיד. במקום ביה״ס שנסגר, נפתח בי״ס פרטי אחר תחת הנהלת מלומד גדול ומפרסם היום יוסף הלוי, אך העדה היהודית לקחה את המוסד הזה שוב תחת הנהלתה בשנת 1865.

בשנה ההיא גופא, 1862, יסדה העדה הספרדית הקטנה במספר נפשותיה, בי״ס שתכנית למודיו היתה מצומצמת מאד ומספר תלמידיו מצער. שלש שנים אחר כך, בשנת 1865, נפתח בקראיובה בית־ספר שהתקיים רק שנה אחת משום שהמס שנקבע לקיומו, בטל בשנת 1866. במשך ימי השקט המעטים האלה, לא היו יותר בתי־ספר בולאכיה.

במולדאביה, החליטו העדות לשנות את שטת החנוך וליסד בתי־ספר מתאימים לדרישות הזמן. אולם גם הן כאחיותיהן אשר בולאכיה, לא הצליחו להבטיח את קיומם לזמן רב. בתקופה ההיא לא היו הרבה תלמידים בבתי־ספר הממשלה, ומעשי לא־היהודים לא הסריצו את אחינו להביא שנויים ותקונים בבתי־הספר שבהם הסתפקו עד אז. אפילו בעדות הגדולות והחשובות היו רק אנשים מעטים מבינים את צרך ההשכלה ועד שנת 1860 היה בעדת היהודים הגדולה ביאסי רק בי״ס אחד שבו למדו, חוץ מעברית, גם שפה זרה: גרמנית. בי״ס זה שנפתח בשנת 1852 התקים רק ארבע שנים.

בימים ההם, רצתה ממשלת הנסיכות לא רק יסוד בתי־ספר צבוריים יהודים אלא גם הכריחה את העדות ליסדם. עוד בשנות 1837 ו1840 הגדיר הנסיך מיכאל סטורדזה בפקודות שבהן הרשה לעדות היהודיות לגבות מסים להנהלתן — גם את הסכומים שהעדות הללו צריכות להקדיש לבתי־הספר מהמסים שיגבו. בתקנות הסדור ההנהלתי של הנסיך גריגואר גיקה בשנת 1851, נאמר: „הוזרה תבוא לידי הסכמה עם ראשי העדות היהודיות שבמדינה למצא את האמצעים הנחוצים ליצירת בתי־ספר למתחילים כדוגמת בתי־הספר הרומינים״. גם וזיר השכלת־העם עמד על דרישה זו עוד בשנת 1858. באותה שנה גופא הציע לנסיך לסגר את בתי־הספר הפרטיים שאינם מתנהלים כהוגן ולפקד על עדת היהודים שבעיר־הבירה ליצור „בהקדם האפשרי, מההכנסות המיועדות להשכלה, שני בתי־ספר למתחילים אחד לבנים ואחד לבנות, וגם בי״ס מרכזי למסחר כדוגמת בתי־הספר הממשלתיים״. פקד גם על העדות היהודיות שבערי הפלך ושמספרן חשוב, ליסד בי״ס לבנים ובי״ס לבנות. בשנת 1859, אחרי אחוד שתי הנסיכויות תחת ממשלת הנסיך קוזה, עבד הוזיר מיכאל קוגלניסייאנו, יחד עם הנהלת עדת היהודים בייאסי, הצעה ליצור שלשה בתי־ספר. שני בתי ספר הנכו תחת נשיאות הוזיר בעשירי לחדש מאי שנת 1860: 900 תלמיד בקשו להתקבל בהם ורק 400 נתקבלו; בי״ס שלישי נפתח בשנת 1861, ובכלם יחד היו, בשנת 1862—500 תלמיד. בשנת 1863 בטלה ה„גבלה״ וכתוצאה מזה נסגרו שלשת בתיה״ס הנז׳. כשהחזרה הגבלה נפתחו שוב בשנת 1864, אולם הם נסגרו שוב ואחד מהם נפתח בשנת 1871, מבלי מקורות מספיקים ונסגר שוב בשנת 1877.

גם לגלץ היה בי״ס צבורי בשנת 1862. מקץ שתי שנים פסקה ה„גבלה״ וביה״ס נסגר ולא נפתח שוב אלא בשנת 1865. איש אחד מנכבדי העדה הקדיש לביה״ס קרקע וגם סכום כסף הגון. נפתחה גם רשימת נדבות לבנין מעון במטרה להבטיח את קיום ביה״ס. שש שנים אחרי גלץ, יסדו שש עדות אחרות במולדביה: באקו, בוטושאני, פ׳ולטיסיני, פ׳וקשאני ורומאן — כל אחת בי״ס לבנים. מפני בטול ה„גבלה״ הכרחו ארבעה בתי ספר להסגר אחרי קיום של לא יותר משתי שנים. ביה״ס היחידי שיכול להתקיים הודות לעזרה החמרית שקבל מן החוץ, היה ביה״ס של בוטשאני שנשאר פתוח עד שנת 1880.

כל זה אפשר להגיד כי מוסדות החנוך הללו לא עמדו על הגובה הדרוש בכדי שיוכלו למלא את תפקידם כדבעי.

מר אסטרוק שהיה מנהל בית־הספר של האלינס ברוסג׳וק, תאר, בדו״ח שכתב בשנת 1902, את מוסדות החנוך האלה ויאמר שהם עניים ודלים כשאר כל מוסדות־החנוך שבעדות היהודיות היותר עתיקות במזרח. וכשאנו מעלים על לבנו מה היו המוסדות האלה במזרח, נוכל כבר לתאר לעצמנו את מצבם של בתי־הספר במולדביה. „נתאר טרם כל לעצמנו — כותב מר אסטרוק — את מצב המעונות. חוץ מאחדים יוצאים מן הכלל, כמעט כל מעונות ביה״ס הם דירות פרטיות שנשכרו במקרה ומבלי בטחון למחר. דירות מטות לנפל, מסדרונים או פרוזדורים רעועים של בתי־כנסת, בתי־הכנסת אורחים צרים, תאים אפלים, יציעות מוצגות לכל רוחות־פרצים — הכל שמש מעון לבי״ס, ואיש לא העלה על לבו שהאוירה מחניקה, שהאור חסר לגמרי, שהאבק והריחות הרעים מרעילים את ריאות הצעירים. דלות התלמידים היתה מתאימה היטב לפרצות הבנין״.

גם סדור ביה״ס לא היה יותר טוב. האפשר היה לקוות לסדור טוב אם כל איש ואיש לקח לעצמו את הזכות לתפש את רסן הנהלת המוסדות הצבוריים בידו? הללו היו חיים אמנם מהכנסות ה„גבלה״, אך השאלה היא: „הנגבו הכנסות אלו? ההכנסות היו פעוטות ובלתי מספיקות ומשכרת הפקידים יותר פעוטה מהן. המורים היו יכולים לרעב ומשפחותיהם — לותר על הלחם״. ובנוגע למורים הרי ערכם היה כערך מורים מבלי שום הכנה מקצועית. מנהלי העדות היו נבחרים על פי מקרה או מפני איזו זכות שעמדה להם. וכל מי שלא הצליח באיזו עבודה שהיא, שם אל ההוראה פניו ויעשה אותה מקור לפרנסתו״.

אפס, אם כך היה מצבם הכללי של בתי־הספר, הרי בכל מקום ובכל זמן, נעשו התאמצויות רציניות בכדי להביא בו שנויים לטובה. אי־אפשר היה להפיק שום תועלת ממשית מלמוד כזה המתחיל עם הילד בהיותו בן שבע שנים ומזניחו בשנת הי״א לימי חייו; אולם, בבתי־ספר ידועים, היו מורים אחדים מלומדים ומוכשרים; בערים אחדות היו בתי־פנסיון שבהם נתקבלו תלמידים משלמים ובהם היה אפשר ללמד למודים שאינם נתנים בחדר. משפחות אחדות שהיתה להן האפשרות לכך, היו שולחות את בניהן להשתלם בנכר.

מענין לראות לאילו תוצאות הגיעה התאמצותן של העדות היהודיות הגדולות בתקופה שבה הביטה הממשלה בעין טובה על השכלת היהודים.

בשנת 1850, היתה בבוקרסט עדה אוסטרו־פרוסית בת 300 משפחה. עפ״י דחיפתו של הד״ר ברש, יסדה העדה שני בתי־ספר, אחד לבנים ואחד לבנות, בשביל ילדי המשפחות הזרות. סדורם הנאה של בתי־הספר האלה עורר את רצון המשפחות המקומיות לפעולה ובעזרת הממשלה והבטחתה לקבל למשרות העממיות את כל הצעירים שיגמרו את הגמנסיה, — נבנה בי״ס של העדה ויפתח ביום 25 אוקטובר שנת 1852. אולם עליו היה להתאבק ולהלחם „נגד העניות ונגד האדישות, נגד הבערות ונגד רוע־הלב״; „הרבה תלמידים אינם יכולים לבקר את ביה״ס מחסר בגדים ונעלים, אחדים, — משום שהוריהם עוצרים אותם בבית, ואחרים — משום שאבותיהם אינם יכולים לתת להם את הכסף הנחוץ לקנית ספרים.

שני בתי־הספר לבנים התקימו רק זמן מועט, ובשנת 1857 נתחברו לבי״ס אחד. אולם, לרגלי אבני־הנגף שהעמדו על דרך התפתחותו מצד ראשי העדה ומצד רב ידוע נסוג אחור — נסגר ביה״ס בשנת 1862 כשנפסק מכס הבשר שהיה מכלכלו. אז היו במוסד

נשארו בשנת 1900 לכל היותר 5 וחצי אחוזים למאה ילדים יהודים בבתי־הספר הממשלתיים.

החק נסה הרבה פעמים להוציא את ילדי היהודים גם מבתי־ספר שאינם של הממשלה. חק שנת 1893 חשבם כזרים ולא היו צריכים איפוא להתקבל בבתי־הספר לאמנות ומלאכה אלא בתור חיצוניים ביחס של 1/5 במקומות הפנויים ובתנאי שישלמו מס־שנתי כבד שרוב ילדי היהודים לא יכלו לשאתו. ממס זה היו פטורים, בתקף סעיף ב' של החק, התלמידים הרומינים *). המצב הזה נהיה יותר חמור אחרי פרסום חק 31 מרס שנת 1879 **).

עם נעילת שערי כל בתי הספר בפני ילדי הזרים, לא חשבה הממשלה עדיין שהיא די בטוחה. הממשלה החפשנית יראה מפני בתי־ספר שהיהודים יוכלו אולי ליסד, ותאחז נגדם בשורה של אמצעים כגון אסור הלמודים בימי הראשון לשבוע, למרות העובדה שעד אז היה מותר ללמד בימים האלה משום שיום השבתון ליהודים הוא יום השבת ולא הראשון. היא חיבה את התלמידים ללמד שפות זרות בשעות המקדשות ללמודי־הדת היהודית, ותחוקק נגדם חקים מעיקים והגבלות בנוגע לזמן הלמודים בבית־הספר שלא היה צריך להכיל אלא ארבע מחלקות בשביל ילדים מבני שבע עד י"א שנה; ולמען תהיה הכניסה לבתי ספר הממשלה קשה והמורה, — הטילה הממשלה על הזרים מס של 30 פ'רנק לכל תלמיד הרוצה להכנם אחרי בחינה לבי"ס ממשלתי. אם נוסיף על כל המכשולים האלה גם את מיאון הממשלה להכיר בקיומן החקי של העדות היהודיות, קיום שירשה להן להמציא תקציב לבתי־הספר — אז נוכל לתאר לעצמנו כמה גדול ואדיר היה צריך להיות כח־התנגדות היהודים למען לא יהרס ויחרב חנוך בניהם.

כעת צריך לחקור מה היה חנוך זה, מה עשו העדות היהודיות ומה עשי מבחוץ לטובתו.

לכל העדות היו בתי־ספר משלהן. אולם מה היתה צורת מוסדות החנוך האלה? לא היה קשה לעדות היהודיות הגדולות למצא בתקציבן מקורות להנהלה טובה של מוסדות החנוך שלהן. אולם, מקורות כאלה חסרו להעדות הקטנות המרובות שבמולדאביה ובולאכיה ושלהן היו רק „חדרים". אמנם למרות כל דלותו של החנוך שנתן בחדר ולמרות המעט שנעשה בבדי לתת בו, בחדר, את ההשכלה הנחוצה לילדים להכינם לחיים־המעשיים — היה בכ"ז בחדר יתרון ידוע שהוא היה מקשר את תלמידיו ליהדות עד היותם לבר־מצוה, ועם ידיעות פחות או יותר רחבות בתנ"ך, היה מפתח גם את כשרונותיהם ורוחם. אולם, למרות

*) המס הזה היה: 90 פ'רנק בשביל בתי־הספר למלאכה לבנים ובנות ולבתי־הספר המסחריים ממדרגה ראשונה, ו 150 לבתי־ספר למסחר ממדרגה שניה.

**) חק 31 מרס שנת 1899 הכריז שוב שהלמוד בבתי־הספר הממשלתיים הוא בחנם בשביל ילדי הרומינים. ופקד שלא יקבלו בהם „ילדי הזרים" אלא „אם ישארו מקומות פנויים אחרי שכל דרישות ילדי הרומינים תקובלנה, ובתנאי שילדי הזרים האלה ישלמו מס שיָקֻבַּע עפ"י תקנות לכל בי"ס ויסֻלַק לקרן ביה"ס". שם הוסיפו עוד שמספר הזרים לא יוכל לעלות ליותר מהחלק החמישי ממספר תלמידי ביה"ס. הזרים הוצאו בכל חמר הדין מבתי־הספר החקלאיים וליעור, מבתי־מדרש למורים, מ ביה"ס לימיה, מביה"ס לקצינים, מביח"ס של בני הצבאיים ומכל בתי־הספר הפנימיים של ילדים וילדות.

והחובה ללמד לילדי היהודים את הדת בשעות שבהן מלמדים הרומינים לבניהם את הדת הנוצרית. סעיף 28 של החקה היסודית של שנת 1866, שפקדה ליסד בהדרגה בתי־ספר עירוניים בכל ערי רומיניה וכפריה – הבריח שההשכלה תנתן חנם ותהיה חובה על כל הרומינים הצעירים. אפילו ברטייאנו בעצמו, פקד בשנת 1867 על כל המושלים להשגיח שכל הילדים הגרים במחוז אשר תחת שלטונם, יהיו חיבים ללמד בבתי־ספר עירוניים. מר שורצפלד, בספר חשוב ובן־סמך על יהודי רומיניה, *) בשנות 83—1882, הקדיש פרק שלם לחקי החנוך, ואומר: „מספר התלמידים היהודים, בנים ובנות, היה בבתי־הספר העירונים, 15 למאה מהמספר הכללי, ובערים אחדות במולדאב׳יה, 30, 40, 50, 70 וגם 75 למאה ממספר התלמידים הכללי״.

בשנת 1882, בתקופה שבה נפוצה האנטישמיות בכל תקף ועז בגרמניה, באוסטריה וברוסיה, שפכה גם רומיניה את כל חצי זעמה על התלמידים היהודים. המורים והתלמידים היו מתעללים בהם בהרבה בתי ספר. היו מחרפים ומגדפים ומעליבים אותם, אך הם לא היו יוצאים מביה״ס, אלא נכנעים לכל מיני השפלות כאלה מפני תשוקתם העזה להשכיל וללמד. ולמען יכרחו לצאת מבתי הספר, היה צריך לפרסם פקודת־סגירה של בתי הספר או להודיע להם שלא יהיה להם מקום במוסדות החנוך האלה, אם ישנם תלמידים אחרים הנקראים „רומינים״, שידרשו להתקבל בהם. במכתב־חוזר מיום 23 יולי — 4 אוגוסט שנת 1887, פרסם וזיר השכלת העם את הפקודה הזאת, אעפ״י שגרוש התלמידים היהודים מבתי־הספר הממשלתיים לא היה עדיין הקי. אח״כ בא חק 23 מאי — 4 יוני שנת 1893 ויהפך לזרים את כל בני היהודים הרומינים ולא הרשה להם להכנס לבתי הספר הממשלתיים אלא אחרי שיתקבלו כל התלמידים הרומינים ובתנאי שישלמו שכר־למוד. ובהיות שבתי־הספר בכללם היו כבר צרים מהכיל את כל ילדי הרומינים, היו שעריהם נעולים למעשה בפני ילדי היהודים. ואם לפעמים היו בבתי הספר מקומות פנויים לתלמידים יהודים, לא היו אלה יכולים להכנס אליהם מפני סכום שכר־הלמוד שהיה עליהם לשלם, 15 פרנק לשנה בבתי־הספר הכפריים, ו־30 פ׳רנק בבתי־הספר העירוניים. סכומים כאלה היו מרחיקים מבתי הספר את התלמידים בני ההמון העני שרישו ודלותו היו גדולים ומצבו היה חמור ע״י הרדיפות הדתיות הרבות שנרדף. אולם, באספת המורשון מיום 7/19 אפריל שנת 1896 הזכיר וזיר השכלת העם — של וזרה חפשנית — בחרדה גדולה כי עפ״י ספירה שנערכה בשנת 92—1891, יוצא כי בבתי הספר למתחילים העירוניים היו 47.224 תלמידים רומינים ו־10.953 זרים, מהם 8.924 יהודים. והוא הוסיף: „יש תחת ידי ספירות אחרות שמהן יוצא כי מספר התלמידים הזרים בבתי־הספר שלנו הולך ומתוסף ביחס יותר גדול ממספר התלמידים לא־הזרים״.... המוסר היוצא מעובדא זו היה, לפי דעתו, כי „הוספה עצומה ומהירה זו של התלמידים הזרים בבתי־הספר העירוניים, יכולה לזעזע את כל הדואגים ברצינות לעתיד ארץ מולדתנו״.

עתיד המולדת הרומינית היה דורש, לפי דעת הוזיר הזה, שישחיתו את שכל היהודים ע״י חסר השכלה. והמורשון שהיה חפשני כמו הוזיר, חדש בחק שנת 1896, את נטיות החק של שנת 1893. הממשלה ופקידיה העליונים, המנהלים והמנהלות של בתי־הספר, החמירו את החק בכל מיני אמצעים מגונים ומחפירים עד שלפי דברי עתון חצי רשמי, „רומיניה״,

---

*) לוגדון, Les Juifs en Roumanie, les lois et leurs conséquences, מקמילאם ושותפיו, כרך ראשון שנת 1901.

פרק אחד עשר

ההשכלה ברומיניה

שטת החנוך ברומיניה במשך המאה הי"ט. — היהודים הרומינים נחשבים כזרים; המכשולים שעמדו נגד השכלתם וחנוכם, — ה„חדרים". — יצירת בתי־ספר ע"י העדות הגדולות. — הפכפכנות הממשלה בנוגע להם. — תמצית תולדות אחדים מבתי־הספר העקריים. — מוסד מוסקו אשר לשם למוד המלאכה. — חברת היק"א ומוספרות החנוך ברומיניה; — עזרת חברת כי"ח. — המצב הנכחי והתוצאות.

רומיניה נעלה את שערי בתי־הספר העממיים בפני היהודים מבלי שום חק־ברור ומפורש נגדם. היא לא היתה צריכה כלל להשתמש בדרך זו; בשללה מהם את זכות האזרחות, הרי עשתה אותם לזרים. והיא מרשה לעצמה להכותם מבלי הרף כמשוללי־זכיות שאינה חיבת להם מאומה ואפילו זכיות כאלו שהמדינות היותר חשוכות נותנות לזרים. היש לך איפוא דבר יותר קל מאשר להוציא את ילדי הזרים האלה מתוך בתי־הספר הממשלתיים? זו היתה, בסוף המאה הי"ט, מדיניות ממשלה שהיתה מתפארת במשטרה הקונסטיטוציונלי ובחפשיותה: מצב זה היה כעין נסיגה לאחור מזרה אם נשוהו לשטת החנוך בנסיכיות של הדנוב, בתחלת המאה הי"ט.

ביום כ"ד מאי שנת 1803 נתפרסמה מטעם הנסיך קונסטנטין אלכסנדר מורוזי, פקודה האומרת לקבל בכל בתי־הספר שנוסדו ע"י הממשלה או ע"י פרטיים, את כל הילדים מבלי הבדל לאם דת וגזע, מבלי שום מס, ומבלי שום תנאי. בחק שנת 1831 שנתפרסם במולדביה ע"י הנסיך אלכסנדר גיקה בנוגע להבאת תקונים בחנוך הכללי, — נאמר כי „החנוך הכללי הוא חפשי וחנם לכל תושבי מולדביה"; וסעיף 89 הוסיף: „בכדי להתקבל במחלקות המתחילים, צריך להיות בן שבע שנים; לכל תושב הנסיכות הזאת יש הזכות להתקבל בביה"ס הזה מבלי הבדל לאם ודת"; ועוד יותר טוב מזה: תמך תמכו בכל מי שמבקר ביה"ס. בסעיף 12 מהחק של שנת 1854 נאמר שהתלמידים היהודים שגמרו את חק למודיהם בבתי־הספר הממשלתיים ויראו תעודה המעידה על קדמתם והנהגתם־הטובה יפוטרו לנצח מעבודת הצבא". בתי הספר הממשלתיים נשארו פתוחים לפני ילדי היהודים גם אחרי אחוד שתי הנסיכויות של ולאכיה ומולדאביה. חק 25 נובמבר שנת 1864, בסעיף הי"ח, פקד כי ההשכלה למתחילים היא חובה על כל הילדים משני המינים, משנת הח' עד השנה הי"ב לימי חייהם ועד בכלל. במכתב־חוזר ששלח וזיר השכלת העם לכל עדות היהודים, קורא הוזיר לכל ילדי בני ישראל לבוא לבתי־הספר הממשלתיים ואומר: „ישלחו־נא היהודים את בניהם לבתי־הספר הממשלתיים הרומינים וימלאו את ידי מורים שיבחרו על ידם ויקבלו את משכרתם מהם, ללמדם את דת משה. למורים האלה תהיה הרשות

גם חברת היק"א פועלת את פעולתה בגליציה. היא יסדה בסלובודקה ליזנה בי"ס חקלאי שמקבל ומכין לעבודת־האדמה כששים תלמיד. שם מלמדים אילו מלאכות וביחוד נגרות. חברה זו חשבה לפתח גם אילו תעשיות אך ההצלחה לא האירה לה פנים בזה.

חברת היק"א היתה יותר מאושרת בגליציה ביזמה אחרת: יצירת קפות מלוה שהן אמצעי־אדיר להתרוממות ההמון. קפות אלו שנוסדו בשנת 1899 תחת משטר חקי אוסטריה, מטרתן היא לתת הלואות־כסף לסוחרים הפעוטים ולאומנים. הן נוסדו ע"י חברות שהונן מחולק לחלקים קטנים, ועי"כ נמשכים אליהן הרבה חברים. כל חלק הוא בן עשרה כתרים, ולכל חבר יש זכות לקבל הלואה מ 50 עד 600 כתרים לכל היותר. חברת היק"א חתמה על 600 חלק. הקפות הראשונות נוסדו בשנת 1899 בקולומיאה, בסטניסלב ובטרנוב ואח"כ בשנת 1900, בברודי, ובשנת 1901 בריזסצוב ובזלסציקי. אחריהן נוסדו קפות אחרות *) במהירות. יש כעת בסך הכל 26 קפות שעליהן צריך להוסיף את קפות צ'רנוביץ ובוקובינה שנוסדו משנת 1912. לקפות אלו יש 48 סניפים, ופעולותיהן המסחריות נעשות ב 778 עיר והן הולכות ומתרחבות משנה לשנה. בשנת 1913 היו להן 25.800 חברים שהכניסו 334.000 כתרים; הפקדונות עלו ל 290.000 כתרים וקרן־השמירה ליותר מ 298.000 כתרים. אולם כל הסכומים האלה יחד לא היו מספיקים לכלכל את הקפות ולמלא את דרישות כל הפונים אליהן. חברת היק"א, חוץ מהחלק שלקחה בהון־היסודי, בתתה 168.000 כתרים,— נתנה לקפות הללו הלואה בסכום יותר מ ש נ י מ י ל י ו ן כתר. הודות לקרנות השונות הללו, יכלו הקפות האלה לתת בשנת 1912 **) — 18.747 הלואות בסך 4.345.239 כתרים, שהם בחשבון ממוצע 232 כתר לכל הלואה. תנאי ההלואות הללו אינם חמורים, ביחוד אם נשוה אותם לאחוזים שמקבלים במקומות ההם. הרבית היא בדרך כלל 6 למאה. ועליהם מוסיפים 1 למאה בשביל הקרן־השמורה וקומיסיון קטנה להוצאות ההנהלה. החוב צריך להפרע במשך שנה אחת בתשלומים שבועיים.

הודות לכל המוסדות הללו, צועדת היהדות הגליציאית לקראת עתיד יותר טוב. תנועה זו לא התפתחה עדיין כדבעי והיא נדמית חלשה מאד אם נתחשב עם הדחיפה שצריכה להנתן לה בכדי לרומם קצת את מיליון היהודים אשר שם. אולם, עד כמה שתנועה זו תהיה מצומצמת, היא פועלת את פעולתה הרצויה על ההמון ע"י התקוה שהיא מפיחה בלבו, ע"י המריץ שהיא מעוררת בו והמתבלט בהתאמצות העצומה שיהדות זו מתאמצת בכדי לצאת מתוך המצב השפל שבו היא נמצאת וממנו היא סובלת זה שנים רבות.

---

*) בשנת 1904 — בסמבור; בשנת 1905 בבורסצין, בהוסייאטין; בטרנופול ובזלוצוב. בשנת 1906 — בברוזאני; בשנת 1907 — בקראקו, בקאלוז, בפודב'ולציויסקה, בבורסצין, ברוהאטין בטלומאץ; בשנת 1908 — בצורטקוב, ביארוסלאב, ובטלוסט; בשנת 1910 — בדילאטין, בניו סאנדק ובסטריג'; בשנת 1911 — ביאסלוב'; בשנת 1912 — בכוליצ'וב ובבראביה־רוסקה בשנת 1913 — בפסמישל.

**) כל הקפות האלו נתנו במשך 14 שנה. משנת 1899 עד שנת 1912 — 112.400 הלואות בסך 22.845.000 כתרים. בסוף שנת 1912 היו הלווים חיבים לקפות האלה 2.541.874 כתרים.

אחרים. המוסד הזה הוא ה„ברון הירש שטיפטונג". התקנות שעובדו ע"י הועדה הפרטית שאותה שתף לכל שאר המוסדות, הטילו על האגודה: „להפיץ את ההשכלה למתחילים, ללמד מלאכה וחקלאות ליהודים אשר בממלכת גליציה ולודומריה, בדוכסות הגדולה של קראקוי ובדוכסות בוקובינה". בתקנות אלו דבר גם ע"ד יסוד בתי־ספר למתחילים וגני־ילדים, עזרה חמרית לבנין מעונות לבתי־ספר, הכנת מורים, חלוקת ספרים ומחברות חנם, בלכלת התלמידים העניים והלבשתם. האגודה היתה צריכה גם להקל את למוד המלאכה, להמציא עבודה לחניכים, וללמדם את כל הלמודים אשר בתכנית „בתי־הספר למתחילים וגם ציור. היא היתה צריכה לתת תמיכות או הלואות לאומנים בכדי שיוכלו להסתדר במלאכתם. היא היתה צריכה לשאף גם ליסוד בתי־ספר למלאכה, ובתי־ספר עליונים. מרכז האגודה היה צריך להיות בווינה, וההון־היסודי שקבע לה מיסדה היה צריך להיות שנים עשר מליון פרנקים. בתקנות הללו דבר גם על הרכבתו ותפקידו של הועד המרכזי ושל הועדים הסניפים שעליהם לנהל את החברה שנקראת בשם „ברון הירש שטיפטונג".

לחברת כי"ח של ווינה היה איפוא האשר לראות שהמוסד החדש מקבל תחת חסותו חלק מבתי־הספר שנוסדו מכבר ויוצר בתי־ספר חדשים או מרחיב ומגדיל את הקימים. בסוף שנת 1891/92 היו קימים בתי־ספר בטרנוב, ניי־סנדץ, בוריסלב, סטניסלב, קולומיאה, בולנקה, זבלוצי, וחרנוב שרובם היו נתמכים ע"י המוסד. בשנים שאח"כ גדלה פעולת החברה עוד יותר. בשנת 1899 עלה מספר כל המוסדות האלה ל ח מ ש י ם.

אחרי פטירת הברון די הירש (1896) המשיכה הברונית די הירש את פעולות בעלה הברוכות. ביום מלאת חמשים שנה לעלית הקסר פרנץ־יוסף על כסא המלוכה, יסדה הברונית מוסד חדש לבנים ובנות בשם: „ברונין קלארה פון הירש קייזר יוביליאומס שטיפטונג פיר אונטרסטיטצונג פון קנאבן אונד מדכן אין אוסטררייך", ותקדיש לו שלשה מליון כתרים. מטרת המוסד החדש היתה לכלכל ולהלביש את תלמידי בתי־הספר, להחזיק את בתי־הספר לבנות, ללמדן מלאכות ולעזור לאומנים. תחת השגחת מפעלה של הברונית די הירש היו בשנות 1911—1912 חמשה בתי־ספר לבנות בבוהורצאני, בכוכזאהף, בקולומיאה בטרנוב, ו כ ס א ה תלמידות למדו בהם תפירה, בשול והליכות־בית. מפעל הברונית היה תומך גם בתלמידים שאינם בבתי הספר של המפעל. וחוץ מזה קבל על עצמו את הוצאות ביה"ס למלאכה שבקראקו. פטירת הברונית די הירש היתה אבדה מרגשת לשני המפעלים. מספר בתי הספר של ה„ברון הירש שטיפטונג" הפחת מחסר אמצעים לקיומם ל 43; בית־ספר חדש נוסד בקיוהינין הסמוכה לסטניסלאו; אולם, בתי־ספר יותר חשובים ויותר קדומים כבתיה"ס של סטניסלאו ובוריסלאו — נסגרו. בשנת 1906 היו מתחנכים ב„ברון הירש שטיפטונג" 6024 תלמידים. גם חברת כי"ח הוינאית התאמצה ויסדה אילו בתי־ספר חדשים בבודזאנוב, באוליסקי, ובזמן יותר מאוחר בנימרוב ופוטוקצלוטי ונתנה תמיכה לגני־הילדים בחרזאנוב וביאסלו. יהודי גליציה היו אמנם זקוקים מאד לבתי־ספר כאלה אך לאשרם לא היו שערי בתי־הספר נעולים מעליהם בפניהם כמו ברוסיה וברומיניה. אולם בבתי־הספר האלה לא נתן לבני היהודים חנוך דתי והרבה משפחות התרחקו מהם איפוא בגלל זה.

מוסד הירש מאמץ גם את למוד המלאכה; הוא מלמד מלאכה ל 436 חניכים. וחברות שונות מכלכלות על חשבונן מספר תלמידים ידוע וביניהן מצוינת החברה „הילפספעראיין פיר די נוטלידנדה יודישה בוולקערונג" המשתדלת להמציא עבודה למשפחות יהודיות בביתן.

פרק עשרי

השכלה ומפעלים חברתיים בגליציה

התושבים היהודים בגליציה. — חקירת חברת כי"ח של ווינה בשנת 1873. — עזרתו הכבירה של הברון די הירש לחברת כי"ח של ווינה. — שני מוסדותיו של הירש לשם השכלת היהודים הגליצאים. — היק"א עוזרת גם למפעל בתי־הספר. — חברת היק"א וקפות המלוה.

גליציה ובוקובינה, בהיותן שכנות לרוסיה ולרומיניה, הריהן מרובות אוכלוסין יהודים ובהן נמצא החלק היותר גדול מספר התושבים היהודים שבאוסטריה. לפי ספירה שנערכה בשנת 1910, עולה מספר היהודים בגליציה בין 28.571.934 נפש שהיא מספר התושבים הכללי, 1.313.287 יהודים, מהם 871.895 גרים בגליציה, 102.919 בבוקובינה, באוסטריה השפלה יש 184.379 יהודים, ויתרם (154.094) נפוצים בשאר ערי המדינה — חוץ מהונגריה.

היהודים אינם חיים חיי הגבלות וצרות. כל התושבים, בלי הבדל דת וגזע, שוים לפני החק. אולם, מעשי הממשלה אינם תמיד מתאימים לחק. כבר ראינו *) את חרבנות האנטישמיות בכל פלכי ממשלה זו וביחוד בגליציה. במלחמת־הסיעות המכלה את כל המחוז הזה — היהודים הם הסובלים יותר מכל עם אחר. עניותם ודלותם גדולות מאד ושום התאמצות חשובה לא נעשתה לפני יסוד חברת כי"ח הווינאית (איזראליטישה אליאנץ צו ווין). חברה זו שאינה אמנם חלק בלתי נפרד מחברת כי"ח הפריזית, קבלה את כל תקנות האחרונה והבטיחה לעבוד יד ביד אתה וליצור, כמוה, מוסדות־חנוך שמהם יפיקו תועלת יהודי גליציה.

חקירה ידרישה שעשתה חברה זו בשנת 1873 בכדי לדעת את האמצעים שיאפשרו לה להביא מזור למצב היהודים —הביאו אותה גם שם לידי הכרה מה שנוכחו לדעת בכל המקומות שהעני והדלות מתערים בעדת היהודיות אפילו אם אין חקי הגבלות נגדן; כי אי־אפשר להחליץ מהדלות אלא ע"י השכלה. חברת כי"ח הוינאית החליטה איפוא ליצור שורת בתי־ספר למתחילים בגליציה. בתחלה יסדה בתי־ספר בזבליצי, בסטריג׳ ובקולומיאה והביאה תקונים בבתי־הספר של למברג וברודי; היא נתנה תמיכות לבתי־הספר הקיטים מכבר, סיוע תמידי לחניכים ולתלמידי בתי־הספר למלאכה ויסדה שעורי־ערב לגדולים; בשנת 1897 יסדה בקראקו בי"ס למלאכה, ועשתה כל מה שיכלה באמצעיה המצומצמים מאד.

אולם, בשנת 1888 עלה על לב הברון די הירש לתמך במפעל זה תמיכה הגונה ורצה ליסד בגליציה ובבוקובינה מוסד דומה למוסדות שבהם תמך או יסד במקומות

---

*) עיין חמשים שנות היסטוריה חלק ראשון, תרגום א. אלמאליח דף 287 ואילך.

יותר השובות, הן הגיעו עד 99.229 רובל על 137.140 רובל הלואות. קדמה זו התקדמה גם בשנת 1912: ההלואות עלו 124.831 רובלים והגוביינות — 91.909 רובלים.

והנה, אם אמנם מצד אחד היו כל המוסדות שהזכרנו תומכים ומתיחסים באהדה לעבודה השכלית, התעשיתית והחקלאית,—מצד שני לא נעשה ולא כלום לטובת המסחר וביחוד המסחר־הפעוט שממנו מתפרנס החלק היותר גדול של הישוב היהודי ברוסיה שאינו מתעסק בתעשיה ובחקלאות. מסחר זה אינו יכול להתפתח מבלי כסף ומבלי אשראי. המצאת אשראי לאנשים האלה — זאת אומרת עבודה להתרוממותם, והקלת ההגירה עליהם והדבר זה נכנס בחוג עבודת היק"א, יסדו איפוא קפות־מלוה לסוחרים כמו שיסדון לאומנים ולאכרים.

קפות המלוה הן מוסדים משותפים, שנוסדו מתוך קרן נתנת ע"י המשתתפים; קרן זו מחולקת למניות מתחלקות בין המשתתפים, הקפות מלוות לחברים עד 300 רובלים לכל היותר.

הצלחת קפות־המלוה הללו היתה עצומה. בכל שנה ושנה נוסדו קפות חדשות, בשנת 1912 עלה מספרן ל 647 ובהן משתתפים 206.071 חבר. היק"א נתנה הלואות ל 341 קפות.

סכום ההלואות עלה עד 32.901.066 רובלים ומהן נגבו 30.426.184 רובלים. בסוף שנת 1912 עלו פקדונות החברים לסך 9.859.852 רובלים, קרן השמירה היה 632.742 רובלים.

סקירה כוללת זו על פעולת היהודים וקדמתם ברוסיה, מעלה על הלב הרהורים המבצבצים תדיר כשהנך נוגע בנושא זה. מה גדולה תהיה חשיבותם של היהודים האלה וכמה רבה תהיה התועלת שתוכל מדינה זו להפיק מהם, אלו לא היו שאיפותיהם של אלה נתקלים תדיר באבני־נגף מצד מדיניות הממשלה. האמנם רק השערה בעלמא היא זאת? אם הרוסים האורטודוקסים זקוקים לאיזה מופת־הותך למען יברא בקרבם רגש צער על מצב הדברים המעציב שבמדינתם,— אין להם אלא להסתכל בקדמה ובהתפתחות העצומה המתפתחת בכל מקום וביחוד באמריקה, חלק מאזרחי הארץ היהודים שרוסיה גירשתם מארצה, ובהפסד העצום שהיא מפסידה בהקריבה את היהודים על מזבח משפטיה הקדומים או קטנות־מוחה. וכי צריך להגיד רק לאמללים הנרדפים על ידה?

לאכרים לשם בנין בתיהם שנהרסו, או לקנית קרקעות. אולם, מקורות החברה הם יותר מדאי מצומצמים, ולכן היא אינה יכולה להרחיב כ״כ את פעולתה הברוכה.

ועוד מפעל חשוב לטובת האכרים: חק שנת 1804 הרשה ליהודים לרכש ולהשכיר קרקעות לזריעה. אפילו הממשלה היתה נותנת להם׳ קרקעות והלואות ומפטרתם גם ממסים במשך עשר שנים. 600 משפחות בנות 3.640 נפש התישבו על קרקעותיה של רוסיה החדשה וקבוצות אחרות התישבו על אדמות הממשלה בפלך חרסון. משפחות אחרות קנו או חכרו אדמות בפלכי המערב. משנת 1835 עד 1840 חלקו אדמות הממשלה למשפחות יהודיות בפלך יקטרינוסלב; בפלך המערבי ובממלכת פולניה נוסדו מושבות חקלאיות בשנות 1840—1850, אולם במחציתה השניה של המאה הי״ט התחילו הגבלות נגד האכרים היהודים ולא נשארה להם אלא אדמת המושבות שנוסדו לפנים, אדמות צרות, ואילו קרקעות קטנות מסביב לערים שבהן היה אפשר לזרע ולנטע אילו עצים... ביסודות כאלה אי־אפשר היה להשיג תוצאות מזהירות. זאת ועוד, עניות האכרים האלה אינה מרשה למרביתם להשתמש בקרקעותיהם באמצעי־נצול ושטות־זריעה חדישות. לאכרים כאלה עוזרה היק״א כיאות. הועד המרכזי, בא־כח היק״א בפטרסבורג, יסד בתוך הנהלתו סניף חקלאי שהתחיל בעבודות חשובות של שפור ושכלול במושבות. עוד משנת 1898 נתנה היק״א הלואות ל 86 קבוצות אכרים בנות 1.300 משפחה בכדי להרשות להם להשלים את מקנם.

לצד הסניף החקלאי שעבד תכנית כוללת ומנה על האכרים מורים זריזים שילמדו את האמצעים הטובים ביותר להתאים את זריעותיהם לאדמה המעטה אשר ברשותם — יצר הועד המרכזי גם קפות־מלוה שנתנו להם את היכלת להרבות את האנונטר החי והמת, לשבח את אדמתם, להתחיל בזריעות חדשות, בנטיעת עצי־פרי וגפנים ובזריעת הטבק; הקפות הללו היו ממציאות להם גם את המכונות החקלאיות, זריעות ממינים משובחים וחלקו להם אדמות מחברות. *) גם חנוכם החקלאי של האכרים התקדם מאד. הם אינם מרוצים יותר מכשירי־עבודתם הקדומים, והם זקוקים למחרשות ולכלי־זריעה חדישים שבחדישים. הם יודעים היטב את ערך הזבול הטוב לאדמתם; באמצעיהם העצמיים הם מפתחים את הפלחה ומחפשים אחרי אדמות לחכירה כשהממשלה אינה מעמידה מכשולים על דרכם.

תשלומי ההלואות המתפתחות מיום ליום, שהאכרים משלמים בלי שום קשי ובטוב לב — מראים גם את התועלת הרבה שהפיקו האכרים מהלואות אלו וגם את מצבם החמרי הטוב. והמספרים דלהלן ידברו מאליהם: בשנת 1910, עלו סכומי ההלואות לאכרים 129.932 רובלים, והגובינות — 73.750 רובלים. בשנת 1911, נהייו הגובינות

---

*) באפן כזה נתנה היק״א את היכלת לאכרים שבפלכי חרסון ויקטרינוסלב, לפתח את הפלחה, לרכש מכשירים חקלאיים טובים, להרבות את מזרע הדוחה ונטיעות אחרות, להתמסר לנטיעת גפנים ולגדול בהמות. 12 מושבה בפלך חרסון, מהן 6 עומדות תחת השגחת שלטון פלך יקטרינוסלב — קבלו קרוב לשש״ת אלפים מכונות קוצרות, מחרשות, מזרעות וכו׳ ויותר מאלף בהמות: שורים, פרות, סוסים, ועוד. בפלך צפונית־מערבית, שבו נמצאים אכרי 24 מקומות (חוות ומושבות) שבהם אין לפלחה חשיבות גדולה,—התרבה מאד האנונטר החי והמת. שם חלקו 1.025 מכשירים חקלאיים ויותר מאלף בהמה. ועוד יותר חשוב מזה היתה יצירת יותר מאלף גני־פרי, בבסרביה ובפודוליה, באחד ועשרים מקום התפתח מזרע הטבק. בסורוק נוצרה משתלה רחבת־ידים.

את בתי־הספר בסוף שנת 1913 — ישנם שעורי ערב בשביל העובדים בעפרת, בחשמל, צִירים וּפְסלים בעץ. היתה לי ההזדמנות להוכח בשעורי העובדים בעיפרת והפחחים והתענגתי לראות באיזו התעניינות מתעניינים הפועלים האלה, שאינם יודעים כמעט קרוא וכתוב, בשעורים, מאזינים לעצות הנתנות להם ומשתדלים לשמור ולעשות את כל אשר יצוו עליהם לעשות ' והפועלים האלה שעוד לפני חדשים מספר לא ידעו להחזיק עפרון ביד, מצירים כעת את החפץ המונח לפניהם, מפתחים אותו אח"כ על הניר, ואחרי הציור הזה מתחילים את עבודתם".

הזה הוא הכל ?

לא. יש עוד בוילנה חברה המתעסקת בלמודים למלאכה. „יש לה מעון משלה שבו ישנם הרבה מוסדות שונים ובהם היא מתענינת: בי"ס למלאכה, בית־מלאכה למופת לנגרים ושעורי־ערב לאומנים האלה ולחיטים. החברה לעזרה למלאכה תומכת ג"כ בבית־מלאכה קואופרטיבי של נגרים". בביאליסטוק, נעשית העבודה באפן אחר. בכדי להרבות את ידיעותיהם הפרופיסיונליות של הנגרים הביאו נגר טוב הבקי היטב במלאכתו והוא בעצמו עובר בכל העיר, מבקר את בתי־המלאכה של הנגרים, נותן עצות למורים ולפועלים; האחרונים שומעים את שעורי־הערב שבהם מלמדים להם את הציור הטכני המיוחד למלאכתם, הם מצליחים ע"י כך לעשות, עפ"י ציורים שהכינו בעצמם, רהיטים נחמדים ומצויינים. בתי־המלאכה של הנגרים האלה מרוהטים כדבעי: שם אפשר למצא מכונות משוכללות, משורים ברציעות העובדים בכח החשמל". כל תוצאות בתי המלאכה האלה נמכרות במחסנים גדולים שנותנים הלואות על החפצים העשויים בהם. וכך הוא הדבר בוילנה, בבורוייסק, במוהילב־פודולסק שבהן נמכרות תוצאות הנגרות. בהומל ישנו מחסן גדול שבו נמכרות תוצאות הסנדלרות. *)

מוסדות כאלה של וילנה וביאליסטוק קימים גם באודיסה, בריגא, במוהילוב, בוורשא ובצ'נסטישוב'ה. בשנת 1912 היו בהם 845 פועלים ופועלות. בכל מקום דורשים יסוד מוסדות כאלה. אולם, לזה דרושים מקורות עצומים שאין העדות יכולות לתתם אפילו אם היק"א תעזר להן, והוא הדין גם בנוגע לבתי־ספר למלאכה; כי איה איפוא המקום שבו אין נחיצותם של אלה מרגשת כ"כ. המוסדות הקימים מכבר הם תוצאות התאמצויות עצומות ועבודה כבירה; אולם כמה מפעלים כאלה נחוצים עדיין לתושבים שמספרם עולה לששה מיליון נפש מעונות ונרדפות ע"י הממשלה, תחת שהיה עליה לבוא לעזרתן?

חברת היק"א השלימה, ע"י יזמות עדינות אחרות, את הפעולה המושיעה שהתחילה אותה ושמרכזה היה בית־הספר. היא לא יכלה להסתפק בהשכלת צעירי היהודים: היה צריך גם להקל עליהם את האמצעים שעל ידם יוכלו להתרומם כשיתחילו במלחמת־החיים. תקצר היריעה מהכיל את מספר כל המפעלים המועילים שיסדה היק"א לתכלית זו. היא יצרה חברה שמטרתה היתה בנין דירות היגייניות בזול. ישנן ערים שבהן אין למשפחות שלמות אלא פנה אחת בחדר פחות או יותר צר, פחות או יותר טחוב ורטוב, וזהו מקלטם היחידי. בוילנה בנו שני מעונות גדולים ובהם מ א ת י ם דירות שבהן גרים פועלים ואומנים. הכנסות הבתים האלה משמשות לא רק לפרעון הקרן, אלא גם להלואות

---

*) היק"א יצרה, בהוצאות עצומות בעיר הקטנה דוברובנה, חברה לשם פתיחת בית־חרשת של אריגים ומשי שימלא את מקום עבודת היד אשר ממנה לא היו היהודים יכולים להשתכר. במוסד זה ישנם 500 פועלים.

לא פחותה מזו היתה ההתאמצות ליסוד בתי־ספר למלאכה לבנות. הללו נוסדו בעת ובעונה אחת עם בתי־הספר לבנים. את הבנות למדו תפירה, לבנים, רקמה, כריכה. מספר בתיה"ס האלה 13 בערים הללו: באודיסה בשנת 1881; סימפרופול — 1887; מינסק — בשנה ההיא; חרסון — 1892; אליזבטגראד — 1893; קישינוב - 1895; ביילה צרקוף 1898; פינסק – 1899; ברדיצוב, צרניגוף — 1900; ביאליסטוק — 1904; קובנה — 1905; וילנה -- 1906.

בשנת 1912 היו בבתי־הספר האלה 1.033 חניכות, מהן 909 תופרות, 85 תופרות לבנים, 21 רוקמות, 18 כורכות. היק"א נתנה את חלק ההוצאות היותר גדול לכלכלתן, 60.170 על 87.191 רובלים. יצאו מהם 1.603 תלמידות, ש1.183 מהן עוסקות בטלאכה שלמדו בביה"ס.

יהודי רוסיה אינם דואגים רק להכנת בניהם לתעשיה, אלא גם לחקלאות שאליה הם מתמסרים בחשק נמרץ. אין להם רשות להתעסק בחקלאות אלא במושבות החקלאיות הקדומות שהצר הרשה להם להתישב בהן. יש איפוא תועלת מבתי־הספר החקלאיים. ארבעה מאלה נוסדו: האחד שבנובופולשב׳קה בבסרביה, נוסד ע"י הממשלה: נמצא זזר לחקלאות אחד, די חפשני, שהסכים לתת לילדי היהודים הנוך חקלאי. שלשת בתי הספר האחרים, נוסדו ביזמת קבוצת אנשים נדיבים ואנשי־חסד או ע"י עדת יהודים במינסק. שטח ביה"ס־החוה שבנוב׳ופולטב׳קה 330 הקטרים ויותר משני שלישי החוה הזאת מקדשים לפלחה. יש בה משתלה, גן־ירק, כרמים וכורות. הדבר המפליא שבחוה זו הוא שהתלמידים בני משפחות האכרים נשלחים לבתיהם בתקופת הקציר והזריעה בכדי לעזור להוריהם בעבודתם. שטח ביה"ס של מינסק שנוסד בשנת 1910 — עולה ל110 הקטרים. חלק גדול מאלה זרוע שפון, שבלת־שועל, תפוחי־אדמה, תלתן, כרשינה וסלק. שאר האדמה נטועה עצי פרי, גן־ירק ומשתלה. גם בגדול הבהמות עוסקים בחוה זו. שתי החוות שבפולניה נוסדו ע"י אנשים פרטיים בסביבות וורשא. בחות צ׳נסטניב היותר רחבה שבשתיהן, יש זריעות שונות כמו בחוות הגדולות, וחות צנסטוכובה, שהיא הקטנה שבכל ארבעתן היא בי"ס לגננות וזורעים: בה פרות ופרחים. בסוף שנת 1912 היו בארבע החוות הללו 158 תלמיד. מיום היסדן יצאו מהם 123 פועלים חקלאיים שהיו מוצאים עבודה באמריקה ובארגנטינה -- בשלא היו מצליחים למצא אותה בארצם. בתי־הספר האלה מראים בעליל עד כמה נקל ליהודים להסתגל לחקלאות בשאין חקי המדינה מעמידים מעצורים כ"כ קשים על דרכם. לדאבון לב, אין היהודים רואים באפק שמיהם המעוננים. שום זיק של אור, שום ניצוץ של תקוה. חקי עמל ואון מכבידים את אכפם עליהם וממררים את חייהם. התמיכה השנתית בסכום עשרת אלפים רובלים שהממשלה נותנת לכלכלת חות נוב׳ופולטב׳קה -- היא בנגוד גמור למשטר ההגבלות השורר נגד היהודים החקלאים.

תשומת־לב מיוחדת נתנה גם להמוני היהודים שאינם יכולים לשבת על ספסלי בתי־הספר מפני שנותיהם והם מוכרחים לעסוק בתעשיה או בחקלאות ואפילו במסחר בכדי להביא טרף לביתם. שעורי־ערב ובתי־מלאכה לדוגמה נוסדו באילו ערים חשובות. בשעורי הערב מלמדים לאומנים את השפה הרוסית, את ראשית יסודות החשבון, ציור ואפילו גם גיאומטריה. בבתי־המלאכה למופת אלה גומרים את חק למודיהם תחת הנהלת מורים חרוצים כל האומנים שהכנתם הטכנית איננה מספיקה. וילנה יכולה להראות לנו מה אפשר לעשות להטבת הלמוד שאחרי בית־הספר: „לצד בית הספר — אומר מפקח אחד של היק"א שבקר

בזיטומיר נפל בשנת 1884, וביה"ס באודיסה שנסגר לזמן מה, נפתח שוב והצליח, לא רק להתקיים אלא גם להתפתח בהדרגה. שם מלמדים את מלאכת המסגרות, יצירת תבניות ויציקה. בתי־המלאכה האלה הם חשובים מאד, החמרים שבהם התרבו והלמוד השתכלל. חושבים לפתח גם סניף של אלקטרו־טכניקים בכדי להשלים את כל המלאכות שבהן עסקו; בשנת 1912—319 חניכים וביניהם לא פחות מ 261 מסגרים. בשנה ההיא היה יכול ביה"ס לעשות עבודות בסכום 34.294 רובלים. הפועלים היוצאים מביה"ס למלאכה זה מוצאים על נקלה עבודות שבהן משתכרים יפה יפה. אין ליהודי רוסיה בי"ס למלאכה יותר חשוב מזה.

ביה"ס באודיסה שמש דוגמה ליצירות ממין זה. המסגרות, המכונות והנגרות, הן המלאכות העקריות של שאר המוסדים, והחשמל נכנס קמעא קמעא לתכנית הלמוד.

אחרי יסוד ה„טרוד", יסדה עדת היהודים בוורשא, בשנת 1879, בי"ס למלאכה, ועדת מינסק יסדה גם היא בשנה ההיא בי"ס אחר. בשנת 1880, נוסד בפטרסבורג ועד זמני לשם יסוד חברה שתאמץ ותחזק את העבודה התעשיתית והחקלאית. אח"כ התחילו בתי־ספר להוסד אחד אחרי השני: בשנת 1880 — באליזבטגראד; בשנת 1881 — בחרסון; בשנת 1887 — בדווינסק. בוילנה היה בי"ס קים משנת 1891 ושתי פעמים, בשנת 1904 ובשנת 1908, הובאו בו תקונים. בשנת 1912 היו בו 106 תלמיד, מהם 67 מסגרים, 14 נגרים, 16 עובדים בחשמל, 16 חטבים בעץ. בשנת 1893, הוסיפה חברת העזרה לעבודה בוורשא על בי"ס העדה, בי"ס חדש שבו מלמדים מסגרות, פתוח, יציקה ונגרות. בדצמבר שנת 1912 היו בבי"ס זה 108 תלמיד. מוסדות כאלה הלכו הלוך והתרבה: בלודז — בשנת 1894; בקרמנצוג — בשנת 1895; בבריסק, בצנסטוצובה, בפינסק — בשנת 1899; בגרודנו, בשנת 1912; במוהילוב בשנת 1903. בביאליסטוק קים עוד משנת 1905 בית־ספר שבו מלמדים ציור ואריגה. לצד 43 מסגרים היו בו בסוף שנת 1912 — 59 אורגים המוצאים על נקלה עבודה בכל בתי החרשת שבפלך בגמרם את חק למודיהם. באותה שנה גופא נוסד ביה"ס בצסאנוביץ. ביה"ס בריגא נוסד בשנת 1906, ו 121 התלמידים שבו, מחולקים בבתי־המלאכה למסגרות, לנגרות ולחשמל.

בבתי הספר האלה משימים לב גם להשכלה כמו למלאכה. התלמידים המתקבלים בהם בתעודת בי"ס עירוני, לומדים חמש שעות ביום מלאכה, ושלש שעות לומדים, חוץ מעברית, גם את השפה הרוסית, גיאוגרפיה, היסטוריה, חשבון, טיכנולוגיה, ציור וכתב־יפה. כל בתי־הספר האלה מתקימים מנדבות מקומיות, מחלק מהכנסות הגבילה, מתמיכות מהאגודות המקומיות ומחבריהן, מהכנסות חניגות ומתמיכה מחברה לחזוק המלאכה והחקלאות. שכר הלמוד ורוח העבודות, מכניסים ג"כ סכומים מעטים. לאחדים יש הכנסות מעזבונות ומתרומות. כל התמיכות הללו מכניסות לבתי הספר האלה 142.316 רובלים שהוא סכום פעוט ביחס להוצאות הרבות. בשנת 1912 נתנה היק"א 107,050 רובלים.

במשך התקופה שבין שנות 1899 עד 1912, יצאו מבתי־הספר למלאכה האלה 2,247 פועלים, מהם 1.691 מתעסקים במלאכות שלמדו. בשנת 1913, היו בכל בתי־הספר למלאכה 1.652 תלמיד, מתחלקים באפן כזה: 1219 מסגרים־מכונים, 131 עובדים בחשמל, 126 נגרים, 120 אורגים, 22 יוצקים, 18 מפתחים, 16 חטבים בעץ. מספר החניכים הזה איננו כלל בהתאמה עם חשיבות מספרם הכללי של היהודים; אולם, אין זו אלא התחלה של מפעל שהיה זקוק ביסודו להתאמצות יוצאת מן הכלל בתוך מלחמה והתאבקות על קיומו ואיבה־גלויה מצד הממשלה.

הגנבת מיהודי רוסיה? לא ולא, משום שהיה צריך לא רק להפוך את כל ה ח ד ר י ם לבתי־ספר אמתיים בשביל ארבע מאות אלף התלמידים שהם בגיל בית־ספר, אלא נחוץ היה ליצור בתי ספר בשביל תלמידים שאינם מתחנכים כלל בשום מוסד־חנוך ושמספרם עולה כנראה על מספר התלמידים המתחנכים בחדרים. זוהי שאלה ששום חברה שבעולם, ולו תהיה אדירה שבאדירות, לא תוכל לפתרה. אם נביא בחשבון ש ה ח ד ר י ם עולים לעדות היהודיות בשבעה מיליונים וחצי רובלים — אפשר להבין בכמה מיליונים צריכים לעלות בתי ספר למתחילים שצריך לשכללם או ליסדם מחדש. חברת מפיצי השכלה החליטה, באספות שנקראו בפטרסבורג בימי כ״א עד כ״ה דצמבר 1912, יחד עם כל הצירים שבאו מערי־הפלך, להתחיל בהבאת תקונים בחדרים ובחקירה ודרישה בענין זה. זה היה תפקיד גדול ויפה שהטילה החברה על עצמה; אולם, היכול תוכל להצליח בו? חנוך בני הנעורים צריך להיות דאגתה הראשונה של ממשלה נאורה; במדינות המאוחדות, למשל, יש לכל קבוץ בן מספר ידוע של משפחות — הזוכות לדרש בית־ספר, והחק מכריח את העיריה למלא את דרישת הקבוץ הזה. ברוסיה — החלק היותר גדול של האזרחים האורטודוקסים משולל החנוך הוא ולפי שעה אין ליהודים לקוות מאומה מהממשלה, ועל עצמם, רק על עצמם, צריכים הם להשליך את יהבם בנוגע לחנוך בניהם והשכלתם. הם מעריכים היטב את ערך החנוך ומקדישים את כל אמצעיהם לכך ובהתאמצות עצומה הם מצליחים קמעא קמעא ליסד מוסדות־חנוך חדשים חשובים בשנת 1908, נוסדה בפולניה חברה בשם „דעת" שמטרתה היתה דומה למטרת חברת מפיצי השכלה בפטרסבורג. מתמיכות שונות הצליחה חברה זו לאסף תקציב של 37,258 רובלים שנותן לה את היכלת לתמך בתשעה בתי־ספר בוורשא ובלובלין, ובשלשה בראדום. יש בבתי־הספר האלה 1,698 תלמיד. המספר הזה הוא מצער מאד לעמת 1,372,698 נפש היהודים אשר שם. החנוך הדתי חסר ל 140,995 ילדים.

למוד המלאכה התפתח ברוסיה כמו בפולניה הרבה יותר מהחנוך למתחילים. והסבה היא משום שלחברת היק״א יש הרשות לפתח את למוד המלאכה. אין זאת אומרת שהממשלה הרוסית תומכת בלמוד זה אלא סוברת היא שהמלאכה מכינה את היהודי להגירה, וזוהי מטרתה. הממשלה הרוצה כידוע להפטר מהיהודים, סוברת כי, כשיש בידם מכשיר עבודה כהחקלאות והתעשיה — יחליטו על נקלה לצאת מרוסיה ולהשתקע בארצות אחרות. הלמוד התעשיתי הוא אחד מתפקידיה העקריים של היק״א ברוסיה. מטרתה לא היתה לזרז את היהודים הרוסים למלאכה אלא ללמדה להם היטב, ולפיכך היו אחינו ברוסיה זקוקים לבתי־ספר תעשיתיים וחקלאיים. זוהי הסבה שהניעה את הברון די הירש לעבד את תכניתו הגדולה שלא הצליחה מפני שרירות לבה של הממשלה. היק״א היתה צריכה להוציא לפעל מה שלא הרשה לברון די הירש לעשות. תפקידה של הראשונה הוקל מאד ע״י נטיותיהם הטובות של יהודי רוסיה עצמם. בין כל אלה היה אפשר למצא 35 למאה בעלי מלאכה, בפלכים אחדים, וביחוד בפלכי מינסק, וילנה, ושורידה היה מספר בעלי המלאכה היהודים 40 אחוז, ובפלך גרודנו — 47 אחוז. אולם מה אומללים היו אומנים אלה! הם עסקו במלאכות באלו מבלי שתהיה להם שום הכנה טכנית מקדמת לכך. הם למדו בבתי־מלאכה שעמדו תחת הנהלת בעלים רגילים לשטות נושנות שלא נתנו להם להתחרות עם פועלים מחונכים עפ״י שטות חדישות. החניכים היו איפוא אמללים כבעלים שאצלם למדו.

בשנת 1862 נוסד בזיטומיר ביה״ס התעשיתי הראשון. שתי שנים אח״כ, יסדה חברה אחת באודיסה, בית־ספר שחשיבותו היתה צריכה להיות גדולה מאד, הוא בי״ס „טרוד" (העבודה). אולם, שרירות־לב הממשלה עמדה לשטן על דרך שני המוסדות האלה. ביה״ס

אשר מעבר לים, מוסדות כאלה שמטרתם תהיה להרים את מצב היהודים המוסרי והכלכלי, ליצור וליסד בתי־ספר, בתי־מלאכה, קפות מלוה וכו׳. האגודה תשתדל גם לקנות ולנצל קרקעות מקדשות לישוב יהודי, ליסד מושבות במדינות אשר מעבר לים, לסלל בהן מסלות, לבנות נמלים, בנינים צבוריים, בתי־חרשת, ולפתח עסקים מסחריים ותעשיתיים וכו׳. להלן נראה איך הגשימה האגודה את התכנית הזאת בימי חיי המיסד.

הברון די הירש והועדה, לא שכחו אף רגע כי צריך להמשיך ברוסיה גופא, ולמרות כל המעצורים והמכשולים שהעמידו על דרכם, את מפעל המלאכה שעלה במחשבתו. השכלת בני־הנעורים היהודים היתה הדרך היחידה להשותם ולהכינם להגירה.

ביום 24 ינואר שנת 1890, כתבה האלינס לברון די הירש לאמר: "איננו מוכנים להציע לפניך הצעות מידיות לשם אמון המלאכה ברוסיה גופא כי אנו ממתינים ומאספים את כל החמר הנחוץ לכך; אולם, הועדה משׁכנעת ובטוחה, כי האמצעי המיוחד והבטוח לעבוד לטובת ההגירה, או בכלל לטובת הרמת מצב היהודים הרוסים הוא, ללמד ברצינות מלאכות לבני הנערים היהודים. לתכלית זו צריך להתחיל בהקצבת תמיכות, לפתח את בתי־הספר למלאכה היהודים הקימים כיום, לשאף לשלח לבתי־הספר האלה מנצחים על המלאכה ומורים שלמדו במערב, ולהכין אחרים בשביל העתיד, בהביאנו למדינותינו מספר ידוע של צעירים רוסים (יהודים) שאנו נחנכם ונגדלם לתכלית זו. הועדה רוצה להציע לפניך לחנך בחקלאות מספר צעירים יהודים רוסים פחות או יותר גדול, ובהיות שאי־אפשר לעשות את הדבר הזה ברוסיה, סוברת הועדה כי אפשר יהיה להטיל את התפקיד הזה על ביה״ס החקלאי ביפו".

וזהו רק מקצה ממה שהיק״א היתה צריכה לעשות; עבודתה בעתיד היתה צריכה להתפתח התפתחות עצומה, כמו שנראה להלן.

לרגלי התנגדות ממשלת המקום לכל הדברים האלה, לא היתה היק״א יכולה להכניס בחוג עבודתה גם את ענין השכלת בני־הנעורים; אולם דבר זה היה נכנס בחוג עבודתה של חברת מפיצי השכלה; החברה הזאת מלאה את תפקידה זה בגבולות האפשריות שנתנו לה בהתאם לאמצעים שהיו בידה. החברה הקדישה את חלק הכנסותיה היותר גדול לתמיכת צעירי היהודים שהיו מתכוננים או משתלמים בבתי־הספר התיכונים והעליונים. אולם, בימי ממשלת הקסר אלכסנדר השלישי, כששערי בתי־הספר ננעלו בהדרגה בפני היהודים, נעשתה השכלת בני־הנעורים אחת ממטרותיה העקריות של חברת מפיצי השכלה. הודות להתפתחות מקורותיה בין מתרומות החבריה ובין מתמיכות כלליות הצליחה ליצור בתי־ספר חשובים חדשים, 27 בתי״ס לבנים, 11 לבנות, 12 בתי״ס מעורבים, ולפתח 50 בתי״ס קימים, 25 בתי״ס לבנים, 18 לבנות, 8 בתי״ס מעורבים, ולתמוך ב 70 בתי־ספר אחרים.

תכנית בתי־הספר היתה רחבה ומרובת־גונים. חוץ מהרבה למודים הנכללים בתכנית בתי־הספר למתחילים, מלמדים בבתי־הספר של החברה גם את השפה הרוסית, והשפה העברית תופשת מקום רחב בתכנית הכללית. ההיגיינה, ההתעמלות ושעורי־ההסתכלות גם הם אינם חסרים מהתכנית. החברה הצליחה כבה, משנת 1900, לתת השכלה ל ע ש ר ת א ל פ י ם תלמיד בערך. בשנת 1907, יסדה בגרודנו שעורים להכנת מורים לבתי־הספר למתחילים, ספריות עממיות באילו ערים ומלאה את מקום בתי־הספר בוילנה ובזיטומיר שנסגרו. משנת 1910 ואילך התחילה להוציא לאור קבץ פדגוגי. עד כמה היתה התאמצות החברה חשובה, בכ״ז עוד היתה רחוקה מאד מפתור את שאלת החנוך הכללי של כל ילדי היהודים ברוסיה. כלום אפשר היה לפתר את השאלה הזאת אפילו אם היו מקדישים לבתי־הספר את כל המס

זאת, לבוא לידי איזו תוצאה שהיא, היה מוכן ומזומן לותר הרבה ותורים, אך לא על הכל. „חשבתי — כתב אז לוזיר — שכל בתי הספר שיוסדו מקרן תרומתי יהיו שוים, בכל המובנים, שויון־גמיר לשאר בתי־הספר הממשלתיים מאותה מדרגה הקיימים ברוסיה; זהו הרעיון־המדריך שהביאני לידי כך. מטרתי היתה להרס את כל המחיצות והסיגים המבדילים ברוסיה בין היהודים ובין שאר האומה, ולהפוך את בני־עמי לאזרחים צנועים טובים, חקלאים ובעלי מלאכה. מובן מאליו שהתנאי העקרי להגשמת המטרה הזאת צריך להיות זה שבתי הספר שבהם יתחנכו ילדי היהודים, לא יעמדו מחוץ לזכיות הכלליות אלא יהנו מכל הזכיות שמהן נהנים כל המוסדות הדומים להם בממלכה כשם שהם נושאים בעל כל החובות. בהדגישך על התנאי הזה שבתי־הספר החדשים אשר אני אומר ליסד ברוסיה, צריכים להיות מחוץ לשטתם הכללית של מוסדות החנוך שבממלכה, ושהמורים ותלמידיהם לא יהיו נכנעים לכל החובות ולא יהנו מכל הזכיות כשאר חבריהם שבמוסדות החנוך הממשלתיים — הוד מעלתו מסביר לי שהממשלה הקסרית אינה מביטה בעין טובה על שויון זה שאינו אפשרי בעת. הנה מדוע אני נמצא, לצערי הגדול, בהכרח הקשה להזניח לע"ע את השקפתי שאין רוח הממשלה הקסרית נוחה מהן.

הממשלה בכרה את בטול המפעל על נתינת שויון־זכיות ליהודים.

בינתים, הוסיף הברון די הירש להתענין במוסדות שעלו במחשבתו ליסד בגליציה ובאמריקה. יחד עם ועדת האליגס בא הברון בדברים עם ועדה ועם ניו־יורק. ההסכמה עם האחרונה לא היתה קלה, והענין לא נגמר אלא בסוף שנת 1990. הברון די הירש מסר 12 מליון פרנק לועד שנמנה בניו־יורק לבא לעזרת המהגרים הרוסים והרומינים. המפעלים בניו־יורק ובגליציה היו פחות חשובים מאלה שעליהם חלם הברון. אחרי בואו לידי הכרה שאין ביכלתו לעשות מאומה ברוסיה אפילו לשפר מעמד היהודים החברתי — ראה שענין־ההצלה היהודי הוא ההגירה. היא רצה לאמץ את התנועה הזאת בהקדישו לה את הקרן שהפריש לטובת בתי־הספר ברוסיה. חשב חשב למסר את המפעל החדש הזה לאליגס או לועד העדה בפריז. אולם, בהיות החקים הצרפתים בלתי מתאימים לכך, הפנה את מבטו לאנגליה בהביעו את דעתו שהועדה הפריזית תעבר בעת הצרך לונדונה.

בחדש ספטמבר שנת 1887 כתב הברון די הירש לאיזידור לב, שאליו היה מגלה את כל הצעותיו ומחשבותיו, לאמר: „אחרי אי־הצלחת מפעלי ברוסיה, רצוני ליצור מיד מפעל אחר; מסכים אתה בטח לכך יחד עם שאר חברי העדה. אינני צריך לזרז אותך להגשמת תכניתי". שום דבר מחלט לא נעשה בכ"ז בשנה ההיא והצעת הישוב באמריקה הדרומית נוצרה רק במשך שנת 1889.

חברת הישוב היהודי (יק"א) *) נוצרה בשנת 1889, והברון די הירש יסדה ויכוננה על יסודות החק האנגלי, בחלוקת הקרן ל 20,000 מניות. עשר מניות מאלו הפריש הברון מהסך־הכולל כבדי שתהיה לו היכלת לרכז סביבו את האנשים הנחוצים להנהלת מוסדותיו. היא חלק את שאר החלקים בין חברת כל ישראל חברים, אגודת אחים, חברה אחרת שנתחברה לאליגס, ושלש עדות יהודיות ארפיות: ברוקסיל, פרנקפורט וברלין. מטרת האגודה היא זאת: „לעזר ולאמץ את יציאת היהודים מהמדינות שבהן הם סובלים בגלל החקים המעיקים וההגבלות שהוחקו נגדם, ובדרך כלל, ליסד ולכלכל לשיבתם, בארפה ובמדינות

---

*) יק"א, ר"ת: Jewish Colonization Association

וזיר השכלת העם, דליאנוף, כתב ביום 26/13 נובמבר 1887, למר שמואל פוליאקוף שהגיש לו את ההצעה, כי „הוד מלכותו הקסר, אחרי חקירה רבה בכל המסמכים והתעודות שהגשו לו, הואיל לפקד שיקבלו את מתנת הברון די הירש לשם יסוד בתי־ספר לילדי היהודים ושכלולם, ולהודות לנדיב על תרומותיו העצומות שלא היו לפניו משלן". יחד עם הקבלה המהוללה הזאת, הוסיף הוזיר: „הוד מלכותו הואיל למלא את ידי להתנהג עפ"י הדרך הרגילה בענינים כאלה בכדי לגשם בפעל כל מה שנוגע לשמוש בכספי התרומה"; שב אמר עוד, כי בכסף התרומה הזאת ישתמשו „בהתאם לעקרוניהם הכלליים של התנאים המבוארים בהצעת התקנות של הברון די הירש". אולם, כשענין המוסד של הברון הגיש לפני מועצת הוזירים, התנגד לו בכל תקף התובע הכללי של הסינוד הקדוש, פוביידונוצף שהשפעתו היתה גדולה מאד על הצר.

אפס, דחית ההצעה לא נעשתה במהרה, הועדה הזמנית שהיתה נושאת ונותנת בפטרסבורג עם הממשלה, העירה הערות אחדות ישנה תמימה עברה מבלי שום תוצאות ממשיות. אחד מחבריה המצוינים ביותר של האליגנס, ליאונס להמאן, הסכים לכתת את רגליו פטרסבורגה בכדי לגמר את הענין ויחד אתו נסע גם המרקיז דאבזאק ששערי החוגים הרשמיים בפטרסבורג היו פתוחים לפני הודות ליחסיו המצוינים אתם. דליאנוף, וזיר השכלת העם קבל אמנם את מר להמאן בסבר פנים ויראה את נטיתו הטובה כלפי הברון די הירש, אולם הוא עורר הערות אחרות, אחת בנוגע להפקדת כסף הברון מחוץ לרוסיה, והשנית בנוגע לביאת־כח הממשלה בועד פטרסבורג, שבו היו צריכים להיות, כידוע, שני פקידי־ממשלה נגד עשרה באי־כח מצד הברון. פוביידונוצף גם הוא קבל „קבלה נעימה מאד" את באי־כח הברון די הירש. אולם, רגעים אחדים של שיחה „הספיקו – כותב מר להמאן לשכנעני כי נטיותיו כלפי אחינו הם רחוקים מאד מהיות טובים".

שליחי הברון די הירש יכלו כבר להרגיש מראש את אבני־הנגף העומדות על דרכם. המעצורים האלה נתגלו באספה ראשונה רשמית שנקראה במשרד הוזיר ושבה השתתפו סגן מזכיר הממלכה הנסיך וולקונסקי, גיורג'בסקי, נשיא מועצת השכלת העם ומנהל מזכירות הממלכה אנישקוף. גם המרקיז דאבזאק ופוליאקוף היו נוכחים שם. הוזיר הביע שוב את רגשותיו היותר נעימים כמו גיורג'בסקי „אולם הנסיך וולקונסקי ומר אנישקוף אינם נוטים אהדה למפעלכם". באי־כח הממשלה היו איפוא מחלקים בדעותיהם אך בדבר אחד היו מסכימים כלם: להעמיד מעצורים ואבני־מכשול פחות או יותר חמורים בנוגע לתקנות. התחילו להתוכח על נקודות־יסודיות. הברון די הירש סבר שהממשלה שהתקשרה בהבטחתה שהבטיחה לפני שנה לטובת יסוד המוסד, לא תפר את דבורה והבטחתה תתגשם בפעל עפ"י התנאים שהוצעו בשעת ההצעה. אולם, הדבר לא היה כך.

ומה גדלה פליאת הברון בראותו כי במועצת שליחיו, הוא, עם הועדה הוזירית, העמידה האחרונה על סדר היום „תנאים אחרים שונים לגמרי מהעקרונים שהונחו בתור יסוד למהלך המפעל." הועדה יצתה: להכריח את המיסד שישקיע את כל קרן המפעל בניירות־ערך רוסיים; לשלל ממנו זכות דעה מכרעת בנוגע לשמוש בהכנסות הקרן אם השמוש לא יהיה בהתאמה עם דעת המיסד: להגביל את הזכות הזאת לכל היותר למיסד עצמו ולא ליורשיו; לתת לכל אחד ואחד מבאי־כח הממשלה שבועדה המנהלת בפטרסבורג, את הזכות המכרעת בכל החלטות הועדה. זו היתה, במלים ברורות, נתינת כח שלטון בלתי־מגבל לממשלה, ומסירת כל עניני ההנהלה לה, לכל הפחות אחרי מות המיסד. הועדה בפריז מצאה כי סכנה זו היא די גדולה, שכדאי להקריב עליה את כל המפעל עצמו. הברון די הירש שרצה, בכל

עם האליאנס עבד את תכנית עבודתו, ועם ועדה *) שנבחרה מקרב הועד המרכזי, הכין הצעה ליסוד בתי ספר למתחילים ובתי ספר למלאכה. היהודים ברוסיה היו נרדפים ומעֻנים באכזריות־חמה. אולם, הברון די הירש סבר שאלכסנדר השלישי מתנגד לרדיפות אלו ולכן חשב שקץ יבוא להן אם יְיֻסד מוסד מועיל שיעמד תחת פטרנות הקסר. זו היתה תקות הברון די הירש אעפ״י שחבריו לא היו תמימי־דעים אתו בזה. הוא דמה שמעמדו האישי, הוא, ששמו הטוב בתור רכושני גדול, תמיכתם החשיבה של אנשים גדולים באנגליה, חשיבותו הגדולה של המוסד עצמו והתועלת הרבה שחלק גדול מהתושבים הרוסים יפיקו ממנו — כל זה ישפיע על הקסר שיתן את ידו למוסד. הצעתו לממשלה הרוסית היתה שהיא יקדיש 50 מליון פרנק ליצירתם ולשכלולם של בתי־ספר למתחילים, למלאכה ולחקלאות לילדי היהודים ברוסיה, ולמוסדות אחרים שמטרתם דומה לזה. עפ״י הצעה זו היה צריך להקציב תמיכות לכל בתי־הספר למתחילים, למלאכה ולחקלאות הקימים מכבר, וליסד בתי־ספר אחרים חדשים לאמנות ולמלאכות כדוגמת בתי ספר ריאליים ועפ״י תכניתם, ואליהם יספחו בתי־מלאכה לעבודת יד ומושבות חקלאיות; היה צריך גם להכין מורים לבתי־הספר למתחילים למלאכה ולחקלאות בין ע״י יסוד בתי מדרש למורים, בין ע״י תמיכות בכסף למוסדות דומים לזה, בין ע״י הכנסת תלמידים לבעלי מלאכה, בין ע״י עזרה לפועלים יהודים בתעשיה ובחקלאות ובין ע״י עזרה למען יתישבו בקרקע או יעסקו בתעשיה. בקצרה: הברון די הירש הציע לעשות לטובת חנוך בני הנעורים היהודים מה שהממשלה עשתה או הציעה לעשות לטובת חנוך בני הנעורים האורטודוקסים.

הועדה עבדה בתשומת־לב מרובה את התקנות ולא הזניחה שום פרט נחוץ שבכחו להגן על קרן המוסד למען לא תוצאנה הכנסותיו, כמו מס־הבשר למשל המוטל אך ורק על היהודים — למפעלים ומוסדות שקרן זו לא נועדה בשבילם. הקרן היתה צריכה להיות מפקדת בפריז במוסד־ממוני גדול, והכנסותיה תמסרנה, עפ״י פקודת המיסד או יורשיו, לרשות ועדה־מתמדת שתהא עומדת תחת השגחת זורת השכלת העם ברוסיה ומרכבת משנים עשר חבר. עשרה מאלה צריכים להיות יהודים, נבחרים ע״י המיסד, ושנים האחרים יבחרו ע״י הזורה. הועדה נזהרה עוד בדבר אחר: עפ״י תקנות המוסד היתה רשות למיסד או ליורשיו שלא למסר את כספי התרומה הזאת אם יוצאו לדברים בלתי־רצויים ואם ימשך מצב כזה יותר משנתים, היו יכולים המיסד או יורשיו, להעביר את כספי הקרן או הרבית למטרה אחרת.

הרעיון־היסודי והמטרה־העקרית של המפעל היו, שליהודים בצאתם מביה״ס ובמשך כל ימי חייהם, תהיינה כל אותן הזכיות שישנן לשאר הרוסים. כל מורי המוסדים החדשים ותלמידיהם הממלאים את כל החובות שממלאים המורים והתלמידים הרוסים שבבתי־הספר הממשלתיים מאותה מדרגה — יהנו גם מכל הזכיות שמהן נהנים הרוסים וביחוד במה שנוגע לזמן עבודת הצבא. התמוגות כזו היתה צעד מחלט לקראת שחרורם הכללי של היהודים. אולם, כאן היה מונח המכשול, שלא נראה אמנם מיד. קשה מאד היה לממשלה להודות שהיא מתנגדת להשכלת היהודים בשעה שאחרים נותנים את ההוצאות הנחוצות להשכלתם ולחנוכם. כלום לא הממשלה היא היא שהריעה והתריעה תמיד כי היהודים הם הם מתנגדי הקדמה ואויביה?

בתחלה הראתה הממשלה פנים כאלו היא מקבלת ברצון את ענין יסוד המוסד החדש

---

*) ועדה זו היתה מרכבת מהאדונים ש. גולדשמיט; ל. להמאן; ש. ריינאך; ג. מאיר; מ. ארלנגר; נ. לֶוֶן; אברהם סִי; איזידור לֶב.

רוסיה: בהשפעתה של תנועה זו יסדו, ראשי היהודים בפטרסבורג האדונים יוסף גינזבורג, אברהם ברודסקי ויחזקאל רוזנברג, בשנת 1863, את חברת מפיצי השכלה.

הסעיף הראשון של תקנות חברה זו הגדיר את תכניתה: מטרת החברה היא להפיץ את ההשכלה בקרב היהודים תושבי רוסיה, לאמץ את הספרות ולתמך בבני־הנעורים אשר בבתי הספר. הכנסות החברה היו רק מתרומות שנתיות של החברים, ונדבות פרטיות ומהכנסות ספריה יחוברותיה. כל היהודים קבלו את דבר יסוד החברה ברצון גדול. מספר ידוע של פקידים גבוהים בממשלה, וסופרים מפורסמים נתנו את ידם לה והעתונות קדמה את יסודה בברכה. הממשלה אשרה את תקנות החברה ביום השני לאוקטובר שנת 1863 והועד המנהל הראשון נבחר בי"ז דצמבר 1863. הנשיא היה יוסף גינזבורג, וסגנים: בנו הוראס גינזבורג והרב נויסן. שלשה אנשים ממשפחת גינזבורג היו נשיאי הועד אחד אחרי השני, הראשון, יוסף גינזבורג, המיסד; אחריו, בנו הוראס, ואחרי מות הוראס, בנו דוד.

במשך התקופה הראשונה ליסודה, עשתה החברה מה שיכלה לעשות לפי מקורותיה המצומצמים לטובת שפור החנוך למתחילים: היא פרסמה ספרים מועילים לילדים, ספרים ללמיד השפה הרוסית, להפצת המדעים, ללמודי הדת, תרגום התורה לרוסית, קבץ משלי־מוסר של התלמוד והרבה ספרי היסטוריה וספרות עברית. היא הדפיסה על חשבונה, ספרים בעלי חשיבות כללית, כגון חמר לתולדות היהודים ברוסיה, קבצים מדעיים וספרותיים, תרגום תולדות היהודים של גרץ. היא תמכה בצעירים היהודים שהיו גומרים את בתי־המדרש למורים בוילנה ובזיטומיר למען יוכלו להכנס אל המכללות שבפטרסבורג, במוסקבה ובחרקוב. באפן כזה העמידה ,המון תלמידי־חכמים שהצטיינו בכל האמניות החפשיות, בתיר פרקלישים ועורכי־דין, רופאים ומומחים במדעים שונים באמנות, והכינה אותם למלא תפקיד מפיצי התרבות השכלית בהרבה מרכזים יהודים.

הרמוניה אמתית שררה בין פעולותיה של חברת מפיצי השכלה ובין המדיניות שעל פיה התנהל הקסר אלכסנדר השני ביחס ליהודים. במשך כל ימי מלכותו של קסר זה לא הפרעו פעולות החברה בדרך שהתותה לה, למרות ההתנגדות החשאית והממושכת שפגשה בקרב אויבי הקדמה המרובים שבין פקידי הממשלה. במות הקסר אלכסנדר, התגבירה הריאקציה המנצחת ושפכה את כל חצי זעמה על היהודים, בצירת פרעות של שנית 1881—1882 ופקודותיו של אגנטייב; היא רדפה את הילדים בבתי הספר ואת הצעירים בבתי־המדרש העליונים ותגרשם מהם. חברת מפיצי השכלה שלא יכלה אז לעשות מאומה להתפתחות ההשכלה הגבוהה, החליטה ליסד בתי־ספר למתחילים. אולם, אחרי חמש עשרה או עשרים שנות קיום, מעטו הכנסותיה מאד ולא יכלה ליסד אלא בתי־ספר אחדים בשעה שמספרם היה צריך להיות הרבה יותר גדול.

בשנת 1887 התחילה לאשרו יזמתו הנשגבה של הברון מוריץ די הירש. ע"י השתתפותו הפעילית בכל עבודות האליאנס, היה הברון עד־ראיה להתרוממותם ההדרגתית של היהודים במזרח ובאפריקה, התרוממות שבאה הודות לבתי־הספר. הברון די הירש הרגיש כמה טובה תוכל לצמח ליהודי רוסיה ממוסדות־חנוך כאלה אחרי שראה כבר בעיניו את הטובה שצמחה מהם ליהודי המזרח וצפון אפריקה. הוא לא רצה להסתפק רק ביהודי רוסיה אלא חפץ לצאת לישע אחיו אשר במדינות המאוחדות באמריקה שאליהן זרם המון מהגרים יהודים מרוסיה. ובדעתו שהוא די חוק למלאת תפקידים שונים שהיו כלם נכללים בתכנית האליאנס — החליט להטיל על שכמו את המשא הכבד הזה. ובמות עליו בנו יחידו בשנת 1887 גמר אמר בלבו לאמץ את אביוני עמו במקום משפחתו.

שלשה אחוזים בבתי־הספר של גלילות פטרסבורג ומוסקבה, עשרה אחוזים בגלילות מערב ריסיה, חמשה אחוזים מכל הגלילים האחרים. להקטין את מספר התלמידים לעשרה אחוזים בערי המערב שבהן עולה מספר היהודים משמנים עד תשעים למאה ממספר התושבים הכללי; להוריד לשלשה אחוזים בסן־פטרסבורג שבה מתרכזים מרבית בתי הספר העליונים — כלום, לא היתה כאן מטרה לעצור בעד התפתחותם השכלית של כל בני הנעורים החרוצים שיכולים להביא ע"י השכלתם, תועלת רבה למדינה מחוסרת כחות שכליים מספיקים? המטרה היתה להכות ולמגר את היהודים אפילו אם טובת הכלל תסבל מזה. וגם בזה לא הסתפקה רוסיה. מכת האחוזים פגעה גם בבתי־הספר המכינים ובכלל גם בכתות הנמוכות שבבתי־הספר התיכוניים שבהרבה מקומות מלאו הם את מקום בתי־הספר למתחילים. לפעמים, היו מפקחי החנוך משתדלים לתת לילדי האורטודוקסים את המקומות הפנויים, בכדי שיוכלו להתנגד נגוד־שטחי לכל דרישה הבאה מצד ילדי היהודים. באפן כזה לא נשארו לאחרונים אלא בתי־הספר שנוסדו בכונה תחלה בשבילם, אך לבם לא נמשך בכ"ז אליהם. בשנת 1910 היה מספר בתי הספר האלה 113 ובהם 13.000 תלמיד.

בכדי לתת לתלמידים חנוך כללי וללמדם גם את השפה הרוסית, היו העדות היהודיות צריכות להסתפק בהכנסותיהן הפרטיות שהיו מתמעטות תדיר ע"י נגישות אנשי־השלטון. לפעמים היו עדות אלו מקבלות תרומות ונדבות ומתנות מאגודות־חסד וביחוד מעזבונות. בשנת 1900 היו לעדות היהודיות 139 בתי ספר ובהם 19,803 תלמיד. מוסדות החנוך האלה לא היו מסתפקים ללמד את השפה העברית, לפי שטה חיה ושבעית ויותר מועילה מאשר בבתי־הספר העברים — אלא עוד היו נותנים לשאר ענפי התכנית חשיבות לא פחות גדולה. בשנה ההיא גופא, שנת 1900, היו חברות פרטיות תומכות ומכלכלות 398 בתי־ספר ובהם 17,604 תלמיד.

האמנם גדל מספר בתי הספר מני אז? עפ"י ספירה שנתפרסמה בעתון „ראסוויט" גליון 52 משנת 1913, יוצא כי 70,000 תלמיד היו מבקרים את בתי־הספר למתחילים של הממשלה, ו־90,000 תלמיד ב־910 בתי־הספר היהודים. אם נוסיף למספר זה גם את 25,000 התלמידים שהיו מבקרים את בתי־הספר התיכונים המכינים—אז יצא לנו ש־185,000 תלמידים יהודים מבקרים את בתי־הספר, מספר שהוא פעוט מאד לגבי מספר היהודים הכללי. אם נעריך ל־625,000 תלמיד, כלומר 10 למאה של התושבים היהודים, את מספר התלמידים שהם בגיל בתי־הספר, יצא לנו שיותר מ־440,000 תלמיד היו מתחנכים בחדר, חנוך שהוא אמנם יותר טוב מהחנוך הנתן בחדר שבערי המזרח, אך מצטמצם רק בלמודי השפה העברית. למוד השפה הרוסית היה אסור.

באילו אמצעים נסו היהודים להלחם נגד מצב־דברים כזה? בכדי לראות את התאמציותיהם צריך לעלות עד ימי אלכסנדר השני שהיה מלך טוב ומטיב ליהודים והתיחס באהדה ללמוד המלאכה שפתחה לפני הפועלים היהודים את שערי המדינה הרוסית. ידוע הוא שהחנוך למתחילים הוא ההקדמה ללמוד המלאכה. אך רק הממשלה היתה יכולה להתחיל בזה. האליאנס היתה מציעה לממשלה של הימים ההם הרבה הצעות טובות ליהודים אך כשהיו באים לגשם בפעל את ענין יסוד בתי־ספר, כלום לא היה צריך לירוא מחלופים במדיניות? כי לא לזמן רב נשארו שערי רוסיה פתוחים לפני האליאנס וחברה זו נאסרה בכל המדינה הרוסית. ואפילו אלו לא היתה אסורה, לא היה אפשר לה למצא את המקורות הנחוצים להשכלת המוני היהודים. לאשרנו, חדרה תנועת התחיה שנפוצה בכל רחבי הגולה גם למדינות

פרק תשיעי

ההשכלה ברוסיה

ההשכלה ברוסיה במאה הי״ט וביחוד השכלת היהודים. — נטיותיו הטובות של אלכסנדר השני. — האגודה להפצת ההשכלה בין בני הנעורים. — הריאקציה של שנת 1881 ותוצאותיה. — תכניתו הגדולה של הברון די הירש; משא ומתן; מעצורים; התבוסה האחרונה. — מפעלי החנוך של היק״א. — חשיבותם, תוצאותיהם.

שערי בתי־הספר הצבוריים ברוסיה נשארו זמן רב פתוחים לפני בני היהודים. בשום מדינה גדולה בארפה לא היתה ההשכלה כ״כ נחוצה כמו ברוסיה. לא היו בתי ספר אפילו לבני האורטודוקסים. מתקציב הממשלה, היו נותנים רק סכום פעוט למוסדות החנוך והחלק המקדש להשכלת העם אינו עובר כעת ליותר מסכום 136 מליון רובלים. על אלף חולים מוצאים היום 617 איש שאינם יודעים קרוא וכתב. ולא תמיד היתה הממשלה מתנגדת להשכלת ילדי היהודים. בשנת 1804, הרשה אלכסנדר הראשון ליסד בתי ספר מיוחדים ליהודים. בשנת 1844 פתחה הממשלה, בתחום המושב של היהודים, בתי־ספר ממשלתיים בני כתות ראשונות ושניות, ובשתי ערים, בוילנה ובז׳יטומיר, יסדה גם שני בתי־מדרש לרבנים בכדי לחנך בהם רבנים ומורים. תקציב הממשלה לא עזר במאומה לבתי־הספר האלה, למרות המסים שהיהודים משלמים כשאר הרוסים. היהודים שלמו לתקציב בתי־הספר מסים מיוחדים כגון מס־ ההארה, שהיה נגבה ע״י העיר והיא היתה לוקחת חלק ממנו לעניני העיריה.

היהודים לא היו בכל זאת מתיחסים באמון לבתי הספר שהממשלה יסדה עבורם; הם היו רחוקים מהם ויפקפקו אם לשלוח את בניהם אליהם, או לא. והחשד זה היה די טבעי. ניקולאי הראשון שהיה אמנם מתפאר כי את טובת היהודים הוא דורש וייסד בשבילם מושבות חקלאיות שהם המקומות היחידים שבהם הרשה ליהודים לעסוק בחקלאות — לא היה מתנגד שילדי היהודים יתחנכו בבתי־הספר הממשלתיים. אולם, מטרתו היתה שהיהודים יתבוללו ברוסים, והתבוללות זו היתה צריכה, לפי דעתו, לבוא בצורת המרת הדתם בדת האורטודוקסית. את הילדים היו חוטפים בכח מבין זרועות משפחותיהם ומטבלים אותם בעל כרחם. בזמן יותר מאוחר, בשנת 1873, כשהובאו תקונים בבתי הספר היהודים השאירו למדרגה האחרונה את למודי הדת. במחוזות אחרים של תחום המשב וביחוד בצפונית־מערבית — נמחק כליל למודי הדת מתכנית הלמודים בבתי־הספר. אין כל פלא איפוא אם היהודים הרוסים עצמם התיחסו ובצדק בחשד לבתי־הספר שלהם.

נשארו איפוא רק בתי־הספר העממיים ששעריהם היו פתוחים לכל הרוסים. אולם הגיע זמן שגם מהם הוצאו ילדי היהודים באפן חקי: זה היה בימי הפרעות בשנת 1882 בשנה ההיא נתפרסם חק אחוזים לתלמידים היהודים בבתי הספר התיכוניים והעליונים.

קאוס; — „שיורים מדעיים" [1]) מאת דרמששטר; — „הפילוסופים היונים בתנ"ך" [2]) ועוד ועוד מאת פרידלנדר; — „חקירות תנכיות" [3]) — מאת יוסף הלוי; — „כל כתבי יוסיפוס פלאביוס" מתרגמים לצרפתית תחת הנהלת שיהודור ריינק; — „תולדות יהודי פריז בימי המהפכה" [4]) — מאת ליאון כהן; — „ספרות העניים בתנ"ך" [5]) — מאת איזידור לב; — „המשפחה היהודית בימי־קדם" [6]) — מאת לואיס לוי; — „תולדות היהודים ברומה" [7]) מאת פוגלשטיין וריגר; — „תולדות היהודים מאת גרץ, עברית ע"י שפ"ר; תרגום צרפתי של תולדות היהודים של גרץ.

והנה כאן אחדים מהספרים שהאלינס עזרה באפן ישר לפרסומם: „המדינה הרומנית ומצבם החקי של היהודים ברומניה [8]) — מאת בלונטשלי; „תפלות הפלשים או יהודי כוש [9]) מאת יוסף הלוי; — „ספרו של מר ליגו; [10]) — מצב היהודים בתורקיה, בסרביה וברומניה [11]) — מאת איזידור לב; — היהודים והמדע בימי הבינים" — מאת שליידין (תרגום צרפתי) החוזה המסחרי בין צרפת ושויצריה וחפש הדתות" — וכו' וכו'.

אפשר להאריך הרבה מאד את הרשימות הללו; אולם, הן מספיקות די והותר להראות כמה אהדה ממשית רחשה חברת כי"ח לכל האנשים המקדישים את חייהם למדע היהודי ומתמסרים אליו.

אין מן הצרך לשכח, בסיום הסקירה הכללית הזאת, את שאר הצורות שעל ידן נתגלתה התענינותה המדעית של האלינס. בשנת 1865 נדב מר אלברט כהן סכומים ידועים לשם תמיכה, במשך כמה שנים „במפעל תמיכה במדע היהודי"; מהכנסות התרומה הזאת נתן מדי שנה בשנה פרס לחכם יהודי שיצטיין באיזה מפעל ספרותי. האלינס תמכה גם במשלחות מדעיות שנסעו למרוקו, לאביסיניה למדינת הפלשים ולתימן. בשנת 1868 יסדה האלינס, בעשרת אלפים פרנק שתרמו האדונים מ. רוטשילד מלונדון, ספריה שאליה קצבה תמיכה שנתית הגונה, ועתידה הובטח ע"י עזבון התורם. בספריה זו ישנם כעת כ ש ל ש י ם א ל ף כרכים; זהו אסף יקר ונהדר של מסמכים, תעודות וספרים על תולדות היהודים ומדעי היהדות, ספרה, תולדות האדם, דמוגרפיה, חקים, פילוסופיה, שיהולוגיה ועוד. ספריה זו היא אחד מאוצרות הספרים היותר חשובים והיותר יקרים על היהדות, ושעריה פתוחים לפני כל תלמיד־חכם ומלומד הזקוק לה.

1) Reliques scientifiques.

2) Die griechischen Philosophen in alten Testament.

3) Recherches bibliqus.

4) Histoire des Juifs de Paris pendant la Révolution.

5) La littérature des pauvres dans la Bible.

6) La famille juive dans l'antiquité.

7) Geschichte der Juden in Roma.

8) L'Etat roumain et la situation légale des Juifs en Roumanie.

9) Prières des Falashas ou Juifs d'Abyssinie.

10) De certaines immunités biostatiques de la race juive.

11) La situation des Israélites en Turquie, en Serbie et en Roumanie.

קשיים כאלה יוכל המחבר להתגבר רק אם רוח־הקודש שורה עליו מאליה אבל אפשר להגיד כן; אולם, אין נצחון המחבר שלם אם הוא עובד לשם מטרה חמרית או מפני טעמים חיצוניים לו. רעיונות כאלה עלו בלב החברה בראותה את התוצאות הקלושות שהשיגה ע"י הבטחות של פרסים. אולם, מאז, תמכה תדיר בתלמידי חכמים ובמלומדים בצורה אחרת: היא אמצה את ידיהם ותעודדם בעבודתם, בין ע"י תמיכה חמרית לפרסום ילדי־רוחם והגיונותיהם ובין ע"י קנית מספר־נוסחות מחבוריהם כשיצאו לאור.

בין הראשונים אפשר להזכיר את חבורו של הרב אליהו בן אמוזג שיצא בשנת 1867 בשם: „מוסר יהודי ומוסר נוצרי" [1] — „ההתרוממות הדתית והמוסרית" [2] מאת הרב משה מאבינין; — „י"ח מאות השנה של משפטים־קדומים נוצרים" [3] מאת מר ליאון הולנדרסקי מפריז; — „הגנת היהדות" [4] מאת הרב יצחק לוי מלונביל; „אמונת ישראל, יסודותיה ותורותיה" [5] מאת ש. בלוך; — „הרהורים תנכיים" [6] מאת ש. בלוך; — אנציקלופידיה ריאלית לתנ"ך ולתלמוד [7], מאת יעקב המבורגר; „מאה אחת של שחרור יהודי" [8] מאת איזידור חיים; — „היהודים בנבארה" [9] מאת מ. קיזרלינג; — „מכתב עברי של ש. ד. לוצטו; [10] — „קטעים קלסיים של ספרות היהודים הדתית [11] — מאת ליאון נורדמן; — „פרוש לספר משלי מיוחס לר' אברהם אבן עזרא [12] — הוצא לאור ע"י ש. ר. דריבר; — „פילוסופיה דתית של ר' לוי בן גרשון" [13] — מאת איזידור וייל; — התוספתא לפי כתב היד של ווינה וארפורט [14] מאת ד"ר מ. ש. צוקרמנדל; — „רבי עזריה פיג'ו חבר מועצת הרבנים ומטיף בויניציה." [15] מאת א. אפפלבוים; — „עולמיותה של תורת משה [16] מאת באום; „תולדות הספרות העברית [17] עפ"י ג. קארפלס — מאת י. בלוך וי. לוי; — „לתולדות היהודים בתוניסיה" [18] מאת הרב

---

1) Morale Juive et Morale chrétienne.

2) Les Élévations religieuses et morales.

3) Les Dix-huit siècles de préjugés chrétiens.

4) La Défense du Judaïsme.

5) La Foi d'Israël, son dogme, son culte.

6) Méditations bibliques.

7) Real Encyclopaedia für Bibel und Talmud.

8) Ein Jahrhundert der Judenemancipation.

9) Die Juden in Navarra.

10) S. D. Luzzato's Hebraeische Briefe.

11) Textes classiques de littérature religieuse des Israélites.

12) A Commentary on the book of proverbes attributed to Abraham ibn Ezra.

13) Philosophie religieuse de Lévi ben Gerson.

14) Tosefta nach den Erfurter und Wiener Handschriften.

15) Rabbi Azaria Piccio, Collegialrabbiner und Prediger in Venedig (1579-1697).

16) der Universalismus der mosaïschen Lehre.

17) Histoire de la littérature juive, d'après G. Karpelès.

18) Essai sur l'histoire des Israélites de Tunisie.

אמזוג, רב בלייורן; והשני שאליו נתן אות־כבוד של חמש מאות פ׳רנק, היה הרב לוי, רב בלונביל.

ביום ההוא, הודיעו באספה הכללית כי יובא שנוי בנוסח נושא החבור על הספירה שהוצע בתחלה *), והוצע נושא חדש שזוהי תכניתו:

„לכתב את תולדות הספרות בנוגע לשחרור היהודים; לנתח את החבורים שנתפרסמו, מהרבע האחרון של המאה הי״ח (דוהם, גריגואר, מיראבו), לטובת השחרור וביחוד ע״י מחברים לא־יהודים, וכן גם נאומים ודרשות שנשאו על נושא זה באספות־כלליות; להציג את הפתרונים, פחות או יותר שלמים, שעל ידם נפתרה שאלה זו במדינות ארפה השונות ולהביא את תמצית התועליות שיצאו מפתרונים כאלה, בין לטובת היהודים ובין לטובת האמות הארפיות בכלל".

למרות הענין הרב שישנו בנושאים כאלה שהוצעו, לא מלא המבחן, כנראה, את התקוות שהביע מר אוגין עמנואל. הבחינה ביחס לספרות על אדות הנושא „שחרור היהודים" לא נתנה, בתאריך המיועד, אלא חבור בלתי מספיק בשפה הגרמנית „כתיב היטב"; המחבר לא טפל „בתולדות הספרות על הנושא שנדרש ממנו אלא בקדמה שבאה כתוצאה מן השחרור" ירק במדינת גרמניה; הנושא נדחה איפוא לזמן יותר מאוחר (שנת 1867), אך כנראה לא יצא לפעל משום שאין לו כל זכר בכל הפרטי־כלים של כל אספות הימים ההם. ומה שנוגע לבחינה על נושא הספירה — הצלחתו לא היתה אלא בינונית. חבור אחד שמסר מר ליגוייט ראש הספירה בוזרת החקלאות, המסחר והעבודות הצבוריות, מלא רק חלק אחד מדרישת התכנית; אולם עזר עזר בכל זאת לחקירת השאלה; הספירה חברה כהוגן והמסקנות שהוציא המחבר היו נעימות: „כי חיי היהודים הם יותר ארוכים מחיי שאר הגזעים, וסוד הדבר הזה טונה במדותיהם הטובות, בטהרת משפחתם, בנקיונם, באהבתם את החסד ובדתם. אות־כבוד של אלף פ׳רנק נתן למחבר החבור הזה.

אולם, האליאנס סברה כי תוצאות אלו אינן מתאימות להתאמצויותיה; בהיותן בלתי־ברורות וחלקיות, לא היו יכולות להגדיר את התנועה־המדעית שאליה שאפה; צריך היה להביא בחשבון ששום הבטחת פרסים לא תספיק ליצור עבודות מדעיות רציניות; אין לך דבר בעולם שיוכל למלא את מקום דחיפתן העצמית של הנטיות העצמיות, את מקום התשוקה הפנימית שבלעדה מתיגע האדם הרבה בחקירות; את קשי ההתמזגות, ההארה וההבעה; על

*) „משתי השאלות שהעמדו להתחרות בשנת 1862 — אמר מר אוג׳ין עמנואל בתחלת הדו״ח שאת תמציתו נתנו לעיל — אחת תופיע בשנה זו בצורה חדשה ובתנאי־הצלחה יותר נוחים...".

הצורה החדשה היתה זו: „לכתב, לפי מסמכים אמתיים ורשמיים, ספירה חברתית ופלילית של יהודי צרפת משנת 1880 עד ימינו אלה ומחמש שנים לחמש שנים. — לחקר מצד אחד, מהו המספר היחסי שבו השתתפו היהודים בכל האוטניות החפשיות ומה הן אלה שכברו אותן על פני אחרות. ולבחן מצד שני, מה הם הפשעים והעונות שאפשר להאשים בהם את היהודים ומה היה מספרם היחסי בפסקי־הדין מכל המדרגות. צריך להביא אחרי כל מחקר ומחקר לוחות־ספירה מיוסדים על המספר היחוסי שבין היהודים ובין מספר היושבים הכללי. במבחן־התחרות זה יקובל כל חבור דומה לכך שבו ידבר על אחת ממדינות ארפה שיש במצב היהודים בה אותן נקודות־התשואה."

תוצאותיה הראשונות של ההתחרות לא היו מוצלחות ביותר. חברת כי"ח קבלה ארבעה חבורים (שנים בגרמנית, אחד בעברית ואחד בצרפתית) ותמסרם למר איזידור כהן שיביע את חות־דעתו עליהם.

באספה הכללית שהיתה בעשירי לאפריל שנת 1862, נתן המבקר דו"ח על החבורים שנמסרו לו. אחד משני החבורים הראשונים לא היה אלא מחקר קטן על הנושא; השני היה עתרת עובדות ורעיונות ראוים לשבח, אמנם, אך מבלי חבור וקשר ביניהם, מבלי שטה ומבלי השקפה כוללת; השלישי שנכתב בשפה עברית קלה, היה יותר שטחי ומחקר רציני של פסיכולוגיה ומוסר, אך לא ביחסם אל היהדות. לפיכך לא היה מתאים לתכנית שהתותה האליגס; הרביעי הגיע באחור זמן. ההתחרות על המוסר נדחתה לעוד שנה, זאת אומרת לראש חדש מרס שנת 1 8 6 3, שהיה הזמן האחרון להתחרות על נושא הספירה.

בפעם הזאת הגיעו לחברת כי"ח חמשה חבורים; האדון אוג'ין עמנואל שעליו הוטל תפקיד שופט במבחן זה, הביע „שמחה אמתית" על התחרות זו ותקוה מלאה על התועלת הכללית שתצא ממוסר כזה. באספה הכללית של 18 יוני שנת 1863, נתן המשורר א. עמנואל, על החבורים שהוגשו לפניו, דו"ח בקרתי שכדאי היה להביאו כאן בשלמותו, למען יהיה אפשר להעריך על פיו גם את התאמצויותיהם של המחברים המתחרים, וגם את חכמתו, סגנונו וחשיבותו של הבוחן. אמנם לא כל המחברים חדרו לתוך רוח נושא המבחן. כאן — עמד המחבר על המוסר במקום להתענין גם בשטה, ולא זכר כי „ההגיון לא יוכל להפריד את חובת האמונות" וכי „שום מחוקק דתי לא הרחיק את מוסרו מאמונתו"; ושם, — הסתפק המחבר „להציג את הדרך הנהגתו של יהודי דתי", אולם לא השוה את המוסר הנוצרי למוסר היהודי, ולא מחא אפילו „נגד היתרון המיוחד שמיחסים לנצרות כי היא היא, ולא אחרת, שהעמידה את מוסרה על שני היסודות האלה: אהבת אלהים ואהבת העמית". שני החבורים שנחלו את הנצחון, היו יותר משלמים ועסקו גם בדת וגם במוסר, ולא התעמקו יותר במוסר היהודי בתור שכזה.

„אפשר להלל כמעט מבלי הגבלות את יסוד הדברים — אומר האדון עמנואל בדברי על אחד החבורים האלה. לפי המחבר, אין לטענות המוסר הנוצרי כלפי הפילוסופיה ועבודת־האלילים — על מה שתסמכנה. אולם, במה שנוגע ליתרונות מוסר הנצרות על מוסר היהדות, הריהן, הטענות הללו — אומר המחבר — מפסדות ובלתי־טהורות: משעה שאנו מסכימים להנחה כי אין קץ ואין תכלית לדבר־אליה, שני גלויים הם בלתי־מועילים ויש לפקפק בהם. אין האדם משלם ומשכלל אלא אם דבר־אלהים הוא יחיד ומיוחד ומשלם. והרי ישוע הנוצרי לא רצה לבטל את האמונה אלא לחזקה ולאשרה, ולקחו המוסרי בברית־החדשה היותר קדומה, מתאים התאמה גמורה ללקח הרבנים המתנגדים לו. אולם, ישנו עקרון אחד שהשליח פאאולוס הכריז עליו ונהיה יסוד־היסודות של מוסר־הנצרות, והוא — שהאמונה איננה זקוקה לפעולות ומעשים שהיא עולה עליהם. וזהי תורת ההצטדקות ע"י האמונה, תורה מזיקה ומסכנת שאינה יוצרת את החטא אלא ביצרה את האמונה, ואינה מכירה כלל בשגיאה מבלי האסור המבאר אותה".

אח"כ באו אילו הערות על הצורה ולא על התכן, וזר־הנצחון נתן לחבורים מספר 5 ומספר 4. המחבר הראשון שהשיג את אות־הכבוד של אלף פרנק היה האדון אליהו בן

פרק שמיני

פעלתה המדעית של חברת כי"ח

התחרות שיסדה האליאנס בראשית ימי יסודה. — נדבות וקנזות. — חבורים ספרותיים שבהם תמכה האליאנס. — תגמולים ומשלחות. — ספרית האליאנס.

תהיה מה שתהיה חשיבותו של מפעל החנוך של האליאנס — פעולתה המחנכת של זו לא נעשתה רק ע"י בתי הספר. עוד מראשית יסודה *) חשבה חברת כי"ח להקדיש אחדים מפקידותיה והלק מהתאמצויותיה לחקירות היסטוריות, דתיות, פילוסופיות וחברתיות הנוגעות ליהדות. היא סברה שתפקידה לא יוכל להיות שלם לגמרי אם לא תתענין בכל העבודות העוזרות להמשבת עברם הנהדר של היהודים, להפצת ידיעות מה שהאנושיות חיבת להם, המלחמות שנלחמו, האסונות שבאו כחתף עליהם, ולחזק ולאמץ בקרבם את ידיעת חוניותם ואמונם בעתיד.

עוד מראשית חדש מאי שנת 1860 החליטה החברה לתת אות־כבוד של זהב במחיר אלף פ'רנק למי שיחבר ספר **) שבו תבא בברור התשובה על השאלה דלקמן;

„מה הם היסודות שהנחילה הדת היהודית לדתות האחרות שבאו אחריה, מהשקפה דתית או מוסרית? אם לטהרת הדת היו תמיד מעריצים, לא כן היה בנוגע למוסר שעלי התנפלו הנבערים מדעת ורעי־הלבב. להוכיח בראיות ובמופתים חותכים כי המוסר היוצא מכל המסמכים הדתיים, לא ינור כלל אם ידמוהו למוסר עם אחר או דת אחרת".

הפרס הזה נקבע לשנת 1862. באותו זמן הציעה החברה הצעירה פרס אחר לשנת 1863 ***) על תכנית זו:

„לחבר ספירה מדויקת של כל היהודים בארבע כנפות הארץ; לחקר את מצבם המוסרי והחמרי, מלאכותיהם ואמצעי־חייהם; לסמן בפרט את ההשפעה שהשפיע על תנאי חייהם, החפש שנתן להם במדינות שונות".

---

*) אם נרצה להביא ראיה לדברינו מתוך דבר מדפס, מאותיות מחכימות, קל יהיה למצא בדו"ח הראשון שנתפרסם ע"י הועד הזמני של האליאנס. ביוני שנת 1860, סמן של נטיה שהיתה צריכה לבוא בהכרח לידי התגשמות שנזכיר להלן. שם נאמר: „רוצים אתם לדעת היטב את כל הספרים והחבורים היהודים שבכל העולם, קל מאד למצא את כלם מקובצים יחד בהשגחת החברה ולראות תמיד ובכל רגע את כל המסמכים של השתחררותנו המחלטת׳ כל אותות חריצותנו השכלית", וכו׳ . . .

**) את החבורים היה אפשר לכתב בצרפתית, איטלקית, ספרדית, גרמנית, אנגלית, עברית או לטינית.

***) אות־כבוד של זהב במחיר אלף וחמש מאות פ'רנק בערך.

החקלאית. צריך היה להמציא מקומות לכל האגרונומים שחנכו על ידה. המצב היה חמור באלגיריה ביחוד בימי המשבר האנטישמי של שנת 1898. הרבה אלגירים שנתקבלו בתקופה ההיא בג'ריידה יצאו מביה"ס בשנת 1902 ולמרות כל הצעדים וההתאמציות שנעשו ע"י אנשים בעלי השפעה — נפגשו הצעירים הגומרים בהתנגדות ואיבה גלויה מצד האכרים. הצעירים התאמצו להכנע לחיים קשים, הציעו את עצמם לעבודה לנסיון, וחנם אין כסף, אך הכל היה ללא הועיל. האכרים הנוצרים היו מבזים את הצעירים ומפטרים אותם מיד בהודע להם כי מזרע היהודים הם. הרשם שעִנויי התלמידים עשו על הקהל — היה עמק מאד; היהודים ראו בהם מופת חי וחותך שאי־אפשר ליהודי לחיות ממלאכת החקלאות. אי־הצלחת התלמידים האלג'ירים שגמרו את ביה"ס החקלאי בג'ריידה — הגדילה את דאגת ידידי האליאנס.

הועד־המרכזי שלח אחד אחרי השני את האדונים אביגדור וקאזס וימלא את ידם לחקור את המצב על המקום.

האדונים הנז' שבו ממשלחתם בהכרה ברורה כי חובה גדולה מוטלת על האליאנס עצמה לדאג לעתיד התלמידים הגומרים ולא להשליך על אחרים את יהבה. הועד המרכזי החליט איפוא לקבל בעקר את ענין רכישת אחוזה גדולה שלא תהיה באמת מוסד־חנוך כמו ג'דיידה, או בי"ס מעשי כמו ביז'אוה, אלא נסיון־אמתי של התישבות לכל התלמידים החקלאיים של האליאנס. העקרון נתקבל והתחילו מיד בהגשמתו, ובהיות שמשבר כספי גדול שרר אז, ומחירי הקרקעות ירדו פלאים — עמדו לפני האליאנס הזדמנויות מצוינות, והיא קנתה במחיר 699.100 פ'רנק את אחוזת „ריג'איה". לרגלי שטחה הרחב של זו (1800 הקטרים), קרקעותיה מרובות־הגונים, עשר מימיה, בניניה הרבים, רבוי דרכיה, וביחוד קרבתה להרבה ירידים חשובים ולאלג'יר הרחוקה ממנה כשלשים קילומתר — מתאימה „ריג'איה" היטב לכל צרכי החקלאות ובה נכללו כל התנאים הנוחים הדרושים למרכז התישבותי. אכר ראשון התישב בה בשנת 1905, ושני אכרים אחרים באו אחריו בשנת 1906.

שלשת הצעירים האלה התאגדו לאגודה בשם „חות־צלון" שנבנתה מחדש ולהם נתנו 122 הקטרים. הם זרעו את כל השטח הזה דגן, מספוא וטבק. האכרים מקבלים באריסות את הקרקעות ואת הבנינים, והאליאנס מלוה להם ברבית קטנה של 4 למאה את הסכומים הנחוצים להם לעבודתם. הם מחויבים להשתקע בארמתם ולעבדה בידיהם. חפש גמור נתן להם למען יוכלו לנהל את עבודתם באין מפריע; אולם יש עליהם השגחה בבדי ליעצם בעבודתם ולהגן על עניני החברה.

הרוח שהרויחו שלשת האכרים האלה בשנות 1906—1907 עולה ל 3.250 פ'רנק לכל אכר. אם נוציא מסכום זה את הוצאותיהם לכלכלה ולהוצאות שונות, נשאר לכל אחד מהם ריוח נקי מ 1700 עד 1800 פ'רנק. באוקטובר שנת 1908 הגדל מספר האכרים האלה לשמנה. קרקעות האחוזה שאינן מיושבות עדיין, נתנות בחכירה ומכניסות הכנסה שנתית של 35.000 פ'רנק בערך. זה שנים אחדות הוקצבו האשראים הנחוצים להבראתן ויבושן של הבצות שהיו מזיקות לכל האחוזה. ע"י כך אין שום מכשול עומד כעת על דרך התלמידים והללו יכולים ללכת בבטחה בשביל החדש שסללה האליאנס לחריצותם.

רכשה את אחוזת בּיז'אוה, עוררה קניה זו התלהבות עצומה בקרב התלמידים; התקוה להיות באחד הימים ארים או אכר, שעשעה את כלם; ובעיני רוחם ראו כבר את העתיד המזהיר הנשקף להם בהיותם אכרים על שערי עיר מולדתם ממש. שש קבוצות כוללות יחד ארבעה עשר תלמיד התישבו בביז'אוה. תוצאות השנים הראשונות היו משמחות: הרבה מהחוכרים האלה גמרו את שנתם ברוח נקי של 800 עד 1200 פ'רנק, אחרי נכוי כל ההוצאות. אולם מפני הקציר הגרוע של שנות 1904 ו 1905 פגרו אחדים, אך החרוצים ביותר שבין התלמידים נשארו על משמרתם והמשיכו את עבודתם. זאת ועוד, חוץ מביז'אוה קשה מאד למצא משרות במדינה לכל התלמידים. משרות מנהלים או סגני־מורים יקרות־המציאות הן. שטות־העבודות אינן מספיקות משרות רבות לכל השנה; עבוד הכרמים דורש עבודה במשך ארבעה או חמשה חדשים בשנה לכל היותר; טיני הדגן אינם זקוקים להשגחת עוזרים, זמן עבודת השמן אינו נמשך יותר משלשה חדשים. בצאת התלמידים מביה"ס הם עדיין צעירים לימים, אינם יכולים איפוא לשאף למשרות בעלות אחריות; השנאה ליהודים עוזרת הרבה להרחקתם מכל מיני משרות שכאלה, ורק תקות־שוא היא התקוה למצא משרות עוזרים או סגני מורים בתוניסיה למספר תלמידים גדול. המאורעות המדיניים או הכלכליים לא עזרו תמיד למצא לתלמידים הגומרים משרות במדינות אחרות (מצרים, קנדה, אמריקה, המזרח) שבהן היה אפשר להם להצליח. חברת היק"א קבלה ברצון את הצעות האליאנס והיא מאמצת את ידי התלמידים שנגמרו את חק למודיהם בג'דיידה ומישבת אותם בארגנטינה.

שני תנאים דרושים בכדי שההתאמצויות שנעשו תתנה את התוצאות הרצויות: א) להבטיח לתלמידי האליאנס עבודה בארץ־מולדתם, לכל יצטרכו לנוע ולנוד מעיר לעיר וממדינה למדינה, ולחיות כצועני מבלי שום קשר למדינה שבה הוא חי. ב) להכין גם את הנשים לחיי החקלאות.

אם מושבות אחדות בא"י לא הצליחו, הסבה איננה רק מפני שלמהגרים לא היתה הכנה מקדמת לחקלאות, אלא גם משום שאשת האכר נשארה תמיד עירונית, בת־כרך ואיננה לוקחת חלק די פנימי בעבודות בעלה ובעסקיו, והיא הוסיפה לחיות בכפר את אותם החיים שחיתה בכרך...

אולם, למרות כל המכשולים השונים האלה, המספרים הם משמחים ומעודדים. בין תלמידי ששת השנים שיצאו מביה"ס ג'דיידה משנת 1895 ואילך — היו „185 צעירים שבלו בביה"ס לא פחות משלש שנים. ממספר זה, 98 מתעסקים בחקלאות, ז"א כ 60 למאה. מ 98 חקלאים אלה, 46 הם תוניסים, 18 אלגירים, 24 מזרחים, 40 עובדים בתוניסיה גופא, מהם 7 חוכרים: 8 פועלים חקלאים; 17 באלגיריה; 10 במצרים; 9 בתורקיה; 5 בקנדה; 14 בארגנטינה. מ 98 — 5 עובדים באחוזותיהם או באחוזות הוריהם; 14 עובדים באחוזות יהודים; יתרם עוזרים או פועלים באחוזות של לא־יהודים".

המפעל הוא איפוא מענין וצריך לדאג לקיומו בעתיד. המנהל כותב: „למרות הכל נשארת החקלאות מקורה העקרי של תוניסיה. מוכרחים אנו להוסיף לעבוד בכדי להפיץ בין אחינו את טעם העבודות החקלאיות, להמציא המצאות בכדי להספיק משרות לתלמידינו; עלינו להוסיף בנסיוננו בכדי לשנות את כל הצעירים האלה שבאו מהכרכים ולעשותם עובדי־אדמה, לחזק את גופותיהם, ולפתח בקרבם את מעלות המרץ, הסבלנות וההסתפקות במועט שהן הקו האפיי המציין את האכר האמתי...."

אחד המכשולים שצינו לעיל הוא הוא שהביא את האליאנס לידי יצירת „יצירתה־

זמן הלמודים הוא חמש שנים. תלמידי השנים הרביעית והחמשית מתעסקים כל היום בשדות, ותלמידי שאר השנים לומדים בערך 15 שעה בכתה, ו־35 שעה בעבודות מעשיות. אולם, בכל פעם שישנן בשדה עבודות־חשובות שמהן יכולים התלמידים להפיק איזו תועלת מעשית, אין ההנהלה מפקפקת והיא מפסיקה את השעורים לטובת העבודה המעשית. התלמידים נשארים כל היום בשדה כשיש נטיעת כרמים, זיתים וכו', בשמכינים או זורעים אספסת, כשמכינים יין או שמן.

בכל חמשה עשר יום, מחלקים את התלמידים בשרויית השונות שבחוה: הם עוברים כלם, איש איש בהגיע תורו, בכל שרויות החוה, באפן כזה עובר כל תלמיד בהצלחה על כל עבודות החוה במשך שלש שנים.

אולם, אין חנוכו־החקלאי של התלמיד שלם, אם אינו יודע להרכיב ולפרק מכשיר קצת מסיבך, או אם אינו יודע לתקן מכשיר שהתקלקל, ומשום שאין האכר יודע מגנונה של מכונה חקלאית, או איך לסובב מעצד או מכשיר נפחות — מוכרח הוא לשלח העירה לשם תקון את כלי מלאכתו. עפ"י הצעת מר ר' ואלנסי שהתענין תמיד במוסד, הקציב הועד המרכזי, בשנת 1895, את דאשראים הנחוצים ליסד בג'דיידה בתי מלאכה לנגרות ולנפחות. משנת 1897 ואילך התחילו להכין בתוך החוה גופא מחרשות קלות, לתקן את כל כלי־המלאכה החקלאיים, למדו לפרק ולהרכיב את המכונות שהן פחות או יותר מסובכות, כגון המקצרה־המאלמת, ועשו שם גם ארבעים מטות לתלמידים.

ובכדי לתת לתלמידים את כל הידיעות הנחוצות לאכר־טוב, מלמדים אותם גם את ראשית הלמודים הנחוצים לרפוי בהמות, תחת הנהלת בעל מקצע מפרסם בכל תוניסיה.

כבר תארנו לעיל את השמחה שהקיפה את כל תושבי תוניסיה למשמע הבשורה על דבר מפעלות האלינס; הנה מדוע התפשטה השפעת החברה בכל הפלך ההוא. אנשים גדולים שהבינו עוד מתחלה את הטובה שתצמח ממפעל כזה, השגיחו על התפתחותו ועל מהלכו הטוב. מר שיסראנד מנהל החקלאית ביזרת החקלאית בפריז, וממשלת החסות עצמה בתוניסיה, השגיחו על מהלכה הטוב של החוה. ביום 5 פברואר שנת 1903 בקרו את חות ג'דיידה האדון פישון מושל הפלך הכללי בלוית מר דאנשוארט מזכיר צירות, ועוד הרבה פקידים עליונים מהממשלה, מהעבודות הצבוריות ומהחקלאות. על מברק הברכה ששלח מר נרסים לֶוֶן נשיא האלינס למושל הפלך הכללי, ענה האחרון: „בהגישי לך את תודתי על מברקך, מוכרח אני להגיד לך במה אני מוקיר את מפעלכם שתוצאותיו תוכלנה להיות מועילות לכלנו. רשם נעים מאד עשתה עלי החוה בבקרי אותה ובראותי את עבודתם והתאמצויותיהם של המנהל, המורים והתלמידים שבבית־הספר שלכם; יחד עם הבעת רגשותי, אני משתף את רגשות ממשלת החסות". כל הפקידים העליונים של ממשלת החסות כגון: מנהל החקלאות, מנהל הכספים ומנהלי החנוך, התענינו במפעל האלינס בג'דיידה, והרבה תהלות ותשבחות פזרו לביה"ס, כל המבקרים וביניהם מר גיליום מזכיר צירות נושא משרה בוזרת הענינים החיצונים, מר אנטיל לירואה בוליה, הברון אדמונד די רוטשילד, מר ריבייר מנהל גן־הנסיונות באלג'יר, מר ששק מפקח החקלאות באלגיריה, מר וֶרִי מפקח החקלאות בתוניסיה, מר אלבין רוזֶט — מורשה, ועוד ועוד — לכלם היו רשמים טובים על המוסד שנדפסו בבוליטינים של האלינס.

האקלים רב־התמורות של תוניסיה, הוא אחד המכשולים העקריים העומדים על דרך ישוב התלמידים הגומרים את ביה"ס־החוה בתור אריסים או אכרים במדינה. כשהאלינס

ששטחה עולה 2200 הקטרים כוללת אדמות מצוינות וכרמים, ואחוזת „הביכות" בשטח 600 הקטרים. על האדמות הללו מושיב הועד המרכזי אילו תלמידים שיוצאים מג'דיידה ועליהם ידובר להלן. ישנו ממונה אחד המשתדל להבטיח את החכרת האדמות ולשבח את החלקים בלתי־הזרועים.

ביה"ס הזה נפתח בראשון לנובמבר שנת 1895, והועד המרכזי מסר את הנהלתו למר אבינדור, מי שהיה לפנים עוזר המנהל של מקוה־ישראל ותלמיד ביה"ס החקלאי במונטפלייר. על ידו עזרו הרבה מורים חקלאים שיצאו ממקוה־ישראל.

מספר התלמידים בשנה הראשונה היה 20, מהם 18 תוניסים. התלמידים הראשונים האלה ישבו בתחלה בבנינים שהיו בחוה; אולם, משנת 1896 ואילך, עזרה היק"א גם לג'דיידה ואז התחילה האלינס לבנות בחוה זו בנינים חדשים וע"כ יכלו להתקבל עד 150 תלמיד. בבנינים אלה יש שני חדרי־שנה מצוינים שנבנו ורוהטו עפ"י המלה האחרונה של הקדמה וההגיינה, שטופים אור ואויר. שטח כל חדר־שנה הוא 300 מתר מרובעים על 4,50 גובה, ובו 60 מטה, וכבה יש לכל תלמיד מ 22 עד 23 מתר מעוקבים אויר. בבנינים יש גם חדרי־אכל, דירות למנהל ולמורים הנשואים, חדר חולים, בתי־רחצה, חדרי־למוד, ארווֹת, בית־בד וכו'. סך כל ההוצאות במשך י"ב שנה בשביל כל הבנינים האלה, ובכהם גם הרהיטים אשר בתוכם — עולה ל 370.000 פ'רנק.

מספר התלמידים התרבה בהדרגה והגיע למקסימום בשנת 1901 ב 132 תלמיד. הקשי שהיה לאלינס למצא משרות להרבה חקלאים צעירים שיצאו מביה"ס, הכריח את הועד המרכזי להקטין את מספר הגומרים. בשנת 1913־14 היה מספר התלמידים — 75.

הריח השוררת ביניהם היא מצוינה. בהיותם דואגים לקדמתם ושאלת עתידם מעסיקתם — הריהם מזוינים ליום צאתם מביה"ס; כלם שוקדים על למודיהם החקלאיים, יש ביניהם המתעסקים בשעורי החקלאות, ויש מהם — במדידות, ובכדי לאמץ אותם בדרכם הטובה הזאת, קבעה ההנהלה פרסים לתלמידים המשגיחים ומטפלים בטעם בגניהם והמוציאים נטיעות של זיתים ושקדים. תלמידי השנים הרביעית והחמשית ביחוד, מתענינים בשקידה בכל העבודות.

הועד המרכזי של האלינס שמח לדגיד, שמעולם לא היה לו לרשם איזו מחלה רצינית בג'דיידה, וחדר־החולים הוא כמעט שמם תמיד. האויר הזך והנקי, העבודות תחת כפת השמים, הכלכלה המבריאה, משפרים את התלמידים האלה ובמשך חדשים אחדים מחזקים את גופותיהם החלשות מרוב ישיבה ברבעים יהודים כאלה של תונס ושל מקומות אחרים. משקל גוף התלמידים נוסף בסוף ששה חדשים של ישיבה בג'דיידה מ 10 עד 14 קילוגרם. תכנית הלמודים היא הרבה יותר מעשית משהיא תורתית.

כל השנה הראשונה מקדשת כמעט לעבודות־מעשיות. במשך השנה הראשונה הזאת, עוברים התלמידים על כל עבודות־האדמה השונות שבג'דיידה בכדי להתרגל, טרם כל, לעבודות־השדה הקשות; בתחלה הם מתרגלים למכשירי־הזריעה השונים, מתחילים במעדר ובמגל וגומרים במחרשה. במשך השנה הזאת רוכשים התלמידים, מבלי שירגישו בכך, ומבלי שילמדים, הרבה ידיעות מעשיות המכינות אותם להבין את השעורים הטכניים שישמעו בשנים שאחר כך. שנה זו היא, איפוא, שנה של התעמלות פרופסיונלית. השעורים בכתות הם: הרצאות־מעשיות הנתנות ע"י המנהל או ע"י המפקח על העבודה; בהרצאות הללו מדבר על כל העבודות שנעשו בשדה ושבהן השתתפו התלמידים, והללו רוכשים את ראשית יסודות הבוטניקה, החקלאות, גננות, גדול בהמות, וכו'.

ובין תוניס וביזרטה, ויש בה הרבה כבישים לעגלות. הנהר מג׳רדה, שהוא הנהר העקר של תוניסיה, ונחל שפרון עוברים וגובלים את החוה ונותנים בשפע את המים הנצרכים להשקאות האדמות. במרחק 400 מתר מתחנת ג׳דיידה ישנו מפל־מים המתהוה ע״י אחד הנחלים האלה והנותן את הכח הנחוץ להנעת טחנת־סים.

חות ג׳דיידה היא עמק החב־ידים ששטחה עולה מ־1500 עד 1550 הקטרים. האדמות היותר שמנות והיותר פוריות, נמצאות על גדות „מג׳רדה״; שם נמצאים כרמים, עצי־זית, גני ירק ונטיעות שונות. לארך נחל שפרון נמצאות נאות־דשא מלאכותיות שהן מקום מרעה לעדרים. קצת יותר רחוק משם, משתרעות אדמות פחות פוריות אך מתאימות יפה לפלחה. והחלקים הגבוהים שבהם משמשים מקום מרעה לעדרי הצאן. הרבה בארות מים המפוזרות פה ושם בחוה, נותנות בשפע את המים הנחוצים לשתיה לאכ־ים ולתושבים אשר בסביבה, ומהם משקים גם את כל העדרים. כשהאליאנס קנתה את החוה, היו באחרונה כל הנטיעות השונות הנחוצות ללמודם החקלאי של התלמידים, כל עבודות־החריש שהן אפשריות בתוניסיה; 7000 עצי זית על שטח 113 הקטרים שאפשר להשקותם על נקלה; 22 הקטרים גפנים נותני פרי; נטיעות שונות, יערים שוגים, פלחה על אלף הקטרים; אפרים מלאכותיים ועוד.

בחוה היו הבנינים האלה: טחנה רחבה של 40 מתר ארך על 11 גבה, ובה שלש ריחות בנויות עפ״י המלה האחרונה של הטכניקה ועובדות בכח המים; בית החב־ידים לדירה; אסם גדול בן 20 מתר ארך על 10 מתר רוחב; ארוות ורפתים ל ש מ נ י ם ראש בקר; מטמורות בשטח 300 מתר מרובעים; מחסנים, חדרי־דירה, בית־קפה, ומלונה שהיתה מכניסה 1800 פ׳רנק שכר דירה, בית שבו היה בי״ס קטן למתחילים.

כפר ג׳דיידה עומד בצפון החוה ומספר תושביו 300, רובם אורחים רגילים ומנוסים בעבודות חקלאיות ותעשיתיות. קבוצה אחת מבני הארץ יושבת בחוה, והם האריסים החוכרים חלק מהאדמות אשר בסביבות בקתותיהם. הנהלת ביה״ס־החוה אינה מנצלת באפן ישר אלא קצת יותר מ־200 הקטרים מהחוה.

אקלים ג׳דיידה הוא מבריא מאד; אין קדחות צהובות, כקדחות השכיחות במדינות החמות. בסביבות החוה אין לא בצות ולא מים־נחים, וזרם נחל המג׳רדה הוא שוטף. מהשקפה מיטאורולוגית, הריהו אקלים תוניסיה יבש, אך לא מסודר, וע״י כך הוא מטעה תדיר אפילו את החקלאי היותר מנוסה. אפשר לקבל מושג על זה אם נשוה את הרוחים הנקיים השנתיים שהרויחה החוה במשך 12 שנה. הרוחים האלה נשתנו מ־27,200 פ׳רנק עד א פ ס. החקלאים שבסביבה אינם יכולים למצא מזור למכה זו אלא בהחליפם את עבודות השדה. ולמען קדם את השנים הרעות יש לג׳דיידה מקורות הכנסה אחרים הבאים מהטחנה, ממכירת מים לקטרים של החברה בון־גלמה ומשכירות נכסים בנויים ובלתי־בנויים, לאכ־ים הארפיים ולערבים ילידי הארץ.

מיום קנית החוה ע״י האליאנס הובאו רק שנויים מעטים בהנהגת עבודות השדה. השתדלו לשפר את החוה; 145,000 פ׳רנק הוצאו לשבוחים קרקעיים. נסו גם לזרע אספרגוס. עקרו 20 הקטרים גפנים, ש פ ש ט י נ א צמחה בהם וזרעו במקומם כרמים; במקום בית־הבד הערבי נבנה בית־בד ארפי וחדיש המכנים רוחים הגונים; נחפרו תעלות ועובדו שטחים רחבים של אספסת, גני־ירק ועצי זית. שטח אדמה גדול שבח וע״י כך עולה השכירות מ־5,500 פ׳רנק ל־14000 פ׳רנק לשנה.

בשנת 1898 קנתה האליאנס עוד שתי אחוזות סמוכות לג׳דיידה: אחוזת „ב י ז ׳ א ו ה״

תוניסיה, החזרו למדינה זו בטחון־שלם והנהגה־ישרה. עוד לפני הרבה שנים דאג הועד המרכזי לעתידה של היהדות התוניסית. יודעים אנו כבר שיותר מ 60.000 יהודים חיים בתוניסיה ו 40.000 מהם בתונים העיר. רק מתי מספר מאלה חיים ברוחה, ויתרם עובדים מדי יום ביומו בכדי להביא טרף לביתם ואינם רואים שום תרופה לדלותם.

כבר ראינו לעיל, כי חברת כי"ח יסדה בשנת 1878, בתונים ובערים אחרות בתוניסיה, בתי־ספר למתחילים העומדים כעת על גפי מרומי ההצלחה. הודות לשנוי־המדיני שנתהוה בארץ ע"י החסות הצרפתית, מצאו הצעירים היהודים שיצאו מבתי־הספר האלה, משרות ועבודה בבתי־המסחר, בממשלה, אצל פקידי־המלכות, ובכל המקומות האלה הוקירו את ידיעותיהם בשפה הצרפתית והערבית. בשנת 1880 יסדה האלינס בתונים ואח"כ „בסופה" מפעל מלאכה. אולם תוניסיה היא ארץ חקלאית בעקרה; המסחר מצטמצם במכירת יבולות החקלאות, והתעשיה היא כמעט אפס. היה צריך איפוא לבוא רגע שבו יהיו התלמידים מכרחים, בצאתם מבית הספר, להזור שוב לרוכלות ולמסחר הפעוט משום שאי־אפשר להשתכר ממלאכות־יד מפני התחרות הפועלים המלטים או הסיציליאנים שהיו עובדים בשכר מועט ומספרם היה רב בכל המחוז. בתנאים כאלה, מהי המטרה שאפשר להציב לתלמידים בצאתם מביה"ס? הדרך האחת שאפשר לסלל לפניהם, זוהי החקלאות. יהודים תוניסים אחדים היו מנצלים אמנם את אחוזותיהם, אולם, מספרם היה מצער וצריך היה איפוא לתת חנוך חקלאי לחלק היותר גדול של העם.

הועד המרכזי חקר ברצינות את כל האמצעים שעל ידם אפשר יהיה להשיג את המטרה הזאת. ברור היה כי בכדי לחלץ את היהודים ממדות ומנהגים של דורות רבים, בכדי לפתח בהם את הטעם, את הרעיונות, את הצרכים החדשים השונים לגמרי מצרכי החיים שלהם, — היה צריך שימששו בידים את התועליות השונות והמרובות שישנן בחיים החפשיים והבריאים של החקלאות. הנסיון שנעשה ביפו הוכיח את הועד המרכזי לדעת כי בכדי שלא להגרר אחרי הוצאות מרובות מאד, היה צריך למצא חוה לנצול שהכנסותיה בטוחות. אחרי חקירות ארוכות, מצא הועד המרכזי בשערי תונים, אחוזה רחבת־ידים שבה נכללו כל המעלות הנחוצות; ע"י קרבתה לתונים היה אפשר לקמץ הרבה בהוצאות הובלת התוצאות החקלאיות עד לשוק העיר; רבוי עבודות שדה וכרם שבהן אפשר ללמד הרבה, ונוסף לזה חלק מהבנינים הנחוצים לחקלאות, היה מוכן ועומד במצב טוב. בקצור, מה שהמריץ את הועד המרכזי לְבַכֵּר את החוה הזאת על כל שאר החוות הרבות שהוצעו לפניו — היה הסֶבֶר העומד על „מג'רדה", הוא הנחל הגדול העובר בתוך החוה, ושהיה מרשה בלי שום הוצאות, ובכל עונה מעונות השנה, לקחת ממנו מים בשפע לכל צרכי החקלאות וההשקאה.

חות גדיידה נקנתה בשנת 1895. מחיר הקניה שבה נכלל גם המקנה הנמצא בחוה — היה 400.000 פ'רנק. החוה הזאת היתה חייבת לשלם מס שנתי של 7000 פ'רנק.

היהודים שבתוניסיה ובכל צפון אפריקה, קבלו את בשורת הקניה הזאת בשמחה רבה משום שראו כי החקלאות תפתח לפני בני הנעורים דרך חדשה כי זה היה ביה"ס החקלאי הראשון שנוסד בתוניסיה. תקוה מלאה את כל הלבבות אז, שבי"ס זה יְחַסֵּך קמעא קמעא למשתלה של חקלאים שידמו בהשכלתם הטכנית ובידיעותיהם המעשיות לחקלאיים היותר טובים שבארץ ההיא. אולם, המציאות לא התאימה אלא עם חלק אחד מהתקוות הללו.

חות ג'דיידה עומדת במרחק 25 קילומתר מתונים על מסלת־הברזל שבין תונים ובזן,

של ביה"ס עתה. סכום ההוצאות שהוציאה האליאנס עד שנת 1870, עולה ל2.400.000 פרנק, ומחיר מקוה ישראל בעת יכול להערך ל1.500.000 פרנק. ההבדל בין שני הסכומים האלה, הוא הוצאות כלכלתם וחנוכם של הצעירים שעברו דרך המוסד הזה מיום הוסדו. ההוצאה הבינונית של החזקת כל תלמיד מדי שנה בשנה, עולה איפוא בין 475 עד 500 פרנק.

מעולם לא היתה במקוה ספירה מדויקת בכדי לדעת על פיה מה עשו התלמידים שיצאו מהמוסד הזה. יודעים אנו רק שבמשך התקופה שבין שנת 1890 עד 1900 מחצית התלמידים שגמרו את חק למודיהם במקוה ישראל, חזרו לעזור להוריהם בעבודתם במושבות העבריות, אחרים השתקעו בארגנטינה ובקנאדה; הרבה השלימו את חק למודיהם במכון האגרונומי בפריז ונכנסו לשרות היק"א. אפשר לחשב כדבר כמעט בטוח שעשרה תלמידים בערך נרכשו מדי שנה בשנה לחקלאות.

משנת 1901 ואילך התחילו כל התלמידים החקלאים שגמרו את מקוה ישראל, להפנות את מבטיהם למצרים. אולם, על מצרים עצמה עובר זה כמה שנים משבר קשה שהגדיל את כל הקשיים שהם תוצאות מצבה הכלכלי הכללי של הארץ. ישנה ספסרות גדולה בקרקעות; בעלי האחוזות הגדולים הם המושלים בכפה והרבה פלחים עובדים תחת רשותם. הצעירים שיצאו מביה"ס והרגילים לחיים יותר נוחים אינם יכולים להתחרות עם פועלים מסוג זה. הפלח שהכתנת היא שמלתו לעורו והבקתא שהוא בונה בידיו היא משכנו־ארמונו — יכול לעבוד במחירים נמוכים מאד שצעיר בעל השכלה מקצועית ידועה אינו יכול להסתפק בהם. גם בתור משגיחים על הפועלים או מפקחים על אחוזות גדולות, אין התלמידים מתקבלים משום שבעלי האחוזות מבכרים למשרות באלו את המושלמים על היהודים. בכדי לתקן את המעוות הזה חשבה האליאנס לקנות מספר ידוע של קרקעות בכדי להושיב אח"כ עליהן אכרים.

אולם, הסכומים העצומים הנצרכים להגשמת רעיון כזה בפעל — הכריחו את הועד המרכזי להזניח את מחשבתו. צריך איפוא שלא לחשוב יותר על מצרים כעל בית־קבול לתלמידים הגומרים את מקוה ישראל.

אי־הבטחון בדבר עתידם — משפיע הרבה לרעה על מצב־רוחם של התלמידים הלומדים בעת במקוה ישראל. הועד המרכזי דואג לדבר הזה ומתאמץ למצא פתרון לשאלה הקשה שאלת העסקת התלמידים בצאתם מביה"ס.

אולם, אם נרצה לשפט על התוצאות שנתן מוסד זה, אין אנו צריכים להביא בחשבון רק את מספר התלמידים המרויחים את לחמם מעבודת האדמה. אם נזכר את הקטע הזה שכתב קרל נטר בשעת בקורו בשנת 1868: „בירושלם ראיתי רק יהודי אחד עובד אדמתו; הוא נמצא במוצא הרחוקה אילו קילומתרים מהעיר. הוא אינו עובד בעצמו ואינו מעסיק אף אחד מאחיו היהודים", — אם נזכר את הקטע הזה אז נוכל להחליט שמקוה ישראל היה יותר מבי"ס חקלאי פשוט: הוא היה, במזרח, החלוץ העובר לפני המחנה בתנועה מצוינה זו המובילה זה שלשים שנה לעבודה חקלאית חלק גדול מיהודי המזרח.

התנועה הדוחפת את היהודים לעבודת האדמה, למרות היותה רחבה מאד, היא רחוקה עדיין מהיות כללית; יהודי צפון אפריקה נשארו זרים או אדישים ביחס אליה. הועד המרכזי סבר שתועלת גדולה תצמח מהחקלאות ליהודים אלה וצריך איפוא לעניָנם בה; הוא ידע שתוניסיה היא הארץ המסוגלה ביותר להגשמת הרעיון הזה. עם החסות הצרפתית על

שלש מאות מקומות, לבנין חדרי־לינה, חדרי אכל, חדרי־קריאה, חדר־חולים, חדרי־משרד ובתים למשכן למנהל, ולמורים אורות, עזרות וכו׳.

אין לך דבר בתילדות מקוה ישראל שיראה לך שהתעשיה החקלאית, ככל התעשיות, נכנעת לחקים הכלכליים הכלליים. כאן, כמו בשאר מקומות אחרים, אין אתה יכול להנצל ממרורים ורוגז אלא אם תוכל להתכונן מבעוד יום לתנאים המשתנים בלי הרף של ההצעה והדרישה.

בשנת 1892, כל העולם בא״י, התעסק בתרבות הגפן. בביה״ס החקלאי מקוה, נתנו הכרמים הכנסה של 27.500 פ׳רנק נגד הוצאה של 5,600 פ׳רנק. הכרמים – היה קלא דלא פסיק בכל א״י — הם הם שירשו לנצול החקלאי בא״י להתגדל, ולאכרים — לחיות. השאלה היא מה הם המטעים שצריך לנטע... גם מקוה, כשאר המושבות, היתה יכולה להגרר אחרי המימרא הכללית הזאת, אלולא דרש החנוך שהתלמידים יעסקו בתרבות כל הזריעות הדרושות בארץ. איך איפוא להתנגד לנסיון זה? כלום לא הגפן היא הקרובה לשבר ורחוקה מן ההפסד? הכרמים עלו למקוה ישראל במשך 29 שנה, של יצירתם ושפולם בהוצאות 86,000 פ׳רנק והכניסו 272.600 פ׳רנק, זאת אומרת רוח נקי של 186.600 פ׳רנק. נגדיל איפוא את שטח הכרמים — מסיק מנהל ביה״ס בהרצאתו. פתאם עבר משבר על תרבות הגפן והטביע ביון־הדלות אלפי כורמים. מקוה ישראל שפרה את המצב בזה, שעוד משנת 1894, נטעה פרדסים. הועד המרכזי אשר את האשראים הנחוצים לכך, ושני פרדסים נהדרים, פרדס גולדשמיט ופרדס להמאן, נוצרו במשך חמש שנים; קוו אז שהפרדסים יכניסו 6000 פ׳רנק והכניסו 7300 (1907). תקופת הפרדסים התחילה ועמדה במדרגה ראשונה בכל מחוז יפו. אולם, הרואים את הנולד התחילו דואגים, שרבוי הפרדסים יגרם לירידת שער תפוחי־הזהב ומשבר כלכלי חדש יתקף את כל המתעסקים בענף זה. אולם מקוה ישראל לא פחד מזה, משום שהחלק היותר גדול משטחו מקדיש לפלחה. בשנת 1907, נזרעו במקוה ישראל 55 הקטרים חטה, 11 הקטרים – שבלת־שועל; 23 הקטרים — שמשומין; 7 הקטרים — חמצה וכו׳, מבלי לחשוב את תפוחי־האדמה, פולים וכו׳. החלק היותר גדול של ההכנסות, 22.000 פ׳רנק בא מהפלחה. צריך שימלאו קמעא קמעא את מקום הכרמים בפלחה, שהכנסתה בטוחה בא״י והיא נותנת מי״ב עד ט״ו שערים.

הכנסות גני־הירק והמשתלות אינן כ״כ גדולות. אולם, חוץ מזה שהראשונים נותנים את כל הירקות הנחוצים בשביל הפנימיה, והשניות ממציאות נטיעות לכל המטעים – הריהם שדות־נסיון מצוינים לתלמידים. בגנים ובמשתלית אלה עושים התלמידים את כל נסיונותיהם במעשה מה שלמדו להלכה; כאן הם עובדים הרבה עבודות וכאן הם מתכוננים בהדרגה לעבודות יותר קשות של הפלחה.

הארוות השביעו את מקוה ישראל מרורים הרבה יותר מהטובה שראה בי״ס זה מהן. במשך שנים אחדות נצמתו עדרים גדולים של שורים ופרות ולא נשאר מאלה עד אחד בזמן דבר־הבהמות שפרץ אז בארץ.

למרות כל ההפסדים האלה ונזקים אחרים שנגרמו בגלל האקלים או הגשמים שאינם קבועים - רק שנה אחת (1904), במשך שבע עשרה, שנה נגמרה בגרעון של 25.000 פ׳רנק בערך. הרוחים שהרויח מקוה במשך ט״ז השנים האחרות של התקופה ההיא, עולים ל 246.863 פ׳רנקים, ז״א כ 15.550 פ׳רנק בכל שנה.

קודם שנחפש את התוצאות שנתן ביה״ס החקלאי עד היום, מענין לחשוב את מחירו

עם כל הנחוץ, כלכלה, בהמות וכל המכשירים הנחוצים לנצול החוה הקטנה הזאת. הועד המרכזי מצדו, קבל על עצמו לתת את הוצאות־הנסיעה של הצעירים האלה מיפו עד בואינוס איירים, וגם הלואה לכלכלתם עד הקציר הבא. הודות למקוה ישראל התחילה ארץ־ישראל, שלא ידעה עד אז דבר על אדות החקלאית, ללמד את התורה הזאת לעולם־החדש. המקרים האלה לא היו אמנם מרובים בתחלה, אולם הם היו סמליים והתרבו בעתיד, משנת 1896 ואילך, כשחברת יק"א החליטה שלא להגביל את פעולתה בקהלית ארגנטינה. ובהיות שבר־ההתישבות היהודית היה עתיד להתרחב, יכול ביה"ס החקלאי להביט על העתיד ביותר בטחון ואמונה והמועמדים למוסד זה התרבו יותר ויותר. האליאנס החליטה לפתח עוד את ביה"ס החקלאי מקוה ישראל, להרבות את מספר תלמידיו בכדי שיוכל להוציא 40 תלמיד בשנה בערך. החלט, שמכל 40 תלמיד שיצאו בכל שנה מביה"ס, אלה שתהיה להם נטיה מיותרת ללמודים אגרונומיים ישלחו פריזה להשתלם במכון האגרונומי ובצאתם מוסמכים ממנו, ישלחו בתור סגני־מנהלים בבתי־הספר של האליאנס או של היק"א. האחרים — הרוב הגדול — יכנסו בתור פועלים אצל האכרים, ואחרי ישיבה שבה יספיקו להתרגל בכל העבודות החקלאיות, יהפכו גם הם לאכרים. בשנות 1893 עד 1896 היה מספר התלמידים במקוה 100; בשנת 1897 — 150; ובשנות 1898 עד 1901 - 200, מהשנה ההיא והלאה, ירד מספר התלמידים במקוה בהדרגה עד 150 תלמיד, ואח"כ עד 72 (1905), ועלה שוב בשנת 1908 (86 תלמיד) וזהו מספרם כעת.

מובן הדבר שהיה יחס־מקביל בין התרחבות העבודה ובין השתלמות מכשירי החקלאות מצד אחד, ובין חנוכם הפרופיסיונלי של החניכים, מצד שני. בתקופה שבין שנות 1891 עד 1907, הוציאה האליאנס על שפורים קרקעיים ובניינים חדשים סך 485.828 פ'רנק. נטעו נטיעות חדשות למכביר: הכרמים מכסים היום שטח של 34 הקטרים; שני פרדסים הידועים היום בתור היותר טובים שבכל המחוז היפואי; גני זיתים, שקדים, תותים, אספסת, גני ירק, משתלות, גני־פרי - הגדלו. לפנים היה מקוה ישראל מפורסם בתור מקום מסוכן ומרבה קדחת. הבריאו את המקום בנטיעות עצי אקליפטוס הניתנים כעת עצים להסקה ופתמים. כמעשה הזה עשו גם השכנים הערבים שבסביבה, ויער־כל המחוז הולך ומתגשם. לפי דברי עדי־ראיה, נעשות סביבות יפו הפנות היותר יפות שבארץ־ישראל. כל הבצות שהיו בסביבה יבשו ע"י תעול שנעשה במשך שבע שנים, דרכים חדשות נסללו, בארות נחפרו, משאבות הוקמו, קרקעות שבחו ותובלנה וגשרים וסכות נבנו.

חלק גדול מקרקעות ביה"ס היה מחכר לערבים. אולם, רבוי מספר תלמידי ביה"ס הכריח את ההנהלה לנצל על חשבונה את הכל. אולם, בכדי שהאדמה תתן את יבולה למכביר, זקוקה היא לשבוח, משום שהערבי רגיל לזרע את אדמתו בחפזו קצת בארמה במחכשתו הראשונית. עבודת השבוח נעשתה במשך הרבה שנים, במכשירים המשוכללים שמר גולדשמיט נתנם במתנה לביה"ס.

הודות לנדיבות־לב הנדיב הגדול הזה, יכול מקוה ישראל לבנות את היקבים השניים הסמוכים ליקב הראשון שגם הוא נבנה בהוצאותיו. על גבי היקבים האלה נבנה מרתף רחב־ידים עם כל הנוחיות לשמירת הענבים. על המרתף נבנו גגות שעליהם ישנים התלמידים בלילות הקיץ החמים. במקום האהלים ישנם כעת הגגות הסוככים על התלמידים מרטיבות הלילה ומטללי הבקר.

בשנות 1897–1898 הוציאה האליאנס 153.000 פ'רנק לבנין בית־כנסת בן

את פעולות החם. הודות לנדיב־הלב הזה, נקנו למקוה ישראל הרבה מכשירים ומכונות חקלאיות וגם קבוץ שלם של מכשירי פיזיקה וכימיה שהרשו לפתח גם מעבדה כימית.

מספר התלמידים הלך הלוך והתרבה; בתחלה היה מספרם 50 ואח"כ 80. חנוכם וכלכלתם עלו ל 37.000 פירנק בשנת 1891; אולם הנצול־החקלאי נתן רוח נקי 20.000 פירנק בערך.

כל התוצאות המשמחות הללו באו הודות לעבודתו הפוריה שלא ידעה ליאות של המנהל מר ש. הירש. אולם, מפני שהאחרון לא יכול לשבת ימים רבים במקוה ישראל, חזר לארפה בשנת 1891 ואת מקומו מלא מר יוסף נייגו שלמודיו המיוחדים בביה"ס החקלאי במונפלייר ועזרתו במשך הרבה שנים בעבודות ביה"ס החקלאי — הכינוהו למשרה חשובה זו.

המפעל הוא מוצק איפוא, ולכן יכולים אנו כעת לסקר עליו בסקירה מקפת לאור עשרים שנות קיומו האחרונות, ולראות מה הם, במקוה ישראל, הלמוד ונצול האדמה.

קרוב לשנת 1890 נראתה בעולם היהודי המזרחי נטיה חזקה לחקלאות. התפתחותן של אילו מושבות ארץ־ישראליות והצלחתן הבולטת — הכניסו תקוה בלב היהודים. הרבה מהגרים, ברובם רוסים, נהפכו לחקלאים ויבקשו שיקבלו את בניהם בתור תלמידים בביה"ס החקלאי מקוה ישראל. סוריה וארץ־ישראל היו שתי המדינות שנתנו את מרבית התלמידים לביה"ס. אולם, בפעם הזאת לא היו התלמידים, באים כמלפנים, רק בכדי להתכלכל חנם, אלא בכדי לרכש אילו ידיעות ולעזור להוריהם בעבודתם. ביה"ס קבל בכל שנה ושנה לפחות תלמיד אחד מכל מושבה ומושבה יהודית בא"י.

ומשום שתלמידים אלה היו צריכים לחזור בהקדם האפשרי להוריהם במושבות, אי־אפשר היה לעכבם בביה"ס שבע או שמונה שנים. הועד המרכזי הרגיש מיד כי שטת הפרסים לתלמידים־הפועלים היתה מכבידה מאד על הנצול החקלאי ולכן וִתר עליה בשנת 1897, והפחית את זמן הלמודים לחמש שנים ואח"כ לארבע, ופחות מזה לבני האכרים שאינם נשארים בביה"ס אלא שתי שנים.

הלמודים בביה"ס הם (חוץ מהשפה העברית) ערבית, חשבון, הנהלת־ספרים חקלאית ולמודים אחרים (מיטיאורולוגיה, חקלאות כללית, תרבות הצמחים, גדול עצים, תרבות הגפן, מדע היין, זואולוגיה ועוד) המורים והתלמידים מרצים הרצאות על נושאים שונים. בשעות הפנאי, יכולים התלמידים להשתלם ולהשתמש בספרי הספריה העשירה בספרים ובחבורים בכל המקצועות.

התכנית מעובדת באפן כזה שכל הלמוד התורתי נתן במשך שתי השנים הראשונות, ושתי השנים האחרונות מקדשות אך ורק למעשה. במשך התקופה הראשונה, מבלים תלמידי ביה"ס את חצי היום בשדות ומחצית־היום השניה מקדשת ללמודים. בשתי השנים האחרונות — לומדים שעה או שתים בערב, ואת כל היום מבלים בשדה, כי העקר הוא הלמוד־המעשי. בימים שהעבודה דרושה בהם מאד, מפסיקים את השעורים. ובכדי שהתלמידים יהיו בקיאים בכל העבודות, הם עובדים בכל השרויות: א) כרמים ויקב; ב) משתלה; ג) גן־הירק; ד) גן־פרות, ה) עבודות שדה, קציר וזריעה. ו) תרבות חיות ביתיות; ארוות מכלאות צאן, וגדול עופות. התלמידים מתחלקים לשש קבוצות ומחליפים את עבודותיהם בראשית כל חדש.

במשך שנת 1895, השיגו תלמידים אחדים של מקוה, מהברון די הירש, חלק מההנחות שנתנו לאכרים הרוסים בארגנטינה כלומר שטח אדמה של 50 עד 70 הקטרים

מצבה שעליה תהיינה חקוקות המלים הללו: „חברת כל ישראל חברים — לקרל נטר".

כבר ראינו לעיל שקרל נטר השאיר את ביה"ס החקלאי בידים אמונות ונמרצות. ואמנם, זקוק היה בית ספר זה להנהלה חזקה. המפעל נולד וחי, אך לא הביא את כל הטובות שיכלו לקוות ממנו. רק תלמידים מועטים התמכרו למלאכת הגננות והחקלאות; הרעיונות ששררו בלבות יהודי ירושלם, שמקרבם היו נלקחים מרבית התלמידים; המכשולים הרבים שישנם על דרך החנוך החקלאי, אי־האפשרות המוחלטת ליהודי ארץ ישראל להמציא פועלים בשכירות נמוכה כשכירות הערבים; חלשתם הגופנית—כל אלה היו משפיעים לרעה על רוח התלמידים ועל עתידם. ומרגלא בפי מהתלים שכונתם לא היתה אמנם רעה — היתה: שמקוה ישראל הוא מוסד־חקלאי המגדל עגלונים בשביל ירושלם.

מהיום שבו תפש המנהל החדש את רסן הנהלת מקוה ישראל בידו — התחילו כל התלמידים הרוצים להתקבל, להיות משעבדים לתקנות וכללים יותר קשים. עד אז היו יהודי א"י רגילים להביט על מקוה ישראל כעל בית־מקלט וישלחו אליו את התלמידים היותר גרועים שבתי־ספר אחרים רצו להפטר מהם. תוצאות מצב זה היו: שתלמידים כאלה שלא יכלו להכנע לתקנות ביה"ס עזבוהו אחרי זמן מה, או גורשו היטנו מפני הנהגה רעה. יציאות תכופות כאלו והתחדשות בלתי פוסקת של תלמידים, עפ"י הרוב בינונים שהיו מרפים את ידי המורים — הזיקו לסדרו הטוב ולמשמעתו של ביה"ס. בכדי למצא תרופה למצב זה, החלט שלא לקבל בביה"ס אלא תלמידים שגמרו את חק למודם בבתי־הספר של האליאנס ושיגישו תעודות על בריאותם, על מוסר טוב וחשק לעבודה.

ומצד שני, בכדי לאמץ את התלמידים שיוסיפו ללכת בדרך־הטוב — קבע הועד המרכזי ששת־פרסים. קבעו את זמן הלמודים לארבע שנים והרשות היתה בידי ההנהלה להחזיק בביה"ס, בתור תלמידים־פועלים את החניכים היותר שוקדים בלמודיהם והיותר משכילים. השכר והפרסים האלה היו ככה: פועל מהשנה הראשונה היה מקבל, חוץ מהוצאות כלכלתו והחזקתו, עוד 41 סנטים שכר יום־עבודה; פועל משנה שניה — 50 סנטים ליום; מהשנה השלישית — 60 סנטים ליום ופועל מהשנה הרביעית — פ'רנק אחד ליום. מקץ השנה הרביעית היה הפועל יכול לצאת מהמוסד בקחתו אתו סכום קטן באלף פ'רנק בערך שהיה מרשה לו להוציא את ההוצאות הראשונות שהוא זקוק להן בצאתו למלחמת־החיים.

גם הנצול־החקלאי נעשה יותר בטוח ויותר שטתי. הועד המרכזי וכל האגרונומים ששלח ליפו במשך תקופה ראשונה זו — היו בבחינת אנשים חדשים במדינה זו שאקלימה היה מכזיב את התקוות היותר טובות. מפני חסר נסיונם של אלה ואלה, נעשו הרבה שגיאות שהיו טעונות תקון. כן למשל לשם נטיעת תפוחי־זהב ביחוד, בחרו הגננים בקרקעות־עשירות בחֵמר וענייות בשיד ולא השתמשו באדמה המתאימה לנטיעות כאלו. התחילו להשביח את הקרקעות הללו בהביאם במשך הרבה שנים רצופות כמויות חול גדולות. נפנים אחדות נטעו על אדמה בלתי חרושה, ולכן הכרחו לעקרן ולחרש היטב את האדמה, והיבול היה אז כפול.

הקשי שהיה לשמר את היין וביחוד לחמרו ביקב בתנאים טובים, מפני מדרגת החם הגדול השורר ביפו בזמן הבציר — לא הִרשה עד אז להרבות את תרבות הכרמים. הודות לנדיבות־לב מר ש. ה. גולדשמיט, נשיא האליאנס, נבנה במקוה ישראל יקב רחב־ידים שנחצב בסלע. מעל ליקב, נבנה חדר גדול ומרווח מסודר לשם מרתף לעבוד בו את היין, אחזו בכל האמצעים שהמרתף יהיה מרווח בכדי להקטין עד כמה שאפשר

ארוכות נסללו ובורות נחפרו. השדות סקלו והכשרו לזריעות; הרבה עצים נטעו. יש במקוה גם בהמות, גם מכשירים ומה שיותר טוב מכל זה—ישנו גם נסיון טכני וכללי גדול שנרכש ע"י המעשה. נסיון זה הראה לדעת כי מוסד מסין זה לא יוכל להיות בעת ובעונה אחת, גם חוה עומדת ומנצלת לשם רוחים חמריים, וגם מוסד־חנוך הדורש שהמנהל יקדיש לו את כל זמנו, והמורים והפקידים את כל עזרתם. מוסד שבו צריך לזרע חלק מהקרקע לשם למוד־חקלאי תחת אשר צריך להפיק תועלת מכל רצועת אדמה קטנה כמו שעושה אכר בשדהו.

אינני מתיאש לראות מקץ שנים אחדות, את המוסד כשהוא חי נושא את עצמו. כשאנו בעצמנו נכין את עתידנו, כשיהיה לנו מספר צעירים שיגדלו ויהיו לאנשים ושנוכל לזרע בשטה־מדעית את האדמה הפוריה הזאת באקלים כ"כ יפה.

בשעת נסיעת קרל נטר לארפה היה מספר התלמידים במקוה ישראל 32. משנת 1876 גדל מספרם עד 40. הוצאות כלכלת התלמידים האלה עלו ל31.000 פרנק. ההכנסות הנקיות מהשדות עלו לערך 10.000 פרנק.

קרל נטר שב ליפו בינואר שנת 1877, אחרי חזרתו ממשלחתו בקושטא שבה מסר למועצת הצירים תזכיר לטובת יהודי המזרח. הוא שהה הרבה חדשים במקוה ישראל ואח"כ חזר צרפתה, וא"כ בשנת 1881, חזר שוב בפעם הרביעית ליפו שבה היה לו הענג למצא את המוסד במצב פורח.

„המורים, התלמידים ועבודת האדמה—הכל מראה את השגחתו ושפולו של אדם העובד יומם ולילה במרץ נפלא..." כך כתב נטר בהביעו את תודתו למנהל מר הירש שהיה באמת תמיד ובכל מקום שבו עבד: „האיש הנחוץ במקום הנחוץ". קרל נטר שמח ונהנה מהמחזה הנהדר שהשתרע לפני עיניו; משתלות מקוה ישראל „שהן היום היחידות במינן בארץ", ושמהן באים לקחת נטיעות כל האנשים הזקוקים לנטיעות; יין נחמד הנתן לנו ע"י „ששה הקטרים של גפנים נחמדים", „חמשה עשר אלף תפוחי זהב שנמכרו בשנה זו, ואילו אתרוגים טהורים וכשרים שנקטפו בפעם הראשונה..." אולם קרל נטר לא זכה לראות בעיניו את התפתחותה העתידה של מקוה ישראל, כי במשך נסיעה חדשה שנסע ארצה ישראל—מת בארץ זו ביום השני לאוקטובר שנת 1882, כשהוא כבן חמשים ושש שנה, ויפל מרב עבודה ועמל.

האבדה שאבדה האליאנס במות עליה האדם הגדול הזה, היתה „אבדה שאין לה תמורה". קרל נטר היה אחד מחברי הקבוצה הקטנה של אנשים גבורי־הרוח שיסדו את חברת כי"ח, ואשר במשך זמן רב היה ביתו של המנוח מעונה היחידי. הוא הקדיש לחברה זו את זמנו ואת כחו. חוץ מנסיעותיו ליפו, נסע קרל נטר בהרבה משלחות: בשנת 1876 נשלח להתיצב לפני מועצת קושטא; בשנת 1878—נסע לקונגרס הברליני וויניש, יחד עם מר ויניזייאני ויש. כהן, את תזכיר חברת כי"ח לטובת יהודי המזרח; בשנת 1880 — נסע מדרידה בכדי לדרש מהמועצה הארפית שתגן על זכיות יהודי מרוקו; בשנת 1881 — נסע לברודי שבה סדר במהירות ובהתמסרות מפליאה את מפעל העזרה וההגירה של יהודי רוסיה שגורשו ממדינתם לרגלי הפרעות שערכו בהם אויביהם. . . אולם, שמו יהיה קשור לנצח נצחים ביסוד ביה"ס החקלאי ביפו. אנשים אחרים לפני נטר, חשבו אמנם לחדש את נעורי היהודים בארץ ישראל ע"י החקלאות; אולם נטר היה הראשון שהגשים בפעל את הרעיון הזה והקדיש לו הרבה משנות חייו ואת חייו עצמם. ולמען הציב מצבת־זכרון נצחית להגבר המזרם־מעם הזה שהקדיש את כל חייו ליהדות — החליט הועד־המרכזי של האליאנס בישיבתו מיום 18 אוקטובר שנת 1882, להעמיד על קבר נטר במקוה ישראל, בהוצאות האליאנס,

סלעים ומוכשרות למזרע הגפן. הפלחה נעשית חלק ע"י המוסד עצמו וחלק ע"י הערבים שהם משלמים 35 אחוז מתבואה כוללת. בשטח המשתרע בין הבנינים ובין הדרך־המלך, נמצאת שטחה רחבה של גנות ופרדסים. תפוחי הזהב ועצי־השוח ופרות דומים לאלה, הם היבול העקרי של סביבות יפו ונשלחים להוץ לארץ בכמויות גדולות. כמעט כל תפוחי־הזהב הנאכלים בקושטא וחלק גדול מאלה הנמכרים בקהיר ובאלכסנדריה — באים מיפו. בשנת 1871 נטע קרל נטר הרבה כרמים במקוה ישראל. אולם, מפני בערות הגנן ומשפטי־הקדומים — מתו רובם, וההנהלה נאלצה לנטעם שוב בשנת 1872.

מכל הבנינים שעלו במחשבה, רק אגף אחד נגמר. אולם הוא מספיק לישיבם צעיר ומחולק כיאות לבנין ממין זה, ארכו 64 מתר על 11 מתר וחצי עמק, היא בנוי אבנים וקירותיו וגגו חזקים. בדיוטה הראשונה ישנם חמשה חדרי־לינה רחבים, ארכם 10 מתר על 6 מתר רוחב. בכל אחד ואחד מהחדרים האלה אפשר להעמיד 12 מטות רחוקות אחת מהשנית. לצדם ישנם שני חדרים טובים בשביל המשגיחים. בדיוטה הראשונה יש: א) ארבעה חדרים של ארבעה מתר מרובעים כל אחד; ב) שלשה חדרים גדולים המובילים לשלשה מחמשת חדרי הלינה, הראשון הוא חדר־הכתה; השני — חדר האכל והשלישי — מטבח. ג) שאר הדיוטה הראשונה הקצע לארוות. לצד הבנין העקרי ישנם עוד ארבעה בנינים המשמשים: בית־מלאכה, משרדים, דירות למשרתים ומחסנים.

ישנם שני בתי־מלאכה: אחד לנגרות החבי־ידים ואחד לנפחות. שני תלמידים עובדים בכל אחד מהם תחת הנהלת מורים יונים. בתחלה, לא היה יכל נטר להשיג אפילו תלמיד אחד לביה"ס החקלאי אם לא היה מתחייב ללמד לו גם מלאכת־יד. אולם, כשבטלו כל המשפטים־הקדומים נגד החקלאות ומספר התלמידים התרבה — בטלו גם את שני בתי המלאכה שהיו במקוה"י

י"ב התלמידים שבביה"ס עובדים בחשק בכתה ובשדות. מצב־רוחם מצוין והנהלת ביה"ס משתדלת שלא לפגע במאומה ברגשותיהם הדתיים של יהודי א"י.

בקצרה – כותב מר גולדשמיט — הרשמים שקבלתי ממקוה ישראל הם יפים מאד".

בזמן יותר מאוחר היו התאוננויות שמקוה ישראל עולה בדמים מרובים; דבר גם על שגעונות נטר.

גולדשמיט שהיה בקי בענינים כאלה עונה למפרע על הערות כאלו:

„אל נערבב כאן — מסיים גולדשמיט את מכתבו — את שאלת החנוך עם שאלת הכספים. אם סבר סברו בתחלה שנחלה בת 240 הקטרים תוכל להיות כ"כ פוריה עד כדי להספיק את צרכיו של מוסד־למוד בעל חשיבות גדולה כבי"ס חקלאי – לא היו אלא טועים. לא אמת הדבר בכלל ולא אמת היא ביחוד בנדון דידן. בצרפת, אפשר לקרא אחוזה טובה לאחוזה הנותנת מאה פרנק הכנסות על כל הקטר, וצריך שתהיה נחלה אמתית בבנינים, בדרכים, ובאדמות משבחות ובהון־חוזר של 6000 עד 8000 לירות שטרלינג. מה שנתנה לנו הממשלה התורקית איננה היה אלא 240 הקטרים של אדמת־טרשים מכוסה עשבים רעים. וכדי להפרות את האדמה הזאת, אנו זקוקים להלואות תמידיות במשך שנים רבות, כבדי לבנות בנינים ולסלול דרכים, לשבוח האדמה וביחוד למחזור־כספים ואיש מנוסה לנהל את האחוזה. אך שום דבר מכל זה לא נמסר לידי קרל נטר. לו היה אמץ־לב לנסע מבלי קרן־יסודית בבטחו בהצלחה הסופית. נמצא אמנם הון־יסודי, אך הסך הכולל של ההוצאות העולות עד היום ל6000 לירות שטרלינג (150.000 פרנק) — אם נשוהו לתוצאות שהושגו – אי־אפשר לחשבו לסכום גדול. הבנינים קימים, הדרכים

את ידיך ואת רגליך, נשבעים לך בכל היקר והקדוש להם שאין בכיסם פרוטה לפורטה, ואח"כ מוציאים מתוך סמרטוט או סחבה, בתחלה את רבע הקנס שהטלת עליהם ואח"כ את חציו ופורעים לך את חובם. אח"כ אתה מקבל את הדאר ועליך לקרא ולענות על גל של מכתבים זה. אני מקבל את „היודישה פריסה" המאימת עלי שאוכיח בסופתים כי אין לי שום יחס עם המיסיונרים.

הדרך יפו– ירושלם הנה דרך מעבר תמידי של זרים. הרבה מאלה נכנסים לביה"ס ועלינו לתת להם את כל הביאורים שהם דורשים ממנו. מגיע מכתב מהקימאקאם הוא מושל יפו שרוצים למדד בפעם הרביעית את האדמה, אח"כ צריך לכתב את רשימת התשלומים שהיא כ"כ מסובכה מפני שכמעט כל השמות הערבים דומים אחד לשני. אני יושב ופתאם מביאים לי ילד שנפל מרום הגג. עלי לחבש את פצעיו, כי אין לנו רופא לכך. אני חוזר לעבודתי ופתאם מביאים לי שור או פרד לקניה. שומרי הליל באים, צריך להעמידם על משמרתם, ועלי לסובב בלילה בכדי לראות אם כלם עומדים על משמרתם".

הדבר האחד שמלא את לב נטר דאגה זהו חסרון הכספים: העריכו ל מ א ה א ל ף פ ר נ ק את הוצאות ביה"ס לכלכלתו ולהחזקתו במשך שלש שנים, והנה הוכח שגם מ א ת י ם א ל ף לא יספיקו. „בכדי שתוצאות המפעל תהיינה טובות —כותב קרל נטר— זקוקים אנו לכסף להרבה כסף. אלהים היודע את מחשבותינו, הרואה את כל התאמצויותינו, ושנתן לנו את האדמה, יתן לנו גם את האמצעים לזרעה. לבי מלא בטחון בזה".

הכרתו זו של נטר גררה אחריה גם את נדיבותו; הוא התחיל בזה שנדב מכיסו הפרטי 25.000 פרנק, ונדבתו זו גררה אחריה נדיבות אחרים.

„מר גולדשמיט בא לעזרתי —כותב קרל נטר— הוא תומך בי, מאמץ את רוחי וממציא לי את הסכומים הנחוצים לי לעבודות שהתחילו בהן. אחרי שנתן—הלְוָה, ואחרי שהלוה—נתן במתנה את הלואותיו. ואח"כ, ע"י צעדיו ומכתביו, עורר אחרים לפעולות. באמצעותו הביע הברון די הירש, זה הנדיב הגדול שעזר כ"כ למפעלי האליאנס במזרח—בפעם הראשונה את אהדתו למפעלנו וירם את תרומתו הגדולה 25.000 פרנק, שעברה כמעט מבלי להֵראות, והודות לו עזרה חברת „אגודת אחים", פעמים בהוצאות מוסדנו."

אולם ארבע שנות עבודה, עבודת עמל ויגיעה, עבודה בלתי־פוסקת של פורעניות וצרות בלי קץ—הזיקו מאד לבריאותו עד מדרגה כזו שהרופאים הכריחוהו בשנת 1873 לשוב לארפה להתרפא, הוא הוכרח להכנע לפקדת הרופאים, וביום 22 אגוסט של השנה ההיא הפליג מיפו.

בכדי לקבל מושג נכון ומדויק ממצב מקוה ישראל אחרי תקופה קצרה זו, צריך לקרא את הדו"ח ששלח סגן נשיא חברת כי"ח מר ש. ה. גולדשמיט— אחרי בקרו את המוסד הזה בשנת 1873:

„מקוה ישראל—כותב מר גולדשמיט—עומדת במרחק 45 רגעים מהלך מיפו על הדרך הגדולה העולה ירושלימה בדרך ישרה בארך 1.500 מתר בערך.

האחוזה איננה בודדת כלל. מעל הבתים אפשר להשקף על שני כפרים, על מוסד בני־ההיכל הגרמנים, ועל הרבה בתי־ענג הבנויים בסביבה.

חלק גדול מהנהלה הזאת נמצא בשפלה ההולכת ומתרוממת מ11 עד 17 מתר מעל רום פני הים. הבנינים בנויים על הרמה הזאת הגבוהה 17 מתר. בעמק, קרוב לבנינים, מימין ומשמאל, במרחק ידוע, נמצאות גבעות משופעות בגבה 32 עד 35 מתר מעל רום פני הים.

בחלק הנמוך, טובה האדמה בכל מקום, חוץ מרצועת אדמה חולית, הגבעות מלאות

שיהיה, יסולק מדי שנה בשנה מההכנסות המקומיות ואם חלק מהיבול ישלח החוצה, אזי יגבו ממנו רק את מסי המכס;

מסי־המכס יגבו בשלמות לפי החק מכל הדברים שיובאו מחוץ לארץ לצרכי ביה"ס — חוץ ממכשירי חקלאות;

תבנית ביה"ס תגש ותאשר ע"י הממשלה המרכזית ב„וילאיית" לפני התחלת הבנינים, האלינס תבנה את כל הבנינים הנחוצים מבלי לעבור את גבולות צרכיו האמתיים של ביה"ס, והתבניות תשלחנה אח"כ אל הממשלה הנז'.

ובהיות שמועצת הוזירים מצאה את כל הדברים האלה טובים — פקדתי לגשם בפעל את כל הנכלל בזה, ופקודה־יקרה זו הכוללת את הרשיון לפתיחת ביה"ס, יצאה איפוא מתוך דיואני הקסרי ונמסרה לידי קרל נטר הנז'. מובן מאליו ששום ערך לא יהיה לפירמן זה אם כל הנטיות הנזכרות לעיל לא תתגשמנה בשלמותן.

נִתַּן בקושטא, בשלישי לחדש מוחרם שנת 1287 (5 אבריל 1870).

כשהשיג קרל נטר את הפירמן, התחיל מיד בהגשמת מפעלו. מכשולים וסכנות לא חסרו. בשעת קביעת גבולות הקרקעות ואפילו אחרי בנין ביה"ס, צריך היה להגן על המוסד הנוצר מפני אויביו המקומיים. באחד הימים השתערו על ביה"ס אנשי הכפר הקרוב י ז ו ר. אך הודות להתערבות האדונים כרמיה, ויניזיאני, די קמונדו, ולהשתדלות מר ריטוואט וזיר הענינים החיצונים ומר קרמפון קונסול כללי של צרפת בירושלם — לא קרו יותר מקרים עגומים כאלה. קרל נטר הקריב ממש את נפשו על ביה"ס, הוא בעצמו היה שומר על הקרקעות, הוא בעצמו היה משגיח ומפקח על העבודות ותמיד ישן באהל או בבור או במערה.

אפס, המוסד הלך הלוך והתקדם. קרל נטר התחיל את העבודה בחפירת באר, שנתנה מים זכים בשפע בעמק לא כ"כ גדול. בסוף חדש אבריל שנת 1870, זאת אומרת, שלשה שבועות אחרי נסיעתו מקושטא, נעשה חלק גדול מהחפירות. נחפרו חפירות ליסודות הצלע המערבית והמזרחית והוקמו הקירות. באותו זמן סדרה האחוזה לזריעה, מ240 הקטר הקציע קרל נטר 80 לכרמים, 12 לפרדסים, 30 לנטיעות ו118 לפלחה. ולמען יוכלו להכיר את הכל בשטחים רחבים כאלה, כנה כל חלק וחלק מהקרקע בשמות ידועים; ככה אפשר לראות במקוה ישראל את רמות אברהם, יצחק, שרה, יעקב, בנימין; את בקעת משה ושמואל, את עמק רבקה ורחל. חריצותו ושקידתו של קרל נטר בתקופת־הסדור הזאת הן באמת מפליאות. אפשר לשפט על הדבר הזה אם נקרא את מכתביו עצמם כשהוא מספר איך הוא מבלה את ימיו:

„בשעה ארבע וחצי בבקר — כותב קרל נטר — זורחת השמש והפועלים באים; צריך לעשות את המפקד ולהתחיל בעבודה. הפועלים יוצאים בשש בערב. בינתים צריך להשגיח בתמידות. יש אשר פועל ערבי מתיגע מאד אך עבודתו גרועה. רואה אתה אותו בעבודתו, רעיון מנצנץ במוחך, מראה אתה לו איך לעבוד וע"י כך אתה מרויח יום־עבודה. יש לנו בממוצע תמיד מ40 עד 80 פועל מדי יום ביומו. בבקר אתה צריך ללכת לקנות ושם אתה מאבד תמיד הרבה זמן, כי מעולם לא יבקש ממך הערבי את מחיר החפץ המוצג למכירה. הוא ממתין שאתה תקבע לו את המחיר, וכשהנך עושה זאת לא יקבל לעולם את המחיר אשר קצבת אלא אחרי משא ומתן ארוך וממושך. אח"כ באים חשבונות הקניות בעיר, וכל הדברים האלה נפסקים במובן ע"י שאלות הבנאים, הנגנים ועוד. אח"כ מובילים לך את הגמלים, את השורים או את החמורים שנמצאו רועים בשדות ושעליך לשמרם עד שבעליהם ישלמו את הקנס שתטיל עליהם; אח"כ באים הבעלים שצריכים לסלק את הקנס וכורעים ברך לפניך, מנשקים

בישיבת מועצה הממלכה ירשה גם לדבר בה; והודית לכח דברנותו הנובעת הצליחה לענין את כל הנוכחים בכל סעיפי תזכירו. עפ"י בקשת רשיד פשה מושל סוריה שהיה אז בקושטא, החליטו הוזירים למסר לו את הענין בפקודה להגיש בהקדם האפשרי את כל ההחלטות שתחלטנה על המקום בהסכמה הדדית עם ציר האליאנס.

בי"ד ספטמבר קבל קרל נטר את מכתב הוזרה למושל סוריה הכללי, ואחרי ימים אחדים נסע מקושטא ויגיע בירותה בכ"ש בו. בן־לויתו בנסיעה זו היה מר בולאר, אגרונום צרפתי צעיר שאת עזרתו הבטיח עוד בהיותו בפריז, וכלם הגיעו ליפו מבירות דרך היבשה.

על הדרך העולה מיפו ירושלימה, בחר קרל נטר כברת ארץ ששטחה עולה ל240 הקטר. נחל עובר בה ואדמתה פוריה וזרועה. מושל פלך סוריה הסכים להחכיר לאליאנס את האחוזה הזאת לצמיתות חלף תשלום שנתי בסך 7500 גרושים תורקים (1700 פרנק). הרשות בידי האליאנס לרכש לעולמים את האחוזה ולשלם 20.000 פרנק במשך עשרים וחמש שנה. הרשיון הזה אשר בפירמן קסרי שקרל נטר השיג אותו בקושטא זו תמציתו:

פירמן קסרי של הוד מלכותו השלטן.

ציר־הקסרי בפריז הריץ לי במכתב, את טפס הבקשה שהגיש קרל נטר בדבר יסוד בי"ס חקלאי בסביבות יפו מטעם חברת כל ישראל חברים בפריז. הענין נמסר למועצת הממלכה ומחלקת העבודות הצבוריות עבדה הצעה שאשרה ונחתמה ע"י האספה הכללית.

מטופס המסמכים האלה יוצא שביה"ס הנזכר מקל באמת את עבודת האדמה שקדמתה היום־יומית במלכותי מביאה תועלת רבה, בתנאים מתאימים למדע. החלט איפוא:

שבית הספר הזה יקרא בשם בית־ספר חקלאי של חברת כל ישראל חברים ויתנהג בתקף החקים הקימים של ממשלתי בהוה ובעתיד; ביה"ס יעמד תחת השגחת וזרת השכלת העם ותחת חסותי הרוממה ויכלל במספר בתי־הספר התורקים;

מספר התלמידים יהיה משלשים עד ששים וזמן הלמודים — שלש שנים; ואעפ"י שבי"ס זה לא נוסד אלא לבני ישראל — קבל יקבל גם תלמידים מבני שאר הדתות וגיל התלמידים צריך להיות מבני י"ג עד ט"ז שנה;

התלמידים שיתקבלו בבי"ס זה, צריכים להיות נתינים עותמנים; יתקבלו בו חנם גם תלמידים מן החוץ שישמעו שעורים; יקבלו מכל תלמיד ותלמיד הנכנס לביה"ס מ250 עד 300 פרנק לשנה מחיר אכילה, מלבושים והוצאות אחרות, ובביה"ס ילמדו את תורת החקלאות ושאר המדעים הקשורים אליה;

ממשלתי תחכיר לחברת כי"ח בתשלום שנתי של 7500 גרושים את 2600 מדות הקרקע בפלך ירושלם, שאיתן דרשה האליאנס ושנמדדו והגבלו ע"י הממשלה המקומית; הקרקעות הללו תשארנה מחכרות לאליאנס כל זמן שביה"ס ישאר קים עפ"י התנאים שהוצעו ונתקבלו, והאליאנס תסלק שנה שנה את סכום החכירה האמור; בתור טובה מצד ממשלתי תפוטר האליאנס מתשלום זה במשך עשר השנים הראשונות אחרי פרסום פירמני זה;

האליאנס חיבת לפתוח את ביה"ס לא יאוחר משתי שנים מיום נתינת פירמני היקר הזה; אם ביה"ס לא יהיה שלם ולא יפתח במשך שתי השנים הללו — יבוטל רשיוני זה ולא יהיה לו כל ערך; אם אחרי פתיחת ביה"ס, לא ימשיך את קיומו והאליאנס תסגרנו — אזי יעריכו ע"י מומחים מקומיים את כל הבנינים שבנתה האליאנס וישלמו לה את מחירם, וממשלתי תקח לה את כל הקרקעות וכל הנטיעות אשר עליהן.

סכום העשור שצריך יהיה לגבות מכל יבולות קרקעות ביה"ס — יהיה הסכום מה

בעתיד, לברוח בהמון מפני אדיקות העמים המנצחים את הסהר. ולבסוף כבש תכבשו בשלום את הארץ הקדושה הזאת שאבותינו הכריזו בה את יחוד הבורא בשעה שכל העולם היה שקוע עדיין בעבודת־אלילים וככבים ומזלות. למפעל הזה תקדישו את כל כחותיכם והתאמצויותיכם, ובנוגע אלי, לא אחשב את תפקידי גמור אלא ביום שבו אראה את מפעלי מצליח והבטחתי לציון מתגשמת".

ההצעה היתה הרבה יותר גדולה ממה ששערו בשעה שהובטחה. למפעל החקלאות של האלינס הקדיש קרל נטר הרבה שנים מחייו, חלק מהונו וגם עצמותיו נחות כעת במקוה ישראל כזכרון נצחי להבטחתו אשר הבטיח במרומי הר ציון: שתחית יהודי ארץ־ישראל תבוא ע"י עבודת־האדמה.

הועד המרכזי קבל את הצעות קרל נטר בישיבתו מיום 11 ינואר שנת 1869. סדור ביה"ס החקלאי שנקרא בשם „מ ק ו ה י ש ר א ל *) השלם ע"י תקנות בנוגע לקבלת החניכים ומספרם, זמן הלמודים והמצאת מקום לגומרים. בנוגע למקורות, העריך הועד־המרכזי של האלינס ל מ א ה א ל ף פ ר נ ק את ההון היסודי הנחוץ ליצירת המוסד ולהחזקתו במשך שלש שנים. האלינס פנתה לאחינו הנדיבים די בכל אתר ואתר בבקשה שימציאו את הסכום הזה, אולם, נטר שבא פריזה בכדי לדון על האמצעים החמרים של ביה"ס חזר ארצה ישראל עוד בטרם יבטיח את עתידו החמרי של המוסד.

אחרי שקרל נטר אחז בעיר מגורו לוהדין בכל האמצעים הנחוצים לנסיעה ארוכה— עבר דרך פריז בכדי להציע את הצעת האלינס לפני ג'מיל פשה ציר עותמניה בצרפת. הוא בקש מהציר שממשלתו תעזור למוסד שהוא אמנם יהודי בעקרו, אך מטובותיו יהנו כל נתיני השלטן מבלי הבדל דת וגזע. בשם האלינס מסר קרל נטר לבא־כח השלטן בפריז תזכיר כולל חמש דרישות אלו: א) שטח־אדמה חנם לביה"ס, ב) חכירת קרקע לנציל; ג) פטור ממס החכירה במשך עשר השנים הראשונות; ד) פטור ממס־המכס את כל החפצים הנחוצים למוסד. ה) שביה"ס יעמד תחת פטרונותו של הוד מלכותו השלטן. הציר העותמני הגיש את התזכיר הזה לוזיר הגדול עלי פשה; אהילף כרמיה נתן לקרל נטר מכתב־המלצה לוזיר הגדול, ווזירי החוץ הצרפתי והאנגלי נתנו לו מכתבים כאלה לבאי־כחם בתורקיה. עם כל המכתבים האלה נסע קרל נטר ממרסיליה ביום 14 אגוסט שנת 1869 ויגיע קושטאה ביום הכ"ט בו.

בראשון לספטמבר נתקבל קרל נטר לראיון פרטי ע"י הוזיר הגדול והאחרון הודיע לו כי בקשתו נמסרה למועצת הממלכה ע"י מועצת הוזירים.

קרל נטר נוכח לדעת שנשיא המועצה העליונה וכל חבריה היו מתיחסים באהדה לתזכירו. הודות לנטיתם הטובה של כל פקידי הממלכה הגבוהים, שאתם בא קרל נטר במשא ומתן—התענינו בתשומת־לב מרובה בבקשתו, ובשמיני לספטמבר נקרא קרל נטר להשתתף

---

*) במכתב שהריץ קרל נטר ממקוה ישראל לועד המרכזי של האלינס בינואר שנת 1872, נמצאות השורות הללו: „בתוך מכתבכם הנכבד אני מוצא קטע ממכתב הד"ר לנדסברג שאינו מוצא את השם „מקוה ישראל" — מוצלח, משום ש„מקוה" פרושו ביחוד „טבילה" מקום טהרה. הלואי שמוסדנו יהיה „מקוה", מקום טהרה לתושבי הארץ משום שהם זקוקים הרבה לכך! מ ק ו ה, פרושו גם אספה וגם קבוץ וגם תקוה. ואמנם מקוה נוסד ע"י א ס פ ת יהודים מכל העולם שהרבה מהם מ ק ו י ם כי מוסד זה יהיה הצעד הראשון של ק ב ו ץ גליות בארץ אבותינו. הנער הוא ת ק ו ת עם. אני סובר שהשם הוא מוצלח, ואם דעת האלינס כדעתי צריך להשאיר את השם מ ק ו ה י ש ר א ל" כמו שהוא.

אלא 15 אחוזים החיים ממלאכת־יד (חיטים, סנדלרים, פחחים, כורכים, צורפים, שענים) או ממסחר (מכירת צרכי אכל מקומיים). מספר המלמדים והלומדים תלמוד הוא גדול; אולם, למוד התורה מצטמצם בלמוד פרושיה אך המקור עזוב ומוזנח. חוץ מפרדס מונטיפיורי שעליו כבר דבר לעיל, לא ראה קרל נטר שום דבר חקלאי יהודי בא"י: בירושלם היה רק יהודי אחד „עובד אדמה". אולם, הוא לא עבד בעצמו ולא העסיק אף יהודי אחד בחקלאות זו; ביפו (בנחלה הקדומה של המנוח קלאסן, נוצרי שהתיהד) קנה יהודי אחד מילידי בגדאד, כברת אדמה במחיר 20,000 פרנק, אך לא ידע דבר מהחקלאות, וגננו הערבי רמהו. בבוא קרל נטר ארצה ישראל חשב היהודי הבגדדי למכר חזרה את נחלתו ולשוב לארצו יותר עני ממה שהיה בבואו. מרבית התושבים נולדו בארץ, אך — מעיר קרל נטר — המספר הזה מתרבה ע"י יהודים הבאים מן החוץ בכדי להחלץ מהרדיפות שבמולדתם, או בכדי לבלות את שארית ימיהם באה"ק. מהגירה זו מועטים הם העשירים בלי ספק, אך ישנם בכ"ז בין אלה אנשים שיכולים לחיות ברוחה בהשתמשם בהון הקטן שהם מביאים אתם. לדאבון־לב, אחדים מאלה מפסידים את כספם באיזה עסק המחריב אותם בזמן מועט. אחרים, נעשים זהירים וצופים הליכותיהם, מחביאים את כספם וחיים בצמצום ומאושרים הם אם ימותו לפני גמרם את אוצרם; ישנם אחדים המקבלים תמיכה מבניהם, מעדתם או מאיזה נדיב ואיש־חסד. ובאמת, אין כל פלא אם במדינה כזו שרוב תושביה הם כאנשים שהזכרנו ושאיננה לא ארץ מסחרית ולא ארץ תעשיתית — המקור הגדול והיחידי הם כספי הצדקה הבאים מן החוץ, היא החלוקה שכבר דבר עליה בפרק הקודם *). אי־אפשר היה להסתפק באילו בתי־ספר קימים אם היו רוצים שתעשה עבודה ממשית **). אם היו רוצים באמת ללכת בדרך הקדמה, היה צריך ליצור מסביב לבני־הנעורים אוירה חדשה...

הנה הקוים העקריים שבהם תאר קרל נטר לפני הועד המרכזי של האלינס את מצב ירושלם, והנה הסבות שבהן אמץ את מחשבות האלינס שמלאה את ידו בשמה במשלחת זו. המצב היה זה: הירידה היתה נחפזת ואחריה הדלות והמות. על תעשיה לא היה מה לדבר, המכס על החמרים הראשונים היה גבוה מאד בפנים המדינה והמכס על הסחורות המעובדות בכניסתן הוא כמעט אפס ***). רק דבר אחד נשאר: החקלאות, וקרל נטר והועד המרכזי הרגישו בחסרון למוד חקלאי.

קרל נטר הגיש לועד המרכזי, יחד עם הדו"ח שלו, גם הצעה מדויקת: יסוד מוסד מיוחד בכדי לחנך בו את הדור החדש בעבודת־האדמה באפן שטתי. „בקבלכם את הצעתי זו — אומר קרל נטר — אתם מביאים טובה רבה לשאלה שלשמה אתם עובדים. הבלט תבליטו בזה שהיהודי יוכל להיות עובד־אדמה בכל מקום שבו הוא מוצא אותו מוכשר. נתן תתנו לחם וחיים לחלק חשוב של המשפחה היהודית והכן תכינו שדה־מקלט להמונים שיצטרכו,

---

*) עיין לעיל דף 109

**) עיין לעיל דף 110

***) „כל העולם יודע, הוסיף נטר בחריפות, כי היום צריך ללכת לבירמינגהם בכדי לקנות את הנחשת של קושטא, לשויצריה — בכדי לקנות את צמר־הגפן של אנדרינופלה; בוינה — את משי ברוסה; בחליפאקס — את שטיחי חלב ודמשק, והמוסלינה היותר יפה של הודו באה מגלסגוי ומזוריך. מ 30000 מכונות־אריגה שציר צרפת בקושטא אמר לי שראה בין חלב ודמשק, לא מצאתי אלא 1200, ובמשך ששה חדשים בשנה אין להם עבודה".

סיר משה מונטיפיורי עשה גם נסיון לתחית התעשיה.

לחקלאות אם הממשלה העותמנית תרשה להם לרכש קרקעות. איננו מבקשים — מסיימים הם — לחם־חסד, אלא עבודה. תנו לנו אדמה ומכשירים ושלחו לנו אנשים שילמדונו את עבודת־האדמה".

את האמת צריך להגיד שהנסיון הראשון לעבודת האדמה נעשה ע"י סיר משה מונטיפיורי שנים אחדות לפני הזמן ההוא. הוא קנה אז סמוך ליפו, פרדס שבו הושיב אילו משפחות עניות ויתן להן תמיכה חדשית. אך לא אחר להרגיש שסכום הלואותיו עלה הרבה יותר מיבולות הגן. הוא הפסיק את תמיכותיו והאכרים נעלמו *).

מפלה זו לא המסה את לב האלינס אלא להפך האירה את המצב. סמוך לפרדס מונטיפיורי שהוזנח ע"י האכרים היו עוד הרבה פרדסים שעבדו ע"י האזרחים הערבים ושהיו מכניסים בשנה אחת את מחיר שוים. היה איפוא מקום לעבוד, אך העבודה היתה צריכה להעשות באפן אחר. המטרה היתה אחת: החזרת עטרת החקלאות היהודית בא"י ליושנה. האמצעים יוכלו להיות שונים: לא ביום אחד נברא החקלאי; צריך לקחת את התינוק, לחנכו, לגדלו, להורות לו את הדרך, לעזור לו בהתחלותיו, לעזור לו בנפילותיו, בקצרה, צריך ל ה כ י ן את החקלאים, צריך ליסד ב י ת ־ ס פ ר.

הועד המרכזי החליט איפוא לשלח ארצה ישראל את אחד מחבריו, קרל נטר, שחי שנים רבות במזרח וידע היטב את יהודי המחוזות האלה, את צרכיהם ואת ענוייהם. ביום השני 3 אוגוסט שנת 1866, עמד קרל נטר על מרומי הר ציון בירושלם ובתוך המון עם רב שבא לשמע את מדברותיו — התחיב בחגיגיות מרובה להתמסר מלב ונפש להרמת מצב אחיו היהודים ארץ־הישראלים ע"י העבודה החקלאית. המחזה היה מזעזע לב ונהדר! האספה היתה צריכה להיות בשעה הששית בערך; אולם, עוד מהשעה השלישית נמלא המקום על כל גדותיו ובקשי גדול עלה בידי קרל נטר „לפלס לו נתיב בין כל המון הָעם הרב והמגוון הזה מכל הארצות".

„בבואי אל גג בית הכנסת־אורחים — מספר הוא — נפעם לבי בקרבי למראה המון האמללים האלה, ואודיע שהאלינס רוצה לדעת את שלום אחיה אשר במזרח. היא רוצה לדעת אם ישנם באמת אנשים המוכנים להזניח את לחם החסד בכדי לחיות מיגיע כפם. היא רצתה לדעת ג"כ איך תוכל להמציא עבודה זו. נתן אתן דו"ח מכל מה שראיתי והיא תעשה את הנחוץ. מפעל־מוצק לא ביום אחד יוצר. צריך הרבה זמן בכדי להמציא וצריך כסף בכדי לנשם... אמץ־לב וסבלנות אחים! לפני האלהים השומע אותנו הנני נשבע כי היום הזה לא ישכח לנצח מלבי. בעוד זמן מה, כשיהיה הדבר אפשרי, תתחיל לכם תקופה חדשה..."

הדברים האלה נתקבלו בשמחה שלא תתואר באמר ובדברים. ברדתי מעל הבמה שמעליה השמעתי את מדברותי, נמצאתי בין ההמון הרב הזה; אנשים זקנים ונערים וישישים בוכים בדמעות־גיל התנפלו עלי וינשקו את ידי ויקראו: „יה"ר שהאלהים ישמע את דבריך ויעזרך!"

כשחזר קרל נטר מנסיעתו, נתן לועד המרכזי של האלינס דו"ח מפורט (11 ינואר שנת 1869) מכל מה שראה ושמע. מ13.000 היהודים שבא"י, תשע עשיריות היו גרים בירושלם, חברון, צפת וטבריה ומ2.500 הזכרים הבוגרים שהוא המספר הכולל של התושבים — אין

---

*) בשנת 1899 הציעו יורשי מונטיפיורי לאלינס להכיר לה את הגן הזה. החכירה נעשתה עד שנת 1938. הנהלת הגן הזה שהוא סמוך מאד למקוה ישראל, נמסרה להנהלת המוסד האחרון. האלינס פתחה בגן זה ביחוד את נטיעות תפוחי־הזהב הדורשות סכומים עצומים.

אם חנוכו של פועל טוב עולה תמיד בדמים מרובים, אחת היא אם משפחתו, או כפרו או הממשלה הם המוציאים את ההוצאות הללו, ואם מפעל המלאכה של האליאנס עולה איפוא גם הוא בהוצאות מרובות — אפשר להגיד שתוצאותיו הן מעניינות מאד, וההתאמצות שנעשתה בזה והגמשכת במרץ לא היתה לשוא. כעת, ישנם בשלשים ושלש ערים מפעלי־מלאכה לבנים ולבנות, ובהם לומדים מלאכות־יד יותר מאלף תלמיד ותלמידה. על מספר זה צריך להוסיף: א) תלמידי שני המוסדות הגדולים שעליהם רמזנו לעיל, ביה״ס למלאכה בירושלם שמספר חניכיו יותר ממאה (מהם 41 פנימיים שאינם מהעיר עצמה) ובו בית־מלאכה לנגרות, בית־מלאכה לנחשת, בית מלאכה לחטוב, בית־יציקה; אח״כ בית־הספר למלאכה, או יותר נכון להגיד שני בתי־הספר למלאכה בסלוניק (שנוסדו, אחד בשנת 1887, ואחד בשנת 1910) שבהם לומדות תורה ומלאכה 784 תלמידות; ב) תלמידי בתי־הספר למלאכה באלגיריה: כבר ראינו לעיל *) מה היתה באלגיר, באוראן ובקונסטנטין חשיבות המוסדות הללו שבהם לומדים ילדי ישראל, חוץ מתולדות היהודים ועברית, גם מלאכה. למודים אלה מובטחים ע״י קרן מיוחדת שנוצרה בשעת המהומות האנטישמיות באלגיריה, ע״י הרב הגדול צדוק כהן, ומתקיימים מאז ע״י האדונים ממשפחת רוטשילד.

במפעל המלאכה של האליאנס, צריך להקצות מקום גדול ונעלה מאד לביה״ס החקלאי מקוה ישראל. מוסד זה היה מפעל של אמונה. אין כונתנו להגיד כאן שהאנשים שהשתתפו ביסודו, והנלהב ביותר שבכלם קרל נטר, הפועל הגדול שמת בעמדו על משמרתו — הביטו על ירושלם כעל עיר־בירת העבר שבה צריך להקים שוב את בירת העתיד. אולם, בקרבם ובקרב הרבה יהודים אחרים, יהודים צרפתים או אנגלים, גרמנים או רוסים, תורקים או פרסים היה הרעיון כי נוכחות כמה וכמה יהודים אמללים בירושלם — איננה משמר־כבוד סביב הבית הקדמון והנהדר של היהדות. להפיח רוח חיים בקרב התושבים האזרחים שהדלות והעבדות המסו את לבבם; להחזיק בא״י מרכז של השכלה יהודית; לחדש, ע״י הלמוד החקלאי, את הקשר הרחוק שהיה בין היהודים ובין האדמה; להציע לפני אחדים)מהנרדפים במקומות רבים אמצעי־קיום הדשים ומקום־מקלט שבו יהיו בטוחים בעתידם - אלו היו שאיפותיהם הטובות של כמה וכמה אנשים טובים. אם היו הצעות מוצעות בצורה יאותה **) וטובה, או נסיונות פרטיים ***) שבאו לרגלי מאורעות — היתה ירושלם מושכת תמיד את כל המבטים כשביב־איר של זכרון ותקוה באפק מחשבותיהם וצרותיהם של היהודים.

בישיבת הועד המרכזי שהיתה ביום השלישי לדצמבר שנת 1866 בנשיאות הנשיא כרמיה, הצהיר הועד „שהוא מוצא למועיל למצא תרופה לדלות יהודי א״י ע״י החקלאות ולעזור ליסוד בתי ספר בירושלם ובשאר ערי א״י".

בזמן קצת יותר מאוחר (ישיבת 14 פברואר 1867) יהודי ירושלם „מפנים את תשומת לב האליאנס" על הדלות העמוקה שבה הם שקועים ומצהירים כי מוכנים הם להתמסר

---

*) עיין לעיל דף 75 והלאה.

**) הצעת ישוב בארץ־הקדש ע״י מוררס הס, Archives Israélites 1876 דף 279

***) יהודים גורזים שבאו לירושלם כבדי לעסק בחקלאות (1867) בקשו שהאליאנס תבוא לעזרתם להתגשמות חפצם. האליאנס מלאה את ידי קרל נטר לעיין בהצעה זו (אספת 18 דצמבר 1867, בולטין של שנת 1868.

מתקדמים שבביה"ס... שעורי הערב מתחילים היום ובהם ישתתפו כ"ה תלמיד, ביניהם שמונת החניכים...

הועד המרכזי מצדו דאג לדבר הזה ויחשב ליסד בבגדאד בית־מדרש למלאכה ואמנות. לתכלית זו פנה למר לוריון נשיא הועד המקומי ואחרי עיון בדבר ועפ"י עצות מנהלי בילו וטנג'יר — שנה את דעתו ויחליט ליסד בי"ס למלאכה במקום בית מדרש לאמנות:

„הועד המרכזי מעיין בתשומת לב מרובה בהודעותיכם. אולם, כלנו שואלים את עצמנו אם הפניסיה נחוצה ואם לא מספיקה נתינת תמיכות לתלמידים והשגחה עליהם בהיותם אצל בעלי־המלאכה".

אלו היו התחלות מפעל המלאכה. בשנת 1874 התחיל מפעל המלאכה של הילדים ובשנת 1884 — של הבנות. המקרים שהזכרנו, מרשים לציין מעתה אחדים מהקוים המבדילים בין מפעל המלאכה ובין בתי הספר ללמוד שפות. במפעלי המלאכה התחשבו לא רק עם בחינות מעשיות מידיות, אלא גם האליאנס הטילה את כל הוצאותיהם עליה. אח"כ ותרה החברה גם על זה שהתלמידים לא ילמדו את מלאכתם יחד כמו בביה"ס, אלא יכנסו תחת השגחת אומנים מיוחדים. אולם, רק בירושלם, הנהגה השטה השנית: שטת פתיחת בתי־מלאכה מיוחדים (ביה"ס למלאכה בירושלם נוסד בשנת 1882).

בנוגע לבנות, לא היה אפשר להכניס תלמידות אצל בעלי־מלאכה מפני סבות שונות, והאליאנס יסדה בשבילן בתי־מלאכה מיוחדים. חוץ מסלוניק שבה יש בי"ס למלאכה לבנות — יש בהרבה ערים אחרות בתי־מלאכה לבנות על יד בתי־הספר לבנות.

בנוגע לבנים, מתנהגים עפ"י שטה זו; מכניסים את התלמידים לאומנים אך מעמידים אותם תמיד תחת השגחת מנהל ביה"ס או בא־כחו; בצהרים הם אוכלים את ארוחתם על שלחן ביה"ס ומקבלים בתור נוספות תשלום חדשי העולה מארבעה עד שמנה פ'רנק לחדש וגם מלבישים ונעלים. בשעורי־הערב לומדים החניכים ציור, כתיבה, קריאה, תולדות היהודים והנהלת ספרים. האליאנס אינה מלמדת את התלמידים מלאכות קלות שאינן מפתחות את השרירים, ואינה חושבת שתפקידה נשלם כשהתלמיד גומר את למוד מלאכתו. היא מלוה אותו בחייו ע"י עזרה, ואפילו בהכריחה אותו לחסך דבר מה ממה שהוא משתכר או כמו שנראה להלן, עוזרת לו לישר את כל ההדורים שבדרך יצירת מצבו בחיים.

ואמנם, מפעל המלאכה נתקל בהרבה מכשולים שהעקריים שבהם הם פרופיסיונליים ובלכליים. מעטים מאד הם בעלי־המלאכה המושלמים או הנוצרים המסכימים לקבל צעירים יהודים בתור חניכים אצלם; ומצד אחר, האומניות המביאות רוח הגון הן יקרות־המציאות. חמשה או ששה אומנים מיותרים יוכלו להציף את השוק בעבודות מיותרות. בתנאים כאלה, אי־אפשר למפעל המלאכה להצליח אם לא יהגר החניך לסביבה יותר נאותה, או בשנוי הסביבה שאליה נקרא החניך לחיות. במקרה הראשון — ההגירה - מלוה האליאנס לחניכים סכומים העולים מ 250 עד 500 פ'רנק שהם מתחייבים לסלק אח"כ בשיתחילו להרויח מיגיע כפם. ובמקרה השני — וזהו מה שנכסו לעשות בפרס למשל — צריך להשפיע על כללות התעשיה. במדינה זו אין בתי־המלאכה לעשית שטיחים נותנים את כל התוצאות הרצויות משום שאפילו שכר פועלת טובה אינו עולה ליותר מ 30 עד 40 סנטים ליום. בכדי שהתעשיה הזאת תתן פרי ישוה לה, צריך לשתף בה את כל בני המשפחה ואפילו את התינוקות, ואז תוכל להספיק לכלכלת בית־אב. ובהיות שתעשיה זו דורשת אשראי ידוע, משום שאין הפועל מקבל את שכר עבודתו אלא במכרו את שטיחו — ההלישה האליאנס לתת הלואות למשפחות פועלים כאלה.

ישאל מהאומנים שאצלם לומדים החניכים אם אלה באים כסדר לבית־המלאכה מבקר עד ערב ואם מתנהגים הם היטב. אם התשובות לא תהיינה משביעות רצון, ישילו קנס על החניכים ובמדינה זו אין לך סגולה בדוקה ומנוסה מענש כסף. החניכים האלה יהיו מכרחים להוסיף להשתלם בלמודיהם, ולתכלית זו צריך יהיה ליסד בשבילם שעורי ערב. שלש שנים של למוד מלאכה מספיקות: בשנה הראשונה יקבלו החניכים חמשה פ׳רנק לחדש; בשנה השנית, ישתכרו דבר מה אצל אומניהם ולא יקבלו אלא שני פ׳רנק וחצי לחדש ובשנה השלישית לא יקבלו מאומה. על ששים חניך נצטרך להוציא 1800 פ׳רנק בשנה. אולם, לא די ללמד להם מלאכות, כי לא ימצאו די עבודה במרוקו. צריך לתת להם את היכלת לצאת מהארץ ואין לך דבר יותר קל מזה. לאלינס יש ועדים בכל חלקי העולם. נשלח את החניכים האלה לצרפת, לאלגיריה, לאמריקה וכו׳, בתתנו להם את הוצאות הנסיעה. הועדים המקומיים יקבלו עליהם להמציא להם עבודה והדבר הזה לא יקשה עליהם. ואם נניח שהחניכים האלה אינם יודעים היטב את מלאכתם, הרי הם בכל זאת ידעו. אחרי שלש שנות למוד, דבר מה בכדי להרויח את לחמם. אחרי שימצאו עבודה, תוכל האלינס לעזבם לנפשם כי עתידם תלוי בידם. באפן כזה, לוקחת האלינס את התלמיד בהיותו כבן שש שנים, מגדלת אותו צעד אחרי צעד, עד שנת הי״ז לימי חייו, ואינה מזניחתהו אלא בשעה שיהא מוכשר להרויח את פרנסתו בכבוד. זהו אמצעי אדיר לדחיפה לביה״ס, ובטוח אנכי שלא נראה עוד את ההעדרים הרבים האלה מבית הספר, משום שגם לתלמידים וגם להוריהם תהיה מטרה.

כעת אין ההורים שולחים את בניהם לביה״ס משום שרק חלק קטן מהתלמידים, ביחוד העשירים, הם המפיקים תועלת מהלמודים. זאת ועוד: יש לקוות שהצעירים האלה שנגמלנו אתם חסד יהיו עובדים ישרים, זריזים וחרוצים, נבונים ומשכילים ורגשים טובים יפעמו בלבם. כשעתידם יהיה בטוח ימהרו גם המה לבוא לעזרת משפחותיהם העניות שהשאירו בטנג׳יר. באפן כזה יהיה לנו שנה, שנה בטנג׳יר פחות עשרים עצלים, פחות עשרים תלמידים גרועים שיהפכו לעשרים בעלי־מלאכה טובים, מועילים גם למשפחותיהם וגם לחברה־האנושית. ככה יהיה הדבר בכל מקום״...

רעיונות כאלה התעוררו בזמן ההוא על נקודות אחרות, הערות פתאמיות, תוצאות טבעיות מנסיונות דומים. מר דוד קאזס, מנהל ביה״ס ב„בולו״ הביע את אותן הדאגות גופא, והציע את אותו הפתרון עצמו:

„הצרה היא שכל הילדים האלה הם עניים וההשכלה איננה מעלה ומורידה אצלם; העקר הוא שיהא להם לחם לאכל... בין התלמידים שנכנסו לביה״ס בחדש מאי החולף ישנם עשרה או שנים עשר בני י״ג עד ט״ו שנה אשר הוריהם טובעים ביון העוני והדלות. סובר אני כי טוב יותר ללמד מלאכה לילדים האלה: אכניסם לבעלי־מלאכה שאצלם ילמדו את מלאכת הסנדלרות, החיטות, הנגרות, הנפחות וכו׳... עם האומנים האלה אתקשר בחוזים שיבטיחו לי את תנאיהם הגופניים והמוסריים של החניכים; הלך אלך לבקרם לכל הפחות פעם בשבוע, ואתן להם שעור למוד בבקר לפני לכתם למלאכתם, ושעור־ערב אחרי חזרתם הימנה. בשעורים אלה אפשר יהיה לקבל גם צעירים אחרים שעובדים כל היום במלאכה ואין להם פנאי להשתלם אלא בלילה...״

ימים אחדים אח״כ הודיע מר קאזס את התגשמות רעיונו לאמר:

„שמנה תלמידים לומדים בבתי מלאכה שבהם הם צריכים להשאר במשך שתים או שלש שנים. הנה כאן רשימת המלאכות שלומדים התלמידים: חיטים—שנים; סנדלרים — שנים; נפחים, — שנים; אחד — פחח ואחד רוקח. האחרון נבחר מבין התלמידים היותר

פרק שביעי

למוד אמנות וחקלאות

התחלות מפעל המלאכה. — ששות שונות שהנהגו בנוגע ללמוד המלאכה לבנים ולבנות. — יסוד ביה״ס החקלאי מקוה־ישראל. — קרל נטר בארץ־ישראל. — מצב יהודי ארץ־ישראל. — תכניות נטר. — ההגשמותן. — פירמן השלטן לטובת ביה״ס החקלאי. — סדור ביה״ס, מהלכו ותוצאותיו. — חות ג׳דיידה (תוניסיה) אחוזת ריגאייה (אלגיריה).

תהיה מה שתהיה הצלחתה המאשרת של ההתאמצות לחנוך מראשית שנותיה — הרבה מאלה שהיו מסתכלים מקרוב בהתפתחותו ובתוצאותיו של חנוך זה — באו מיד לידי הכרה שהשכלה כזו ע״י הספר אינה מספיקה להבטיח את העתיד. ללמד, ללמד דבר אחר חוץ מתפלות יום יום ויסודית השפה העברית — זו היתה בלי ספק קדמה, אך, קדמה מהשקפה פילוסופית אולי; אולם, הרי טרם כל צריך לחיות. הרבה פעמים נדחף מנהל ביה״ס בטנג׳יר עד לתוך בית ספרו ע״י הוריהם העזים והמפקפקים של תלמידיו והוא היה נאלץ ללכת אתם בכדי שלא לעורר וכוחים לפני התלמידים.. הוא היה מקבל את ההורים אחרי השעורים, והם היו מציגים לפניו שאלות כאלו: „מה יועילו כל הלמודים האלה לבנינו? למה תועיל להם הגיאוגרפיה? מה בצע כי ידעו לכתוב?...״

המנהל היה משקיטם, מדבר להם על תועלת הלמודים הללו בעתיד ומנסה להסביר להם את הקדמה; אולם, בו בזמן, היה אף הוא דואג להוה ולעתיד גם יחד. ככה נוצר רעיון למוד האמנות: מר הירש מנהל ביה״ס בטנג׳יר, כתב ביום 5 מאי שנת 1873 לאמר: „מ 320 תלמיד שבבית־ספרי, כמעט ל 160 אין שום עתיד לפניהם וההשכלה שהם מקבלים תועיל להם אך במקצת. באפן ממוצע, יוצאים כעשרים ילד עניים מביה״ס מדי שנה בשנה, והולכים לשוטט בשוקים וברחובות, עושים שליחות שונות או מתעסקים במסחר הקטן״. מר הירש הראה את התרופה למכה זו:

„כל זה יכול להכניס להם כחמשה פרנק לחדש, סכום שהוא מרובה להם ולהוריהם. בטוח אנכי שאלו היו נותנים להם בצאתם מביה״ס חמשה פרנק בחדש למען יכנסו ללמד איזו מלאכה — היו מקבלים סכום זה בשמחה ובטוב־לבב והיו עושים את כל יכלתם להיות ראויים לטובה זו והוריהם יהיו נקסמים ממש מזה. את אחדים מהם היינו יכולים להכניס אצל סנדלרים, אחרים אצל חייטים, נגרים, חרשי־עץ, בנאים וכו׳... ואין שום קשי בזה משום שהאומנים במדינה זו יהיו מאושרים למצא חניכים. ואם יקרי־המציאות הם החניכים זהו רק משום שהילדים כאן אינם רוצים לעבוד חנם...

צריך להביא כאן את כל ההרצאה:

„צריך ליסד ועד שבו ישתתף מנהל ביה״ס וישגיח על החניכים. מדי שבוע בשבוע

את ההוצאות הנחוצות. במשך קרוב לעשר שנים תמך הועד המרכזי ביותר מתריסר צעירים שלמדו במוסדות־חנוך כאלה. באפן כזה היו לבתי־הספר של האליאנס מורים יהודים שיכלו למלא כיאות את תפקידם בתור מחנכים, וללמד בולגרית כדבעי.

ובה בשעה שהועד המרכזי דאג לסדור בתי־הספר הפדגוגיים, באותה שעה השגיח על סדורם החמרי. אחת מדאגותיו העקריות היתה להקים להם מעונות מיוחדים בהטילו על שכמו את כל ההוצאות או בעזרו בחלק מההוצאות. בכל הערים, סמאקוף, שומלה, רוסג'וק, פ'יליפופילים, סופיה, ורנה, ימבולי, נבנו בנינים חדשים רחבים, מוארים וגבוהים, במקום המעונות הישנים של בתי־הספר. גם רהיטי בתי־הספר היו נאים: לוחות קריאה, שעורים ממשיים או לוחות־קיר לתולדות ישראל, לידיעות הטבע, מעבדות קטנות לפ'יזיקה ולחימיה, ספריות וכו'.

פעולתה החנוכית של האליאנס בבולגריה, היתה איפוא חשובה והנהלת השכלת־העם ראתה בשביעת־רצון מיוחדת, את התוצאות המצוינות שהושגו. בקבץ הפדגוגי של וזרת השכלת העם, כותב מר ק. פופוף, מנהל השרות הרשמית של הספירה, אחרי פרסמו את רשימת האנשים מבני הדתות השונות היודעים קרוא וכתוב, ומספר האנשים שאינם יודעים, לאמר: „הקבוץ היחיד בין קבוצי התושבים בבולגריה, הכולל באפן יחסי, מספר האנשים היותר גדול היודעים קרוא וכתוב — הוא הקבוץ הארמני. אחריו באים: היהודים, היונים, הבולגרים, הרומינים, וכו'... הסבה האחת שבגללה עומדים הארמנים במדרגה ראשונה, היא ההגירה של שנת 1897. לרגלי רבוי התושבים הארמנים בבולגריה נוספו גם הרבה מלומדים. המספר הזה הוא גדול יותר ממה שהיה יכול להיות בתנאים נורמליים. אם נתחשב עם מקרה מיוחד ויוצא מן הכלל זה, ואם נסתכל בהתפשטות ההשכלה בבולגריה בתנאים נורמליים — אז נחליט שהיהודים עומדים במדרגה הראשונה."

מדוע נכשלו כמה התאמצויות בהתפתחותן? תאור פעולת האליאנס בבולגריה היא הסטורי, אמנם, שאינו מתאים עם המציאות הנכחית. התלהבות התלמידים והמשפחות והעדות לא התקררה והטעם ללמוד נשאר כמו שהיה. אולם, מטרתו היא השכלה במובן אחר. עדות ידועות, תחת השפעת תעמולה ציונית רחבה, החליטו לערער עד היסוד את תכנית ביה"ס ולתת לשפה העברית את המקום הראשון, לנזק למוד יותר הדיש ויותר מעשי. במקומות אחרים רצו העדות לצמצם יותר מדאי כל מה שאיננו נכלל בלמוד השפה הבולגרית, ולא להשאיר שום מקום לשפה זרה, בנגוד לעניניהם של צעירי היהודים, משום שכר השפה הבולגרית לא היה, כמו שראינו כבר, נרחב בכדי שידיעת שפה זו תספיק להם. בתנאים כאלה לא יכול הועד המרכזי להסכים להריסת המפעל שהוקם על ידו בכל כך עמל ויבכר יותר להטיל על העדות הללו את אחריותו של שנוי עגום זה לקדמת צעירי היהודים. רק עדות שומלה וסמאקוף נשארו נאמנות לרעיון האליאנס ולרוחה. יש איפוא כעת לאליאנס בבולגריה רק שני בתי־ספר בשתי ערים (שעליהן צריך להוסיף את ג'ומולג'ינה מיום חתימת אמנת בוקרסט *). אולם, אם המטרות הללו שנו כאן במובן כזה שאינו מתאים לפעלתה העצמית, הרי בכל זאת היא היא בעלת היוזמה של תנועה כבירה זו; היא היא שנתנה את הדחיפה, אפשרה והגשימה במשך זמן רב, ע"י אמצעיה בלבד, את תחיתם השכלית והמוסרית של יהודי בולגריה.

*) עיין לעיל דף 89

הספר הכלליים לחבריהם בני הדת האורטודוקסית. שפת הלמודים היתה צריכה להיות מאז שפת המדינה, והשפה הצרפתית שהיתה שפת־הלמודים בשאר בתי־הספר של המזרח, היתה צריכה לעמד במדרגה שניה ולהיות במקום השפה הזרה, וזהו מה שנעשה. הנה באיזה אפן הביע הועד המרכזי את דעתו, במכתב־חוזר, על שאלת השפות:

„אי־אפשר כלל להעמיד, כהצעת אחדים, את השפה הצרפתית במקום הבולגרית, כשפת הלמודים, ולחזור פשוט לסדורים הקדמון של בתי־הספר של האליאנס. התרופה תהיה יותר גרועה מהמכה. שתוף השפות הוא הסמן החיצוני להאחוד עם המולדת. היהודים בבולגריה נהנים מכל זכיות האזרח, וחנוכם צריך איפוא להיות חנוך האזרחים הבולגרים. ובהיות שהם מדברים בביתם וביניהם את השפה היהודית־ספרדית צריכים הם להתרגל לשפה הבולגרית שתמלא את מקום השפה הספרדית וביה"ס יהיה הסוכן לתמורה נחוצה זו. כל מה שיעשה או שירשה לעשות בכדי למנוע או לדחות את התמורה הזאת — יביטו עליו, ובצדק פקידי הממשלה הבולגרית ולא־היהודים, כאמצעי התנגדות אל התשוקות הנכונות ואל עניני המדינה. האומות הצעירות הן היותר קשות, ואין לך דבר הפועל עליהן כ"כ כהתנגדות לשאיפותיהן הבאה מצד חלק ידוע מהאזרחים. לנו יש בשאלות כאלו נסיונות העבר במדינותינו ומפני שאנו עומדים מרחוק, יכולים הננו להעריך את השאיפות הללו ולשפט עליהן ביותר חפשי־הדעת מאשר יהודי בולגריה בעצמם. אל נא יחשבו שהשפה הבולגרית היא עניה שאין לה לא הגמישות ולא העשר שיש לשפות העתיקות שפות התרבות השכלית. דבר זה יכול להיות אפשרי. אולם לא פחות אמת היא שאפשר ללמד בשפה הבולגרית כמו שהיא היום, את הלמודים היותר קשים בבתי הספר התיכונים והעליונים שבממלכה; בשפה זו משתמשים במורשון ולפני בתי־המשפט ובמובן ידוע גם ביחסים הדיפלומטיים. היא מספיקה איפוא שילמדו בה את הלמודים היסודיים בבית־ספר למתחילים. השפה הבולגרית הנה כעת וצריכה להשאר בכל בתי הספר של בולגריה, שפת־הלמודים, אפילו בכתות למתחילים, עד הכתות העליונות ועד בכלל".

אחרי ששאלה־עקרונית זו הוצגה ונפתרה בהתאם לעניניהם האמתיים של יהודי בולגריה היו כל שאר הנקודות שבתכנית קלות להקבע. אולם, אם השפה הבולגרית היא הכרחית, הריהי בלבד לא תספיק. צרפתי, גרמני ואנגלי שאינם מדברים אלא את שפת־אמם יוכלו להבין תמיד איש את רעהו באיזו עיר זרה שתהיה. אך לא כך הדבר בנוגע לאיש בולגרי ובפרט אם הוא יהודי שאינו יודע אלא את השפה הבולגרית. יהודים בולגרים הבאים לחפש להם משרות, צריכים להיות מחוננים במעלות מיוחדות אם הם רוצים להצליח. בכדי שיוכלו להתגבר על מתחריהם, צריך שיהיו להם תנאים של כשרון ויתרון, ואחד התנאים האלה היא ידיעת שפה זרה. הנה מדוע נתן מקום בתכנית האליאנס לשפה־זרה לצד שפת המדינה ואחריה. השפה הצרפתית עפ"י קרבתה לספרדית, נותנת הקלות רבות ליהודים הבולגרים הצעירים. ובדעתנו עד כמה עמוקה היא התכנית, אפשר להבין את הסבה שבגללה נבחרה השפה הצרפתית על פני שפות זרות אחרות. אולם, גם השפה הגרמנית הוכנסה לבתי־ספר אחדים, ביחוד ברוסצ'וק ובפיליפופולי.

המקום הרחב שנתן לשפה הבולגרית בבתי־הספר, נתן, בתור תוצאה, הכנת מורים מיוחדים. צריך היה לחנך חבר מורים יהודים שיעמדו במדרגה אחת, בנוגע להשכלתם ולהכנתם הפרופסיונלית, עם המורים הבולגרים. האמצעי היותר טוב בכדי להגיע לכך, היה להפיק תועלת מבתי־המדרש למורים (הנקראים בבולגריה בשם: בתי־ספר פדגוגיים) שבהם מכינה הממשלה עצמה את מוריה. הועד המרכזי טפל בזה ויבטיח את התגשמותם בהקציבו

מצד שני התעגינה הממשלה בקיומם והטילה על המפקח על השכלת העם ועל ראש העיריה את החובה לעזור את העדה בגבית המסים שתטיל על הצבור לשם החזקת בתי־הספר הצבוריים. בתקף חק זה, היו מוסדות־החנוך של האליגס מקבלים תמיכות הגונות מהמועצות העירוניות.

חק זה עמד בתקפו במשך שש שנים רצופות, ובשנת 1891 הביא בו המורשון שנויים במושבו של השנה ההיא. עד־אז, היו כל בתי־הספר תחת השגחת העדות והללו היו ממנות את המורים ומשלמות להם את משכרתם. החק החדש העמיד את כל בתי הספר תחת השגחת הממשלה, והללו נהפכו איפוא מבתי־ספר צבוריים לבתי־ספר לאמיים. המורים פסקו מהיות פקידי־הצבור ויהיו פקידי הממשלה והעם, ויקבלו שני חלקים ממשכורתם מאוצר המלכות ושליש אחד מקפת העדה. להחזקת בתי־הספר, יצרו מס נוסף של חמשה למאה על המסים הישרים. המס הזה נגבה מכל איש מבלי הבדל, ואפילו מחברי העדה שלא היו שולחים את בניהם לבתי־הספר הממשלתיים ויחזיקו על חשבונם בתי־ספר פרטיים. חק זה שעבד ברובו על פי החקים הצרפתים והבלגים, היה, במה שנוגע לבתי־ספר כלליים, ולמרות רכוזו הרב — קדמה חשובה מאד.

אולם, לגבי בתי־הספר היהודים היה חק זה כמעט חק־אסור. בתי־הספר האלה לא בטלו אמנם אך קיומם היה קשה, כי לפי נטיות החק, לא הרשה יותר לעדות להטיל מסים לשם החזקת בתי־ספריהן, אלא הרשה להן לקבל תרומות ונדבות לשם ביה״ס; תמיכות הממשלה הופסקו; המורים היו נכנעים לכל חובות בתי־הספר הכלליים, אך לא נהנו מכל הזכיות שהיו לאלה (הפחתת זמן עבודת הצבא, משכרת לעת זקנה ועוד) ואחרון אחרון: כל התלמידים שהיו רוצים לעבור לבתי־הספר הכלליים — לעממיים או לתיכונים — היו נתקלים בהרבה מכשולים: בחינות כניסה ומס־בחינה.

חק זה לא חל רק על העדות היהודיות בלבד אלא על כל העדות, ומטרתו העקרית היתה להעיק לבתי־הספר היונים. אולם, בשעת פרסום החק, עשה זה רשם עגום על כל העדות היהודיות שבבולגריה. בערים אחדות, וביחוד בסופיה, שבהן נפסקה התמיכה השנתית בסכום 7000 פרנק שהיתה העיריה נותנת לבתה״ס היהודים — רצו למצוא פתרון לשאלה זו בסגירת בתי־הספר של האליגס ובשליחת כל תלמידיהם לבתי הספר הממשלתיים. הנסיון הזה נעשה במשך שנה אחת (94־1893). אולם, אמצעי זה הביא נזק גדול לכל התלמידים ויאמת את פחד האליגס. כי אמנם, אחרי עיון רב בחק זה הביע הועד המרכזי של האליגס את דעתו שבתה״ס לא יסגרו. הודות לקרבנות החמריים שהביאו העדות והודות לסיוע האליגס, המשיכו בתי הספר את קיומם ויצליחו.

חק זה גרר אחריו שנוי גמור בתכנית בתי הספר של האליגס בבולגריה. מיד אחרי שחרור המדינה, הכניסה האליגס לכל בתי־ספרה את למוד השפה הבולגרית. כבר ראינו לעיל שהחקה היסודית הבולגרית נתנה שויון זכויות גמור, אזרחי ומדיני, לכל יהודי בולגריה כלשאר האזרחים הבולגרים. חובה היתה מוטלת על היהודים להיות ראויים לכבוד זה, ע״י השתתפותם בחיים הכלליים. למוד שפת־המדינה וקבלתה במקום השפה היהודית הספרדית שיהודי בולגריה השתמשו בה עד אז בתור שפת הדבור במשפחותיהם, — היה המופת היותר חותך על תשוקתם למלאת את כל חובותיהם בתור אזרחים בולגרים. ברוח זה עבד הועד המרכזי של האליגס את תכנית בתי־הספר שלו בבולגריה.

במוסדות־חנוך אלה, שהיו יהודים ובולגרים יחד, היו התלמידים העברים צריכים לקבל, יחד עם עקרי המוסר היהודי וחנוך עברי, — גם חנוך כללי דומה לחנוך הנתן בבתי

עוד מראשית הוסדו הטריד בי"ס זה מאד את הועד־המרכזי של האלינס. בעיר זו פגש מפעל האלינס הרבה מעצורים. אז היתה בפיליפופולי סיעה אדירה נסוגה־אחור שסברה כי תלמוד־התורה שבעיר מספיק לכל צרכי ההשכלה והחנוך. משנת 1880 עד שנת 1882 היו קטטות תמידיות: במלחמת־קיום זו, נצח ביה"ס ויכרח לסגר את שעריו פעמים. בבקר לא־עבות אחד בא ועד הת"ת ואתו יחד ראש הרבנים והרבה תלמידים, ויתפרצו לתוך ביה"ס ויגרשו מתוכו את כל התלמידים, את המורים ואת המנהל. כל צעדי הממשלה לא הועילו אלא לזה שיפנו בת"ת שתי כתות לביה"ס של האלינס. היתה פעם גם שאלת פעמון, שאלה ילדותית כשהיא לעצמה, אך סמליית בכל זאת. כשהיה הפעמון מצלצל בכדי שהתלמידים יכנסו לכתה, היו תלמידי ביה"ס של האלינס עומדים למפקד. התלמידים האחרים היו נשארים בחצר ומקימים שאון גדול ולא היו נכנסים אלא אחרי צלצול שני של פעמון. זמן רב עבר עד שעדת היהודים בפילפופולים התרגלה לבי"ס אחד ולפעמון אחד... אולם, לשבחה של עדה זו צריך להגיד כאן שאם אמנם מפעל האלינס בתהלתו פגש בעיר זו הרבה אבני נגף וצורי־מכשול — הרי בכ"ז פיליפופולים היתה העיר שנתנה תוצאות מזהירות מאד.

אחרי יסוד בתיח"ס של האלינס בסופיה ובפיליפופולים, נוסדו בתי"ס בטטאר פזרג'יק (בי"ס לבנים בשנת 1879, ולבנות בשנת 1883); בייאמבולי (1881); בסופיה, בי"ס לבנות (1881) ובפיליפופוליס בי"ס לבנות (1888). השפעת בתיה"ס האלה היתה מרגשת מאד בכל הסביבה; כמעט בכל העדות היהודיות בדובניצה, בקוסטנדיל, ברזגראד, בלוס־פלנקה, בסיליסטריה, בניקופולים, בסטארה־זאגורה, בסיליב'ן, בקנאבט ובחסקוב'ו — נוסדו בתי־ספר ע"י מורים או מנהלים שלמדו ברובם על ספסלי בתה"ס של האלינס. הועד המרכזי היה עוזר את רובם בתמיכות או במשלוח ספרים וצרכי ביה"ס. שנים אחדות אחרי שחרור בולגריה — היה מפעל האלינס במדינה זו משתרע על שורה גדולה של בתי־ספר לבנים ולבנות.

ובה בשעה שהאלינס היתה מתאמצת להכין דור צעיר שיוכל לעזור לתחית המדינה, באותה שעה היו גם העדות מצדן, מבינות את הנחיצות שישנה להסתדר ולברא ביניהן מין אחדות שתעסק בעניניה הכלליים של היהדות הבולגרית והגנה עליה נגד התקיפות שהתחילו לתקפה. ההתקפות נגד היהדות התחילו לבוא, לא מהממשלה שהבליטה תמיד את הפשיותה הגמורה, כלפי היהודים הודות לטובת לב המלך פרדיננד — אלא מצד סופרים ועתונאים אחרים שהפיצו עלילות נתעבות נגד היהודים ודתם ומוסרם. עדת היהודים בסופיה קראה את כל העדות היהודיות שבבולגריה לכנסיה כללית ובפעם הראשונה נראו בסופיה יהודים שבאו מכל ערי המדינה בתור באי־כח העדות היהודיות — אחדות מאלו שלחו בתור באי־כחן את מנהלי בתי־הספר של האלינס — בכדי לדון ולדבר על שאלות כלליות וצבוריות. הכנסיה קבלה החלטות מצוינות, ואחת מתוצאותיה היתה שהיא יצרה בלב כל היהודים רגש הערבות הנחוץ בין כל העדות.

ענין בתי־הספר החפשים או הפרטיים סודר בפעם הראשונה בבולגריה ע"י חק שנת 1880. עפ"י חק זה נתנה זכות לכל העדות הדתיות ולכל הכפרים להטיל מסים ידועים על חברי העדה, אם הכנסות הצבור אינן מספיקות לכלכל את בתי הספר. אולם, אפשר לחשוב את חק שנת 1885 כחק עקרי של הלמוד למתחילים בבולגריה. חק זה הגדיר את תנאי־קיומם של בתי הספר הצבוריים, ובתוך אלה נכללו גם מוסדות החנוך של האלינס. החק היה חפשני מאד ולא היתה בו שום הגבלה נגד בתי־הספר האחרונים. אי־אפשר היה לחשב כהגבלה את החק המכריח את המורים החפשים להיות נתינים בולגרים משום שחובה זו נעשתה ברוח סבלנית גמורה. ואם מצד אחד היו הוצאות ביה"ס מוטלות עפ"י החק על העדה,

להקים על יסודות חזקים את למוד השפה העברית שהיתה נלמדת עד או עפ"י שטה ישנה נושנה.

הנה כאן קטע אפיי מתוך דו"ח שנשלח בשנת 1871, המציין את ההוראות שנתנו בדבר למוד השפה העברית, והמשפטים־הקדומים שעמדו למכשול על הדרך: „למודי הקודש תופשים מקום גדול בתכניתנו: חוץ מדברי ימי ישראל, לומדים התלמידים את הדקדוק העברי, את התנ"ך בפרוש ואילו מפרשים. הם מנתחים פסוקים שלמים כמעט מבלי טעיות. ההורים מתאוננים על ששִׁנינו את השיטה שעל פיה למדו עברית עד כה. הם יכלו להיות יותר מרוצים אלו היו בניהם קוראים במהירות קטע מספר הזוהר מאשר ללמד דברי ימי ישראל. לדאבוני הגדול, אינני יכול להגיד בהתגלות־הלב מהי הקבלה, ואינני יכול לבאר מה הם עקרי־הדת שצריכים להשריש בלב ילד, משום שאז יתחילו להתריע כי חללתי את הקדש. שותק אני על הכל מפני שאני משוכנע כי ברבות הימים יבינו התלמידים מאליהם כל זאת אחרי שישכילו". אם נוסיף על זה את כל הקשיים, ביחוד הבאים מצד אילי נכבדים שלישי־הכפר הרוצים לפרש את שלטונם על ביה"ס ועל מנהלו ואת הקטטות המקומיות או הפרטיות שהיו פוגעות ישר בביה"ס — אז נקבל מושג כמה קשות היו התחלות מפעלי־החנוך.

מפעל האליאנס בבולגריה נכנס אז לתקופת התפתחותו המלאה — בשעה שארע מארע חשוב — לזמן קצר אמנם — ויעצר בעד הדחיפה. מארע זה, זהו שחרור העם הבולגרי ותהיתם־המדינית של אדוני המדינה לפנים. אחרי תרדמה עמוקה במשך יותר מארבע מאות שנה, ראה העם הבולגרי בעיניו בהתגשמות גם שחרורו המדיני. אמנת ברלין שֶׁאִשְּׁרָה את חפש בולגריה המדיני, הכריזה בו בזמן, *) את חפש המצפון ושויון אזרחי ומדיני גמור לכל יהודי מדינה זו. בולגריה שמרה ביושר גמור את כל תנאי סעיפי האמנה הזאת והכניסתם לתוך חקתה־היסודית של 17/29 אבריל שנת 1879, שאֻשרה ע"י מועצת באי־כחה. יהודי בולגריה שהיו יותר מאושרים מאחיהם אשר מעבר לדנוב, עלו פתאם למדרגה־שוה ככל אזרחי המדינה. בעקב זכויות אלו שנתנו להם ע"י החקה־היסודית הבולגרית — היו מוטלים עליהם גם חובות שאחת מהן היא לעזור לקדמת המדינה ולהצלחתה. האליאנס עזרה להם הרבה בזה: בשנה שאחרי הכרזת שחרור בולגריה, יסדה חברת כי"ח שלשה בתי ספר חשובים: אחד בוידין, אחד בסופיה ואחד בפיליפופוליס.

העדה החשובה ביותר בין כל העדות היהודיות שבבולגריה היתה עדת סופיה באכלוסיה היהודים המרובים שהיו תמיד חלק חשוב מאד ממספר התושבים הכללי. לא רחוק היום שבו תקלט סופיה לתוכה את כל העדות היהודיות הקטנות שבסביבה: סמאקוף, קיוסטנדיל, דובניצה, טטאר־פזרג'יק וכו'. אולם, אם לפי מספר נפשותיה היתה סופיה ראשונה לעדות היהודיות שבבולגריה, לפי סדור בתי ספרה, היתה אחרונה להן. ובשעה שבי"ס בסמאקוף היה עומד במלא הצלחתו והתקדמותו — לא היה בסופיה אלא תלמוד־תורה פעוט מאד. ביום 16 נובמבר שנת 1879 חונך בי"ס בסופיה ובפעם הראשונה ראתה עדה זו את כל נכבדיה וראשיה מקֻבצים יחד בחגיגה יהודית לכל פרטיה, חגיגה שאליה באו גם פקידי־הממשלה המקומיים, אזרחיים וצבאיים, קונסולי הממשלות, פקידים עליונים והרבה זרים מבלי הבדל דת וגזע. הברון מיור די קורבין בא לחגיגה זו בתור בא־כח נסיך בולגריה. בשנה הראשונה לפתיחת ביה"ס, נוכחו בישופי סופיה ואוסקוב בנאום שנשא ראש הרבנים בפסח.

חדש אחד אחרי חנוכת ביה"ס בסופיה, נפתח ביה"ס בפיליפופולי.

---

*) עיין „חמשים שנות היסטוריה", חלק ראשון, תרגום א. אלמאליח דף 170

העגלה; לצד ימין: חמושלמים, לצד שמאל — ה„רייאס". בתחלה עמדו הבולגרים ובידיהם עגפי־הזית, אחריהם הארמנים באבוקותיהם, ולאחרונה — מוסיקה מולשקה — היהודים האמללים שהם כ״כ מושפלים, כ״כ נעלבים עד שמעמידים אותם כאן אחרי הסוסים וקצת לפני הכלבים".

יהודי בולגריה לא הושפעו כלל מכל מה שהתהוה בעדות הזרות הקרובות להם. צריך היה שהאליאנס, בהתחלתה, תתערב שם בכדי לעורר את העדות היהודיות האלו מהתרדמה שנסוכה עליהם.

חברת כי״ח התחילה את פעולתה בשוטלה. ביום ט׳ מרס שנת 1870 היתה חנוכת ביה״ס הראשון של האליאנס במדינה זו. העדה קבלה את מנהל ביה״ס בהפגנות שמחה וששון. בשבת הראשונה שאחרי ביאתו העירה, הזמין אליו המנהל את כל נכבדי העדה וראשיה, בכדי להציע לפניהם את מטרות האליאנס. כלם הביעו את שמחתם בדעתם שחברה גדולה זו מתענינת במצבם. באותו מעמד החליטו לבנות מעון לביה״ס, ופקידי הממשלה הביעו את שביעת רצונם לראות כי בעזרת האליאנס, נכנסת העדה לדרך הקדמה וישלחו לביה״ס מורה לשפה התורקית.

שלש שנים אח״כ, בשנת 1873, נוסד ביה״ס ברוסצ׳וק, בעיר זו שהיתה עיר־האם ומושב המושל העליון של הפלך — היתה עדה יהודית חשובה מאד. בשנת 1869, בקר מר אלברט כהן את העיר ובדו״ח ששלח לועד־המרכזי ביום 14 יוני שנת 1870, כתב עליה לאמר: „זוהי עיר חשובה שהדניב והיחסים המסחריים, מעבירים אליה את מנהגי ארפה ומדותיה". מתקופה זו והלאה, היתה עדת היהודים ברוסצ׳וק מה שהיתה תמיד: עדת־המופת לכל אחיותיה, בסדר שבהנהלתה, בנדבותיה לטובת מוסדות החנוך והחסד, וברוממותם המוסרית והשכלית של יהודיה. ביה״ס שמספר תלמידיו ביום הוסדו היה 73, התקדם מאד בכמות ובאיכות.

בשנת 1874, עבר הברון די הירש דרך רוסצ׳וק ונדב 550 לירות תורקיות לבנין בי״ס לבנות, ותמיכה של 3,400 פר׳נק במשך שלש שנים. זה היה ביה״ס לבנות היהודי הראשון בבולגריה.

ביום העשירי לינואר שנת 1874, נוסד ביה״ס בסמאקוף. ביום חנוכתו באו כל נכבדי העדה וראשיה ורבניה. ביה״ס נפתח ב־78 תלמיד ובהם שלשה אנשים נשואים. בשבת הראשונה שאחרי פתיחת ביה״ס נדבו הרבה אנשים מעלית התורה, בין שאר נדבותיהם לשוטרות שונים, גם סכומים אחרים לקנית ניר לתלמידים העניים שבביה״ס. כדבר הזה עשו הרבה משפחות אמידות, שנדבו אף הן ניר, עטים וכו׳. שם ביה״ס יצא לתהלה בכל הסביבה ומשפחות עשירות מסופיה, מדובניצה מקיוסטנדיל ומטשאר בואזצ׳יק שלחו אליו את בניהן. כל מבטי הצעירים המתלמדים שבערי הסביבה, פנו לביה״ס בסמאקוף שהיה כעין סלאניק בולגרית בזעיר־אנפין.

אחרי יסוד בתי־הספר, היה צריך שיעריכום ויחבבום. קשה מאד לתאר כעת את התנאים שבהם היו המנהלים באים למלאת את משרותיהם. מי שהיו מורים לעברית היו מעמידים מכשולים על דרכם למרות זה שהמנהלים עשו את כל מאמצי כחם, בכדי שרגשי הדת ואפילו אמונות־התפלות לא יפגעו. בנוגע ללמוד השפה העברית הרי מכתבי המנהלים מעידים שעוד מתוכם הראשונים ליסוד ביה״ס השתדלו לתת לה את המקום הראוי בתכנית הלמודים. במכתבים אלה קל למצא הרבה רשמים על כל ההתאמצות שנעשתה בכדי

ובבולגריה, מס מיוחד מהגבינה והיין ושלטונם היה כמעט תדיר עריצי כמו שבולט ממכתבי־השפלה והכנעה שהיו נשלחים להם מטעם עדות ידועות. אפוטרופסות זו שכחה הלך הלוך וחליש ברבות הימים, לא בטלה כליל אלא בשנת 1878 שבה נפרדה בולגריה לגמרי מממשלת עותמניה.

מיום הכבוש התורקי, מתערבות תולדות יהודי בולגריה עם תולדות אחיהם בתורקיה. הרבה מהם התנדבו לצבא התורקי, ומבין המתנדבים נזכיר את היהודי טניקופולים שמואל בן משה סונסינו, אשר במלחמת שנת 1479 שהיתה בטרנסילב'ניה, הרג בידו את הכסר קפיסטראן שהתפרסם בגלל רדיפותיו את היהודים האשכנזים. בתור תגמול על השרות הזאת, נתן השלטן למשפחת סונסינו זכיות ידועות וביניהן את הזכות לפתח בית־דפוס בקושטא.

על היהודים הבולגרים, הביזנצים, האיטלקים, ההונגרים והאשכנזים שגרו בבולגריה נוספו בשנת 1492 מגורשי ספרד, ביחוד הקסטילינים והארגונים שהטילו את שפתם ומנהגיהם על כל אחיהם שקדמו להם במדינה זו. אחד הרבנים היותר מפורסמים שהגרו לבולגריה, היה הרב אפרים קארו שקבע את דירתו בניקופולים. בנו יוסף, שנולד בטולידו בשנת 1488 ושהיה עתיד להיות מחבר השלחן־ערוך, היה אז בן ארבע שנים. יוסף קארו ישב על כסא הרבנות בניקופולים, ובשנת 1522 נסע לאנדרינופלה וממנה לצפת שבה יסד את ישיבתו המפרסמת (1553).

תחת צל הסהר, גדלו יהודי בולגריה במספר ובהצלחה, ויהיו להם יחסים מסחריים עם כל המדינות אשר סביבותיהם. בשנת 1666, הריץ האיזמיראי הידוע שבתי צבי אגרת לעמו ולאחיו בסופיה והרבה יהודים בולגרים הגרו אז לארץ ישראל. מהמאה הט"ז עד המאה הי"ח, יצא שם הרבה רבנים לתהלה בהרבה עדות. מאלה נזכיר רק את ר' אברהם אלקלעי (1761 — 1811) מדובניצה מחבר ספר חקים, ור' אליעזר פאפו (1783 — 1828) ראש הרבנים בסיליסטריה שחבר הרבה ספרים וביניהם את „פלא יועץ", ספר מוסר שנשאר עד היום אחד הספרים היותר עממיים בין יהודי המזרח.

המאה הי"ט מצטיינת בירידה כללית במצבם השכלי והמוסרי של יהודי בולגריה. הלמודים ואפילו הדתיים הוזנחו. לא רק שיהודי בולגריה לא לקחו שום חלק בתנועה שגרפה אחריה את כל תושבי חצי־האי הבלקני כלפי ההשכלה והקדמה — אלא נשארו זרים לה, בודדים בתוך רחובותיהם, מאושרים על השלוה החמרית שבאה להם בעקבות המשטר התורקי, לא דאגו היהודים כלל להשכלה וחנוך. הם תמכו בכספם באילו תלמודי־תורה שכל ההשכלה שנתנה בהם היתה קריאת תפלות בלי הבנה. חוץ מערים אחדות כגון דובניצה, סיליסטריה ווידין, שבה היה מבריק כפעם בפעם איזה ככב בשמי הספרות התלמודית — אפשר להגיד שכל היהדות הבולגרית תעתה בערפל עב. „בעדה פלונית — כותב אחד ממורי האלינס — יש לכל היותר עשרה יהודים היודעים לקרא עברית כהוגן ומבינים את התפלות שהם מתפללים". במקומות אחרים רק בני דתות אחרות הם המפיקים תועלת מהספרים שהאלינס שולחת לבתי־ספרה. היהודים, שמספרם מצער אינם יודעים לקרא אלא בשפה יהודית־ספרדית.

הנה מדוע לא היתה חשיבותם גדולה, ואת הבטוי הזה אנו מוצאים ברשימות־מסע של התקופה ההיא. ברשמי־מסע של השלטן המתקן מוחמד, שנסע בתורקיה הארפית, אנו מוצאים את תאורו של מי שהיה עתיד להיות מרישל די מולטקה. בתארו את החגיגות ואת קבלות־הפנים שנערכו בשומלה לשלטן, אומר הכותב בנחת: „נכבדי העיר עמדו משני צדי

פרק ששי

בולגריה

תמצית תולדות יהודי בולגריה. — התחלות האלינס במדינה זו: יסוד ביה"ס בשומלה בשנת 1870. — בתי הספר ברוסטשוק, בסמאקוף, בסופיה, בפיליפופולים, בטאטאר־בזארג'יק וכו'. — שחרור בולגריה. — תוצאותיו על הנהלת בתה"ס. — המצב הנוכחי ותוצאות מפעלי חנוך של האלינס בבולגריה.

בנפל ממלכת יהודה בידי הרומאים בשנת 68 לספיה"נ, — הגרו היהודים בהמון לטרקיה, למזיה ונפוצו אפילו לדאציה. העדה הראשונה שיסדו במזיה היתה עדת ניקופולים עיר שנבנתה ע"י טראייאן לזכר נצחונותיו על הדאצים. בימי הצרים הבולגרים הראשונים היתה השפעת היהודים במדינה זו כ"כ עצומה שנסיך רוסי, ולדימיר שמו, חשב להתיהד כמו שעשו האבארים במאה התשיעית. בשנת 968 השמיד דוכס רוסיה, סב'טוסלב, בן־ברית הביזנטים, את הממלכה הבולגרית הראשונה הזאת, והרבה יהודים מביזנץ באו להשתקע בבולגריה וייסדו עדות ב„וידין" בסיליסטריה ובסופיה. אולם המתישבים החדשים לא התערבו עם אחיהם שהיו במדינה זו מקדם קדמתה, ויכנו בשם „רומנטים" או יונים. לכלם היו בתי־כנסת מיוחדים להם וידברו רק את השפה היונית.

קרוב לשנת 1190, הצליח הצר הבולגרי „אֶסֶן" לשחרר את מדינתו מעל ביזנץ, ויורשיו באו במגע ומשא עם קהליות רגוזה, ויניציאה וג'ינואה, ואז באו יהודים איטלקים ויפתחו לשכות מסחר בבולגריה וביחוד ב„וידין". הצר איב'אן אלכסנדר שעלה על כסא המלכות בטירנוב'ו בשנת 1330, נשא לו אשה שניה יהודית, טיהודורה שמה, שילדה לו בן אחד הוא הצר איב'אן שישמאן השלישי, ובת, ושמה תמר המכונה „מארה" שאותה נשא לאשה שלטן מוראד הראשון בשנת 1377. בשירי־העם הבולגרים ישנם עד היום זכרונות לשתי המלכות הללו.

בשנת 1376, גרש מלך הונגריה, לואיס הראשון, מארצו, את כל היהודים שמיאנו להתנצר; אך ב'וייב'וד רומיניה, דן השני, והצר איב'ן שישמאן, פתחו לרוחה את שערי מדינתם לפני המגורשים האמללים והללו התישבו בניקופולים, בפלב'נה, בסופיה ובוידין וייסדו עדות אשכנזיות. אחד המגורשים האלה, רבי שלום מניושטד שמו יסד בוידין את בית־מדרש הרבנים הראשון הידוע לנו בבולגריה.

אחרי ספוח בולגריה לעותמניה (שנת 1389) מסרו התורקים את הנהלת מדינותיהם בארפה למושל שקבע את מושבו בתחלה בסופיה ואח"כ באנדרינופלה. על ראש הרבנים של עיר אחרונה זו הוטל להיות בא־כח כל העדות היהודיות של רומיליה ובולגריה לפני השער העליון, התאר „חכם באשי" שנתן לראש הרבנים באנדרינופלה התקיים גם אחרי היות קושטא עיר־בירת התורקים. ראשי הרבנים באנדרינופלה היו גובים מהעדות היהודיות שברומיליה

לחם, אלא ילדים שוקדים על למודיהם ומשתוקקים להשתלם. מראה פני הילדים הרציניים האלה ועמדתם הנאותה, עושים רשם אפילו על המושלמים הנזהרים היטב כעת מהעליבם ומרדוף אחריהם כאשר התנהגו אתם לפנים. אין היהודים מצטערים כלל על שעזבו את בתה"ס הקונגריגניסטים למרות התועליות החמריות שהפיקו מהם.

בתי־הספר של האלינס בפרס, הם מוסדות־החנוך היותר מסודרים והיותר מרוהטים שבכל המדינה. שמם הטוב הוא כל כך גדול שהמושלמים בעצמם שולחים אליהם את בניהם ויהודי פרס מתגאים כ"כ בבתה"ס האלה, שהם מתכבדים בהם ומזמינים את כל אוהביהם או את הזרים העוברים דרך פרס לבקרם. כלפי דידם, בתי־הספר האלה אינם רק מוסדות־חנוך שבהם שואבים התלמידים, יחד עם ידיעות בלליות גם מדות־סדר ומשמעת, רעיונות מוסר וסבלנות — אלא, אות ומופת חותך על התמורה שבאה בחייהם ועל התרוממותם. הם מבליטים לעיני הנוסע העובר דרך פרס כי איזו תמורה באה בחייהם הכלכליים והחברתיים, כי תקופת הרדיפות תמה, וכי משטר הלחץ והעגויים שתחת עלו היו רובצים — חלף הלך לו.

בתי־הספר של האלינס משמשים, כאמור, גם מקום מקלט. יהודי כי יצליח למצא בהם מחסה — אין מי שיעיז לרדף אותו שם והוא נשאר במקלטו זה עד שבאי־כח האלינס עושים את הצעדים הנחוצים להבטיח את חייו נגד הרוצים להתנקש בנפשו.

תפקיד באי־כח האלינס הוא איפוא קשה ומסובך. עליהם להלחם נגד הכהנים השיעיים; נגד תעלולי המיסיונרים המוצאים בפרס כר נרחב ומתאים לנסיונות תעמולתם; נגד פקידי הממשלה הרואים כי מקור־רוחיהם הולך וחרב; נגד שגעון האספסוף המשתומם והזועף לפגש מעצור להתנפלויותיו, ונגד אילו יהודים שירדו כ"כ ברוחם עד שאינם יכולים להעריך את כל הטובה שבאה בעקבות המשטר שהתחיל ע"י בתי־הספר של האלינס.

לאשרנו, למרות כל המעצורים האלה, נתנו האפר והנצבה של האלינס והמנהלים שהיא שולחת לפרס — פרי, ופעולתם המיטיבה בולטת בכל פנה ועבר. יהיו מה שיהיו המכשולים שעליהם צריך להתגבר: רחוק המקום, ההוצאות, חסר־הבטחון לפעמים — מפעל־החנוך עומד בכ"ז על דרך טובה; הרחיפה נתנה והתחיה בוא תבוא אחריה.

לחסם בכבוד ופשיטת־היד אסורה לגמרי כי כל העניים מתכלכלים ע"י העדה. דבר זה הוא כ"כ מפליא משום שדוקא עיר זו מלאה דרוישים וקבצנים מושלמים המקניטים את כל עובר ושב בדרישותיהם ויהודי שיראז מכבדים מאד את המלאכה והם מתעסקים בכל מיני עבודית־יד. יש ביניהם כ מ א ת י ם בנאים, כ מ א ה צורפי זהב וכסף ו כ ע ש ר י ם מתיכים, רוקחים, קצבים ורקחים. ישנו סוג יהודים שהמושלמים מאמינים בהם אמונה גדולה: והם הרופאים היהודים בעלי־נסיון חרוצים המוסרים מאב לבן את חכמתם־הטמירה, שהיא לפעמים מצליחה. המושלמים מבכרים את רפואות הרופאים האלה על שטותיו החדישות של הרופא היותר מלומד שבא מארפה.... אולם, להפך, ישנם מחזות אחרים בחיי היהודים בשיראז, המאפילים קצת את זהר התמונה הזאת. אין לך דבר יותר מוזחם ויותר מרפש מרחוב היהודים בשיראז, שהוא גיטו צר ואפל ובו 220 בית; כאלף משפחות צפופות והדוקות גרות בגיטו זה בשעה שאין מקום בו ליותר ממאה וחמשים לכל היותר. כל האמללים האלה חיים שם בתנאי־היגיינה נוראים; בימי הקיץ הלוהטים, מתעורות כל המחלות, ברחוב זה, כאורח הענן ומאות ילדים מתים מדי שנה בשנה מהקדחת הטיפואידי, מחחנקת ומהאבעבועות. ואם מצד אחד, ישנם רופאים יהודים הטריטים קצת את שם העדה,—מצד שני, ישנם יהודים המתעסקים במלאכה היותר מנבלת היא מלאכת הנגינה שהכנסותיה מעטות מאד. המנגנים האלה, הם „גאוני" המנדולינה והמצלתים, הרקוד וההתחפשות שמבלעדם אין בשיראז לא חגים ולא.... סעודות, מנקיות־מבט דתית, אין יהודי שיראז נופלים במאומה בקנאות ובבערות מאחיהם אשר בשאר ערי פרס. גם מהשקפה מוסרית — אותו המצב: המדות קדומות וחיי האשה גרועים כמו בערים אחרות. הכהנים המושלמים עובדים תמיד בגלוי או בסתר נגד היהודים, משתעשעים לתפש אותם במקרה, מגלחים להם את זקנם, משנים את תסרקתם בכפת־חמור, קורעים את בגדיהם לקרעים ושולחים אותם אחרי הלקותם מלקות רצח. במסגדים וברחובות מטיפים הכהנים המושלמים בגלוי נגד היהודים.

מוסדות־חנוך נוסדו בסנה ובשיראז בשנת 1903. מספר התלמידים בביה"ס של סנה עולה ל 225 תלמיד ומספר התלמידות 65; בבתי־הספר לבנים ולבנות בשיראז עולה מספר התלמידים והתלמידות ל 250 ו 20.

בי"ס לבנים ובו 227 תלמיד, ובי"ס לבנות ובו 151 תלמידה נוסדו עוד בשנות 1904 ובשנת 1911 בקירמנשאה, שמספר היהודים בה עולה ל 1400 נפש.

כל המוסדות הללו הביאו את חלקם ההגון בכל השנויים־לטובה שבאו בחיי יהודי פרס ושעליהם נוכל מעתה להשקיף השקפה כללית. מספר התלמידים בבתי הספר של האליאנס בפרס עולה כעת ל 3000, והוצאות מוסדות החנוך האלה עולות מדי שנה בשנה ל מ א ה א ל ף פ'רנק, חוץ מההוצאות המרובות של נסיעות המורים להתם. כדאי היה להקריב את כל הקרבנות המרובים האלה, גם מפני הדלות הנוראה השוררת בין אחינו היהודים אשר שם, גם לרגלי התפקיד שממלאים מוסדות־החנוך האלה וגם מפני פעולתם הבולטת כבר לעין כל. אם נתבונן למה שנעשה עד היום בזמן כ"כ מועט נוכל להיות בטוחים בעתיד. ההורים הבינו את השפעת בתה"ס הטובה על בניהם. התלמידים האלה הוצאו מתוך הלכלוך והזוהמה המעוררים געל נפש בתלמודי התורה, והעברו לחדרים רחבים ונקיים. לפנים היו חיים בתוך לכלוך ורפש, כשהם חולנים, גרובים, מצרעים ועוטי־בלואים וכעת הם נקיים. חרפה תכסה פניהם להראות ברחוב אם אינם לבושים כיאות. ברחובות לא תמצא יותר קבצנים קטנים ויחפים הדופקים על כל הדלתות ופושטים־יד לקבל פרוסת

כעת, יושבים אנו בתוך אולם קטן ומקשיבים לספור נסיונותיו של מנהל זה באספהאן. הוא ספר לנו על כל מיני מכשולים שפגש בדרכו, על אדיקות הפרסים, על התנגדותן הנוראה של המסיון הקטולית והפרוטסטנטית, על גוזל היהודים וקלונם, על רדיפותיהם והשפלתם, ועל חייהם מבלי ראש, מבלי מדריך ומבלי בא־כח לפני הממשלה.

מיום הוסד ביה"ס, הרגישו יהודי אספהאן שמנהלו הוא האיש אשר ידע להגן עליהם ושלפניו פתוחים שערי הקונסולים ופקידי הממשלה ושהם אינם יותר צאן בלי רועה. ביה"ס נהפך למקום מקלט. בכל פעם שפורצות מהומות ומבוכות באים היהודים לביה"ס להסתתר בו מחמת רודפיהם ונוגשיהם מבקשי נפשם. מושלמי כי ירדף יהודי ונמלט האחרון ומשפחתו לביה"ס עד שמנהל המוסד הזה יסדר את הדבר עם פקידי הממשלה.

כעת, אוהבים הילדים את ביה"ס ובאים אליו בתמידות מפליאה. הם חיים בתנאים חמריים טובים ומוצאים בו סביבה־מוסרית הרבה יותר נעלה מהסביבה שממנה הם יוצאים. בביה"ס מלמדים אותם להכיר ולהוקיר את ערך כמה וכמה דברים שמעולם לא שמעו על אודותם דבר. הם נהיו נקיים ומשגיחים על גופם ועל מלבושיהם, מתרגלים לעבודה מסודרת ולומדים לאהב את האמת. ע"י ביה"ס, חדלו לגמרי כל הנשואים לפני זמנם של ילדות בנות שמונה או עשר שנים. הללו נשארות זמן רב בביה"ס עד שנת הי"ד או הט"ו לימי חייהן והן יוצאות הימנו בדעתן היטב מלאכה ובהיותן מכשרות לנהל בית.

יתרון בתי־הספר היהודים הוא כ"כ גדול שלמרות כל המשפטים־הקדומים השוררים, והבוז שהמושלמים רוחשים ליהודים — שולחות הרבה מהמשפחות המושלמיות ומהמעולות ביותר את בניהן לביה"ס של האלינס.

סֶנֶה, שיראז, קירמנשאה

סֶנֶה, שיראז וקירמנשאה, שהם המרכזים האחרונים שבהם יסדה האלינס בתי ספר, — הם דוגמאות מפליאות על הסביבות השונות שבהן פעלה האלינס את פעולתה.

סֶנֶה היא עיר בירת קורדיסטן הפרסי שהוא מדינה חקלאית לכל פרטיה. מרבית הקורדים הם רועי־צאן שחיים מתוצאות עדריהם. כלם אוהבי־מלחמה, בלתי־תלויים, מכניסי־אורחים, פֹּרשים מצוינים וצַיָּדים חרוצים. בגלל היותם מסיעת הסוניטים השוטמים משטמה עזה את המושלמי־השיעי — מפיקים היהודים תועלת מפרוד־פנימי זה. אי־אפשר להגיד שהסוניטים חיים ביחס רע עם היהודים; אך הראשונים מביטים על האחרונים בבוז ובשאט־נפש, וחושבים אותם כיצורים שפלים שהאלהים הזניחם ולכן מותר לעשות נגדם הכל. הם אינם רודפים אותם ומציקים להם בגלל אמונותיהם־הדתיות. אך בהיותם עזי־פנים, בריונים, הולכים בשרירות לבם ובלתי נכנעים לְמָרוּת השאה ושלטונו, הם מתענגים לעשק את היהודים, להעליבם ולנאצם. בסנה עצמה חיים היהודים חיי צער ומצוקה; ישנם שם אולי מחסנים של ארגי צמר־גפן, וחנונים. הילדים המוכרים בשוקים גפרורים, טבק ופרות עומדים תחת השגחת ראש המשטרה. עושי רצונו של זה עוברים ושבים בלי הרף בכל רחוב היהודים, ומתנקמים מאלה כל מיני נקמות; נירות האשמה נגד היהודים אינם נמסרים מעולם למושל ואיזינו שם אינם יודעים לפני מי עליהם להגיש את תעצומותיהם. מצבם השכלי והמוסרי גרוע מאד; השפה המדוברת ביניהם מעורבת בהרבה מלים עבריות; לתלמודי־תורה, אפילו בצורתם היותר גרועה והיותר ראשונית, אין זכר בסנה ויקרי המציאות הם היהודים היודעים לקרא את תפלותיהם מתוך הספר.

מצבה־החמרי של העדה בשיראז איננו כ"כ גרוע; כל היהודים במעט מרויחים את

של זו היתה נכרת מאד אפילו על העדה היהודית. האמת נתנה להאמר שבהרבה מקרים נסו היהודים לפעל דבר מה נגד צרה זו וינסו לפרק את על המיסיון מעליהם. אולם בהיותם חלשים ומעונים נגד חברה עשירה, חזקה ומסודרת הישב עלו כל מאמציהם בתהו... פתיחת בתי־הספר של האליאנס עוררה בקרב העדה כעין אהבה־קדומה לנגד עיניהם הפקוחות של המיסיונרים שלא הגידו דבר כל זמן שאהבה זו היתה קימת. אולם, ימיה של זו לא ארכו: מפח־הנפש היה מהיר, משום שביה"ס לא מלא את ההבטחות שלא הבטיח מעולם. רוגז היהודים ושינת הפרוטסטנטים התלכדו יחדו והרבה צורי־מכשול העמדו על דרך האליאנס. גם איבות פרטיות לא חסרו. אולם, כשהצליחו להרחיק את הגורם העקרי לכך, כבתה אש המלחמה והשקט הושב לאיתנו.

אז התחילה פעולת האליאנס במרץ. צריך היה ליסד בתי־ספר ממסד ועד הטפחות, להלביש את התלמידים, לשכור מורים מקומיים, לתקן את הבדקים, לבנות ולסדר. והעבודה נעשתה בכל כך חם והתלהבות שחנוכת בתי הספר יכלה להעשות בראשון לאוגוסט שנת 1900. כחדש ימים אחרי הפתיחה, היו בביה"ס לבנים 220 תלמיד; כעת עולה מספרם ל 362.

נשי היהודים באספהאן לא ידעו אף לנגע מחט — פשוטו כמשמעו. אפילו את הבגדים הגרועים שהיו לובשות תפרו תופרות מושלמיות. הצלחת ביה"ס היתה מהירה, ובמשך זמן מועט לא נראתה עיד בעיר אפילו קבצנית יהודיה אחת, משום שכלן למדו לתפר, לשוות, לרקם ועוד. בא־כח האליאנס עמד תמיד על המשמר בכל ענין שהיהודים היו זקוקים לו. התלמידים היו באים לביה"ס במצב מזוהם שלא יתואר באמר ודברים, כי מסרק לא עבר מעולם על ראשם; יותר מתשעים למאה מהילדים היו נגועים במחלות עור. המשלח הראשון ששלחה האליאנס לאספהאן היה: הרבה תיבות בורית, ספוגים, מסרקים, חומצת הקטרן, וביחוד משחה נגד השחין. אדם כי יצטרך לשאת או לגרש אשה, שאלה כי תהיה בענין ירושה, בעל חוב הרוצה לגבות את חובו, בעל ואשתו כי יתקוטטו ביניהם, סוחר כי יֻכה ברחוב, רוכל כי ישדדוהו בכפר — כלם פונים אל האליאנס ואל בא־כחה, כל המבטים פונים אליהם כי רק מהם נשקפת תקות הצדק.

מר קלוד אֵנֶט שבקר את אספהאן בשנת 1905, פרסם בעתון „טאן" אחדים מרשמיו המעניינים על ביה"ס של האליאנס בעיר זו. אחרי הזכירו שהילדים לא קבלו לפנים שום חנוך, וה„רבי היה אוסף סביבו כשלשים ילד ומלמדם קרוא וכתוב את צל הדת, אילו תפלות ולא יותר" — הוא משתעשע לשאל את הילדות הקטנות אילו שאלות, והללו קוראות לפניו את משלי לפ'ונטין, עונות לו על נקלה בצרפתית על שאלותיו בהיסטוריה ובחשבון. אח"כ הוא בוחן את תלמידי ביה"ס לבנים של האליאנס, ועליהם הוא כותב:

„עיניהם נוצצות; לטפוס היהודי שאנו מכירים בארפה — אין זכר בפניהם. ברור הדבר שמרביתם גדלו בדחק ובדלות. הם עשו לפני חשבין ופתרו שאלה ברבית. המנהל משתמש בזה ומדבר להם על אדות נשך ומרבית ועל רוח צודק מהלואת כסף. אנו נוגעים בהיסטוריה. הם יודעים שהמהפכה הצרפתית היא היא ששחררה את היהודים בצרפת ושתנועה זו עברה מצרפת לכל המדינות. צרפת נחשבת בעיניהם כמדינה המושיעה.

בספרית ביה"ס אני מוצא את סופרינו היותר גדולים. הילדים לוקחים את הַסְפָרִים לבתיהם; ויקטור הוגו ואלכסנדר דומה מקסימים את היהודים הקטנים האלה בטרבז אספהאן העצומה והחרבה. בכל מקום אני משתומם לראות את נקיון הכתות והתלמידים, את היחס השורר בין אלה ובין מוריהם, ואת הנהלתו המצוינה של בא־כח האליאנס.

היתה עדת היהודים נמצאת בהמאדאן ביום שבו פתחה האלינס את בית ספרה הראשון בשנת 1900.

המנהלים הגיעו להמאדאן בחדש יוני. תוצאות מארע זה היו מזהירות ותבלטנה מיד. על כל מקרה קל היו באי־כח האלינס מתאוננים באזני המושל נגד פקידי־הממשלה הנמוכים שהיו אשמים באפן ישר או בלתי ישר בגלל העלבונות או הנזקים שנגרמו ליהודים, והשפעת באי־כח האלינס לטובת היהודים היתה מרגשת לא רק בעיר אלא גם במרחק פרסאות אחדות מסביב על כל הסביבה. האפשר היה למפעלי האלינס להתפרסם יותר מזה? ע״י ההתערבויות התכופות שהיו מחזירות את הבטחון שאבד מזמן רב, וע״י הבלטת כח האלינס ושלטון באי־כחה בכל מקרה לטובת העדות היהודיות — היו היהודים נמשכים לביה״ס, שבו היה מרכז כל הפעולה הנדיבה והזריזה הזאת. מספר תלמידי ביה״ס לבנים עלה מיד עד ל350 תלמיד, ומספר התלמידות בביה״ס לבנות שנוסד בעת ובעונה אחת עם הראשון (1900) היה 191. כאן היה אפשר לראות צעירים בני עשרים, ועשרים ושתים שנה יושבים בביה״ס על ספסל אחד עם תלמידים בני שבע שנים, ולומדים יחד את יסודות התרבות החדישה; המושל בכבודו ובעצמו שלח את בניו לביה״ס, והמושלמים היו מבכרים את ביה״ס של האלינס על בתי הספר הדתיים הנוצרים.

איספהאן

עדת היהודים באיספהאן שמספר נפשותיה עולה לששת אלפים נפש בערך — היא אחת העדות העתיקות ביותר שבפרס. יש סוברים שהיא נבנתה אחרי חרבן הבית הראשון, ויש היסטוריונים ערבים המבטיחים שיהודים מגולת יהודה בנוה אחרי חרבן הבית הראשון ע״י נבוכדנצר. גם פה לא יכלו קדמוניותם והדרם של היהודים בימי קדם להגן עליהם בפני מעניהם עד שבאה האלינס ותשפר את מצבם.

אמנם גם האלינס בעצמה פגשה בעיר זו הרבה מעצורים ומכשולים שלא פללה כלל להם.

הצלחותיה עצמן היו לה לאבן־נגף. להצלחה הרבה, — זהו לפעמים להבטיח הרבה, לברא דמיונות־שוא מסוכנים ודרישות שאי־אפשר למלאתן. המכתבים הנלהבים שהיו מגיעים מטהראן ושבהם ספרו כל מעשי בא־כח האלינס ופעולותיו הגדולות לטובת היהודים — פורשו באלפי הגזמות כיד הדמיון המזרחי הטובה על היהודים שם. המלה הצלחה לא נחשבה בעיני האמללים האלה רק כתוצאה מוצלחת מהתערבות המנהל לפני פקידי־הממשלה הפרסים או כתקוה לתחיה־מוסרית ע״י ביה״ס המתהוה, אלא ראה ראו בה בהצלחה זו התגשמויות יותר מידיות ויותר חמריות, משרות קלות, הענקות, עשר, מן־זהב שיפל עליהם משמי פריז. הכרת הטובה של יהודי טהראן עוררה ככה מפח־נפש של יהודי איספהאן, אז התגברו מתנגדי האלינס ויסיתו את השוגים וירימו קול.

והמתנגדים האלה היו מתחרים נוראים, ודבר זה היה מקור אחר של מכשולים. המיסיון הפרוטסטנטית שתקעה לה יתד נאמן בפרס עוד לפני כיובל שנים, היתה מסודרה היטב וסכומים עצומים בידה להלביש את הילדים, להאכילם ולהעניק להם את כל צרכי ביה״ס; מדי חדש בחדשו נתנה להם סכום כסף ידוע מעשרה עד עשרים פ׳רנק, חוץ מזה פזרה המיסיון כסף וזהב על ימין ועל שמאל, נתנה לכל חולה רפואות בחנם ובכל פסח וסכות חלקה נעלים, בד ובגדים לעניי־היהודים ותתן גם הוצאות ידועות לקבורת נפטרי היהודים. ילדי בני ישראל היו מרובים מאד בבתי הספר של המיסיון והשפעתה

היתה יולדת בנים או כשהיתה יולדת רק בנות; או אם חדלה למצא חן בעיני בעלה, או אם מעולם לא מצאה חן בעיניו, מפני כי לא הבעל, אלא אביו, הוא שבחרה לו לאשה, ויש שאחרי מות האב יגרש הבן את אשתו הוא מבלי שום סבה מספקת. כל הדברים האלה העמידו את האשה הפרסית במצב קשה מאד. האשה נחשבה כשפחה בעיני בעלה שהיה יכול לקחתה או להזניחה כרצונו.

ביה״ס פעל פעולה חשובה מאד, ופעולתו הראשונה היתה שהכריח את הבנות להשאר בביה״ס עד שנת הי״ד לימי חייהן למען תספקנה לרכש השכלה רצינית וידיעות. על ידי כך הגיא אותן מהנשא לאיש בהיותן עדיין צעירות לימים. ביה״ס השריש בלב הבנות מדות לסדר, התפתחות שכלית ובעין הכרה־עצמית שחכריחו את הגבר לכבד את המין־החלש דבר שלא היה ידוע עד אז בפרס. כעת תופשות נשי פרס את מקומן במשפחה. אחת המנהלות של ביה״ס האלינס בפרס מתארת את השפעתו הישרה של ביה״ס על הדור, במלים אלו: „הבגדים הקצרים והבלתי־צנועים של בנותינו — נעלמו כליל ואת מקומם ממלאות כעת שמלות ארוכות. רגלי בנותינו שהיו תמיד השופות ויחפות — מכוסות כעת בגרבים שהן בעצמן טוות, שערותיהן סרוקות למשעי כל הימים ואין שום זכר לכל הזוהמה והלכלוך שהיינו רגילים לראות תמיד לפנים כאן. בביה״ס מרימות הבנות את הצעיף שכסה תמיד את פניהן הרחוצות למחצה. הן בעצמן תופרות את שמלותיהן בביה״ס וקדמתן בתפירה היא כ״כ עצומה עד שהיא מפליאה את הוריהן. הללו מצינים בשמחה את קדמת בנותיהם ואומרים שהן כעת יותר אדיבות, פחות פטפטניות והרבה יותר נקיות. בערב, בערב בשובן הביתה, הן מוסרות בתמימות להוריהן את הפקודות והמצוות שקבלו ביום ממורותיהן בנוגע לענייני המשפחה, להיגיינה ולהכנת המאכלים, וההורים עושים את אזנם כאפרכסת לכל הספורים האלה. ככה מעבירים קמעא קמעא, לתוך המשפחה את כל השעורים ששמעו בביה״ס. היא הדין גם בנוגע לבקרת שאני מותחת על נשואי הרבה נשים, ועל הגרושים התדיריים ועל ההתנהגות הרעה כלפי האשה מצד בעלה. ע״י למוד עבודות קשוט — אנו מקנים לתלמידותינו העניות, בבתי המלאכה לתפירה, מלאכה שתרשה להן להרויח בעתיד את פרנסתן בכבוד מבלי שתצטרכנה, כמו מלפנים, לשרת בתור שפחות בבתי המושלמים שבהם היו מוצגות לכל מיני סכנות. הן יכולות להשאר בבית עם אמותיהן ולהרויח בו את פרנסתן בכבוד עד היום שבו תוכלנה להנשא לאיש. אפילו בהיותן נשואות, הן יכולות, בשעות הפנאי, לעזור לבעליהן בהוצאות הבית..."

המאדאן

סיד אחרי חרבן הבית הראשון היתה המאדאן מרכז יהודי חשוב מאד. העיר עומדת על חרבות העיר העתיקה „אכבתן" וכל הפלך הזה עשיר בזכרונות ובאגדות: ישנם כאן גבעה שעליה התנוסס לפנים ארמון אחשורוש; מערה שבה נמצאות עצמות אסתר ומרדכי; קבר חבקוק — בטוסורקן, וקבר דניאל בשושן. יהודי עיר זו עמדו בעקשנות רבה נגד כל רדיפות צריהם ואויביהם ולא השתמדו, למשל, כאחיהם אשר באספאהאן ובמשהד. הפרצוף היהודי נשאר כאן שלם ונשמרו גם המסורות והרוח־המשיחי של נביאי הגולה. אולם, אם מתוך נאמנותם לעבר, יכלו היהודים לשאב אילי כח יותר גדול לשמר על יהדותם ואמצעי קיום לעתיד — הרי ההוה היה קשה מאד להם כלכל אחיהם שבפרס. עלבונות תדיריים היו מנת חלקם; השפלת בניהם ימיסרים, בערות והכנעה — זה היה המצב המעציב והמדאיב שבו

בעינים פקוחות כי תלמידיהם יתנהגו על פי כל חקי התורה והדת. רק אחרי שהצליחו לשרש את משטמת אחדים ואת אי־אמון אחרים—הכניסו למודי־חול לתכנית ביה"ס. המשכילים המעטים שבין היהודים, התושבים העקריים שבעיר־הבירה, פקידי הממשלה הגבוהים התענינו קמעא קמעא במוסד החדש. ראש הוזרה אמר עליו: היהודים הם נתינים פרסים והוד מלכותו אינו משים פרות בין נתיניו מאיזה גזע או דת שיהיו. יהודי מדינתנו היו זקוקים למי שיבוא ויכניסם אל תחת כנפי ההשכלה. הנני מברך את האלינס שהטילה על עצמה את התפקיד הזה. יכול תוכל לסמך על סיוע פקידי הממשלה ועזרתם".

גם השאה בעצמו סוכך באברת חסדו על ביה"ס, ובמכתב שכתב לווזיר עניניו החיצוניים, אמר: „נודע לי בשמחה כי יהודים אחדים המשתוקקים לתת לבניהם השכלה שקשה להם לרכשה בבתי ספר אחרים, משום ששעריהם סגורים בפניהם – החליטו לקבץ תרומות ונדבות ולפתוח בהן מוסד חנוכי שבו ילמדו הילדים העניים והיתומים לברך את שמי כפי עקרי תורת משה, להתפלל לשלומי ולשלום מלכותי. אני חושב את היהודים בנתיני הנאמנים, וביה"ס שהם רוצים ליסד בכדי להשכיל בו חלק אחד מנתיני, הוא מביא תועלת לכל הממלכה"......

נטיותיה הטובות של הממשלה התחילו לעודד ולאמץ את לב היהודים. אולם לא הרפו את ידי הקנאים המושלמים את הכהנים ואת ה„מולאה" שהתחילו שוב להטיף במסגדים ולהסית את התושבים נגד היהודים החצופים האלה שהעיזו להתישב בשוקים ולטיל ברחובות כשהם מלובשים מלבושים הגונים כפרסים. אולם, עין בא־כח האלינס היתה תמיד צופיה ופקוחה. ורק הספיק המנהל להגיע לטהראן יכול להוכח כי תפקידו איננו רק להכין דורות יותר משכילים ויותר מכשרים להלחם נגד הדלות, אלא תפקיד יותר קשה ויותר חשוב הוטל עליו: להחיש עזרה וסעד ליהודים נגד התקפות המון קנאי ופראי ולהפיק תועלת מלבם הטוב של השאה ווזיריו, להכניע את האספסוף הרגיל להעליב את היהודים ולעשקם מבלי להענש. תפקיד המנהל היה כפול: להגן על היהודים ולהביא מורא ופחד בלב המושלמים. והמנהל הצליח לאשרו בתפקידו. צעדיו התכופים קדמו תמיד את פני הרעה והמהומות, ומחוללי הפרעות והבלבולים יראו מפני הענש. אולם, הוא עשה יותר מזה: ידע ידע כי השגחתו בכל זריזותה, לא יכלה אלא לקדם את פני הרעה, אך אין ביכלתה להביא שפור תמידי במצב היהודים. לתכלית זו היתה נחוצה מהפכה יותר עמוקה: צריך היה לשנות את המדות, צריך היה לעורר בקרב היהודים תשוקות יותר נעלות מהתשוקה להתיצב כליצן בחזיון או להיות סמרטוטר ברחובות. אז ארע מארע־מתנגד בקרב מתנגדי היהודים; על היהודים שהצליחו בנסיונותיהם החדשים נתכו עברה וזעם ובשנת 1901 הכרחו ציריות צרפת ואנגליה להתערב במרץ לטובתם. ומשעה שהעדה הרגישה כי יש מי שיריב את ריבה מידי הקמים עליה לרעה—התחילה להכיר את ישותה ולהאמין בעתידה. היהודים התחילו להזניח את הגיטו וילכו לגור בפרברים חדשים שבהם מצאו יותר אור ויותר אויר; מי שהיו תלמידי האלינס התחילו להשיג משרות בבתי־המרקחת, בבתי הדפוס ובהנהלת המדינה. כעת יש הרבה יהודים מוכרים תכשיטי־זהב וכסף, חיטים, נגרים, עושי־כובעים, בנאים, מתיכים, ועוד; ואם לא תמיד משתכרים הם כדבעי, אם אמנם מצליחים הם בעמל רב להביא טרף לביתם — הרי בכל זאת קדמתם היא די מוחשית ומצבם הוטב הרבה.

בשנת 1913 היה מספר התלמידים בביה"ס לבנים — 455, ובביה"ס לבנות — 190 תלמידה. מצב הנשים בכל פרס היה מדאיב־לב ממש. הבנות היו נשאות לפני הגיען לפרקן, הגרושים היו תדיריים וקלים מפני סבות פעוטות ושונות: כשהאשה לא

אחדים על גבי פרדות ואחרים ברגל. רגש חמלה ורחמים היה מתעורר בקרבנו למראה האנשים האומללים האלה כשהם עייפים, נאנחים, צרובים מחם השמש הלוהטת, קולם צרוד מפעמות־לבם, עיניהם דומעות ונדחקים סביב העגלה בכדי לברך את בואנו בשלום. יחד עם כל הכבודה הזאת שמספר המשתתפים בה עלה ליותר מחמש עד שש מאות איש — נכנסנו העירה קשאן שכל תושביה חכו לנו בשער. המושל שלח את אחד מבאי כחו לקדם את פנינו בברכה ויעמיד לשרותנו כעשרה אנשים משוטריו. בררתנו מהעגלה, שחטו היהודים כבשים לכבודנו, התפללו תפלות, שרו שירים וזרקו פרחים לארך כל הדרך שבה עברנו".

מחזות כאלה היו בכל מקום ומקום שבחם עבר מנהל בי"ס האלינס. ביאתו של זה לעיר נחשבה תמיד כמארע חשוב אפילו בעיני המושלמים. תולדות כל בי"ס ובי"ס של האלינס בפרס הן הוכחה ברורה על הפורעניות שעברו על אחינו הנדחים האלה, ומסקנות מעודדות באמת.

טהראן

מספר היהודים בטהראן עולה לערך 6000 נפש. ביחס לערים אחרות בפרס, מצב היהודים כאן הוא פחות גרוע מפני היחסים שישנם לטהראן עם ארפה ועם הארפים, עם הדיפלומטים ועם האנשים הפרטיים הגרים בה *). אולם למרות איזו חצוניות של חפשניות שהיא תוצאה מישיבת האנשים האלה בטהרן — היו חיי היהודים בעיר זו רחוקים מאד מהיות חיים נורמליים. יהודי טהראן הצטפפו מסביב לבתי הכנסת, ומין גיטו זה, — אומר עד־ראיה — „יכול להקרא מבלי הגזמה : „עיר של רפש" ; לארך „המבואות העקלתונים" האלה, כל הבתים נהרסים ע"י הגשם, ורשלנית בעליהם מסייעת את חרבנם, משום שהם אינם יודעים את הפתגם המחכם האנגלי האומר „כי רעף אחד מונח במקומו מציל תשעה רעפים". צפיפותם החמרית של היהודים האלה, אינה אומרת שהסכמה מוסרית שוררת ביניהם משום שהיסודות השונים שמהם מרכבת העדה, כפריים ועירוניים, אנשים משיראז, מקאשאן, מאיספהאן, מהמדאן וכו' אינם נושאים איש את פני רעהו ואינם מכבדים איש את אחיו. כלם אנשים סואנים ורוגשים העוברים על נקלה מהמבוכה אל המהלומות אפילו בטקסים הדתיים. במלה אחת — העדה לא היתה מסודרה כדבעי ואף לא מוכנה לאחדות ולהמשכת הפעולה ואבדה את רוח האחדות. דומה היה כאלו הרדיפות הארוכות והממושכות הרחיבו בקרב כל אחד ואחד את דאגת חייו העצמיים ותעשינה אותו אדיש לחיי אחיו לדת ולצרה.

חמש עשרה שנות חנוך והשכלה התחילו להביא שנוי ותמורה במצב המעציב הזה. בט"ז אבריל שנת 1898 חנך ביה"ס של האלינס בטהראן, ובבוא המנהל למשרתו מצא כבר איזו התחלה של ביה"ס, איזה רשום של הסתדרות שנעשו הודות ליזמת צעירים אחדים שחוננו ברצון טוב ויאספו כמאה ילדים, שכרו מקום וימנו בו אילו מלמדים. הם בעצמם המציאו את הכסף הדרוש ואילו נדיבים עזרו להם במפעלם. צריך היה רק לחלק היטב את מעון ביה"ס, למנות מורים לפרסית, לנהלם ולהדריכם בשטות למוד חדישות. עוד מהימים הראשונים ליסוד ביה"ס היו בו 350 תלמיד, שאותם חלקו לקבוצות קבוצות לפי ידיעותיהם בעברית והתחילו ללמד להם, בהשגחה מרובה, את השפה הזאת. ובהיות שהיו אנשים אשר סברו כי תוצאות ביה"ס תהיינה הרס הרגש־הדתי בקרב התלמידים — דרשו מהמלמדים שישגיחו

*) עיין חמשים שנות היסטוריה חלק ראשון תרגום א. אלמאליח דף 268 והלאה — המתרגם.

האמתי, משעבדים את היהודים אלפי שעבודים בסלילת דרכים ובשאיבת מים ואוסרים עליהם להביט,על בתי השכנים, ועוד ועוד. וכשהיהודים משתקעים סוף סוף במקום אחרי שמלאו את אלפי הפורמליות שעליהם למלאות, נמצא תמיד אדם שיבוא ויוכיח כי יש ל׳ זכויות על האחוזה הזאת. אין ליהודים שום בטחון ושויון זכויות עם לא־היהודים. לוה מושלמי יוכל על נקלה להצמית מחיים את נושהו היהודי והדבר לא יעלה לו ביותר ממאתים פרנק שהוא חיב לשלם להורי החלל כפר נפש הנרצח. החק מסייע בידי המשתמדים בזה שכל הונו של מת יהודי ונכסיו עוברים ליד הקרוב היהודי הממיר את דתו בדת האישלם. כל פקודות השאה המנסות לבטל את חקי העמל והאון האלה נשארות אות־מתה על הניר. והתוצאה היא שאב משפחה היודע כי כל עמלו והונו אשר צבר בימי חייו יעברו אחרי מותו לקרובו שיתנכר לדת אבותיו וישתמד — אינו עובד ואינו עמל כי למה לו לתת לזרים חילו. אפשר על נקלה להבין את תוצאותיו המעציבות, החמריות והמוסריות, של מצב־דברים כזה ולמותר יהיה לתאר בפרושרוש את התמונה המעציבה הזאת.

אין כל פלא איפוא, אם בתנאים כאלה, נאלצה האלינס להתערב הרבה פעמים ולהבליט את פעולתה הטובה. בהרבה הזדמנויות היתה מכרחת להתערב במרץ כביר: כל העובדות הללו נזכרו כבר ואין מן הצרך לחזור עליהן כאן. אולם, עוד לפני זמן רב באו לידי ההכרה כי עזרות זמניות הבאות במקרה לרגלי מאורעות ידועים אינן תרופה מספיקה למצב האמללים האלה, ולא תוכלנה להביא להם הקלה בטוחה וערובות לעתיד. היהדות הפרסית היתה משפלת באין־אונים כמו שאר היהדויות בכל מקום אחר לפני יסוד מוסדות־חנוך. רק ביה״ס היה יכול לרומם את יהודי פרס כמו שהרים את אחיהם אשר בכל אתר ואתר. לפיכך עוד לפני זמן רב חשבו להתחיל בפרס ביסוד מוסדות־חנוך. בשנת 1873 כשבקר שאה פרס את פריז, התיצבו באי כח האלינס לפניו בנדון זה והשתדלותם עטרה בנצחון: מושל עליון זה הבטיח לסוכך באברת חסדו על בתי־הספר שהאלינס אמרה ליסד בפרס, לתת דירה נאה ומרוחת לביה״ס שיוסד בתהראן, למנות מורה לשפה הפרסית שמשכרתו תסולק מאוצר המלכות ולשלח פריזה שלשה או ארבעה צעירים יהודים שישתלמו בהשגחת האלינס. . . אולם, למרות נעם־הלשון שבתשובות המושל העליון הפרסי, ולמרות חזוק הידים מצדו עוד לא היתה הקרקע די מכשרת לירות את אבן־הפנה למוסדות כאלה. שנות צרות ופורעניות באו על יהודי פרס מאז ורק בשנת 1898 — אחרי חלופי־דעות בין האלינס ובין המצביא נואר אגה, בא־כח פרס בצרפת ואחרי הבטחה ברורה שבתי־הספר האלה יעמדו תחת חסות באי כח צרפת ואנגליה בפרט — נפתח ביה״ס הראשון בטהראן.

שמחה גדולה הקיפה אז את כל המדינה. „האלקים ראה את ענינו ואת לחצנו — כתבו מפרס לועד המרכזי — וכמשה רבנו לפנים כן גם עתה שלחה ההשגחה לעזרתנו את חברת כל ישראל חברים, כעת לא נהיה יותר עזובים ונטושים לנפשותינו. . .״

בערים אחדות היתה התלהבות של קדושה ממש. לא לקבל את פני מנהלי בתי הספר היו היהודים יוצאים, אלא לקראת מושיעים וגואלים ממש.

אחד המנהלים כותב: „רחוקים היינו עדיין מרחק רב מעיר „קשאן״, כארבע שעות מהלך, ולנגד עינינו התרומם הר־שחור שהלך וגדל ויתקדם לקראתנו. ומה גדלה השתוממותנו בראותנו שכל הקהל הרב והסואן הזה מתקדם לקראתנו ומתקרב לעגלתנו. כלם הקיפונו מכל עברים ויפצחו פיהם ברנה, בפזמונים ובשירים עברים, בתפלות ובהקטרת קטרת! כל אלה היו יהודי קשאן בישישיהם, בצעיריהם ובילדיהם. בדעתם מפי אחיהם יהודי טהראן כי פנינו מועדות לעיר זו, יצאו כלם לקראתנו לקבל את פנינו, אחדים רוכבים על גבי חמורים,

פרק חמישי

פרס

יהודי פרס; מצבם המיוחד. — התערבותה הראשונה של האליאנס. — קבלת־פני
באי־כחה. — מוסדות־החנוך של האליאנס: בטהראן. — בהמאדאן. — באיספאהאן. —
בסנָה, בשיראז, בקירמנשאה.

בתוך ים צרותיה ועניויה של היהדות, היה מצב יהודי פרס בפרט מכאיב מאד.
אחרי מאות שנים של חיי מהומות ומבוכות, וביחוד מיום כבוש פרס ע"י האשלם, ועוד
יותר מהיום שבו נפרדו הנוהים אחרי מוחמד לשתי כתות־דתיות: השיעים והסונים, ואחרי
עלות אגה מוהמד שאה על כסא המלוכה בפרס בשנת 1795 — רוַח קצת ליהודים משום
שהוא התנהג אתם בצדק וברחמים: למשפחת־נסיכים חדשה זו, שמוצאה מתורקיסטן,
ארץ שאין בה יהודים כמעט, — אין משפטים קדומים נגד בני ישראל כמו שיש נגדם
למושלמים הפרסים. עָוֶל גדול כי יֵעָשה ליהודים יכולים הם להגיש את תעצומותיהם עד
להדום כסא השליט־העליון, ובטוחים הם לחסד וחנינה מצדו. אולם ידוע הדבר שכסא
השאה הוא תמיד גבוה יותר מדאי וארפה רחוקה יותר מדאי, ומפני היותם אבודים בתוך
העולם האסיטי, לא היו יהודי פרס, כיהודי מרוקו למשל, יכולים לעניֵן, ליחל ולקרא
לעזרתם את פריז או את לונדון. בתוך מדינה כזו ששלטונה־המרכזי הוא כמעט מחוסר־יכלת
היו היהודים עזובים ומוזנחים לשרירות־לב מושלי־הפלך שרדו בהם בפרך ויענום כרצונם.
ואחרי שמושלים אלה סלקו לשלטון העליון את הסך המוטל עליהם לא היתה נשארת להם שום
דאגה אחרת בלתי אם לגבות חזרה מהיהודים את אשר הוציאו הם למען השיג את משרתם.
ובהיות שהיהודים הם מיעוט שנוא ומשוקץ בעיני הכהנים הקנאים, הריהם מכרחים לסבל בדומיה
את כל הפורעניות והצרות־הצרורות שבאו כחתף עליהם מידי שונאיהם המושלמים הקנאים
האלה. נקל להבין מה יכלו להיות תוצאות משפטים כאלה, ביחוד בסביבה כזו שלא היה להם
בה שום מעצור. ובהיות שכל דבר שבו נגעה יד היהודי — טמא הוא, היה מוכרח הנוגע לקנותו
באין אמר ודברים. מזה ישנה תוצאה כפולה כזו: שום מושלמי אינו מסכים להשכיר את
ביתו ליהודים והללו חייבים לקנות את הבתים שבהם הם גרים; ומה נוראים הם הבתים
האלה! אין רשות ליהודים לבנות בתים שה„סיידים" (הכהנים המושלמים) ימצאום נהדרים
יותר מדאי; ובעיני ה„סייד", כל בית שהוא פחות או יותר נוח ומרוח הריהו בבחינת
„מותרות" ליצורים הטמאים. אסור ליהודים, בכל חמר הדין, לקשט את בתיהם באיזה קשוט
שהוא. אסור להם להעמיד על פתח ביתם, כמו על שאר הבתים שבעיר, לבנים צבועות
בכל מיני צבעים וציורים משונים. את המקומות היותר גרועים שבעיר משאירים ליהודים
ואינם מוכרים להם אלא עיי־מפלת ובקתות גרועות, וגם אלה במחיר פי ארבעה משווים

אבותיהם הרוכלים בין השבטים. הפראים הקטנים האלה היו מושכים את אמותיהם משמלותיהן ומכריחים אותן למכר את כלי־המטבח היותר נחוצים בכדי שיהיה להם הסכום הקטן הנחוץ לשלם שכר למוד הנותן להם את הזכות לשבת על ספסלי ביה"ס. ששה חדשים הספיקו לשנות את הבדואים הקטנים, הפרועים והמתקוטטים האלה לצעירים נקיים ובעלי־משמעת.

העדה שראתה בעיניה את התמורות המפליאות הללו מקריבה את הקרבנות החמריים היותר גדולים לטובת ביה"ס. מוסד־חנוך זה עומד בדירה יפה ורחבה, ששופה אור ואויר ובה חצר וגן גדול. כל הכנסות העדה: מכס הבשר־הכשר והכנסות שני בתי־הכנסת נמסרות לידי המנהל. חוץ מההכנסות הללו ומשכר־למוד מביה"ס הסכימו ארבע או חמש המשפחות האמידות שבהלה לנדב שנה, שנה כאלף פ׳רנק לטובת ביה"ס.

בביה"ס לבנים בהלה יש 125 תלמיד (17 בשכר ו 108 בחנם); בביה"ס לבנות (שנוסד בשנת 1911) ישנן 48 תלמידה (4 בשכר, 44 בחנם).

אמארה

אמארה היא עיר חדשה לגמרי. היא נוסדה רק לפני כיובל שנים ועומדת על שפת החדקל השמאלית במרחק כשלש מאות קילומתר מבגדאד, קרוב למצבה אחת שאותה קוראים „קבר עזרא" ושעליה הולכים להשתטח יהודי ארם נהרים. הודות למצבה היפה של העיר — התפתחה זו במהירות גדולה ותושביה התרבו עד ל 15,000 נפש. מנקודת מבט כלכלית, עתידה „אמארה" למלאת תפקיד חשוב מאד. בהיותה עיר־המוצא לפלך רחב־ידים שכלו חקלאי, היא מוציאה כבר ארז, חמאה, עורות, צמר, דורה, וכו׳. מחיר כל הסחורות שהיא מוציאה עולה כבר לסך 11 מיליון פ׳רנקים, ומחיר כל הסחורות המובאות אליה עולה לשני מליונים וחצי פ׳רנק. עד היום לא לקחו היהודים בכל המסחר הגדול הזה אלא חלק מצער מאד, משום שרובם הלפנים, סוחרים, חנונים קטנים, רוכלים וכו׳. בפברואר שנת 1910 נפתח בה בי"ס לבנים ובו ישנם כעת 183 תלמיד.

הנקין

הנקין היא עיר בת 5,000 תושבים ועומדת על גבול מדינת פרס במרחק 180 קילומתר מבגדאד. בעיר עצמה ישנן כמאתים משפחות יהודיות ובכפרים הסמוכים לה — כשלשים משפחה, בין הכל מ 950 עד 1000 נפש, רובן קורדים. מצב היהודים הכלכלי איננו רע, רובם חנונים קטנים, סוחרי בד, מוכרי ברזל, בשמים, קפילאים, חלפנים־נודדים וכו׳. בשנת 1911, פתחה האלינס בהנקין בי"ס מעורב ובו 181 תלמיד.

בשנת 1912 יסדה האלינס בי"ס גם בקירקוק ובו כעת 132 תלמיד.

האלינס נותנת תמיכות פחות או יותר חשובות לבתי־הספר הקטנים שבהגדיה, קפיל, מנדלי וצלאחיה.

הדבר היותר מענין בזה, הוא שבכל העדות היהודיות שבארם־נהרים, שהן כ"כ נסוגות אחור ודבקות במצוות ה׳ — לא נפגשו מיסדי בתי־הספר בכל אותם המכשולים העומדים על דרך התפתחות כל מיסד מחדש, וההורים לא פחדו מפני הלמוד החדיש; אפילו הרבנים עצמם שולחים את בניהם לביה"ס, כי הזמן עשה את שלו. יהודי הפלכים האלה בטוחים היטב במטרות האלינס ורק אמצעיהם המצומצמים הם הם שמביאים אותם לידי דרישות ידיעות. ומשום שההורים אינם רגילים לקרבנות־חמריים לחנוך בניהם — דורשים שהאלינס תקבל את אלה חנם.

את כל התושבים היא קדחת־הבצות. המורים והתלמידים סובלים הרבה ממנה ויש ימים בשנה שכל הכתות הן כמעט ריקות מתלמידים.

בתנאים כאלה היתה העבודה בביה"ס קשה מאד, אך בכ"ז היתה פוריה במשך עשר השנים האחרונות. הילדים צמאים להשכלה וההורים מחזקים את ידיהם בזה. ביה"ס בבסורה מסדר יפה כיום, ותלמידיו לומדים בו עברית, ערבית, צרפתית ואנגלית, חשבון, גיאוגרפיה, היסטוריה וראשית המדעים. התלמידים הראשונים הגומרים את חק למודיהם בביה"ס הם די מלומדים עד כדי לעזור להוריהם בעסקיהם ולהביא יותר סדר ויותר שטה בענינים שונים של חיי המסחר. הרבה מהם מקבלים משרות בתור נוסעי־מסחר בבתי־המסחר הגדולים של הובלה והכנסה, שבהם מעריכים מאד את ידיעותיהם בשפות האנגלית והצרפתית.

יהודי בסורה שהיו מרוצים מאד מהתוצאות שנתן ביה"ס לבנים, בקשו שהאלינס תיסד גם בי"ס לבנות, ומוסד חנוך זה נפתח בעירם בשנת 1913.

מספר התלמידים בביה"ס לבנים — 193, ומספר התלמידות בביה"ס לבנות — 151. בשנת 1913 נפתח גם בי"ס עממי לבנים.

הִלֶּה

בחדש אוקטובר שנת 1907 פתחה האלינס בהלה בי"ס לבנים קטן שבו היו כמאה תלמיד. יהודי עיר זו שמספרם 900 נפש בערך הם עניים מרודים, וכמעט כלם הם רוכלים וצורפים. מלאכת צריפת הזהב והכסף היא המלאכה הרצויה ביותר בעיני כל היהודים בארם נהרים. צורפי הזהב הם הסוכנים היחידים למקח וממכר אבנים טובות ומרגליות. צורף זהב טוב יוכל להרויח עד חמשים פראנק לחדש; סכום פעוט אמנם הוא הסכום הזה אך די מספיק לפרנסת משפחתו. התכשיטים הנעשים ע"י צורפי הזהב האלה, הם בעיקר טבעות־כסף הנעבדות עבודה גסה, שנשי המקום נושאות בידיהן, בקרסוליהן או באזניהן ואפן. היהודים שאינם לא צורפים ולא רוכלים, חיים חיי־בטלה ונשותיהם מפרנסות אותם משכר התפירה שהן תופרות במחירים זעומים מאד. לפנים היו כל הבטלנים האלה משתכרים יפה בהיותם המתוכים היחידים בעניני ההובלה שהיתה נעשית דרך הלה מפני עשרו החקלאי של כל המחוז. אולם, מסחר זה התמעט הרבה מהיום שנהר הפרת שנה את מהלכו וכל מימיו מובלים כעת לתעלת הנדיה. כל הנחלאות שבמחוז וכל גני הדקלים שהיו פורחים לפנים ועומדים לארך הנהר — נשארים כעת בלי מים ואינם נזרעים. מהיום שבו העברו מי־הפרת למקום אחר גדלה הדלות בהלה והיא מחרידה ממש. בבתים צרים ומרופשים גרות יחד שלש או ארבע משפחות יהודיות בתוך חדר אחד מבלי חלון, שהוא כעין מאורה חשוכה מחוסרת אור ואויר. אפשר לראות שתים או שלש משפחות חיות בתערובת שאי־אפשר להבינה. שכר־דירה של החדר הזה לשלש המשפחות היא שמנה פרנק לשנה! לאשרנו בחמלת האלהים על האנשים האלה, יכולים הם לישן במשך חלק גדול מהשנה תחת כפת השמים, על גג קטן שעליו הם משתטחים אחד לצד השני. עבודות גדולות שהממשלה התחילה בהן בכדי להחזיר את זרם מי הפרת לקדמותו — נגמרו בשנת 1913. החזרת מי הפרת להלה תהפך שוב את העיר הזאת למרכז מסחרי וחקלאי חשוב, והעדה היהודית תשוב להצלחתה הקודמת.

כשנפתח ביה"ס של האלינס באו מהמדבר, מבין נאות הבידואים, ילדים אהד"ב שלא ידעו קרוא וכתוב בשום שפה, לבושים כצוענים, גופותיהם מעוטפים במעיל רחב, ושערותיהם מגידלות פרע ומסולסלות כצמות, והגורה רחבה למתנם. הם חיו בתוך אהלי הערבים, עם

היסודית לתנועה זו או לתשוקת יציאה זו — הוא חסרון תעשיה ומקורות־מסחר במוסול".

בסורה

בסורה העומדת על „שט אל ערב" לא רחוק מלשון־ים פרס — נוסדה בשנים הראשונות לשלטון הערבים; בתחלה ראתה עיר זו שנות אשר והצלחה ואח"כ התחילה ירידתה ולפתע התעוררה שוב משנת 1870 והלאה הודות להפירת תעלת סואיז שפתחה לפניה אפקים חדשים והביאתה ביחסים ישרים עם ארפה. השלום והשלוה ששררו בה הגדילו עוד יותר את אשרה והתפתחותה. מזה שנים אחדות הולכת עיר זו ופורחת וכאלו קריה הדשה צמחה על הרבות העיר הישנה. על הקרקעות הרחבות שהשתרעו לפנים באמצע העיר והיו מלאות זבל ואשפה, מתרוממים כעת בנינים גדולים לבנים ונהדרים ששופי אור ואויר שהרבה תושבים מבגדאד ומפרס, באים לגור בהם. הרבה בצות יבשו ובמקומן מתנוססים כעת דקלים גבוהים שראשיהם הרעננים מתנועעים לרוח־היום. בסורה היה כעת ממזרע התמרים. אלפי אנשים מתעסקים בקטיפתם, בברורם ובאריזתם והרבה אניות מובילות אותם לקצוי־תבל. בסורה היא גם עיר־החוף שממנה נשלחים כל יבולות ארם־נהרים: דגן, עורות, צמר, עסיסית, גומי ערבית, אפיום ושטיחים. בנמל זה מורידים את כל הסחורת הארפיות הנשלחות לערי־הפנים ללב פרס באמצעות אניות־נהר ושיירות.

עדת היהודים בבסורה היא עדה חדשה שהתכוננה רק לפני כארבעים שנה כמעט מיהודים שבאו אליה מבגדאד. כל היהודים בעיר זו עוסקים במסחר ובמשלח סחורות ולהם עסקים וחליפת־מכתבים תמידית עם בגדאד, עם הודו ועם ארפה ומרגישים יותר מאחרים בנחיצות הלמוד. מלפני זמן רב בקשו מהאלינס שתיסד להם בי"ס ובשנת 1903 נתמלאה בקשתם.

תלמוד־התורה של העיר, שהיה מתנהל ע"י שני רבנים היה עומר במקום פתוח לכל רוחות השמים ולאבק העיר; מאתים ילד מבני ארבע עד ארבע עשרה שנה היו יושבים בו מבקר עד ערב לשיר ולרנן כנהוג את התפלות ופסוקי התורה. מנהלו החדש של ביה"ס התחיל מיד בעבודה ולא אבד את זמנו לחפש מקום־נאה למוסדו החדש. הוא הסתפק בתלמוד־התורה, ותקן את המקום הפרוץ ויחלק אותו לבתות כתות, הכין רהיטים כאשר יכיל ויחד עם המורים שמצא בעיר, התחיל את עבודתו ואת למודיו. העדה מאושרת מאד מעבודת בא־כח האלינס והיא מוסרת לידו את הנהלת כל מוסדותיה ואת ההשגחה על כל הכנסותיה: מכס הבשר הכשר, מסים על החתונות ועל הלידות, נדבות בתי־הכנסת, דמי קבורה — כל זה נכנס לקופה אחת, ומספיק היטב לכלכל ולהחזיק את כל המפעלים הנחוצים. אולם, למען יוכל ביה"ס להתפתח כדבעי, זקוק הוא למעון יאה; ואיה איפוא למצא את הסכומים הנחוצים לבנינו? רשימת נדבות שנפתחה בעיר הכניסה במשך ימים אחדים יותר מעשרת אלפים פ'רנק, שתי המשפחות גארח וכרמוש, התחיבו לנדב 15,000 פרנק המגיעים להם מעזבון הגברת אלמנת מאיר גארה. סכום זה הגדל יותר בסך 6000 פרנק מעזבון יחזקאל יהודה מבימבאי. בעת יש איפוא בבסורה בי"ס יפה שיוכל להכיל ממאתים עד שלש מאות תלמיד.

בא כח האלינס שחברי העדה תמכו בו בתמיכה יפה ומלאה מסירות נפש, היה עליו להלחם רק נגד הרבה מחלות אפדימיות הפורצות כסדר ועושות שמות בפלך הזה: הדבר והחולי־רע פרצו שלש פעמים בבסורה במשך חמש שנים. אולם, המחלה המדכאת

הסרכזי החליט איפוא להתחיל בגלילים אלה את פעולות האליאנס ביסוד בי"ס לבנים במוסול שהיא עיר־האם של פלך זה.

בשנת 1906 היה מספר היהודים במוסול 3.300 נפש, מהן 1.500 גברים ו1800 נשים. יהודי עיר זו — אומרת הרצאה אחת — הם נסוגים אחור, עניים מרודים, בילים מאד ונבערים מדעת. הם מתעסקים במלאכות אלו: צורפי־זהב, חנונים, רוכלים, סוחרי־בגדים, סנדלרים, אשכפים, שלחנים, ושכירי־יום. הנשים חיות בבדידות גמורה מהגברים. הן אינן יוצאות הרבה החוצה ובצאתן מתעטפות בבד שחור ומכסות את פניהן בצעיף עבה עשוי משערות גמל או מזנב הסוס. באזניהן או בנחיריהן תלויים נזמים ועל ידיהן ועל רגליהן צמידים. הבתים צרים, מרופשים ומחסרים אור ואויר, ובהם חצר צרה, חדר־חשוך מבלי חלונות וגג. לא יקר־המציאות הוא לראות שתים, שלש משפחות גרות בבית קטן ודל כזה. רחוב היהודים עומד במקום טוב, על רמה גבוהה רחוק מגדות החדקל במקום שבו נושבים תדיר רוחות הבקעה. אולם הבתים בנויים באפן כל כך גרוע וצפופים כ"כ האחד על השני, הדרכים כ"כ מלוכלכות, כ"כ צרות ועקלקלות שיצא שכר התושבים בהפסדם.

ביאתו של האדון סידי שנשלה מטעם האליאנס לנהל את ביה"ס במוסול — היתה חג גדול לעדה היהודית, חג שהיה כעין התחלת תקופה מזהירה. „קהל רב מאד — כותב מר סידי — היה מחכה לי בשער העיר וכל חברי העדה היו מאושרים ממש לראותי. הם סבוני, ברכוני, ברכו את משפחתי ואת האליאנס. השמחה מסתמנת על כל הפנים ובערב תהיה השמחה כללית".

ולא בלי סבה קבלה הקהלה בכ"כ התלהבות את בא־כח האליאנס; ידע ידעה שמכאן ואילך יהיה הוא מגינה ותומכה בעת צרה. ואמנם, מיד אחרי בקורו הראשון אצל מושל הפלך השיג מנהל ביה"ס, ששנים מנכבדי היהודים יהיו באי־כח העדה בממשלה, אחד בבית־המשפט לאינסטנץ ראשון ואחד במועצת העיריה. הוא השיג עוד שרובע היהודים שלא ראה אור מעולם בלילות, יואר תמיד על חשבון העיריה. ועפ"י דרישת המנהל נתנה הממשלה הרבה הנחות ליהודים.

לביה"ס שנוסד נהרו כשלש מאות תלמיד. גם מהערים הסמוכות: ארביל, זאכ'ו, קרקוק וכו' באו הרבה משלחות יהודיות ותבקשנה מבא־כח האליאנס שיתענין במצב בערותן ודלותן. בשנת 1914 היה מספר תלמידי ביה"ס של האליאנס במוסול 170 תלמיד (מהם 74 בשכר ו96 חנם) ובביה"ס לבנות (שנוסד בשנת 1912) 115 תלמידה (מהן 90 בשכר ו 25 בחנם). ואעפ"י שביה"ס קיים רק זה כשש שנים — נתן כבר תוצאות יפות. „השעורים הנתנים לתלמידינו בביה"ס — כותב המנהל מר ששון בשנת 1913 — פתחו בקרב תלמידינו את טעם הנסיעות, פתחו לפני כלואי־הגיטו האלה, את שערי העולם הגדול. צעירינו אשר לא היו עוברים את סף שער עירם לפני יסוד ביה"ס, - אינם יראים כעת לנסוע נסיעות ארוכות עד שנגהאי ועוד יותר רחוק מזה, בכדי להחלץ מהדלות שבה שקועים הוריהם ואשר אליה נכנעו בדומיה ושהם, הבנים, מביטים עליה כעל חרפה וכלמה. כלום, למוד הגיאוגרפיה הוא הוא שפתח בהם את טעם הנסיעה?

האמנם, השמועות הנפוצות פה ושם ע"ד סלילת מסלת הברזל בקרוב, הן הן שעוררו בקרבם את התשוקה הזאת? או אולי דומים הם לצפרים אשר בצאתן להפשי ולמרחב, אחרי מאסר ארוך וממושך — טסות ועפות הן בכל כחן במרומי־שחקים כאלו רוצות הן לחבק את האין־סוף? קשה מאד לענות בדיוק ע"ז. בכל אפן, אפשר מאד להבטיח כי הסבה

כותבים הם נגד בית־ספרנו מפני פניות פרטיות; למרות זאת כל מי שמקבל עליו את הטורח לבוא ולבקר את בית־ספרנו משתכנע מיד כי טעה טעה בחשבונו".

בביה"ס ביפו יש כעת 154 תלמיד.

IV

ארם־נהרים

בגדאד

לא נשוב לדבר כאן על מפעלי־החנוך של האליאנס בבגדאד מפני שכבר דבר עליהם בפרק תקופת היסוד *).

מוסול (נינוה) **)

מספר היהודים בפלך מוסול 15.000 נפש, מפוזרים בט"ו עדות שהעקריות שבהן הן: מוסול (3.500 נפש); קרקוק (2.800); זאכ'ו (2.400); ארביל (1800); סולימאניה (1.500). הרבה מחברים מאפרים שבני העדות הללו הם צאצאיהם הטהורים של עשרת השבטים שהגלו ע"י מלכי אשור.

יהודי פלך זה המפוזרים ונפוצים בהרבה ערים וכפרים — היו ממלאים לפנים תפקיד גדול וחשוב בהנהגת המדינה, והיו להם באי־כח במגליש אידארה, בעיריות ובבתי־המשפט. בזמן יותר מאוחר הודחו מכל המשרות הללו בתואנה שאינם יודעים קרוא וכתוב את השפה התורקית. לא קראו אותם יותר להשתתף בבחירות. בכל המועצות הללו לקחו הנוצרים את מקומם הודות לבתי־הספר המרובים שיסדו בכל מקום העומדים תחת חסותו של ציר האפיפיור ובא־כח צרפת.

גם מנקודת מבט התעשיה והמסחר, נסוגו יהודי הפלך הזה אחורנית לתועלת האשורים והלטינים שתפשו את מקומם. עד לפני כעשרים שנה בערך, היו יהודי הפלך הזה, ככל יהודי תורקיה, מתעסקים כמעט בכל המלאכות, ואפילו בחקלאות. היו הרבה אכרים יהודים בסביבות הערים והכרכים והכפרים. כעת, ישנו מספר מצומצם מאד קרוב לנציבין, לזאכ'ו ולארביל. גם המסחר שהיה ברובו בידם נשמט מהם. אחרי חפירת תעלת סואיז, חדלה חלב (ארם־צובא) מהיות אסם יבולות המערב, והסוחרים התחילו לפנות ישר לארפה דרך לשון־ים פרס. אולם, היהודים שהיו תמיד מחוסרי השכלה לא יכלו להפיק תועלת משנוי זה והתרגלו להרכין ראש לפני רודפיהם.

אפשר מאד להרים את מעמד היהודים בגליל זה. כשמסלת הברזל הבגדדית תגמר ונהר־חדקל יפתח לאניות, אז יפתחו אפקים חדשים, ומקורות־רוחים חדשים יוצרו לכל תושבי המדינה. צריך להכין את היהודים להתפתחות קרובה זו. יסוד בתי־ספר, והחסות הטובה הנתנת להם מצד פקידי הממשלה — הם ההכנה היותר טובה לכך. היעד

*) עיין לעיל, פרק ראשון, תקופת היסוד.

**) על „היהודים במוסול (נינוה)" ותולדותיהם, עיין את מאמרו החשוב של מר מ. סידי מנהל ביה"ס של האליאנס בירושלם, ב„מזרח ומערב" של העורך א. אלמאליח דף 247 — 259 — המתרגם.

עולה לעשרת אלפים נפש, וכל מה שנאמר לעיל על יהודי ירושלם, על מנהגיהם, על עסקיהם וביחוד על השפעתה הרעה של החלוקה עליהם—אפשר להתאימו גם ליהודי יפו. צריך בכ"ז לציין, כי הודות ליחסיה התמידיים עם החיים הנאורים, שהם תמיד יותר הומים בעיר־נמל מאשר בערי־הפנים — אין ההתנגדות למוסדות חנוך כאן גדולה כמו בשאר ערי א"י. ולא בלבד שעדת היהודים ביפו לא דברה סרה באלינס ולא העלילה עליה דבר, אלא היה היתה אחת העדות הראשונות במזרח שמנתה ועד מקומי ורכשה חברים לחברת כי"ח (1863).

עפ"י בקשת יהודי יפו וביחוד הספרדים, פתח הועד המקומי של האלינס בליוורנו, בי"ס לבנים ביפו בשנת 1869, ויתמנה בתור מנהל את האדון משה קורייאט שהשיף בו שעורי צרפתית ואיטלקית. עפ"י בקשת קרל נטר, העבר ביה"ס באפן ארעי למקוה ישראל בשנת 1871. אולם בראשון למאי שנת 1872 החזר שוב ליפו. תמיכת האלינס לביה"ס היתה 40 פ'רנק בשנה לכל תלמיד. מספר התלמידים היה אז מאה. מר ש. ה. גולדשמיט שבקר את ביה"ס ביוני שנת 1873, כתב לועד המרכזי של האלינס את רשמיו לאמר: „מעון ביה"ס מתאים מאד לתעודתו ויהודי עשיר מאלכסנדריה נתנהו במתנה לעדה. זו אינה משתתפת במאומה בהוצאות ביה"ס. אין מן הצרך להמשיך עוד את התמיכה בצורת תמיכה שנתית על כל תלמיד, כמו שהיה נהוג עד כה, משום ששטת תמיכה שכזו הביאה לביה"ס הרבה תלמידים צעירים לימים ולא הגדילה בהרבה את מספר התלמידים המוכשרים ביותר להשכלה".

מר גולדשמיט הציע לתת לביה"ס ביפו תמיכה שנתית קבועה. הועד־המרכזי קבל את ההצעה הזאת ויקבע את התמיכה השנתית לסכום שיספיק לשלם את משכרת המנהל. אולם, העדה לא קבלה את החלטות האלינס וביה"ס נסגר.

רק עשרים שנה אח"כ, בנובמבר שנת 1892, נפתח שוב ביה"ס. קרקע רחבת ידים נקנתה לביה"ס בעזרתו החמרית של מר ויסוצקי ממוסקבה, ובסכומים שמסר הנדיב הזה לאלינס נבנה ביה"ס *). בפתיחת ביה"ס היו בו 180 תלמיד מהם 90 בשכר. כלל אחד נתקבל כי מחצית המקומות צריכים להיות מיועדים לתלמידים העניים בביה"ס. אין שום הבדל בין תלמידים ספרדים לאשכנזים. מורה עברית אחד היה לכלם, והמבטא הספרדי נתקבל בביה"ס. אחדים מההורים מחו נגד זה. אולם, הדבר החלט ונתגשם בפעל.

השפה העברית הנהגה בביה"ס כשפה־חיה ותשומת־לב מרובה נתנה לה. „למוד זה — כתב המנהל בשנת 1893 — כמו שהוא נהוג אצלנו, עוזר הרבה להתפתחותם השכלית והמוסרית של תלמידינו, חלצנו את הלמוד הזה מכל האגדות המעורפלות ומכל הפרושים עפ"י הקבלה המטמטמים את דמיון הילד. אנו מלמדים את השפה העברית כשפה־חיה וספר הקריאה שלנו הוא התנ"ך. המורים מפרשים אותו עד כמה שאפשר, אבל משתדלים להשאיר בפשטותם את הדברים הנשגבים הכתובים בו, ותחת להתפלל בנגון את התפלות — מבארים אותן תלמידינו, מתרגמים אותן ולומדים אותן בע"פ. אין אנו מזניחים גם את הדקדוק ותרגיליו. אתם ראיתם את חבורי תלמידינו ונוכחתם בטח לדעת בכמה קלות ובכמה דיוק הם כותבים בעברית צחה וטהורה על נושאים היסטוריים וספרותיים יהודים. אפילו מתנגדינו מוכרחים לכרע ברך לפני התוצאות שהשגנו. לפעמים

---

*) חלק מהקרקע שעליה הוקם ביה"ס לבנים העבר על שם חובבי ציון והם בנו עליה בי"ס לבנות.

יכלו לקבל עליהם שום דבר בקבלנות מחסר אמצעים חמריים; הם לא יכלו לשאת שום משרה בעבודות הרכבת מפני קדושת יום השבת שאינם יכולים לעבוד בו ומפני אי־ידיעתם את השפה התורקית.

מחסר ראש־דתי או מוסד מסודר איזה שהוא — הכרח אדם פרטי מאיזמיר, אדון ר. א. ליאון שמו, ליסד ביה"ס לבנים בשנת 1880. משפחת ליאון מפריז ואגודת אחים מלונדון נתנו לו תמיכה חמרית במשך הרבה שנים. בשנת 1881 שלחה האלינס אחד מטוריה לקחת עליו את הנהלת ביה"ס.

התושבים התיחסו למוסד החדש בחסר־אמון אם לא בהתנגדות ובכרו את תלמודי־התורה עליו. רק בשנת 1888, כשיצאו מביה"ס תלמידיו הראשונים ויתחילו להרויח את פרנסתם בנקל ובכבוד — נפקחו עיני ההורים לראות נכוחה וכלם, עניים ועשירים, בקשו שיקבלו את בניהם לביה"ס, וכל תלמודי־התורה נסגרו מחסר תלמידים. לביה"ס בחיפה באו גם תלמידים מהערים הקרובות: יפו, צפת, צידון, וגם תלמידים מושלמים וקטולים. „שם בית ספרכם — כותב כתב אחד — מפורסם בין החברה הנוצרית והמושלמית בחיפה והוא המוסד היותר יפה שבעיר, ולולא פחד הכמרים שאין איש מעיז להתנגד להם — כי עתה גדל מספר התלמידים הקטולים בבית ספרכם והתרבה, מאד".

מני אז, יצא לביה"ס מוניטין גדול ומספר תלמידיו הגיע ל 220, מהם 20 לא־יהודים. יהודי חיפה מתפארים כיום בשמו הטוב של בית־ספרם ומהקדמה הגדולה שהתקדם כי בו רואים את התקוה היחידה לבניהם. „מסבה זו — כותב מורה אחד — קשה למצא בחיפה שום יהודי, אפילו אם הוא מתיחס בשויון־נפש לענינים דתיים, שישלח את בנו לביה"ס של האחים הצרפתים או של המיסיון הפרוטסטנטית המשתדלים למשך את בנינו ע"י הצעות מושכות־לבב. וראה זה פלא: המיסיון הפרוטסטנטית שהצליחה עד כה לנצר יהודים אחדים בצפת, בטבריה ואפילו בירושלם, שבהן הרגש הדתי הוא יותר חם מאשר בחיפה,—העלתה חרס בידה בעיר זו ולא זכתה לראות אף אחד מיהודינו עובר לבין שורותיה. ועי"ז ראוי בודאי לתהלה בית־ספרכם האוסר כל מגע ומשא בין צעירי היהודים ובין המסיתים והמדיחים של המיסיון".

שם ביה"ס והחבה אליו היה יכולים להיות הרבה יותר גדולים, אלו היו התלמידים הגומרים את ביה"ס יכולים למצא את מחיתם בעיר עצמה. המשא שהאלינס מטילה עליה להחזקת מוסדותיה בחיפה, היה יכול להיות יותר קל, כי הצעירים היו עוזרים הרבה להוצאות חנוך בני־הנעורים. לדאבון־לב, כל התלמידים הטובים יוצאים את חיפה בהתימם את חק למודיהם בביה"ס, והולכים לחפש להם אשר במצרים, בתורקיה הארפית או במקומות אחרים. האמיצים ביותר שבהם נוסעים למרחקים עד אמריקה ומצליחים יפה יפה. מפני הנסיעות המרובות הללו, אין תוצאותיו הטובות של ביה"ס החיפואי מורגשות הרבה. עיר זו אינה דומה במאומה לשאר הערים שבהן מעורר אור ביה"ס את התושבים ,מביאם לידי יסוד הרבה מפעלים חשובים. כאן מתקדמת העדה בצעדי־חמט בדרך הקדמה; גם עתה אחרי שלשים שנות־קיום, לא תעריך העדה כדבעי כל תקון שתוצאותיו תהיינה הזנחת איזה משפט קדום.

בשנת 1891 נוסד בחיפה גם בי"ס לבנות ומספר תלמידותיו עולה כעת ל 172.

יפו

יפו, שהיא עיר החוף של ירושלם, קשורה לעיר זו ע"י מסלת ברזל. מספר יהודיה

צפת וביחוד האשכנזים, מחבבים את ההשכלה; אפילו לעני ביותר שבהם, יש גרעין של תרבות־שכלית, מלביש כהוגן את בניו, מאמץ את לבם ללמודים. אולם, איככה זה ישלחם לביה"ס אם מעשהו זה יוכל להמיט עליו ועל משפחתו אסון לא ידע שחרו מצד הקנאים?

גם בביה"ס לבנות אין המעצורים פחות גדולים; צריך להלחם בבת־אחת גם עם התנגדות הרבנים וגם עם התחרות המיסיון הפרוטסטנטית. משלחת־דתית זו מעניקה לילדים הרבה תועליות: מחלקת תדיר מלבושים לכל התלמידים מבלי יוצא מן הכלל; נותנת תשורות ותמיכות להורים ואינה מדקדקת כלל אם הילדים באים תדיר אל ביה"ס או אינם לומדים ואינם מקשיבים. רק על דבר אחד מקפיד הרועה הפרוטסטנטי בכל תקף והוא שהתלמידים יהיו נוכחים בשעורי המוסר הנוצרי ובהטפות־הדתיות.

שני בתי הספר של האלינס בצפת עולים לה בסך 14.500 פ׳רנק לשנה.

התוצאות המוסריות שנתנו בתי־הספר בצפת אינן מורגשות עדיין כ"כ. אפס, הצלח הצליחו להשריש בלבות התלמידים, יחד עם אילו יסודות של ידיעות, גם את ההרגל לנקיון ולהיגיינה שהם מכניסים אח"כ לתוך משפחותיהם. הבנות לומדות גם תפירה בביה"ס.

תפקיד מורי ביה"ס של האלינס בצפת הוא קשה ומיגע מאד. „צריך עוד אילן שנים — כתבה מנהלת ביה"ס לבנות בצפת לפני זמן מה — בכדי שתהיה פעולת ביה"ס בצפת דומה לפעולת בתיה"ס האחרים אשר בשאר ערי תורקיה. ביום שתפסק החלוקה ויכרחו התושבים לעבד ולסמך על עצמם — ביום ההוא יתחילו לחשוב על עתיד בניהם ויעריכו את ערך ביה"ס והמורים."

חיפה

מספר תושבי חיפה העומדת לרגל הר הכרמל, עולה לעשרת אלפים נפש וביניהן עדה יהודית בת כ ש ל ש ת א ל פ י ם נ פ ש, רובן מהגרים ממרוקו. למרות עתיקות העדה בחיפה, עוד לא הצליחה להסתדר כרבעי: תושביה שהם מרוקנים מערי החוף ומרוקנים מערי־הפנים, אלג׳ירים, ספרדים ואשכנזים, חיים יחד זה עם זה אך לא הסתדרו כלם יחד וע"י כך סובלים כל מוסדות הקדמה והחסד.

היהודים חיים ביחסים מצוינים עם שכניהם המושלמים והנוצרים. כלם מדברים שפה אחת, ולהם מנהגים דומים, מאמינים באמונות דומות. בני שלשת הדתות שבחיפה חיים כמעט באחוה הבולטת לעין כל כאן הרבה יותר מאשר בשאר ערי א"י. הנה כאן דוגמא מפליאה ממהלך־הרוחות: יש בחיפה בית כנסת משותף לבני שלשת הדתות: זוהי מערה חצובה בצלע הכרמל המערבית שלפי מסורה עממית היו בה אליהו ותלמידיו. כאן נפגשים בני כל שלשת הדתות הבאים הנה לשפך את שיחם לפני האלהים, אחדים בעברית, אחרים בערבית ואחרים בלטינית, כי הנביא אליהו המכובד ומקודש בעיני כל העם, בלי הבדל דת וגזע, מקבל את כל התפלות ומרפא את כל המחלות. ערביים, יהודים וקטולים מדליקים את נרותיהם אחדים לצד אחרים, וכשהאכרים באים אחרי קציר טוב לשלם את נדריהם לאליהו, ושרים ומרקדים, משתתפים היהודים אתם מלבם הטוב בחגים ובשמחות הללו.

יהודי חיפה הם עניים. חוץ משלש או ארבע משפחות אמידות, שאר התושבים חיים מיגיע כפם. מספר האביונים רב מאד. סלילת מסלת הברזל החיג׳אזית הביאה בתחלה זיק תקוה בלבות התושבים, והיהודים בפרט, חשבו שגם הם יפיקו ממנה תועלת לכל הפחות במדרגה שוה עם שאר התושבים. אולם מפח־נפשם היה גדול מאד, כי לא

החיים הדורשים כחות גופניים. אין להם ישיבות ומרכזי־תורה כאלה שבפולניה ותורקיה חכמתם וחסידותם מצטמצמת אך ורק בפורמליות טהורה. אחדים מהם, שהגרו מארפה לצפת מתעסקים במלאכה והם הם הכתה התעשיתית שבעיר. הרבה מהם שולחים במסחר ידם. אולם, כמעט כלם, עשירים ועניים, נהנים מכספי החלוקה הנשלחת להם מארץ מולדתם. מעריכים ל 250,000 פ׳רנק את העזרה הנשלחת לאשכנזים בצפת מדי שנה בשנה. חלוקת הכספים האלה נעשית בלי־סדר ובלי־יושר לפעמים לרעת העניים האמתיים. גם הספרדים שבצפת חיים במצב נורא, בבערות ובדלות. אולם, הם יותר סבלנים בעניני־דת ורוחם יותר פתוח להשכלה. כארבע מאות מהם חיים מהחלוקה ומהשלוחים (שעליהם דברנו לעיל) הנוסעים לאסף נדרים ונדבות בתורקיה, בתימן, בפרס, באפריקה הצפונית ועד הודו. לפי דעת יהודי ספרדי מהדור הישן, נחלקת הארץ לשנים: ארץ הקדש המקבלת ושאר העולם שצריך לתת. חלומה הגדול ומשאת־נפשה של אם־משפחה, הוא שבנה יגדל ויסע למרחקים כאביו לאסף נדרים ונדבות. הסכום הכולל של כספי־נדבות הנשלח לספרדים בצפת מגיע ל 20,000 פ׳רנק לשנה, ומהם 3000 פ׳רנק מעזבון מונטיפיורי מלונדון. לאשכנזים יש ראש־דתי או דיין שאליו הם נכנעים. להפך, לספרדים, אין הסתדרות ואין ראש כי כלם פוקדים ואין אף איש אחד מקשיב.

במרכז כזה יסדה האליאנס בי״ס לבנים ובי״ס לבנות בשנת 1897.

לפני עשר שנים היה בצפת בי״ס לבנים שנוסד הודות לנדבת נדיבה ידועה. אחרי חרם שהכרז נגדו במשך זמן רב, החלט סוף סוף להרשות למוסד זה להתקיים. האליאנס בעצמה נסתה בשנת 1880 ליסד בי״ס בצפת. את המכתב שכתבה החברה לעדה היהודית בצפת היו מראים לזרים כראיה על היתרון שנתנה החברה לעדת צפת וכמופת חותך על אמץ לבם של המשמרים הספרדים שמיאנו להעתר לה.

מספר התלמידים בביה״ס לבנים החדש היה, עוד ביום הוסדו, 150. אולם, הרבנים, הספרדים והאשכנזים, שהם מחולקים בדעות בכל שאר השאלות, באו לידי הסכמה הדדית בנוגע לשאלת ביה״ס, וביום־שבת אחד, בתפלת הבקר, ההרם ביה״ס בשלשים ושנים בתי־הכנסת שבעיר, והרבנים הודיעו לכל היהודים שבעיר כי כל מי שימרה את פיהם ויחלל את החרם, ימחק שמו מרשימת מקבלי החלוקה. למחרת היום ההוא ירד מספר התלמידים לארבעים וגם אלה היו בנים להורים שלא היה להם מה להפסיד, מפני שלא היו ממקבלי החלוקה. קמעא קמעא הלך מספר זה הלוך והתרבה. אולם, אחר חמש עשרה שנות קיום, אין בביה״ס הצפתי אלא 75 תלמיד. האשכנזים ביחוד, מביטים עליו כעל מקום־טמא, מקור כל הרעות וכל האסונות הבאים כחתף על העדה. „מחלה כי תפרץ בעיר — ביה״ס אשם בכך משום שהוא הוא המטה את הילדים מדרך־הישר; גשם כי יאחר לבוא, או גשמים כי ירדו ויגרמו נזקים — ביה״ס הוא האשם בכך. וכי יהיה יוקר השערים ובשר כי יחסר בעיר — האשמה נופלת על ביה״ס. לפנים היתה צפת מקום צדיקים וישרים, העיר היתה טובעת בשמחה ואושר, שום חולי ושום מדוה לא היו בה, ועתה הביאו הארפים אתם כל אסון ופגע; קללת אלהים תחול עליהם ועל בית־ספרם״!

אלה היו דברי הקנאים שהרבה מהם הם תמימים וישרים. אולם, קנאים אחרים שאין תוכם כברם, סוברים לעשות טובה לת״ת בהתנגדם לביה״ס כי הרי כל מוסדות־החנוך האלה מתכלכלים ומתקיימים מסכומי כסף מרובים הבאים מחו״ל, ואם תלמידי התורה יתרוקנו יבש מקור־מחיתם זה; וכאן מונח סוד אי־הצלחתו של ביה״ס הצפתי. יהודי

צפת

צפת היא עיר קדמוניה מאד ושמה נזכר בתלמוד ירושלמי. בבתי־הקברות שבה ישנם הרבה קברים שהוד עתיקות וקדומים חופף עליהם. בין אלה נזכיר את קבר הושע בן בארי (במאה השמינית לפני ספיה"נ) שזכרונו נשאר חי וקים בכל הגליל הזה ומכנים אותו בשם „איל נבי" (הנביא). התנאים והאמורים היותר מפורסמים: הלל ושמאי, ר' שמעון בר יוחאי ור' יוחנן הסנדלר, אבא שאול, אביי, אבא, שמעיה ואבטליון — כלם מנוחתם כבוד בצפת.

אין אתנו יודע עד מה מתולדות יהודי צפת במאה הרביעית עד המאה הי"ד; נוסעי הצלב כבשו את העיר הזאת בשנת 1192 וגורשו ממנה ע"י שלטני הממלוכים. כשכבש שלטן סלים הראשון את א"י, בשנת 1517, היו בצפת יהודים אחדים שמספרם גדל ע"י היהודים מגורשי ספרד. האחרונים היו הוגים בתורה ובחכמה יומם ולילה ויהפכו את צפת למרכז־תורני גדול שהפיץ את זהר חכמתו הרבה עד למרחוק. המאות הט"ז והי"ז היו תקופת־הזהב לעדה זו. הרבה ישיבות נוסדו בצפת ובהן השתלמו מאות תלמידים ששמעו לקח מפי המורים הגדולים גדולי התורה והמדע, ודומה היה כאלו התחדשו ימי התנאים והאמוראים. בין הרבנים־הסופרים היותר מובהקים של התקופה ההיא, נזכיר את מרן יוסף קארו, מחבר שלחן ערוך (1488—1575) ר' יצחק לוריה, (האר"י) המקובל המפורסם, ר' יעקב בירך (1541) שנסה לשוא לחדש את הסמיכה בישראל.

כל ההצלחה הרוחנית הזאת חדלה בהכבש עיר זו ע"י הערבים בשנת 1660. בימי מלוכת מוחמד הרביעי, נשדדה כל העיר ולעדה היהודית שבה לא נשאר כל זכר. שארית הפליטה שנשארה התנערה מעפר שפלותה אחרי שלש או ארבע שנים בימי ר' גבריאל אספיראנסה; אולם, פור התפוררה שוב בשנת 1758, כשנחרבה כליל, עד יסודותיה, ע"י הרעש הגדול הידוע. כארבעים שנה אח"כ, כבש נפוליון בונפרט את צפת בבואו עם צבאו לסוריה, ובשנת 1835 כבשה מחמד עלי. בראשון לינואר שנת 1837, נחרבה העיר שוב ע"י רעש אדמה שקבר תחת עיי־המפלת הרבה אלפים מתושביה.

כעת יש בצפת 10.000 נפש, מהן 7000 יהודים (5000 אשכנזים ו 2000 ספרדים). אם נשקיף על העיר מרחוק, תופיע לעינינו כאלו היא נשענת על פסגת־ההר בגבה 840 מטר מעל רום פני־הים, ותראה לעין המשקיף עליה נקיה, נחמדה, ומרהיבת־עין, כל הבתים בנויים אבנים ואין רעפים בגגותיה, כי ספוני הבתים עשויים חמר והם שטוחים ומכוסים שכבת־טיט. הגשמים המרובים היורדים בחרף חודרים עמוק לתוך הגגות ומרטיבים את פנים־הבית. מעל הגגות האלה, אפשר לראות את ים־כנרת, את הרי נפתלי, את הר תבור, ואת הר חרמון המעוטר בשלג־עולמים, את הגנות הרבות, עצי הזית, הרמון והתאנה השופכים את צלם על הצלמון הנהדר הזה. מי הירדן השקטים והזכים ככסף — כ"ז מעורר בלב הנוסע את המחשבה כי בארץ שיצירה היא נמצא. אולם, כל הרשמים האלה מתנדפים כעשן בהכנס התיר העירה: בכל פנה שהוא פונה, הריהו רואה סמטאות עקלקלות שבהן צבורים גלי אשפה וזוהמה, ומהם נודף ריח־רע מסוכן לבריאות, ועוזר לעפש את האויר עוד יותר. מרבית הדירות אינן אלא בקתות שבהן חיים אנשים אמללים שהקרחת אוכלת אותם בכל פה. מראה הילדים בפניהם הכחושים, בבטנם הנפוחה ובעיניהם הטרושות — מעורר חמלה ורחמים.

האשכנזים שבצפת הם ילידי רוסיה, גליציה, אוסטריה, הונגריה, ורומניה. הם חיים בתוך הגיטו הצר שלהם, הרחק מהמושלמים והנוצרים ומתעסקים בלמוד התורה ובעניני

ליסודו נתקבלו 110 תלמיד. ממספר זה רק עשרה תלמידים היו בני משפחות אמידות ויתרם עניים מרודים.

„בערות הילדים האלה — כותב המנהל — לא תתואר באמר ודברים. ישנם ביניהם הרבה מגיל י״ג או י״ד שנה שאינם מבינים אף מלה עברית אחת למרות העובדא שמשנת החמש לימי חייהם לא פסקו מעולם משבת על ספסלי תלמוד תורה. רובם רזים וחורים, כמעט כלם פרועים ומחוסרי־משמעת. בימים הראשונים, היו נוהמים כחיות טרפות, או התקוטטו ביניהם ויחרפו ויגדפו איש את אחיו בגסות נוראה.״

המתנגדים לא התפרקו את בלי־זינם מעליהם: בתחלה השתמשו בחרם; אח״כ פנו אל הממשלה בבקשה שתסגר את מוסד־החנוך הזה אשר נפתח מבלי רשותה. אולם, כל הדברים האלה לא הצליחו וחמת המנהיגים העזה, עשתה את ביה״ס יותר ויותר עממי. מספר התלמידים האשכנזים היה אמנם מצער מאד משום שהוריהם היו מרותקים בכבלי החלוקה ולא יכלו לשלח את בניהם לביה״ס. גם היום אין במוסד זה אלא כט״ו תלמידים אשכנזים.

שלש שנים אח״כ, בשנת 1901, יכלו כבר לראות את תוצאותיו הראשונות של ביה״ס.

בתחלה נהיו היחסים עם העדה יותר נורמליים: לא היו יותר חתירות־חשאיות; לא היו יותר איומים נגד המורים; היחסים עם רוב התושבים הם כעת ידידותיים וטובים. אין מביטים יותר על ביה״ס כעל רעה שאי־אפשר למנעה ולהפטר ממנה; הרוב מביט עליו כעל מפעל חשוב וטוב העלול להביא תועלת רבה לדור החדש. התלמידים שהיו לפנים מחוסרי־משמעת ופראים למחצה, נעשו כעת תלמידים נקיים, אוהבי למוד, משתוקקים לעשות אך טוב וחסד ומרגישים את רגש אהבת־היש. „פעולת ביה״ס מתגלה למרות הסביבה״ — כותב המנהל. יש כעת בביה״ס בטבריה 98 תלמיד.

אולם, מה שמשמח ביותר בכל הקרבנות שהביאה האליאנס בטבריה — יותר מעשרים אלף פרנק בשנה — זהו הארת פעולותיה מחוץ לביה״ס: תחת השפעתו של זה הכניסו כל תלמודי־התורה שבטבריה לתוך תכניתם, לצד למודי־הדת, גם חשבון ולמוד השפה הערבית. כלם דורשים כעת שמורי האליאנס ינהלום. הקשי למצא בטבריה מעון מתאים לבי״ס היה עד עתה מכשול גדול להגשמת התקון המועיל הזה. אולם, ענין בנין בי״ס בחוץ לעיר, עומד כעת על דרך הגשמתו.

הצלחת ביה״ס לבנים, דחפה את האליאנס ליסד בשנת 1900 בי״ס לבנות. הצעה זו לא פגשה שום התנגדות מצד העדה. לפי דעת המזרחיים מהדור הישן, הריהי האשה כמות מבוטלת, ולכן יכול תוכל להיות מלומדת מאד או נבערת מדעת, ואין לזה שום חשיבות. העקר הוא שמי שעתיד להיות בעלה, אדונה המחלט, יהיה יהודי טוב, חסיד, מקיים את מצוות התורה, מתנגד לרעיונות החדישים שהם מסוכנים לאמונה. המתנגדים היותר נוראים של ביה״ס לבנים, נשארו אדישים לגמרי כשהוצעה הצעה ליסד בי״ס לבנות. אפילו הקנאים ביותר שבטבריה הסכימו כי ביה״ס לבנות של האליאנס עדיף מביה״ס של המיסיון. מפני סבה זו היה מספר התלמידות בביה״ס לבנות יותר גדול ממספר התלמידים בביה״ס לבנים. בשנת 1913 היה מספר התלמידות 187.

מובן מאליו שהתלמידים והתלמידות שבשני בתי־הספר, אוכלים בביה״ס מקבלים בגדים ואינם משלמים שכר־למוד. (שכר הלמוד שנתקבל מהתלמידים המשלמים, בביה״ל, עולה לסך 300 פרנק לשנה.

אבולעפיה, בעזרת השיך של טבריה ונדיבותו, הצליח לבצע בהצלחה את הסדור הזה. הרב הנז' שלח את בניו לכל המרכזים הגדולים שבהם גרים יהודים ספרדים וייסד קפות־חלוקה בכדי להבטיח את פרנסת צאן מרעיתו שכלם שקדו יומם ולילה על התורה והמצוה שהיו אומנותם. עשרים שנה אחרי יסוד עדה ספרדית קטנה זו, באו להשתקע בטבריה אילו יהודים פולנים, ובהיותם מיעוט דלא מנכר התבוללו לגמרי באחיהם הספרדים. ראשים דתיים מיוחדים לא היו להם והכספים שהיו נשלחים להם מאחיהם האשכנזים אשר במדינות רוסיה ופולין — היו נמסרים לקפת העדה הספרדית. אולם משהתרבה מספר האשכנזים בטבריה — נפרדו לעדה מיוחדת בהסתדרותה ומאז ישנן בטבריה שתי עדות נבדלות אשה מרעיתה אך בראש שתיהן עומד ח כ ם ב א ש י אחד, הוא ראש הרבנים לכלן.

עדת הספרדים בטבריה היא היותר מרובה אוכלסין. התושבים המעטים האלה (כמאה משפחות בערך) הם יודעי־ספר ומהם נבחרים מנהיגי העדה, חברי בית הדין השופט את כל הענינים הדתיים והאזרחיים ופוסק את דיניו עפ"י תורת משה. פסקי בית־הדין הזה מוצאים לפעל לכל פרטיהם ע"י שני הצדדים הנשפטים. כל אדם יכול להיות „חכם" אם רק יצליח במבחן בתלמוד. מבחן זה נותן לו את הזכות לקבל „חלוקה" שנה אחת אחרי חתונתו, וגם לצנף מצנפת לראשו וגליםה דרבנן על גבו שהם סמני „החכמה" בטבריה. *)

יהודי ספרד בטבריה מקבלים עזרה ותמיכה כמעט מכל עדות היהודים בכל העולם. כספים אלה באים מ„קפות ר' מאיר בעל הנס" שהכנסותיהן מקדשות אך ורק לתלמידי חכמים, ומתרומות המתחלקות לכלכלת העניים, להחזקת תלמוד תורה ולבית־מרפא וכו'.. יש לעדה זו י"ב בתי כנסת, שנוסדו ע"י אנשים שבאו ממדינות שונות, וי"ב בתי תלמוד תורה קטנים שהלמוד בהם הוא גרוע. כל האשכנזים — „חכמים", הם ולכלם, גם לנבערים שבהם בכלל, יש חלק בחלוקה. יש להם הרבה תלמידי תורה ועשרה בתי־כנסת דלים מאד.

בטבריה ישנם הרבה בעלי־מלאכה יהודים: נגרים, פחחים, נפחים וכו'. בכל מלאכה ומלאכה, רק שנים או שלשה אנשים מרויחים את פרנסתם בשפע ויתרם סובלים. הבנאים, הנפחים וחרשי־הנחשת משתכרים היטב ומספרם איננו גדול. שאר התושבים מתעסקים במסחר. בדרך כלל אפשר להגיד שהעני בטבריה הוא מחריד ממש. הבנינים הרעועים מבלי אור ומבלי אויר והמלבושים הבלויים והקרועים — הם הסמנים היותר מובהקים לעניות מנולת זו.

בתוך סביבה חלוקית מדולדלה וממוגגת־לב כזו, החליטה האליאנס בשנת 1898 ליסד בי"ס לבנים.

שמועה זו הטילה סערה גדולה בעיר. העניים שראו בעיני־רוחם את העתיד המזהיר הנשקף לבניהם מההשכלה — הביעו גלוי את שמחתם; אולם „החכמים" שראו במוסד זה איום גדול לשלטונם, התאחדו יחד למנוע בכל כחם את הצעירים מהכנס לביה"ס. כל הורי הילדים אלצו, ע"י החכמים, לחתם על ניר־התחיבות ששום אחד מהם לא ישלח את בנו לביה"ס שיפתח. ובהיות שרק מתי מספר מהספרדים מקבלים חלוקה, לא היה לחכמים שום שלטון ותקף עליהם, והתלמידים הספרדים נהרו כלם לביה"ס, ועוד מהיום הראשון

---

*) בכלל על ענין החלוקה הספרדית ועל ענין שלוחי „הכולל" של הספרדים לארצות הגולה, עיין מאמרי „החלוקה הספרדית בארבע ארצות הקדש" שנדפס ב„המבשר" שנה ראשונה גליון מ"ד מיום ט"ז חשון תרע"א. — המתרגם.

הבנות הפונות אליו. בשנת 1911 עבר ביה"ס לבנות לאחד האגפים שבביה"ס לבנים, ומספר תלמידותיו בשנת 1913 היה — 360.

c) גן ילדים. — בשנת 1904 יסדה האליאנס בירושלם גן־ילדים שבו היו 180 תלמיד מבני 4 עד 6 שנים תחת השגחת גננות שהוכנו לכך. יחד עם תרגילים גופניים ומשחקים, מלמדים לפעוטות הללו, גם עברית וצרפתית וביחוד מרגילים אותם לסדר, למשמעת ולנקיון. גן־הילדים הוא המשתלה המכינה לבתה"ס לבנים ולבנות את התלמידים היותר טובים. בשנת 1911 נספח גן־הילדים לביה"ס לבנות.

ביה"ס לבנים, ביה"ס לבנות וגן־הילדים שבהם ישנם 955 תלמיד, עולים לאליאנס בסכום שנתי של 38.000 פרנק, מהם 32.000 מקפת האליאנס והשאר מהכנסות מקומיות.

2) למוד המלאכה

בשנת 1912 היו בביה"ס למלאכה 105 חניכים, מהם 60 חיצוניים ו 45 פנימיים. צריך להוסיף על אלה 80 פועלים אורגים וצובעים העובדים בהכנת אריגים שיש להם מהלכים במזרח, ו 40 צעירות מבנות י"א עד ט"ו שנה העושות עבודות רקמה. החניכים נחלקים לחמש מלאכות: 25 נפחים, 20 מכוננים; 27 נגרים; 21 מתיכים ו 22 חַטָּבִים. בשנת 1913 עלה ביה"ס למלאכה יותר מ 80.000 פ'רנק *).

אלו היה מוסד כזה נוסד בעיר יותר מסחרית ובעלת מקורות יותר מרובים, היו כמובן ההוצאות יותר פחותות והלמוד יותר קל; ביה"ס היה יכול לפעל מבלי ששום דבר יגביל את פעולתו. אולם, בהיות שהמוסד עומד בירושלם, עיר שהיא יותר דתית מתעשיתית, בעלת מקורות וצרכים מצומצמים ביחס — היה צריך בהכרח להביא במשך הזמן עודף גדול של פועלים. ואמנם יש בירושלם, ובכל ערי א"י, וגם בכל המושבות החקלאיות, הרבה אומנים שיצאו מביה"ס למלאכה בירושלם. האומנים האלה חנכו אף הם מאות פועלים וככה גדל מספרם יותר מכפי הדרישה. המטרה שהציבה לה האליאנס בשנת 1880, לנטע את טעם מלאכת־היד במבצר־החלוקה — הושגה כנראה. ביה"ס למלאכה של האליאנס לא יוכל לעבוד כעת אלא לשם הוצאת הפועלים לחוץ לארץ. הפועלים היוצאים ממנו מתפזרים כעת בכל המרכזים הגדולים שבמדינות אשר על גדות ים־התיכון וגם עד אמריקה מגיעים. לכל המדינות הללו שלא הכירו עד אז אלא את המשולחים מאה"ק, יש כעת ההפתעה והשמחה לראות אנשים זריזים, חרוצים ומוכשרים הבאים אליהם מאה"ק ומועילים לארץ מולדתם החדשה. עובדה זו שלפני כשלשים שנה היתה נראית כחלום, נעשתה כעת מציאות.

טבריה

הריסות היהודים בטבריה הוקמו בשנת 1740 אחרי היות אלה מפוזרים ומפורדים במשך יותר משִשים שנה לרגלי החולי־רע שעשה שמות בכל הפלך ההוא בשנת 1670. הרב חיים

---

*) מהמספרים האלה שנתנו כאן, ומהמספרים שהובאו לעיל, יוצא כי מוסדות החנוך של האליאנס בירושלם, עולים ליותר מ 118.000 פ'רנק מדי שנת בשנה: ל 1025 תלמידים ותניכים. עפ"י ספירה אחרונה אפשר להעריך לשני מיליונים פרנק (במספרים עגולים) את תקציב הוצאותיהם של כל בתי הספר שבירושלם (עותמנים, צרפתים, גרמנים, אנגלים, ואיטלקים) ל 10.900 תלמיד, מהם 5.800 יהודים.

הספרדית והאשכנזית באו לחנכת הבית. ראש הרבנים הרה"ג אלישר פתח את החגיגה ובדברים חמים מאד דבר על פעולות „החברה הקדושה".

מפעלי האליאנס בירושלם כוללים איפוא כיום, שני ענפים נבדלים לגמרי אחד ממשנהו: התורה והמלאכה.

לביה"ס למתחילים שנוסד בשנת 1897 נוסף, בזמן יותר מאוחר, גן ילדים ובי"ס לבנות; ואל בתי־המלאכה לנערים נוספו בתי־מלאכה לבנות. נדבר כאן כעת על מצב כל אחד ואחד לבדו.

ג) ביה"ס למתחילים

א) ב י ה " ס ל ב נ י ם. ביה"ס לבנים הוא אחד ממוסדות־החנוך היותר חשובים שבעיר־הקדש. הוא עומד במעון נהדר ורחב־ידים שנבנה בשנת 1899 ומתחנכים בו בעת 285 תלמיד שבאו ממדינות שונות: מא"י, מרוסיה, מרומיניה, מגרמניה, מיון, מתורקיה הארפית, ממרוקו, מתוניסיה, מאלגיריה, מטריפוליטניה, ממצרים, מערב, מתורקיסטן, מעיראק, מארם־נהרים, מקודריסטן וכו'. די להביא כאן את שמות המדינות הללו בכדי לקבל מושג מתפקיד המורים הקשה ומהמעצורים שהם פוגשים בכדי להתאים את הלמודים הנתנים לתלמידים הבאים ממקומות שונים, המדברים שפות שונות ושתכונותיהם ומדותיהם שונות לגמרי איש מרעהו.

רוב התלמידים הם ספרדים. היסוד האשכנזי שהוא כמעט מחצית התושבים היהודים בירושלם (בערך 47.000 נפש) עודנו לפעמים מפקפק בענין הלמודים החילוניים. אולם התנגדות זו איננה כ"כ חמורה כמלפנים. אין איש מעיז היום להחרים את ביה"ס כמלפני שלשים שנה, עתה ישנם כבר הרבה מבני נכבדי העדה האשכנזית חרדים ואדוקים הלומדים אצל מורים ארפים, בידיעת הוריהם ובהסכמתם, והללו אינם מעיזים לאסור על בניהם למוד שפות ארפיות. ולא ירחק היום שבו יֵעָלמו כליל גם הפקפוקים המעטים האלה. הרבה רבנים שולחים כיום את בניהם ואת בנותיהם לבתי הספר של האליאנס, והם כעת משכנעים ובטוחים שלמוד המדעים אינו מחליש את המסורות ואת האמונות הדתיות. בביה"ס לומדים תלמידים מכל הדתות. מושלמים, יונים, קטולים ופרוטסטנטים שולחים את בניהם לביה"ס בהיותם בטוחים שאין בלמודים שום שמץ של מטרה דתית. בעיר־דתית גמורה כירושלם שהמדרסות והמנזרות מרובות בה כישיבות — ישיבת תלמידים מכל הדתות על ספסל אחד עם בני היהודים — הוא לקח הסבלנות והאחוה היותר גדול שאפשר לתת.

מה עושים הצעירים המשכילים שגמרו את חק למודיהם בביה"ס? רובם נאלצים להרחיק נדוד אל המדינות היותר עשירות בכדי למצא בהן את פרנסתם ולפעמים גם בכדי לכלכל את הוריהם אשר באה"ק הזקוקים לתמיכה. רוב התלמידים מוצאים את מחיתם במצרים ובאמריקה.

ב) ב י ה " ס ל ב נ ו ת. — בשנת 1906 נוסד בירושלם בי"ס לבנות. עד השנה ההיא היו הבנות מתחנכות בביה"ס של „אגודת אחים" — ביה"ס אולינה די רוטשילד שבו היו יותר משש מאות תלמידה. בי"ס זה לא היה כמובן מספיק להכיל את שלשת או ארבעת אלפים הילדות מגיל 6 עד 14 שנה, הנמצאות בירושלם. מאות בנות היו באות שנה, שנה בבקשה שיקבלון לביה"ס ואי־אפשר היה להעתר לתחנוניהן מחסר מקום ומקורות־חמריים. האליאנס החליטה איפוא לפתח בי"ס לבנות, ועוד מהיום הראשון ליסודו נכנסו בו 250 תלמידה. הוא היה יכול לקבל כפלים מהמספר הזה אלו היה המקום די רחב להכיל בו את כל

כי הדורות הבאים לא יחיו יותר אך ורק מהחלוקה וידחו בשאט־נפש את כספי הצדקה. היד המזיזה את הפטיש נפתחת לתת את הצדקה הרבה יותר נקל משהיא נפתחת לקבלה. כל פועל מושלם הוא בעתיד משפחה שנחלצה מהדלות."

מהיום ההוא והלאה נהפך ביה"ס למלאכה של ירושלם משתלה של אוּמנים טובים לכל המזרח: ארץ־ישראל, תורקיה, מצרים וכו', יש שהיהודים אינם יכולים ללמד בערים אחרות במזרח את המלאכות היותר מעניינות או היותר מביאות ברכה, משום שאין בעלי מלאכה מוכשרים ומהוגנים שמה, או משום שהאומנים לא־היהודים היודעים את המלאכות הללו ממאנים ללמדן לחניכים יהודים. מלאכות אלו הן ביחוד: הנפחות, המכונגות, הרצענות וחרשת־הנחשת. ביה"ס בירושלם הטיל על עצמו את התפקיד ללמד אחדות מהמלאכות הללו; הועד המרכזי מלמד אילו חניכים מהערים העקריות שבתורקיה ובגמרם את חק למודיהם באירפה חוזרים לארץ־מולדתם בכדי ללמד את מלאכתם לחניכים יהודים אחרים.

כל השפורים האלה שהובאו במהלך ביה"ס, עלו לאלינס בדמים מרובים ובהוצאות יתרות וכבדות. לצד ההוצאות העצומות שהוציאה החברה לרכישת הקרקע, היה צריך לבנות בתי־מלאכה רחבים ולרהטם במכשירים ומכונות שלמות וחדישות ולתת להם גם סכומים הגונים לעבודתם. צריך היה גם להאכיל ולהלביש חלק מהחניכים, ולהמציא להם, אחרי גמרם את חק למודם בביה"ס, גם מכשירים, כלי־מלאכה, בגדים, וסכום כסף ידוע. ההוצאות השנתיות שלא עלו בתחלה אלא ל 30.000 פ'רנק, התרבו עשר שנים אח"כ, בשנת 1892, ותעלינה ל 65.000 פ'רנק. את מחצית הסכום הזה נתנה האלינס ואת השאר המציאו אגודת אחים, ועד מונטגו בלונדון, משפחת רוטשילד בלונדון ובפריז והכנסות מקרן כרמיה, ועוד.

ביה"ס נעשה מוסד מיוחד במינו בכל המזרח. למרות זאת שבתי־המלאכה של האלינס דורשים מחירי עבודה יותר גבוהים ממחירי בתי־המלאכה שבעיר, הצליחו הראשונים לרכש לקוחות רצינים הודות לשלמות העבודה המשפרה ולמומחיות האומנים המורים. בתי־המסחר העקריים שבעיר, המנזריות, בתי־היתומים, בתי־החולים, יהודים ולא־יהודים, מזמינים את עבודותיהם רק בביה"ס למלאכה של האלינס.

בשנת 1897 התפתחו כ"כ מפעלי־האלינס בירושלם עד שאי־אפשר היה עוד לאיש אחד, למרות התמסרותו וחריצותו, לנהל ולהשגיח על כל העבודות יחד. הלמודים, המלאכות וההוצאות הפרדו ונמסרו להנהלות שונות. בימים ההם הובאו עוד שפורים וחדושים במפעלי התורה והמלאכה.

בכדי לקבל ולחנך את כל הילדים שהיו בגיל ביה"ס, בכדי לחלץ מכל ה„חדרים" שבעיר את כל התינוקות הנרקבים בערות שלא נפלו ברשת המיסיונים הנוצרים — צריך היה ליסד הרבה מוסדות־חנוך. אחדים מאלה היו אמנם מתאימים לרוח העת החדשה, אך מספרם היה מצער ובלתי־מספיק. האלינס החליטה לבנות בי"ס רחב־ידים שיכיל את כל התלמידים הפונים אליו. בתור התחלה הרבתה האלינס את מספר התלמידים מ 130 ל 300. בראש ביה"ס למתחילים נמנה מנהל מיוחד בלתי־תלוי במנהל ביה"ס למלאכה.

הועד המרכזי החליט עוד לבנות פניִמִיה חדשה יותר רחבה ויותר מסֻדרת מהפנימיה שהיתה עד אז. חנוכת הבתים החדשים, שהיתה בי"ט דצמבר שנת 1897, נעשתה בחגיגיות מרובה ובחבה גדולה לאלינס. המון רב נעתר להזמנה שנשלחה אליו וכל נכבדי העדות

פעמים שנקבל את בן אחיו. לא יכלנו להעתר להרבה בקשות אחרות של לא־יהודים מחסר מקום...

אי אפשר כבר למנות את כל הבקשות המוגשות אלינו מצד התלמידים היהודים. לכל מקום פנוי ישנם עשרים מועמדים. גם ראשי הדת היותר אדוקים כבר סמכו את ידם על בית־ספרנו אחרי שנוכחו לדעת את מטרתו הנעלה. בשנת 1886 בקש ראש רבני האשכנזים הרה״ג שמואל סלנט שיקבלו בבה״ס שני תלמידים מבני עדתו. דומה היה שהנצחון בטוח. הרבנים חדלו מהחרים את בית־הספר, וחדשים אחדים אח״כ פנו לבא־כח האליגס בבקשה שיקח את תלמוד התורה של ירושלם תחת חסותו. כל חסר־האמון חדל ומהרגע ההוא (שנת 1887) נעשה מנהל ביה״ס אחד החברים היותר משפיעים שבעדה, ועצותיו והשקפותיו היו נשמעות בכל ענין בעל חשיבות כללית.

אחרי נסיעה חדשה של מר נסים בכר לארפה (שנת 1888), נסיעה שבה אסף נדבות הגונות שהרשו לו לקנות במחיר 142,000 פ׳רנק קרקע גדולה סמוכה לביה״ס — הלכה התפתחות ביה״ס הלוך וגדל מיום ליום. שפורים עקריים הוכנסו בלמודים, בין בביה״ס לתורה ובין בביה״ס למלאכה. מספר התלמידים הגיע ל 234, מהם 132 חניכי־מלאכה. כל התלמידים האלה — חוץ מארבעה עשר — לא היו משלמים שכר־למוד. התלמידים היהודים הם מבני העדות הספרדית, האשכנזית, המרוקנית, התימנית, ולא־היהודים, מושלמים (24) ונוצרים (12) בני כנסיות שונות. תלמידי ביה״ס הם בנים להורים שבאו מהרבה פלכים מתורקיה: מקושטא, מאיזמיר, מחלב, מדמשק, מחיפה, מפורט־סעיד וכו׳. בביה״ס לתורה מלמדים את השפות עברית, ערבית, תורקית, צרפתית, אנגלית וגרמנית ותכנית הלמודים היא כתכנית כל שאר בתי הספר. העברית נלמדת כשפה־חיה, ובה מלמדים את התנ״ך, דברי ימי ישראל, כתיבת־א״י והדקדוק העברי.

ביה״ס לתורה אינו אלא חלק קטן מפעולת האליגס בירושלם. המפעל שהיה באמת מועיל ופורה, זהו מפעל המלאכה.

„אך למותר להזכיר — כותב מר נסים בכר בשנת 1888 — את החששות והדאגות שהיו לנו בתחלת עבודתנו בשאלת המלאכה. נפש ההורים בחלה במלאכות־יד; חלק מהרבנים היה מתנגד לנו, מורים הגונים ומוכשרים לא היו לנו — כי כמעט היה חסר לנו הכל. כיום היינו יכולים לראות בבית ספרנו 300 תלמיד אלו היה לנו מקום לקבל את כלם״.

בביה״ס למלאכה ישנן כעת המלאכות הללו: חיטות, סנדלרות, נגרות, נפחות, מכוננות, חרטות, פסול באבן בעץ ובצדף וחרשי־נחשת.

חוץ מהתוצאות המידיות והישרות שהושגו ע״י חנוך הרבה צעירים המרויחים את לחמם בזיעת אפם הודות לתורה ולמלאכה שלמדו בביה״ס — ישנן תוצאות אחרות, תוצאות מוסריות שאין ערוך להן. ביה״ס מפיץ את השפעתו הטובה על יהודי כל העיר. הפטריק היוני שבקר פעם את ביה״ס אמר למנהל: סבורני שמיום שנוצרה הנצרות, מעולם לא דרכה כף רגל מושל יוני (כי מושלים אנו ועטרה לראשנו) בבית יהודי. אולם, מבקר אני בענג את ביה״ס הזה, שבו מלמדים את מדת הסבלנות ואת אהבת הרע והעמית״.

„ואף על פי שלא יכלנו לקבל עד עתה — מסיק מר נסים בכר בדו״ח שנתח כאן — אלא מספר תלמידים מצומצם, הלבשתם הטובה, נקיונם, וסדרם של אלה שיצאו מבית־ספרנו פועלים פעולה טובה על שאר התושבים היהודים. אולם, תוצאתו היותר חשובה של מפעלנו זהו הטעם וההתרגלות לעבודה שצעירינו רכשו בכתותינו ובבתי־המלאכה שלנו. אנו מקוים

הקדש אנשים די משכילים שיכולים להרויח את לחמם בכבוד בהשארם נאמנים לדת אבותיהם".

ואמנם, לא כל רבני ירושלם היו בדעה אחת עם הרב ראשון לציון. כי ירושלם הריהי מרכז להרבה רבנים זרים שבאו להשתקע בה בכדי לחיות חיים שקטים רחוקים מכל אפיקורסות, והם זורעים משטמה עמוקה לכל בית־ספר שהוא חדיש. הנה כי כן כשפרצה פעם בירושלם מחלת האדֶמֶת ועשתה שמות בין ילדי הרבה משפחות יהודיות, באה קבוצת רבנים מילידי קושטא לבית הדין בירושלם ותדרש שיסגר את ביה"ס של האלינס שבשלו כל הרעה הזאת, למען יוסר הקצף מעל העם היהודי. אך ראש אב בית דין ענה לרבנים: „לכו נא רבותי ועשו את מעשיכם אלה בעירכם כי אין אנו זקוקים כאן לעצותיכם. אתם ודכותיכם אינכם יודעים אלא להרוס. כאן, מאושרים אנחנו לראות בתוך בית המתנהג עפ"י כל חקי־התורה, ילדים עניים אוכלים לשובע ולומדים מלאכה, במקום לשוטט בשוקים וברחובות ולחיות מקבצנות".

במשך הרבה זמן לא פסקה ההתנגדות לביה"ס, וככל מה שהלך המפעל והתפתח, כן רבו התקפות מתנגדיו. רוב הרבנים דמו כי ביום מן הימים תבוא האלינס ותתפש בידה את כל הכנסות העדה. הנה מדוע רדפו את מר נסים בכר, חרפוהו, גדפוהו נאצוהו והעלילו עליו לפני השלטונות המקומיים. הרבה נדיבים היו דורשים שבא־כח האלינס יהיה חבר לועדות שעליהן הוטל לחלק את נדבות הנדיבים ודבר זה היה מרגיז את הרבנים שהיו עד אז מושלים בכפה ועשו בכספי הנדבות כאדם העושה בתוך שלו.

„מה שאינם יכולים לסלוח לי — כותב פעם מר נסים בכר — זהו שאני בעצמי מוסר את כסף הנדבות לעניים באמת במקום למסרו לקפת הכולל שאין לה קרקעית. הנה מדוע היתה לא פעם הצעה להחרימני, ואם מזמתם זו לא יצאה לפועל, זהו אך, ורק מפני שיש לי הרבה ידידים ביחוד בין הורי תלמידינו".

בתוך כל המעצורים האלה הלך ביה"ס הלוך והסתדר. בנינים רבים הוקמו לביה"ס, לפנימיה ולבית המלאכה. כשהיה דחק בכספים היה מר נסים בכר נוסע נסיעה לארפה ומביא אתו בחזירתו מחמשים, עד ששים אלף פ׳רנק, וכל אחת ואחת מהנסיעות האלו נתנה דחיפה חדשה למוסד. מפליא הדבר שהראשונים שהכירו בתועליות המפעל היו לא־יהודים. מושל הפלך הכללי ראוף פשה, הביע פעמים רבות למנהל ביה"ס את אהדתו למפעל זה. שתי המשפחות היותר נכבדות שבירושלם, משפחת כ׳לדי ומשפחת אל חוסיני, התופשות את רסן המשרות והכבוד בידן, שלחו ששה מבניהן לביה"ס של האלינס. משפחות אלו היו מאושרות שבניהן ישבו על ספסל אחד עם ילדי היהודים שהרבה מהם היו לבושים קרעים ונושאים פאות. מספר התלמידים לא־היהודים הגיע לעשרים, מהם 10 מושלמים, 5 קטולים, 3 פרוטסטנטים, 1 יוני ואחד ארמני. שמו הטוב של ביה"ס גדל מיום ליום, ובכל יום ראשון היו מבקרים אותו אנשים מכל הדתות במרים קטולים, ארמנים ויונים; מבקרים מכל הדתות ומכל השדרות היו נפגשים באולמי־ביה"ס ובבתי המלאכה. מנהלי רוב המנזרות, הפטריק היוני וכל פקידי הממשלה הגבוהים באים לראות את ביה"ס החדיש הזה המיוחד במינו בירושלם. גם הנוסעים העוברים דרך עיר־הקדש, באים לבקר את המוסד ומשתוממים לראות כ"כ תנועה, כל כך זריזות, כל כך חיים בעיר כזו היותר מרושלת שבעולם. „הוד קדושתו דפטריק היוני — כותב מורה אחד — רוצה להכנים לבית־ספרנו ששה מתלמידי הסמינר; המטרופוליט של בית־לחם בקש ממנו הרבה

ומזון מבריא בשפע. אחדים אמנם נפתים, אך ההמון בכללו, למרות דלותו הנוראה, נשאר דבק בתורתו ובאלהיו. כלום אין זה נס מן השמים?"

ביה"ס נפתח ביום 9 אבריל שנת 1882, בתלמיד אחד. ביום 28 מאי היו בו כבר חמשים תלמיד וביניהם הרבה בני רבנים. כל התלמידים קבלו בביה"ס את ארוחת הצהרים. ועוד מהיום הראשון היו בתכניתו כל הלמודים שישנם בתכנית שאר בתי הספר של האלינס, ושום חרם ושמתא לא הכרזו.

הצלחה ראשונה זו, אמצה את לב מר נסים בכר. הוא רצה אז לחלץ מצפרני המיסיון את כל הילדים היהודים שלא נטבלו עדיין לנצרות, אך שהיו מוכנים לכך, בזה שהכריחום להתפלל תמיד את כל התפלות ולשמע את כל ההטפות הדתיות הרבה פעמים בכל יום. עקרי הלמוד בביה"ס של המיסיון הוא התנ"ך והברית-החדשה, וכל שאר הידיעות רשומות בתכנית רק למראית-עין: כל היהודים מתכלכלים, גרים ומלובשים. מחפיר הדבר לְהֵאָמֵר! הרבה הורים מכרו את בניהם; אחרים ותרו עליהם חלף סכום ידוע לנסיעה או לקנית מכשירי מלאכה; ואחרים הזניחום לגמרי מרוב דלות ועני... בכדי להלחם בהצלחה נגד תעמולה זו, היה רק אמצעי אחד: לקבל את כל הקרבנות האלה בביה"ס של האלינס, להאכילם, להלבישם וללמדם מלאכת-יד שממנה ירויחו את לחמם בכבוד. בספטמבר של השנה ההיא, ז"א חמשה חדשים אחרי פתיחת ביה"ס, נוסדה גם פנימיה, ובתי-מלאכה אחדים סדרו בביה"ס גופו. *) 52 חניך לומדים שם את מלאכת הסנדלרות, הנגרות, החיטות, הנפחות והחרטות. מר וניזייאני, חבר הועד המרכזי, שבקר את ירושלם בחדש אבריל שנת 1883 השתומם למראה עיניו ויכתב לועד המרכזי: „הנני ממהר לְתַנּוֹת לפניכם את תהלות ביה"ס ומנהלו. האלינס תקעה באמת יתד נאמן בירושלם: נוסדו כאן באמת בי"ס לתורה ובי"ס למלאכה. ראשי הרבנים (שבאו אלי לבקרני) דברו על המוסדות הללו דברי שבח ותהלה; הקונסולים מביטים עליהם בעין טובה; ביה"ס שרק תלמיד אחד העיז לבוא אליו ביום הראשון להוסדו, מקבל כעת הרבה תלמידים. צריך לברך את מר נסים בכר על הצלחה זו... ממאה ושלשים תלמיד שהיו בביה"ס בתקופת-התחלה זו, 45 מהם היו ישנים בתוך אהלים שהוקמו להם על הגג. מספר חניכי המלאכה הגיע ל 99. תוצאות המפעל אינן אמנם כעת ואינן יכולות להיות עדיין מורגשות; אולם, מה גדולה כבר הקדמה אם יכלנו להבריק בעיני יהודי ירושלם עתיד מבוסס על יגיע-כפים, לחנך בקרבם את רגש-הכבוד שהחלוקה הרפתהו, ולהכניס בהדרגה את ההשכלה לתוך שדרות ההמון הנבער שהיה עד אז מתנגד לתרבות ארפית! הודות לקצב המנהל — נתפזרו כל החששות שהיו בתחלה והאלינס מקבלת מירושלם הרבה מכתבי תודה המביעים את דעת-הקהל על המפעלים שיצרה החברה בעיר הקדש. בין כל המכתבים האלה נזכיר את האגרת ששלה לועד המרכזי ראש רבני א"י הרה"ג רפאל מאיר פניז'ל. ביום 2 אבריל שנת 1883 כתב ראש הרבנים לאלינס מכתב תודה על מפעלה, „שהיא מתנכת בשביל ארץ

*) בפרקים הבאים נצטרך, למרות התכנית שהתוינו לנו ושעל פיה אנו הולכים, לשנות קצת מהסדר המקובל בפרקי ספרנו זה. כאן נצטרך לדבר יחד על כל מוסדות-החנוך (לתורה ולמלאכה); מפעלי ירושלם היו באמת מרובים ומסובכים עוד מתחלת יסודם. כל התכניות התערבו אחת בשנית. חטא נחטא איפוא אם נחלק, רק מפני אהבת השטה, ענינים הקשורים כשלהבת בגחלת, אחד בשני.

אחר האיש שיוכל לגשם את שאיפותיה, כלומר, להכנים מבלי מרורות וכעס, את ההשכלה והמלאכה לתוך עיר שתשעת העשיריות מתושביה היו חיים מהצדקה שהורמה למדרגת מוסד קדוש אסור בנגיעה. לתכלית זו היה צריך הרבה מדה וקצב, זהירות, דיפלומטיה ויחד עם זה התמסרות והקרבת־עצמו. צריך היה גם נסיון וידיעה עמוקה בתכונת האנשים והענינים בא"י. הועד המרכזי מצא שכל המעלות הללו נקבצו ובאו באיש אחד ושמו נסים בכר יליד ירושלם נין ונכד למשפחת רבנים מפרסמים; האיש הזה התפרסם אז כבר בתור מיסד שלשה בתי־ספר: בחלב, בסמאקוף ובבלאט — קושטא. בסוף שנת 1881, אחרי גמר כל ההכנות והסדורים הנחוצים בביה"ס ע"י מר קרל נטר, נמנה מר נסים בכר למנהל ביה"ס. אולם, לפני בואו ירושלימה, מלאה האליאנס את ידו במשלחת לארפה בכדי לעניין בביה"ס בירושלם את היהודים הגדולים שבאנגליה, גרמניה, ואוסטריה־הונגריה. אחרי שמר נסים בכר בקר אחת אחת את לונדון, קולוניה, פרנקפורט, ברלין, וינה, בודאפסט ובוקארסט — הגיע ירושלימה בראשון לפברואר שנת 1882.

הספרדים בירושלם קבלוהו קבלה נהדרה ויבטיחו לו לתת לבית ספרו כמה תלמידים שזה יוכל להכיל, אם רק פקידי ואמרכלי אמשטרדם לא יפסיקו משלוח להם את הלקם בחלוקה. האשכנזים, להפך, איטו עליו להרגו נפש אם יעיז לקבל בביה"ס אף תלמיד אשכנזי אחד. „אפשר מאד לרכש את הראשים — כתב אז מר נסים בכר — אולם, המון קנאים עורים מושלים בהם; בין אלה ישנם הרבה שקנאותם באה מתוך הכרה ברורה. הם תמימים ויראי־אלהים ועלולים לעשות כל דבר נורא מפני אמונתם שבזה הם עושים את רצון בוראם. לפי דעתם, גם הרבנים בגרמניה שאדיקותם בדת היא מן המפורסמות שאינן צריכות ראיה — הם אפיקורסים שאינם מאמינים בסבה ראשונה. כי החרד האמתי, לפי דעתם, הוא האיש הדוחה בשאט־נפש כל ידיעה חלונית... גם התנ"ך והעתונים העברים והספרות העברית החדישה כלם נחשבים כטרפה ושקוץ בעיניהם, פגול הם לא ירצו. צריך ללמד רק את התלמוד ונושאי־כליו". האדוקים האלה שלחו להגיד למר נסים בכר שיתרחק, שישמר על נפשו כי רדף ירדפוהו עד החרמה, עד המות! יפרסם לכל הפחות כרוז שבו יבטיח כי לא יקבל שום תלמיד אשכנזי בבית־ספרו!

ואמנם איומים אלה, לא היו איומים בעלמא, כי אי־אפשר לתאר את מעשיהם המגונים של האדוקים הקיצונים האלה. במודעות של נאצות וחרופים על כל הקירות, בכתבי־פלסתר בשוקים, בחרם ונדוי ושמתא, בתרועות שופר בבתי־הכנסת, בהעמדת שלחן רחיצה ומוטות־מתים בשער המנהל, ובקריאות איום וחרופים — נתקבל נסים בכר ע"י האשכנזים. „מעון בית־ספרנו היה יכול להיות מטרה לכל החצים האלה, אלו היה ברובע היהודים. אולם, בהיות ביה"ס מחוץ לעיר מול הקונסוליה האוסטרית־הונגרית שכל בני הכולל והחסידים הם נתיניה וקרוב למשכן מושל הפלך ולבתי הרבה נוצרים מגדולי ירושלם — אין לנו כלל לירא מפני הקנאים האלה".

אולם, עפ"י נטיה־טבעית מסותרת ידעו האמללים האלה שרק מביה"ס תבוא תשועתם. למרות כל החרמות והנדויים — נהרו הרבה ילדים לביה"ס. „הם באו מכל עבר ופנה וכלם דלים ואמללים! ידיהם ורגליהם נפוחות וזבות־דם; גופם מכוסה בבלויי־הסחבות; כמעט כלם יתומים מאב ואין להם אלא אם או סבתא.

בפריז כשהאדם מגיע למדרגת דלות כזו, מוצא את תשועתו בנהר הסיינה. אך כאן בוכים ומיחלים לרחמי־שמים, ותקוה זו מעודדת את האמללים האלה ונותנת להם את הכח והעז להתגבר על כל נסיונות המיסיון והסתותיה, המציעה להם מחסה נאה, מלבושים יפים

החקלאי ביפו. נשלחו לעתונים שונים הרבה כתבות נגד מורי ביה״ס החקלאי, החפשים בדת, אך הועד המרכזי לא נרתע מכל זה ולא שעה אל ההאשמות שהטילו על המורים. בהיותו בטוח שביה״ס החקלאי מתנהג על טהרת הקדש — הכחיש את כל האשמות שטפלו עליו. הוא ידע, שיהודי ירושלם הרגילים זה שנים ויובלות למשטר החלוקה, אינם יכולים להביט מבלי פחד שקשה לבארו, על יסוד מפעלים כאלה שמטרתם תהיה ללמדם לותר על כספי החלוקה ולחיות מיגיע־כפם.

כשלשה חדשים אחרי פרסום הכרוז, אבדה האליאנס את נשיאה המפרסם, אדולף כרמיה, והועד המרכזי החליט, כאמור, ליסד מיד בירושלם את ביה״ס הראשון.

רשימת הנדבות שנפתחה לתכלית זו לא הכניסה את כל ההוצאות הנחוצות ליצירת המוסד שעלה במחשבה. אולם, הועד המרכזי, בהשענו על העזרה שהובטחה לו ע״י יהודי אנגליה ואמריקה — התחיל בעבודה. עוד מחדש מאי שנת 1880 נעשה צעד גדול קדימה. בלונדון נוסד ועד שבו לקחו חלק האדונים: הברון נתנאל די רוטהשילד, שמואל מונטגו, פ. ד. מוקטה, דר א. לשר וסידני מ. סמואל. ועד זה הודיע לאליאנס כי הם מנדבים לה את הבית והקרקעות שקנו בירושלם הם ועוד אחדים מידידיה בסכום 32,000 פ׳רנק, בכדי שתיסד בו את ביה״ס לבנים. ועד זה התחייב עוד לתמך בביה״ס תמיכה שנתית של לא פחות מחמשת אלפים פ׳רנק לצרכי ביה״ס, ולהשיג תרומה של 3,500 פ׳רנק לשנה, במשך חמש שנים רצופות, מ„קרן יעקב פרנקלין״. הועד הוסיף עוד 6500 פרנק לבדק הבית, ועוד 2,500 פ׳רנק תמיכה להורים שישלחו את בניהם לביה״ס חלף חלוקתם שתפסק בגלל זה.

מצב המעון הזה הוא מצוין מהשקפה היגיינית. זהו אולי המקום היותר גבוה שבירושלם ועומד על הדרך ליפו, רחוק כ־1,500 מתר משער־העיר. בתחלה פחדו המיסדים שמא יניא ריחוק המקום את התלמידים מבוא לביה״ס, וחשבו לסדר לאלה שרות עגלות; אולם, מיד נוכחו לדעת כי התלמידים הלכו בשמחה וברצון לביה״ס בבקר ובערב (רוב התלמידים אוכלים את ארוחת הצהרים בביה״ס גופא) ויתרון זה גרם טובה רבה לבריאותם.

בחדש אפריל שנת 1884 כתב אחד המורים לועד המרכזי לאמר: „אי־אפשר היה לבחר מקום יותר יפה מזה לביה״ס. וככל מה שפנים־העיר הוא אפל, עצוב ומזוהם, באותה מדה ויותר חוץ־לעיר הוא נקי, נחמד ומקסים. הבתים מפוזרים במרחב ואינם צפופים ודחוקים אחד אל השני כבתוך רחובות העיר. זה כשתי שנים היו שלש מגפות בירושלם; גם עתה עושה מחלת האבעבועות שמות. כל בתי הספר שבעיר נסגרו ואצלנו לא קרה אף מקרה מחלה אחד. שעורי התורה והמלאכה נמשכים כסדרם. מצב טוב זה הוא בעקר תוצאות האויר הנקי שתלמידינו נושמים כאן, ושהוא יותר צח מאויר פנים־העיר״.

ברבות הימים הוסיפה האליאנס לקנות את כל הקרקעות הסמוכות למעון העקרי עד שבעת עולה שטחם הכללי של בתה״ס של האליאנס בירושלם ל־26,989 מתר מרבעים.

מחיר הקרקעות הללו עולה ל־211,350 פ׳רנק והוצאות הבנינים — 462,473 פ׳רנק; זאת אומרת שנכסי האליאנס דלא נידי בירושלם, עולים במחיר 673,823 פ׳רנק. הכסף הזה נאסף, חלק מכספי האליאנס וחלק מנדבות שאספה החברה בארצה מידידיה הרבים. אי־אפשר כמובן להזכיר כאן את כלם, אך צריך בכ״ז להזכיר את ועד מונטגו בלונדון; את משפחות רוטשילד בלונדון ובפריז, את האדונים דיב״ס ורלף מלונדון ואת הברונית די הירש.

כשהבטיחה האליאנס את המעון ואת ההוצאות הראשונות הנחוצות, התחילה לחפש

העותמנית מובטחה כאן ובכל מקום אחר למפעל שלטובתו עובדת חברת כי״ח בכל כך התמסרות, ושהוא מביא מספר יקר של אנשים לשורות המלחמה בלתי־הפוסקת שכל ממשלה משכילה ומבינה צריכה להכריז נגד הבערות והפראות״.

רגשי החנינה האלה כלפי היהודים היו כעין מסרת בתורקיה. גם הפחות שבאו אחרי נזיף פשה לירושלם, נשארו נאמנים להם.

ביה״ס מיסודו של יוסף קריגר הצליח והתקדם והרבה מפקידי הממשלה העותמנית שלחו אליו את בניהם; אולם, ברבות הימים החלו המורים האדוקים להעמיד הרבה מכשולים על דרך קבלת התלמידים. מרץ המנהל נשבר ובחדש אוגוסט שנת 1870 נסגר ביה״ס.

שמנה שנים אח״כ, *) בשעת התערוכה הכללית של שנת 1878, קרא הועד המרכזי של האליאנס לאספה בפריז את צירי העדות והחברות היהודיות העקריות שבארפה ובאמריקה לשם התיעצות איך ובאילו אמצעים אפשר להיטיב את מצב היהודים במזרח. החלטות חשובות נתקבלו, וביניהן זו: „בנוגע לשאלת א״י, מבקשת האספה, שהאליאנס תמנה ועדה בין־לאומית ותחת נשיאותה, היא, תתאמץ לשפר את בתה״ס בא״י, תיסד חדשים, תאסף את היתומים והילדים העזובים, תעזור לילדים ללמוד מלאכה ותדאג להמציא להם עבודה או לשלחם מן הארץ״.

הועדה בין־הלאומית שנוצרה מטועצה זו, פתחה את ישיבותיה בחדש מרס שנת 1879. בששי לנובמבר של השנה ההיא, הפנה הועד המרכזי של האליאנס את תשומת־לב עוזריו שבועדה ההיא, על הנחיצות ליסד טרם כל ביה״ס למתחילים טוב בירושלם, ויאמר:

„מפעל זה שתמיד נרתענו מפניו לרגלי המעצורים המיוחדים הקשורים אליו — נוכל להתחיל בו עתה בתקוה להצליח בו. הקונסולים, ואולי גם חלק אחד מהקהל, יעזרונו עזרה ממשית ברצונם ובאהדתם למפעלנו. בית־ספר זה, שלצדו יתיסדו בעתיד מוסדות מלאכה ובתי־יתומים — יהיה נקודת־הכבד של כל פעולתנו בירושלים, וממנו נקח את האומנים היהודים שיהיו בעתיד תלמידי ביה״ס החקלאי ביפו. ההוצאות למוסד זה ולכל המוסדות העתידים להוצר בירושלם ובערים אחרות בא״י — תהיינה עצומות. וזהו איפוא הקשי הגדול שבדבר. איננו יכולים לקוות כי הצליח נצליח למשך אלינו את התרומות הגדולות הנשלחות שנה שנה מרוסיה, ממרוקו, מאלגיריה ואף לא את הנדבות הנשלחות ארצה ישראל מארצות המערב. החלוקה שהנה, במובן ידוע, מכתה האמתית והיחידה של היהדות ארץ־הישראלית, אי אפשר לה שתפסק אלא בהדרגה וכשהדורות החדשים, אלה שקבלו חנוך יותר טוב ורגשי־כבוד יותר רוממים, ע״י למוד מלאכה וחקלאות ומסחר, — יתחילו להרויח את לחמם ע״י אמצעי־קיום אחרים וימאנו לחיות מכספי־צדקה המביאים אותם לידי בטלה ועצלות. כל התאמצויותינו צריכות להתרכז בזה שנביא את המצב לידי תוצאה כזו. יסוד בי״ס טוב בירושלם שבה אין מוסד יהודי כזה, לצד כל מוסדות החנוך שנוסדו ע״י בני דתות אחרות — הוא הצעד הראשון שאנו צריכים לצעוד בדרך זו״.

אין לך דבר שיוכל להבליט את המעצורים שפגש מפעל האליאנס בירושלם יותר מהסערה שהטילה בעיר זו הידיעה על אדות יסוד ועדה בין־לאומית לשם יצירת בתי־ספר בא״י, ומחסר יכלת להתנפל ישר על האליאנס גופא — התחילו בתנועה גדולה נגד ביה״ס

*) בינתים נוסד ביפו ביה״ס החקלאי מקוה ישראל, שעליו ידבר באחד מפרקי הספר הזה (מפעל המלאכה).

בי״ס לבנים שנוסד ע״י ד״ר פ׳רנקל בהוצאות הגברת אלמנת למל. ביה״ס עמד תחת השגחת ועד מקומי ובו התחנכו כחמשים תלמיד ע״י שני מורים מקומיים שלמדום עברית וחשבון. תלמידי ביה״ס הזה היו כלם ספרדים; היה עוד בי״ס אחר שנוסד ע״י בלומנטהל — אדם נכבד והגון שקבל על עצמו לסובב בכל ארפה לאסוף נדבות למטרה זו; ארבעה מורים מקומיים הורו לארבעים תלמיד ספרדים עברית וארבע פעולות החשבון; בי״ס לבנות נוסד ע״י אלברט כהן בשם משפחת רוטשילד, בהשגחת ד״ר לונדון; שתי מורות מקומיות למדו קריאה, כתיבה ותפירה וכשמנים תלמידה בקרו את בית הספר הזה. בכל המוסדות האלה קבלו התלמידים מלבושים, וההורים — עזרה בכסף שבלעדה לא יכלו לשלוח את בניהם לבית הספר.

זהו מה שנעשה בירושלם בנוגע להשכלת בני הנעורים; בשאר ערי א״י לא היה זכר גם לזה, ואם אמנם התוצאות לא היו מתאימות להתאמצות המיסדים, הרי האשמה אינה בהם; הם, בכ״ז, ראויים לתהלה על עבודתם; עליהם היה להלחם נגד מעצורים ומכשולים בלי מספר: עליהם היה להשיג את הסכמת ההורים, שאחדים מהם היו אויבי הקדמה ואחרים רעדו פן יאבדו את חלקם ב„חלוקה״; היה קשי בהשגת מורים די חרדים — בכדי שלא לתת פתחון־פה לצדים דגים במים עכורים — ושיהיו יחד עם זה די נאורים עד כדי שלא להאמין, כהמון־העם, במשפטים־קדומים ודי מכשרים למלאת כיאות את משרתם באמונה.

תפקיד האלינס בארץ ישראל היה איפוא די קשה. להלן נראה באילו שטות ובאילו עזרות השתמש הועד המרכזי בכדי לגשם את התכנית שעליה הכריז במכתבו החוזר של חדש מאי שנת 1880, ואיך הצליח ליסד בתי ספר לבנים ולבנות במרכזים העקריים שבא״י: ירושלם, חיפה, יפו, צפת וטבריה.

ירושלם

נסיונה הראשון של האלינס ליסוד בי״ס בירושלם, היה בשנת 1867. מתרגמן צעיר יוסף קריגר שמו, שהיה נספח למושל ירושלם, תאר אז במכתב לועד־המרכזי, את הצרה הגדולה שבה נתונים יהודי עיר הקדש, לאמר:

„להרבה יתומים אשכנזים — כתב אז יוסף קריגר — אין מעון ומחסה, אין איש מאכיל אותם, אין אוסף אותם הביתה ורובם ישנים בלילות בחוצות, תחת כפת השמים, אחרי שבלו יום שלם ברעב ובצמא ובחסר כל. המיסיון הפרוטסטנטית שעיניה פקוחות תמיד, מקבלת אותם בזרועות פתוחות וכשהולך מי שהוא להוציאם ממנה הריהי דורשת הבטחה וערובה בכתב שהילדים לא ירעבו שוב ללחם, ולא יהיו מוצגים לחרב ביום ולקרח בלילות. מובן מאליו ששום יהודי לא היה יכול להעמים על גבו משאות חדשים לטובת הילדים האלה. וככה נשארים במיסיון יתומים קטנים אלה שהם מתנצרים אח״כ והם אבודים לנצח לעם היהודי.

אדון קריגר הציע אז לאלינס שתפתח בי״ס בירושלם ובקש תמיכה שנתנה לו מיד ונשלחו לו גם ספרים ושאר צרכי ביה״ס. חמשים תלמיד כלם ספרדים נרשמו והתחילו את למודיהם כסדר. אולם, פתאם התעוררו הקנאים נגד הורי התלמידים ויאיימו עליהם בחרם ובהפסקת כל תמיכה מכספי החלוקה אם לא יוציאו את בניהם מביה״ס. במודעות שנדבקו בחוצות נקראו כל תושבי ירושלם לעצרה בביהכנ״ס הגדול, ונגזרה גם תענית צבור. מושל פלך ירושלם בעצמו, נזיף פשה, הוכרח להתערב בדבר וישתדל לפני ראש הרבנים לטובת ביה״ס. מושל ירושלם התחיל במשא ומתן עם האלינס ויכתב לועד־המרכזי לאמר: חסות הממשלה

וצפון אפריקה, עד מרוקו. גם האשכנזים התישבו בא"י, זה שנים ויובלות. הם באו מארצות המערב שמהן נמלטו מחמת המציק. כעת באים לא"י הרבה אשכנזים מגליציה, מרומיניה וביחוד מרוסיה. הם נבדלים לעדה מיוחדת נבדלת מהעדה הספרדית ומכנים בשם „פרושים", במאה הי"ח כשישראל בעל שם טוב יצר בפודוליה סיעת חסידים, נבדל ממנה חלק מהפרושים וייסד עדה נבדלת. יש בעיר הקדש גם אילו קראים.

„המלאכות היחידות שבהן מתעסקים היהודים — כתב קרל נטר בשנת 1866 — הן: ההיטות, הסנדלרות, הפחחות, הכריכה, צריפת הכסף ותקון שעונים. כל המסחר מתרכז במקח וממכר בצרכי אכל. חלק גדול מתושבי ירושלם חי על „החלוקה" כלומר על הכספים הרבים הנשלחים לארץ־הקדש מנדיבי היהודים אשר בארפה ובאפריקה. חוץ ממספר קטן, כמעט כל היהודים מתהילים ב„חלוקה" וגוטרים בה. ויש שהעדות בא"י שולחות „שלוחים" לכל העולם לאסף נדבות לעניי ארץ־הקדש; הצדקה התרוממה כאן לגבה מוסד מסודר ומאורגן באפן רשמי. הכסף המגיע הנה מתחלק ל„חלוקה" — חלוק לגלגלת — ול„קדימה" — חלוק לפי כבוד. רק הגדולים מחלקים ביניהם את ה„קדימה". ותוצאות מצב זה שהגדולים לוקחים את ה„קדימה" ואת ה„חלוקה", ומחלקים ביניהם את השארית המצערה הנשארת — הן רבות מאד ומעכבות את ההצלחה וההתקדמות: לפיכך, משיא כל יהודי את בניו בשהם צעירים לימים למען יולדו להם בנים ו„חלוקתם" תגדיל את תקציב המשפחה. כל איש שולח את בניו ללמוד רק תלמוד משום שע"י כך תגדלנה הכנסותיו. הגדולים משעבדים את הקטנים ומרבית אלה הולכים מתוך יאוש לדפק על דלתות המיסיון האנגלית ששעריה פתוחים תמיד לרוחה לכל הפונים אליה. הגדולים מתנגדים נגוד גמור לכל שנוי ותמורה במצב הדברים הנכחי, ורק הקטנים מקשיבים ברצון לכל הצעה שבאה לחלצם מהברירה הקשה שישנה לפניהם לעזב את ארצם, להמיר את דתם או לגוע מרעב ... זהו מצב נורא והמור שממנו נאנקה ארפה היהודית זה זמן רב, אך לא יכלה עד אז למצוא לו מזור ותרופה. סבות המצב הזה הן רבות מאד. ירושלם איננה כלל עיר עסקים ואיננה עומדת על שום הדרך־מסחרית ובגלל עניותו הנוראה הכללית של כל המחוז, אין כמעט מעולם עבודה לבעלי־מלאכה. בשנות בצרת ויוקר־השערים עושות המחלות האפידימיות שמות בתושבים. בימות הקיץ, קשה מאד למצא מים לשתיה ולא כל התושבים יכולים לקנותם בכסף־המלא אשר יושת עליהם; מהיום שבו התפתח מסחר ערי החוף התיקרו החיים בירושלם. אם נוסיף על זה שדם העם היהודי נחלש מאד במשך הרבה דורות של רדיפות ומצוקות והם מסוגלים לכל מחלה, — וקבלנו מושג נכון מחיי התושבים בא"י. על תושבים אלה נוספים מדי שנה בשנה מהגרים מחסרי־אמצעים הבאים מאפריקה, מאסיה ומפולוניה ללמוד את התורה מעוני ו„למות בירושלם".

אולם, בהרבה מקרים הם חיים חיים ארוכים ומגדילים את מספר הדלים והאביונים. נקל איפוא להבין כי סבות עני התושבים ודלותם מונחות בסבות תמידיות, באקלים, במצב הארץ הכלכלי והמדיני, בעובדות־היסטוריות קדמוניות, וגם ברגשים־הדתיים היותר נכבדים. אפשר אמנם להקל את הדלות הזאת ולצמצמנה אך אי־אפשר לרפאנה לגמרי. צריך איפוא, במשך זמן רב מאד, לעזור לאלמנות, ליתומים, לישישים, לבעלי־מום ותשושי־כח המרבים כ"כ בירושלם. אולם, מה שנחוץ ביחוד בעתיד בירושלם הוא, לא כספי צדקה וחסר הנכנסים כמטרות עוז והנעלמים מיד אחרי התקבלם, אלא עזרות וסיוע שפעולתן תהיה ממושכת, סיוע הבא לכל התושבים ע"י בתי־הספר וחנוך אומנותי".

נסיונות שונים נעשו בכדי להיטיב ולשפר את המצב הקשה הזה. בנוגע להשכלה, היה בירושלם בשנת 1867 — אותה שנה שבה התחילה האליאנס להתעניין במצב יהודי עיר־הקדש —

שאליה הקדיש במשך ארבע עשרה שנה, את עזרתו המסורה, את השפעתו המדינית, ואת שמו הטוב וכשרונו המפליא;

„בדעתו ג״כ את כל הטובות שהיהדות בכלל חייבת לאדולף כרמיה, התמסרותו הממושכת לשאלת היהודים הנרדפים, פעולתו הבלתי־פוסקת והמאשרה להגן עליהם לפני המורשונים ובתי־המשפט, התערבותו המפרסמת לטובת יהודי דמשק בשנת 1840, התאמצויותיו לשם בטול השבועה „מורי זודאיקו״, ולשחרור יהודי רומניה, ולהשגת שווין־זכיות ליהודי אלגיריה בתור אזרחים צרפתים.

מקבל את ההחלטות הללו:

2) הוטל על ועדה מרכבת מהאדונים ראשי הרבנים איזידור וצדוק כהן והאדונים יוסף דרנבורג, נרסיס לֶוֶן, ש. כהן וי. כהן לעיין בהצעות שהגשו לפני הועד המרכזי במטרה להקים מצבת זכרון עולם לאדולף כרמיה ולהקדיש לו אות של הכרת טובה.

בתור המשך להחלטה זו, החליט הועד המרכזי באספתו ביום 3 מרס להכריז על הנדבות לשם הקמת מצבת זכרון על קבר אדולף כרמיה, ושאר הכסף יוקדש למפעל שיקרא על שמו המפרסם של המנוח. שני ירחים אח״כ הודיע הועד המרכזי לכל חבריו כי בהתאם לרצון המנדבים עצמם ששאלו את דעתם, ישתמשו בכסף הנדבות שעל שם כרמיה, ליסוד בתי־ספר לתורה ולמלאכה בארץ־ישראל.

הועד המרכזי כתב במכתבו החוזר:

„כלום צריכים אנו להבליט את חשיבות בתי־הספר בא״י ונחיצותם? דלות היהודים שם היא נוראה. כאב עמוק יתקף את כלנו למראה אחינו מדולדלים במדינה זו שהיתה ערש היהדות ושאליה אנו קשורים בכמה נימים וזכרונות.

מי אינו יודע היום, שאין ביכלת יהודי א״י להחלץ מדלותם אלא ע״י השכלה וע״י חנוך חקלאי ואומנותי? בבתי־הספר למתחילים שאנו רוצים ליסד בירושלם, בצפת, בטבריה, בחברון, ביפו ובחיפה, ילמדו הילדים, יחד עם עקרי הדת המסורתית, גם שפות וראשית המדעים הנחוצים לחברה החדישה. בתי־הספר למלאכה ולחקלאות יכינו אותם אח״כ להרויח את לחמם בזיעת אפם. ע״י מוסדות כאלה נוכל לראות, בעתיד הקרוב, שנוי גדול דמנכר במצב יהודי א״י.

העבודה היא קשה ודורשת הרבה מקורות ועזרת יהודי כל העולם. המפעל עומד תחת פטרנותם של ראשי הרבנים, נשיאי העדות, וועדי האליגנס וחבריה. יעזור כל מי שזכר כרמיה יקר בעיניו — במפעל כביר זה, וע״כ נשתף את שם כרמיה למפעל היותר קדוש: הרמת מצב יהודי ארץ ישראל.

כל מי שבקר את ארץ ישראל החל מסיר משה מונטיפיורי, אלברט כהן, קרל נטר, שמואל מונטג׳ו, אם לא נזכיר אלא את הקרובים אלינו בזמן — ראו את שפלות מצב יהודי ארץ הקדש. בחזירתם לארפה פנו בקול־קורא לאחינו אשר במערב ויפנו את תשומת לבם אל הנחיצות שישנה להביא מזור ותרופה למצב זה ע״י יסוד הרבה בתי ספר לתורה ולמלאכה. מענין להזכיר כאן אחדים מהרשמים שכתבו נוסעים אלה.

בשנת 1875 כתב מר ש. מונטגו כי מספר היהודים בירושלם עולה ל13,000 נפש, מהם 7000 אשכנזים ו6000 ספרדים ובניהם המערבים הם יהודי צפון אפריקה. הספרדים הם צאצאי היהודים מגורשי ספרד שאליהם נספחו בלי הרף מהגרים מכל מדינות המזרח

מתחנכת בבערות. כל החנוך היה מצטמצם אז בלמודי־הדת. בבתי־הספר למדו הילדים את התפלות. אך מה לבנות ולתפלות? בשנת 1878 נוסד בבירות בי״ס לבנות, אך היהודים התיחסו אליו בשויון־נפש. כעת יש בבי״ס זה 267 תלמידה, מהן 194 בשכר ו־73 חנם.

התאמצויות האליאנס והקרבנות החמריים שהקריבה בבירות נתנו פרי ישוה להם.

הצעירים בני הדור החדש מתגאים בשמם היהודי; הם עובדים לקומם את הריסות עדתם וליצור את המוסדות החסרים לה. עד עתה, רק האליאנס טפלה בחנוך הבנים. העדה בחמשת אלפי נפשותיה — נותנת יותר מאלף תלמיד בגיל ביה״ס. אין לאליאנס המקום המספיק לקבל את כלם. כבר אמרנו בתחלת דברינו כי אין בעדה זו שום מפעל צבורי יהודי ואפילו בית־כנסת. ה„מאטרניטי" ובית־המרפא אדילאיד די רוטשילד נתמכים ע״י הברונית אדמונד די רוטשילד. כשתסודר העדה, תשתדל בטח לתת לאביוניה את כל העזרה החמרית, השכלית והמוסרית הנחוצה להם.

צידון

מכל זהרה ותפארתה של עיר זו בימי קדם לא נשאר לה היום מאומה אלא השם „ציידה" כפי אשר פי הערביים יקבנה. מלכת־הערים העתיקה הזאת, אחרי כמה וכמה מצורים, מלחמות, תבערות ורעידות אדמה — מוצגת כיום כעיר חרבה והרוסה. בחוף צידון לא יעגנו עוד ציים ואניות אלא סירות־מפרשים קטנות המוציאות תפוחי־זהב, ענבים, צמר גפן, רמונים ופרות אחרים היוצאים מפרדסיה וגנותיה. התושבים שמספרם נערך ל־15,000 איש, חיים ברובם מהכנסות פרדסים אלה.

מספר יהודי עיר זו 600, כלם צפופים ודחוקים בתוך גיטו נורא מחסר אור ואויר. חוץ מעשר משפחות בערך שראשיהן מרויחים את לחמם בקשי — כל היהודים חיים בעני ודלות נוראים. אפשר לתאר כמה גדול העני באן אם נדע ששכר עבודה יומי לאיש הוא 35 סנטים ושכר עבודה לאשה 15 עד 20 סנטים.

בכדי להרים קצת את מצב העדה החמרי והמוסרי נוסד בצידון בחדש נובמבר שנת 1902 בי״ס מעורב שמספר תלמידיו 143, הוא עולה לאליאנס בחמשת אלפים פ׳רנק לשנה. שכר הלמוד מכנים בקשי 800 פ׳רנק לשנה. אולם, למרות מצבם העגום, מביאים ההורים קרבנות חמריים לחנוך בניהם, כי מרגישים הם היטב שרק ביה״ס יוכל להרים את מצב המשפחות היהודיות.

III

ארץ־ישראל

ביום 10 פברואר שנת 1880 אבדה האליאנס בעצב ודאבה את נשיאה אדולף כרמיה שנפטר בפריז בשנת השמנים וארבע לימי חייו.

באספת הועד המרכזי, ביום 18 פברואר נתקבלה החלטה זו:

„הועד המרכזי, בדעתו את האבדה העצומה שאבד במות עליו נשיאו המובהק מר אדולף כרמיה;

„בדעתו את הטובות העצומות שאדולף כרמיה עשה עם חברת כל ישראל חברים

הרי עשירה היא, והיא יכולה וחייבת לחנך ולהשכיל חנם את כל בני העדה. שום אב לא רצה לשלם אף פרוטה שכר־למוד בביה״ס של האלינס. אב שבנותיו לומדות בבתי־הספר הנוצרים ומשלם עבורן שלש מאות פ׳רנק לשנה שכר למוד, דורש שבניו יקובלו חנם בביה״ס של האלינס. וכשהנהלת ביה״ס היתה מתעקשת ועומדת על דעתה לדרש דוקא שכר־למוד — היה האב כועס ומוביל את בניו ישר לבתי־הספר הנוצרים. מפני טעם זה ירד סכום שכר־הלמוד מ3000 פ׳רנק ל500 פ׳רנק! המנהלים סבלו ממצב דברים כזה; המקורות שנמסרו לידיהם לא הספיקו והיו מכרחים להמציא הכנסות יוצאות מן הכלל: נשפים, הגרלות והצגת חזיונות. לפעמים הצליחו הודות לעזרה שנתנה להם מצד ידידי ביה״ס. המושלים, הקונסולים וכל הנכבדים שבעיר היו מכבדים את הנשפים והחגיגות בנוכחותם לתועלת המפעל. המנהל לא היה יותר המורה הפשוט שתפקידו הוא לחנך ולהשכיל את הדור הצעיר, אלא סדרן של נשפים לנזק תפקידו הגדול בתור מחנך.

משנת 1895 ואילך התפתחו בתי־הספר במהירות, לרגלי מהגרים הדשים שבאו בירותה. ההוצאות התרבו והעדה לא נקפה אצבע קטנה לטובתם. המשפחות האמידות אינן מתעניינות כלל ביהדות; הן מוצאות שמוסדות החנוך של האלינס מזכירים להן יותר מדאי את מקורן. לפני משאות כבדים ההולכים ומתרבים מיום ליום, שאלה האלינס את עצמה אם איננה צריכה להזניח את בירות ואת עדתה היהודית וללכת למרכזים יותר פוריים. אפס, לפני קבלת החלטה כ״כ קיצונית כזו — עשתה נסיון אחרון ותחליף את שטת פעולתה. היא צמצמה את פעולותיה לפי מדת אמצעיה. עד אז, היו בתי הספר פתוחים לפני כל התלמידים שפנו אליהם; מכאן ואילך, התחילה לקבל רק מספר מסוים. מוסדותיה שהיו עד אז מקלט לאביונים, נעשו מרכז של קדמה שכלית ומוסרית. התאמץ התאמצה ביחוד למשך אליה את התלמידים המתחנכים במוסדות־החנוך הזרים שבהם הם לומדים היטב את עקרי־הדת הנוצרית מבלי לדעת דבר וחצי דבר מהיהדות. כשיגדלו הילדים האלה — הרי הם אבודים לנצח ליהדות ולעדתם, והרי אלה הם הם שצריכים לתמך בה! למפעל כזה היה דרוש הרבה כסף. האלינס הגדילה את תמיכתה, קנתה מעון נהדר באחד הפרברים היותר יפים שבעיר; שפרה את רהיטי ביה״ס, הרבתה את מספר מוריה, ועי״כ יצא לבתי־ספרה שם־טוב גדול בקרב העדה, ונחשבו בין מוסדות החנוך היותר מפרסמים שבעיר.

אי־אפשר כמובן להזכיר כאן את כל אנשי־השם ורמי־המעלה שבקרו את מפעלי האלינס, בעברם דרך בירות ויהללו וישבחו את התאמצויות מנהליהם. המשפחות המשפיעות שבעדה בשמען את תהלות בתי־הספר של האלינס יוצאות מפי אנשים גדולים שהבטיחו כי מוסדות אלו אינם נופלים במאומה מבתי־הספר הנוצרים — חזרו קמעא קמעא בתשובה והתחלנה להביא את בניהן לבתי־הספר של האלינס. בשנת 1914 היה מספר התלמידים בביה״ס לבנים בבירות — 246, מהם 164 בשכר ו82 חנם; סכום שכר־הלמוד עולה לערך 8500 פ׳רנק לשנה (לביה״ס לבנים ולבנות). על תמיכת האלינס בסך 16,000 פ׳רנק לשנה צריך להוסיף את תמיכת אגודת אחים — אלף פ׳רנק, ותמיכת הממשלה — 920 פ׳רנק.

בנוגע לחנוך הבנות נתקלה האלינס גם בבירות בהרבה מכשולים, אך הנצחון הסופי היה לצדה. בתקופה שבה נסתה האלינס את נסיונותיה הראשונים לחנוך הבנים, היתה האשה היהודית הבירותית סגורה ומסוגרת בתוך ד׳ אמותיה. כשהיתה יוצאת השוקה, היתה מתעטפת ברדיד לבן או שחור. היא היתה שוה בכל לבעלה, אך למרות תבונתה וחריצותה, היתה

ראו את התפתחותן העצומה של העדות הנוצריות הודות לדור הצעיר המשכיל. הם בעצמם, היו אוהבים בלי ספק את ביה"ס. אולם, רצה רצו שמוסד־חנוך זה יתנהל ע"י איזה רב אדוק, כלום, לא כמר או כהן או רועה הוא העומד בראש ביה"ס הקטולי, האורטודוקסי או הפרוטסטנטי? ולמה לא יהיה כך בביה"ס היהודי? המורה הארפי, בחפשיותו הגדולה מפחיד את יהודי בירות.

מפני רגשי־הקהל האלה, הצליח מורה עברי אחד, ח. זאבי שמו, הצלחה מרובה מאד בבירות. בשנת 1875 יסד בעיר זו בית־ספר פנימי ששמו נתפרסם מיד לתהלה ועד למרחקים הגיע. דירת־ביה"ס היתה מקסימה ועומדת במקום נהדר בתוך יערי־ארזים ועל גבעה נשאה הנשקפת על פני כל העיר. כל משפחות העשירים שבבירות שלחו את בניהן לבי"ס זה ותלמידים רבים אחרים נהרו אליו מכל ערי המדינה: מדמשק, מחלב, מאיזמיר, מסלוניק ומקושטא. הרעיון היה נחמד אך גשומו היה גרוע. ח' זאבי היה אמנם מנהלו הדתי של בית־הספר שאליו השתוקק העם. הוא היה בעל תכונה נפלאה ובינה נמרצת. אך לא היתה לו שום התחלה של פדגוגיה חדישה. העקר אצלו היה למוד השפות בלי שום שטה, כי כל המרבה ללמד שפות הרי זה משובח. זה היה הכלל שנקט ח' זאבי בידו. התלמידים למדו במוסד־החנוך זה עד שמנה שפות בפעם אחת. בנוגע למשמעת אין מה לדבר, היא הושגה בכל חמר הדין ושוטו של ח. זאבי מלא בבית־ספרו תפקיד עגום... אחד ממורי ה' זאבי, שעליו הטיל ללמד את השפה הספרדית — יצא מבית הספר וילך ליסד בי"ס אחר מתנגד לראשון. ח' זאבי הבין את הסכנה ויקרא את האליאנס לעזרתו. האחרונה נעתרה לבקשתו ותשלח לו שנים ממוריה האדונים בן־שמול וליאון. אלה נסו להביא סדר ומשטר במוסד החנוך הנוטה לנפל, אך כל עמלם עלה בתהו: ח' זאבי שלא יכל לבוא לידי הבנה עם המורים החדשים, מרר את חייהם; בית־ספרו הוסיף לרדת ויסגר כליל כשאבד בו מיסדו את כל כספו.

האליאנס נסתה מיד לקחת על השבונה ועל בסיס־חדש את המפעל המוזנח. בשנת 1880 יסדה בית־ספר לבנים, אך גם מפעל זה לא הצליח יותר מבית ספרו של ח' זאבי. סבת אי־ההצלחה היתה מונחת טרם כל באיבת מורי העברית שבעיר כלפי ביה"ס; מנהלי תלמוד תורה שפחדו מהתחרות המורים החדשים — שכחו את שנאתם הפרטית בינם לבין עצמם ויתאחדו יחד נגד האויב המשותף לכלם. ועוד סבה לאי־ההצלחה היתה תכונת יהודי בירות. המשפחות העשירות שבעיר היו גאות ויהירות שמעולם לא סבלו שום הערה קטנה מצד יהודי. הן היו שולחות את בניהן לבתי־הספר הנוצרים ותשלמנה שכר־למוד גדול פי שלש או ארבע משכר הלמוד שבביה"ס האליאנס. הם נכנעו לחקים ותקנות קשים וחמורים מאד. באי־עקיביות שאי־אפשר להבינה, היו הורים אלה עוברים מאדיקות קיצונית לאדישות עצומה. אב דבק בתורת אבותיו ובאלהיו מלב ונפש, מדקדק במצוה קלה כבחמורה, ובנו ובתו מבקרים את בתי־הספר הנוצרים, עובדים ביום השבת, משתתפים בכל תפלות הנוצרים ועבודותיהם ביום ובלילה ועושים את אזנם כאפרכסת לכל ההטפות והנאומים הדתיים שבהם מחללים ומגאצים את שם הדת היהודית. האליאנס פגשה אמנם גם במקומות אחרים את המעצורים האלה, אך בשום מקום אחר לא היו כ"כ עקשנים ומסובכים כבעיר זו.

צריך היה לפעל למרות הכל. צריך היה לנסות דבר חדש ופורה. שני מורים מהאליאנס באו בשנת 1881 לנהל את ביה"ס. מספר התלמידים התרבה באפן עצום. הרעיון ארץ־הישראלי שהמזרח צריך לחיות מנדיבות המערב נשריש בלבבית; האליאנס

הציפו את העיר העתיקה וישתרעו מחוצה לה הרחק מאד עד הגבעות השוחקות שגניהן ופרדסיהן הרעננים מגיעים עד גלי ים־התיכון התכולים.

גם העדה היהודית שבבירות התפתחה כדבעי. לעדה עתיקת־יומין זו (יש בבית הקברות היהודי שבבירות מצבות שזמנן מלפני שמנה מאות שנה) לא היו מעולם ערך וחשיבות. שטח רחוב היהודים איננו גדול. בתוך בתים בודדים בנויים מסביב לבית־כנסת פרוץ, היו משפחות אחדות סבלי דרישות גדולות, סבלי מאויים וסבלי צרכים גדולים ותחיינה ממסחר ומעניני בנק, משנת 1840 ואילך גדל מספרן פתאם. דיר אל קמר, עיר־האם של הלבנון, נשדדה על ידי הדרוזים, ומרבית היהודים שבה נפלו חללים בהתנפלות זו. כל היהודים הפליטים שנמלטו מחרב ההרריים־האדוקים, באו למצא להם מחסה ומקלט בבירות שבה התישבו עוד יהודים עשירים מדמשק ומחלב אשר באו לחסות בצל הקונסולים הארפיים. ככה גדלה חשיבות העדה היהודית ואחרי זמן מה כבר צר לה המקום בגיטו הדל והעלוב והבליטה אז את תבונתה, חִיּוּתָה ובריאותה־המוסרית בהזניחה את שרידי חרבותיה בגיטו ללכת לגור במרחב, במערב, בבתי־השיש והבהט הנהדרים שהוקמו מחדש. אולם, העשתה העדה עוד יותר מזה? ההשתדלה לאסף יחד את כל יחידיה שבאו ממקומות שונים ולעשותם לגוף־לאומי אחד ולהטיבה מיוחדת? לא מיניה ולא מקצתיה. מספר היהודים התרבה אמנם, אך הם נשארו זרים אחד לרעהו. כל אחד חי לעצמו למשפחתו ולעסקיו: איש לא דאג לרעהו וכלם יחד לא התענינו בעניני הכלל וישבחו לגמרי את רגש־הערבות שצריך לאחד אחים בני גזע אחד. עד היום, עדיין העדה הזאת מפורדת ומחולקת; אין כאן סיעות, אין כאן מריבות, אין כאן שום מפעל צבורי ואין אפילו בית כנסת כללי לכל היהודים, אבל יש כאן אדישות כללית. אחינו מתפללים בבתי־תפלה של אנשים פרטיים *).

אפס, הנסיונות לסדור לא חסרו מעולם בבירות. בשנת 1867 עבר דרך בירות אחד ממורי האליאנס, מר וויסקופ, על דרכו בבלה. הוא ראה בעצב את מצב העדה היהודית הירוד ויפן אל אחדים מהיהודים הזרים שבעיר וייסד אתם את הועד הסניפי הראשון של האליאנס, שהטיל על עצמו את התפקיד להפיח רוח חיים בעדה ע"י חנוך בני־הנעורים. אולם, ההתאמצויות שנעשו בכדי להקים מפעל חנוך שלא יהיה תלוי בתלמוד־התורה — נתקלו בדרישותיהם המוגזמות של מלמדי העברית ובאדיקות נכבדי העדה. ובראות הועד כי אי־אפשר לו לפעל מאומה, הכרח להתפזר. שתי שנים עברו מאז ומר וויסקופ שנהל במשך הזמן הזה את ביה"ס של האליאנס בדמשק — חזר בירותה ובעזרת קרל נטר יסד בי"ס. י"ט תלמיד נענו לקריאתו: אך אלה נשארו בודדים ואיש לא חקה אותם, וגם מספר אלה הלך ופחת עד שהמפעל הנוצר הכרח למות מחסר תמיכה מוסרית.

והימים ההם היו ימי תקופה גדולה של קדמה כבירה לבירות. העיר נעשתה כעין מרכז מכללי. המשלחות הצרפתיות, האמריקניות, הגרמניות, והאנגליות יסדו אחת אחת, במטרה של התחרות מדינית אי דתית, הרבה בתי ספר עממיים, תיכונים וגבוהים שאליהם זרמו תלמידים לרוב. רק היהודים הוסיפו לחיות את חייהם הבודדים, רחוקים מכל קדמה, מתבודדים עם מנהגיהם הקודמים וקשורים אל מדות אבותיהם הקדמונים. היהודים הרגישו אולי את הצורך בהשכלה

---

*) המצב הזה נשתנה לגמרי לטובה אחרי מלחמת העולם, בהכנס בירות לתחת הממונות הצרפתית. בסוף שנת תרפ"א נמנה הרב שלמה טאגיר מירושלים לראש הרבנים בבירות והעדה הולכת ומסתדרת — המתרגם.

בחלב, ישנם הרבה צעירים בעלי ידיעות שונות המאפשרות להם ללחם את מלחמת־החיים. מעולם לא יצא לפנים איש חלבי מעירו, וכעת תמצא מהם במצרים, באנגליה, בברזיל וכו'. ביה"ס השפיע איפוא השפעה ידועה על העדה..."

ביה"ס לבנות נסגר אחרי נסיעת מנהלתו הראשונה הגברת נסים. שום מורה לא הסכימה לנסע לעיר זו, ראשונה מפני מרחקה, וביחוד מפני המחלה הידועה בשם: „אבעבועת חלב" שהפחידה גם את היותר אמיצות שבין המורות. בשנת 1885 נעשה נסיון חדש אך גם הוא לא הצליח.

בשנת 1889 שלחה האליאנס מנהלת; אולם, נסיונותיהן של המנהלות הראשונות ודרישות יהודי חלב המוגזמות, החמירו את המצב. הורי הבנות רצו לאלץ את המנהלת לחיות חיי־נזירה. אחד ההורים כתב לאליאנס לאמר: „בני עמנו החלבים מוקירים מאד את מורי האליאנס, בזה שהם מוסרים לידם את הדבר היותר יקר שיש להם בעולם: חנוך בניהם. ולפיכך הם מחמירים ומדקדקים. מאד עם המורים שאינם חושבים את החנוך ככהונה..." משנת 1894 ואילך התחיל ביה"ס לבנות להתפתח כדבעי ומספר תלמידותיו התרבה כסדר.

אפס, ההמון בכללו נשאר רחוק מפעולות ביה"ס. הרבה הורים עשירים שלחו את בניהם לבתי־הספר הדתיים הנוצרים והעניים שלחום לת"ת. במקרים רבים היו מנהלי בתי הספר רוצים לעבוד נגד אדישותה הכללית של העדה כלפי ביה"ס — אך התאמצויותיהם נתקלו באנכיותם ובאהבת־הנושנות של אחדים מההורים, ובבילותם ואדיקותם של אחרים. אולם, מראה התלמידים שיצאו מבתי־הספר וימצאו להם משרות הגונות הודות להשכלה שקבלו במוסדות־החנוך האלה – עשה הרבה יותר מכל הנזיפות. בשנת 1909 החליט מנהל חרוץ אחד, מר בסאן ואשתו, להכפיל וגם לשלש את מספר התלמידים בביה"ס; הצעתו נתקבלה בשמחה ומאות תלמידים חדשים נתוספו בביה"ס. לצד ביה"ס העקרי של הבנים, יצר בי"ס־עממי שתכנית הלמודים בו התאמה ביחוד לצרכי הילדים העניים המבקרים אותו. ביה"ס לבנות נעשה צר מכדי הכיל את כל הילדות שדפקו על דלתותיו, ולכן הכרחו לפתוח בי"ס שני בג'מיליה, שהוא רובע העשירים שבעיר. לצד כל אחד מבתי־הספר האלה ישנו גם גן־ילדים.

יהודי חלב קבלו את כל השנויים האלה בשמחה וישתדלו להפיק מהם תועלת. בשנת 1906 היה מספר התלמידים 500, מהם 308 ילדים ו192 בנות; בשנת 1913 עלה מספרם ל1170 וביניהם 230 הפעוטים שבגני הילדים. התרבות תלמידים זו גררה אחריה הגדלת ההוצאות. בשנת 1906 היו ההוצאות השנתיות 10,400 פ'רנק, ובשנת 1913 כבר עברו ל 15,000 פ'רנק.

ב י ר ו ת

בירות שמספר תושביה במחצית המאה החולפת, היה רק 40,000 וכעת היא עיר גדולה שבה יושבות יותר ממאה וחמשים אלף נפש — הריה כעת האסם הטבעי של המסחר של כל ערי הפנים הלבנוניות ושל כל בקעות־המדבר המשתרעות עד גדות החדקל והפרת. התפתחותה העצומה — מקורה בטרידות הרבות של הלבנון. ובה בשעה שמלחמות ופרעות היו מעשים בכל יום בהר, — שררו סדר ובטחון גמורים בבירות, ותושבים נהרו אליה מכל עבר ופנה וירבו בה. העיר גדלה ותתרחב ותיף. רובעים חדשים

עומדת על גבולות המדבר, הריהי רחוקה ומרוחקת מכל מרכז של השכלה. לרגלי הקשי שישנו בנסיעה אליה, ובהיותה מחוסרת תעשיה, וכעת גם מחוסרת מסחר — אין חלב מושכת אליה לא תיירים ולא ארפיים. מצבה הגיאוגרפי שולל ממנה את היחסים עם המערב המשפיעים כ"כ לטובה על הלך־המחשבות והמדות.

מפני כל הטעמים האלה, אין פלא איפוא אם כל המדות הנושנות התערו בעדה זו כאזרח רענן; רעיונות הערבות וההדדיות מתפתחים באטיות מרובה בין העשירים שבעיר. הללו אינם מתענינים כלל בגורל ענייהם ומזניחים את העדה במצב תהו ובהו שממנו סובלים העניים והאביונים. „אולם, החלבים — כותב מנהל אחד — אינם רוצים מנהל וראש. התנגדות גדוליהם שחושבים את עצמם כלם ראשים — אינה מאפשרת שום סדור בן־קיימא.

בתנאים כאלה, מה היה יכול להיות חנוך בני הנעורים? הילדים היו מתחנכים בתלמודי־תורה עלובים המכונים „כתאב" שבהם הורו מורים נבערים ונסוגים־אחור. במשך שנים ושנים היו הילדים מרגנים את התפלות, את פרשת השבוע מבלי להבין מה שהם קוראים ומבלי לדעת עברית. משפחות אחדות שבאו לחלב מערים אחרות, ושהיו משתוקקות לתת לבניהן חנוך אמתי — היו שולחות אותם לבתי־הספר שבצרפת או באנגליה. אולם, דבר זה היה עולה להן ביוקר גדול. כלום אי־אפשר היה ליסד בתי ספר יהודים בעיר? ידידי הקדמה נסו את הדבר הזה ובשנת 1869 נוסד מבין נכבדי החלבים ועד תחת נשיאות מר דוד אלטראס, והועד בקש מהאליאנס לשלח מורה להורות לילדי היהודים דעת. ביה"ס היה צריך לקבל את התלמידים בשכר והעדה התחייבה להוציא עליו את כל ההוצאות הנחוצות. בשנת 1869 שלחה האליאנס מנהל, ושתי שנים אח"כ — גם מנהלת. מתוך דו"ח של הד"ר פאנו ביי שבקר את בתי־הספר בחלב בשנת 1872 אנו מוציאים את הקטע הזה:

„נתבקשתי ע"י המנהלים לבקר את בתי־הספר ומצאתי בהם כארבעים תלמיד נבונים וחרוצים. השפה הצרפתית היא יסוד הלמודים; התלמידים, ואפילו הצעירים ביותר שבהם, קוראים במרוצה ובהדגשה יפה. היותר מתקדמים שבהם יודעים היטב את הכתיב, וראיתי ביניהם כאלה שהם בקיאים הרבה בחשבון".

רשם זה אשר ע"י האדון אלטראס. ביום 14 מאי שנת 1873 נוכח האדון הזה באספת הועד המרכזי בפריז, ובתתו דו"ח על מצב בתי הספר, אמר: „לדאבוננו עדיין אין מעריכים אצלנו כדבעי את טובות החנוך, וההורים אינם נוטים כלל להקריב את הקרבנות הנחוצים לחנוך בניהם. הכנסות בתי הספר הן פחות ממה שקוו בשעת יסודם".

התפתחות ביה"ס לבנים היתה אטית, קשה ויקרה. כשש עשרה שנה עברו על ביה"ס; ובשנת 1885 בקר אותו מר ש. הירש וימצא את העדה תוססת מאד מפני שמנהל ביה"ס באר לתלמידים את התהוותם הטבעית של השלג ושל הגשמים... עם הזמן בא אמנם שנוי במצב הרוחות. ההורים הבינו את תועלת ההשכלה והתחילו גם להביא קרבנות חמריים בזה שהגדילו את שכר־הלמוד של בניהם.

אחד משליחי האליאנס שבקר את חלב בשנת 1897, כתב: „הפתעה נעימה היתה לי למצא בחלב הרבה צעירים וגם אנשים באים בימים שכלם ישבו על ספסלי ביה"ס מדברים היטב את השפה הצרפתית. הודות להשכלה שקבלו בביה"ס, מרויחים הם בכביד וברוחה את לחמם. ובה בשעה שבדמשק, שביה"ס שלנו בה הוא יותר קדמון ומספר תלמידיו הוא כפול ממספרם כאן לא יכלתי בשום אפן למצא אדם לשוחח אתי — כאן,

II

סוריה הצפונית

דמשק

לא נחזור כאן על תולדות יסוד ביה"ס בדמשק והתפתחותו משום שכבר דברנו עליו לעיל. *)

ארם צובה (חלב)

על מספר תושבים כללי של 200,000 נפש, ישנם בחלב 12,000 יהודים המתעסקים בעסקים שונים. ישנם כעשרים בתי־מסחר יהודים המתעסקים במשלוח סחורות לחו"ל ולהם סניפים בצרפת, באנגליה, בשויצריה ובהודו. כמעט כל הסחר־המובא נתון בידי מושלמים ונוצרים. גדול מאד הוא מספר הסוחרים היהודים בבשמים, בכלי ברזל בסיטונות ובפרטות, סוחרי הבד, הטבק והבגדים — ועולה לערך שש מאות איש. הבנקירים היהודים אינם מרובים מאד בחלב; להפך, יש יותר ממאה חלפנים המצליחים למרות אמצעיהם החמריים המצומצמים, לפרנס את משפחותיהם הגדולות. מספר הסמרטוטרים, הרוכלים והסרסורים עולה ליותר משלש מאות. הסרסורים ביחוד מועילים מאד משום שהם משמשים מתוּכים במרבית העסקים המסחריים שבעיר. כשלש מאות יהודים בחלב הם בעלי מלאכה: סנדלרים, חיטים, צורפי־זהב, פחחים, כורכי־ספרים, מוכרי תכשיטי־זהב, קָנְדיטוֹנים, וכו'. יש ביניהם מספר הגון של פקידי־מסחר ורוקחים, שכמעט כלם הם מתלמידי האלינס לפנים. יש ביניהם מחמשה עשר עד עשרים פקידי ממשלה. לפני כעשרים שנה בערך היו כמעט כל קונסולי ממשלות הנכר בחלב יהודים, אך מהיום שבו התחילה סלילת מסלת הברזל חלב — בגדאד, באו קונסולים ארפיים וימלאו את מקום היהודים.

קרוב לחמש מאות משפחות יהודיות בחלב חיות חיי־לחץ מנדבות אחיהן. מספר האביונים היהודים הוא פחות ממספר העניים בשאר העדות לא־היהודיות. אין עשירים מופלגים בין יהודי חלב אך ישנן משפחות אמידות החיות בשפע ורוחה. מצבה הגיאוגרפי של חלב, העומדת במרחק שוה בין הים־התיכון ובין הפרת — גרם לה שתהיה במשך הרבה דורות מרכז־המסחר בין המזרח ובין בגדאד, הודו והמזרח הרחוק. יהודי חלב עסקו תמיד במסחר גדול. אולם, פתיחת תעלת סואיץ נתנה לו מכה־נצחת ומרגשת: השיירות שהיו הולכות לפנים לפרס ולהודו, הזניחו את דרך־היבשה וגם הסחורות התחילו לְהִשָּׁלַח בדרך היותר מהירה, היותר בטוחה והיותר זולה: דרך ים־סוף. ירידה זו הולכת ומודגשת יותר ויותר מיום ליום, ותֵעָצֵר אולי ביום שבו תחבר מסלת הברזל את חלב ללשון־ים פרס. העבודה היותר רצויה בעיני יהודי חלב הוא המסחר שעליו הם מביטים כעל מלאכה נכבדה ביותר בין כל המלאכות: מי שהיה סוחר יקבל עליו את העני וכל העניים הבאים בעקבותיו ולא ישנה את דרכו להזניח את מסחרו וללמד מלאכת־יד; אבות־המשפחה אינם מבינים כלל שעליהם להקריב קרבנות־חמריים בכדי לתת לבניהם חנוך העולה הרבה על החנוך הנחוץ לעסקים.

עדת היהודים בחלב הִיא אחת העדות היותר קדומות וחד־גוניות שבמזרח. בהיותה

*). עיין פרק ראשון: תקופת היסוד.

אותה, והיסודות היותר זריזים, היותר נמרצים והיותר משכילים, אלה שעליהם תוכל לסמך שיעזרוה בהרמת מצב הדורות הבאים וחנוכם — מזניחים אותה. איך שיהיה, ביה"ם (182 ילדים ו 145 בנות) הגדיל פחות או יותר את כבוד העדה היהודית בעיני שאר הדתות, משום שהוא באמת ביה"ס היותר טוב שבמגניסיה, ובחירי הצעירים הנוצרים לומדים בו.

עוד בתי־ספר

אותו הרצון הטוב הבע מצד יהודי איידין לבי"ס (באיידין יש 3500 יהודים על 30,000 תושבים). עד שנת 1894 לא היה בעיר זו אלא ת"ת שבו הורו שמנה מלמדים את התפלה והקריאה העברית. לכתיבה ולחשבון לא היה כלל זכר בתכנית. אגודת צעירים אחת בשם „קדמה" הביאה על חשבונה מורה ואחרים מהצעירים נספחו אליו בתור מורים אף הם. זה היה מופת טוב של עבודה.

האלינס עזרה להם בהקציבה תמיכה (1894) ובשלחה מנהל לביה"ס. ביה"ס ומפעלי החנוך הקשורים לו (בי"ס לבנות, אגודת מי שהיו תלמידים) עזרו הרבה לשנות את פרצופה החמרי והמוסרי של העיר. מנקדת־מבט כלכלית, הולכת ונוצרת כאן, כמו באיזמיר, בורגואזיה קטנה ההולכת וגדלה מיום ליום. התעשיה, הסחר המוצא, וביחוד תנועת העסקים הכבירה הבאה בעקבות קציר התאנים — מעסיקים יותר ויותר את יהודי איידין. מנקדת־מבט מוסרית ישנה נטיה גדולה להשכלה. הדירות הן יותר טובות, והיי־משפחה הגונים... כעת נמצאים בתי־ספר בדירה חדשה נאה ורחבה שנבנתה בשנת 1911 ומתקיימת מתמיכות האלינס והעדה. בביה"ס לבנים יש 236 תלמיד ובביה"ס לבנות 181.

במשך ט"ו השנים האחרונות פתחה האלינס בתי־ספר בעוד שלש עדות יהודיות באסיה הקטנה: קסאבה (1895). עדה בת 1200 נפש יהודים היתה לפנים מצליחה אולם כעת עברו כל העסקים לידי היונים (בי"ס מעורב 110 תלמיד). — טירה (1897) 250 המשפחות היהודיות שבה (על 30,000 נפש תושבים) חיות ברובן מעבודתן דבר יום ביומו (147 תלמיד בביה"ס לבנים; 95 תלמידה בביה"ס לבנות); — רודוס (1901) ממנה מהגרים היהודים יותר ויותר בכדי להפטר ממלאכת הספלות והרוכלות (317 תלמיד בביה"ס לבנים, 331 תלמידה בביה"ס לבנות). ביה"ס אינו מספיק לשנות את חייהן הכלכליים של העדות הללו; אולם, חוץ מהשפעתו המוסרית, הוא נותן לבני־הנעורים מריץ, תשוקה להתרומם, ומקורות־הדעת שיועילו להם לחיות חיים יותר מרוחים ויותר מאשרים.

על בתי־הספר שבאסיה הקטנה נוסיף עוד, בי"ס מעורב של 102 תלמיד שנוסד ב„פרגאם" בשנת 1908, וחמשה בתי־ספר אחרים שהאלינס תומכת בהם תמיכות שנתיות והם: מלאס, מנמן, בורלה, אקסאר ונאזילי.

למסחר המשי ויסתפקו להיות סרסורים פשוטים למסחר קורי־תולעה - שאינו נמשך אלא שלשה חדשים, ובכל שארית השנה הם נשארים בבטלה־משעממת.

אלו היה מצב העדה הנורמלי יותר טוב, אפשר היה לראות בה קדמה טובה נושאת פרי. אולם, בהיות יהודי ברוסה בודדים ומרוחקים ממרכזים יהודים מפני חסר אמצעי־חבור — לא היתה להם כלל ההזדמנות להפיק תועלת מסדור עדות ידועות שכנות, להסתכל אל קדמתן ולראות איך מחנכים את דור־העתיד. בשנת 1880 עשו נסיון ראוי וייסדו בי״ס. בזמן יותר מאוחר כתב מר פ. ר. מוקטה מלונדון על ברוסה *) לאמר: „אחת מתוצאותיה היותר טובות של פעולת האלינס היא התעוררות הרעיון ליסד בתי־ספר בלתי תלויים, כבתי ספרה בהרבה ערים. הנה כי כן, זה זמן לא רב יסדו בברוסה בי״ס במעון שייך לעדה ובתור התחלה מקבלים בו 34 תלמיד חנוך דומה לזה הנתן בבתיה״ס של האלינס, תחת הנהלת צעיר שיצא מאחד המוסדות האלה והלמוד נתן בצרפתית.״ אולם ההוצאות התרבו והגרעון היה מאיים, ויהודי ברוסה שידעו כי מר מוקאטה מתענין בעדתם, בקשו ממנו שיעשה את הצעדים הנחוצים לפני האלינס, והוא עשה והצליח בזה שהאלינס שלחה מנהל לביה״ס. אולם, תהיינה מה שתהיינה נטיות נכבדי העדה, לא יכלה זו לתת למנהל אלא חדר אחד בתלמוד תורה, ואפילו כשביה״ס הקטן העבר למעון מיוחד, התפתח באטיות מרובה. בשנת 1893, שבע שנים אחרי יסוד ביה״ס, היו בו רק 75 תלמיד מהם אילו יונים וארמנים. מפני סבה זו לא יכול ביה״ס לפעול את פעולתו, כי התלמידים היו מבלים בתלמודי תורה שמנה או עשר שנים ולא היו נכנסים לביה״ס אלא בשנת הי״ג לימי חייהם, כשהיו כבר מחנכים חנוך בלתי מספיק ובלתי מוצלח. ובמשך שתים או שלש השנים שנשארו להם לשבת על ספסלי ביה״ס היו מקבלים שכבה דקה של תרבות. התוצאות: כאן לא היו מי שהיו תלמידי ביה״ס לפנים, כמו שיש בעדות אחרות ושהם העוזרים העקריים במפעלי הקדמה. העם נשאר באדישותו עד שהחלט לבסוף לחבר את ביה״ס לתלמודי התורה (1902); כל בני הנעורים נצלו איפוא מהשפעת חנוך ישן נושן, והדור כלו נמסר עוד מקטנותו לאלינס שתוכל להכין בהצלחה את התרוממותו המוסרית והחמרית.

ישנם אמנם אילו מעצורים לעתיד, לא מביה״ס אלא מהתלמידים. חסר־התעשיה בעיר זו עומד למכשול רציני על דרך כל תלמיד הרוצה להיות פועל. המסחר הגדול מרוכז בידי הארמנים המעסיקים את בני דתם. אפשר שהתשועה היחידה לצעירי היהודים שם כמו בכל העדות הקטנות שבמזרח, היא היציאה מהערים הללו.

מגניסיה

במגניסיה כמו בדרדנלים, נעשה הנסיון הראשון של ביה״ס ע״י האלינס. בקבוץ יהודים זה בן 1600 יהודים (על 70000 תושבים) שאינם עשירים בכלל, חשבו צעירים אחדים לסגר את ארבעת או חמשת תלמודי־התורה שבעיר וליסד במקומם בי״ס אחד. הם התחילו לאסף כספים במרץ רב, בנו בי״ס יפה ויבקשו מהאלינס שתשלח להם מורה בהתחיבות מצדם לקחת חלק בהוצאותיו. ביה״ס במגניסיה התחיל לראות את תלמידיו נוסעים שנה שנה לאמריקה, למצרים או לבתי־הספר הפרטיים של האלינס: כל יהודי מגניסיה רצו לראות שנוי במזלם ע״י שנוי מקומם. תוצאות יציאה זו על עתיד העדה וביה״ס, הן רעות מאד, כי מדי שנה בשנה רואה העדה בעצב כי הכחות היותר חרוצים שבה יוצאים

*) מכתב מיום 5 פברואר שנת 1885.

איזמיר תשוקה עזה לעשית חסד והודות למעלה זו הם מכלכלים הרבה מוסדות חסד וצדקה. אפילו צורת העיר נשתנתה ע"י מצב חדש זה. הרוחה והשפע של יהודי איזמיר מתגלים בזה, שזה שנים אחדות התחילו לצאת מפנים־העיר לפרברים המבריאים שבחוותיה; קראטאש, קרנטין, גוז טֶפֶּה. אפשר להגיד שהאלינס ומפעלי החנוך שלה הם הם הסבה להתפתחות מאושרה ומצוינה זו.

אם העיר איזמיר היא המרכז היותר חשוב של מפעל החנוך של האלינס באסיה הקטנה — גם הערים האחרות כדאיות הן לעיון.

דרדנלים

ביה"ס הראשון שנוסד אחרי איזמיר היא ביה"ס שבדרדנלים. הוא נוסד אם לא מבלי תמיכה מבחוץ לכל הפחות ברצון מבפנים. בימי מלחמת קרים, שהיו ימים טובים מאד למסחר המקומי, מפני שגדודי הצרפתים והאנגלים קבעו את מושבם בדרדנלים — עמדו היהודים בראש כל התנועה המסחרית, עבדו בחריצות מרובה ויצליחו מאד. אולם הצלחתם היתה כקיקיון של יונה, ולא נשאר היום ממנה מאומה. נכבדי העדה שהיו כשכורים מרוב ההון שצברו ושקועים במ"ש שערי מסחר ותגרנות — לא טפלו בבתות הבינוניות והעניות שבעם, וישאירון טובעות ביון הבערות והדלות. צעירים אחדים מבני העדה שבאו לידי הכרה כי אי־אפשר יהיה לשרש את הרעה הזאת אלא ע"י אותו האמצעי שהצליח יפה באיזמיר — פנו אל הברון די הירש וישיגו ממנו תמיכה של עשרת אלפים פ'רנק לבנין דירה לביה"ס. וכתם מלאכת הבנין פנו אל האלינס והיא שלחה להם מנהל בשנת 1878. מהיום ההוא פלכל ביה"ס מהכנסות מכס הבשר ומשכר־למוד של התלמידים. בביה"ס היו מתקבלים תלמידים מושלמים, יונים וארמנים (בביה"ס לבנים היו בשנת 1914—141 תלמיד, בביה"ס לבנות — 145 תלמידה ובגן־הילדים — 222) פעוטות.

ותוצאות תנועה זו אינן רק כלליות בנוגע למוסר, לנקיון ולשפע התושבים היהודים אלא אפשר לחשוב גם את התוצאות המעשיות: תלמידי בתי־הספר של האלינס נמצאים בכל מקום: בבית־הדאר, במשרד התלגרף, בחובה העצמית, ברג'י של הטבק, במשרד הקונסוליות ובחברות הנסיעה; הרבה מהם עובדים בתור פקידים בבנקים או במסחר בקושטא, באיזמיר, בקאירו, באלכסנדריה, והעדה היהודית שהיא כעת מסודרת יפה עוזרת יותר ויותר ביד־רחבה בהוצאות בתי־הספר.

ברוסה

בברוסה ישנם תנאים כלכליים אחרים: עובדא אחת כאן בולטת ומבארת את מצבו הכללי של המחוז. עשרו הכללי של פלך ברוסה הוא המשי. זה כששים שנה פתחו השוּרִים הצרפתים במרץ את תעשית המשי וע"י כך שפרו את מצב המדינה הכלכלי. מעריכים לשלשים מיליון פ'רנק את יבולו השנתי של המשי. חוץ מבתי־המטוה הגדולים המכלכלים הרבה משפחות — ישנן יותר משלשת אלפים מסגרות־רוקמים עובדות בדים יקרים, רעלות וחגורות וכדומה. למרות המצב הטוב הזה נשארו יהודי ברוסה במצב קרוב לדלות. מפני שלא היה להם קרקעות נטועות עצי־תות לא היו יכולים לעסק בתרבות תולעות־המשי. הצעירות היהודיות המתבודדות בפרברן לא למדו כלל לא את העבודה העדינה של גדול קורי־התולעה, ולא את טוית הבדים הדקים, ומחסר קרנות, לא היו היהודים יכולים להתמכר

להיות מורים — עשתה גם היא את שלה.

ואופטימיות זו נצחה לבסוף. עפ״י דחיפה שנתנה מצד דעת־הקהל, החליט סוף סוף ועד העדה אשר במשך שלש שנים לא התענין בביה״ס ולא שעה אליו, — לתמך בביה״ס של האליאנס תמיכה שנתית של 4,000 פ׳רנק. בשנת 1879 היה כבר המקום צר לביה״ס; חדרי־הכתות לא הכילו את כל התלמידים וצריך היה כבר לדאג למעון לבי״ס. אולם, הודות לנדבות העדה היהודית (4000 פ׳רנק), לנדבת הברון די הירש (55,000 פ׳רנק) ולנדבות האליאנס, אגודת אחים בלונדון, ועד העדה, חברת גמילות חסדים ועוד הרבה נדיבים יהודים באיזמיר ובנכר — הובטחה הקניה, והאליאנס קנתה בשנת 1881 במחיר 3,200 לירות תורקיות זהב בנין נהדר ורחב־ידים, עם קרקע בת 2500 מתר מרובעים. חנוכת הבית נעשתה ברוב פאר והדר ובחגיגיות מרובה ביום 23 ינואר שנת 1883.

אולם הנצחון לא היה עדיין שלם ומוחלט. מפני טעמים שונים התעוררו האיבות, פעם פתחו בי״ס חדש בכדי להתחרות עם ביה״ס של האליאנס וידרשו את התמיכה בשבילו. אולם לאשרנו עבר אז איזידור לב דרך איזמיר בשנת 1889 ויחזיר את השלום בעדת היהודים על כנו וביה״ס המתנגד גמר את תפקידו. כעשר שנים אח״כ אירע עוד מקרה: פטירת ראש הרבנים הרב אברהם פלאג׳י (1899) או יותר נכון שאלת: מי ימלא את מקומו, הפרידה את העדה לשתי סיעות והקטטות והמחלקת התרבו בה מאד.

למרות המארעות הללו שיכלו לסכן את התפתחותם הנורמלית של מפעלי החנוך באיזמיר — לא אנה להם כל רע והסכסוכים הפנימיים לא פגעו במוסדות אלה לרעה. שפורים ויצירות חדשות התחילו: נפתחה כתה־מסחרית על יד ביה״ס לבנים (בבי״ס זה היו בשנת 1912 321 תלמיד ובתכנית הלמודים היה: למוד השפה האנגלית, הנהלת ספרי־מסחר, חליפת מכתבים מסחריים וגיאוגרפיה מסחרית) ותלמוד תורה (513 תלמידים) העמד תחת הנהלתו הפדגוגית של מורה מהאליאנס. אח״כ נבנה מעון יפה לתלמוד תורה מנדבת הברון ארמונד די רוטשילד (70,000 פ׳רנק) ומתרומת העדה (30,000 פ׳רנק). כל בתי־הספר העממיים שהיו נתמכים ע״י האליאנס, חברו יחד תחת הנהלת האליאנס ו 232 תלמיד התחנכו בהם. מוסדות־חנוך אלה נוסדו בשביל ילדי השדרות הבינוניות שבעם שאינם כ״כ עשירים לשלם שכר למוד גבוה בביה״ס, ולא כ״כ עניים בכדי להתקבל חנם בתלמוד התורה. באיזמיר יש גם בי״ס לבנות ובו 422 תלמידה, וגן ילדים ובו 142 פעוטים.

הפצת ההשכלה הביאה כבר תמורה גדולה בקרב העדה. תמורות חיצוניות במלבושי הצעירים והצעירות, שפור יותר מענין בדירות היהודים שהן כעת יותר נקיות, יותר נאות ולפעמים נהדרות - קדמה כלכלית: מספר בעלי ההון הגדולים והקטנים מתרבה בלי הרף, בכל ענפי המסחר וביחוד במסחר כלי ברזל, בבגדים, בעמילות תופשים היהודים את המקום הראשון; הרבה ממי שהיו תלמידים בבתי־הספר של האליאנס, הצליחו לשפר את שטות המסחר הנושנות ויתקשרו בקשרים מסחריים ישרים עם הסוחרים הארפיים. אחדים התעלו מחוץ למסחר למשרות חשובות, ואחרים — הגרו ויצרו להם, הודות להשכלתם, עמדה חשובה בחיים. שנוי מוסרי ביחוד: הודות לרגש הכבוד העצמי ההולך ונשרש מיום ליום במצפון העממי — נעלמו כליל הקבצנים שהיו נפגשים לארך כל הדרך, חדלו נשואי ילדים קטנים בעודם באבם ושהיו מקור כל הרעות החמריות והמוסריות; ואם אמנם קדמתם זו של יהודי איזמיר הביאה את אחדים מהם לידי טעם מוגזם להראות בחוץ ולפזר ולבזבז ממון, דבר שאין הבורגואזיה במערב רגילה בו — בכל זאת חלף החסרון הזה ישנה להם מעלה יקרה מאד. בעיר כזו שיש בה עדיין מאות משפחות דלות ואמללות: יש ליהודי

ה„מאאיסטרה" המשאירה אותם צפופים ודחוקים בחול תחת חם שמש לוהטת מבלי לטפל בהם; ילדות החוזרות הביתה לעזור לאמותיהן בכביסה, באפיה או בטאטוא; ילדים המוכנסים אל ה„מילדאר" (ביה"ס היהודי) שבו מבלים שתי שנים מבלי ללמד מאומה; נשואים מוקדמים ורבוי עוד אמללים בחיים; הרבה קבצנים, הרבה מצחצחי נעלים, הרבה בטלנים שאין העבודה מושכת את לבם — הנה תאיר אמתי מחיי היהודים באיזמיר אז. לעדה היו אמנם מקורות והכנסותיה היו עולות ל מ א ת י ם א ל ף פ'רנק לשנה; יחסי היהודים לשאר התושבים לא היו רעים, והרבה פקידים יהודים היו נושאי משרות אצל הסוחרים הקטולים, היונים ואפילו אצל הארמנים. אולם היו גם סבות אחרות שעמדו לשטן על דרך הקדמה: האנכיות, העצלות, האדיקות המרחיקה את היהודים משאר התושבים, חלוקי־הדעות והענינים; פלוגתות וריבות שהיו מפרידים את העדה לתמיד. רוב הרעה הביאה את התרופה: אחדים מנכבדי העדה הנאורים חרדו למראה המצב הזה ויראו בעליל כי למצב כזה שהוא מסוכן לעתיד כמו שהוא עגום בהוה, אך בלתי מיואש כלל — אין דרך אחרת אלא ביה"ס שהוא האמצעי היחידי להרמת המצב.

נסיון ראשון נעשה בשנת 1864. ועד מקומי יסד בי"ס והאלינס הבטיחה לו עזרה חמרית בתנאי שירשה לה למנות מנהל או להשגיח עליו. האלינס קותה הרבה מהועד המקומי של איזמיר, ומר אוגין עמנואל ואדולף כרמיה כתבו לו (15 מרס 1865) ויסבירו לו באריכות את נחיצות ההשכלה והלמוד „שיחבבו אותם במקום שתפחידם וירחיקוה" את הטעם למה צריכים ללמד „שפה אמתית", את התועלת שישנה בחנוך תלמידים־מורים שעל ידם יהיה אפשר להשכיל מספר תלמידים יותר גדול בפחות הוצאות; את החובה המוסרית להשכיל וללמד את ילדי העניים: „דבר זה הוא הכרחי כי זהו תפקידכם ותפקידנו! אם האמידים ביותר שבין אחינו באיזמיר לא ימהרו לשלח את בניהם לביה"ס שלכם בשכר־למודקטן, ימהרו־נא ילדי העניים ויקדימו את העשירים, ויום יבוא שהעניים יהיו הראשונים. הנה רגשותינו ואין כל תפונה בלבנו שאלה הם גם רגשותיכם".

לדאבון לב, קרו הרבה מקרים בנוגע למנהל ולמנוי ממלא מקומו, שדחו את שאלת יסוד בי"ס לזמן מה, ורק אחרי שנים אחדות התחיל המפעל להתקיים ובפעם הזאת התקיים לתמיד.

בשנת 1872 השתדל שוב הועד המקומי של איזמיר לפני האלינס בדבר יסוד בי"ס והחברה הבטיחה את עזרתה. נשיא הועד המקומי נתן את הסכומים הנצרכים לבנין מעון לביה"ס, וביום 25 אוגוסט שנת 1873 — חונך המקום. אולם, אז בטחו כי התשוקה להשכלה תהיה גדולה מאד. אך לא כן היה. „כאן — כותב המנהל — אין ההורים שולחים את בניהם לביה"ס מפני שהם מעריכים את ערך ההשכלה הנתנת להם בו, אלא בכדי שלא להשאירם בבית או בכדי שלא ישוטטו בשוקים וברחובות... והרי בביה"ס כאן שומרים היטב את מצוות התורה, את הדת ואפילו את אמונות־התהו היהודיות של המזרח... צריכים אנו לעבוד בלי הרף בקרב העדה „ולפעמים גם למרות רצונה עד שהדור החדש המתחנך בביה"ס יקבל גרעין של השכלה ויגדל ויגיע אל העסקים..."

ביה"ס התגבר על הרבה מכשולים ויהיו לו גם הרבה מפחי־נפש. מספר התלמידים המשלמים היה פחות ממה שקוו לו מראש; תמיכת החברה „מחזיקי עניים" הקטנה מ 2000 ל 1500 פ'רנק ואח"כ הופסקה לגמרי. אולם, היו גם צדדים משמחים. מיום ליום התחילו לראות את ההבדל הגדול שישנו בין אילו תלמידים שיצאו מביה"ס של האלינס ובין חבריהם הגיבי התלמוד־תורה; שליחתם פריזה של שלשה או ארבעה תלמידים מצטיינים שהתעתדו

פרק רביעי

תורקיה האסיתית

א) **אסיה הקטנה:** איזמיר. — דרדנלים. — ברוכה. — מגניסיאה. — איידין. — קסאבה. — טירה. — רודוס.

ב) **סוריה הצפונית:** דמשק. — חלב. — בירות.

ג) **ארץ־ישראל:** ירושלם: יהודי ירושלם; בתי הספר הראשונים; מוסדות לזכר כרמיה; מפעלי האלינס. — טבריה. — צפת. — חיפה. — יפו.

ד) **ארם נהרים:** בגדאד. — מוסול — בצרה. — הִלָּה.

I

אסיה הקטנה

איזמיר

כמה היה שונה מראה עדת היהודים באיזמיר במאה הי"ט ומה רב הבדל תולדותיה המפוארות בעבר והמצב הירוד שבה היתה במאה זו.

העדה היהודית באיזמיר היתה מרכבת מאילו יהודים מ„אפָּו", שעליהם נוספו במאה הט"ז מגורשים מפורטוגל ומהגרים מסלוניק. במאה שאחריה ראתה היהדות האיזמירית ימים טובים ומזהירים, קצרים אמנם, בראשונה ע"י מארע שבתי צבי, ואח"כ בימי ידידיה גבאי שבא מסלוניק וייסד באיזמיר את הדפוס העברי הראשון. בימים שאח"כ עמדו בראש העדה רבנים מובהקים ומפורסמים בתורה שהגדילו את כבודה. מבין אלה נזכיר את הרבנים יצחק הכהן רפפורט, אליהו הכהן, חיים אבולעפיה, יוסף בן אליהו חזן במאה הי"ח, והרה"ג חיים פלאג'י במאה הי"ט.

אולם, קרוב לשנת 1873 לא נשאר לעדת היהודים באיזמיר, מכל הודה ותפארתה מימי קדם, ומכל הצלחותיה בעבר — אלא זכרון בלבד. מספר היהודים בעיר כזו בשלש מאות אלף תושביה, שרובם הם יונים, עולה לשלשים אלף בערך. איזמיר שהיא עיר־החוף הראשית של הקסרות העותמנית, הריהי שוק גדול למסחר התאנים, השטיחים, הענבים, האפיום, הטבק, העורות ועוד, ומרכז־כביר של הצטירות לשוקי ערי־הפנים. באיזמיר היו הרבה עניים יהודים. כאלף משפחה בערך, על 3,500 משפחה, היו עניות מרודות חוץ מהרבה משפחות אחרות שראשיהן היו מכונים רבנים ומצבם החמרי לא היה יותר טוב. דירות עזובות שֶׁהָרִמָּה מוזהמת אותן בקיץ, אשה שהיא הפועלת והשפחה בביתו, תינוקות בני שלש שנים נשלחים אל

מונסטיר

שאר בתי־הספר שבמקדוניה ובאלבניה נוסדו מחדש. ביה"ס הראשון אחרי סלוניק, זה של מונסטיר, נוסד בשנת 1895.

מספר תושבי מונסטיר עולה ל 65,000 נפש ויותר ממחציתם יונים. בין המחצית השניה ישנם כששת אלפים יהודים המדברים את השפות: התורקית, היונית והבולגרית ממש כשפת אמם היהודית־ספרדית. יהודי מונסטיר הם אדוקים בדת ודבקים באמונתם, במנהגיהם ובמלבושיהם. חמש או שש משפחות הן פחות או יותר עשירות; מאה וחמשים אחרות הן אמידות ויתרן חיות בצמצום. ההבדל הגדול של לאמיות ואמונה השפיע השפעה לטובה על השכלת בני־הנעורים. לכל אחת ואחת מהממשלות הזרות השונות או אגודות התעמולה הלאומית — היה בי"ס והן השתדלו להחזיק את קיומו, ותקבלנה בו את היהודים... אולם, אם היהודים השתוקקו שבניהם יקבלו חנוך יהודי וחדיש, היה עליהם ליסד בי"ס משלהם. העדה נאלצה לסדר, חוץ מהתלמוד תורה, גם בי"ס שהיה מתנהל שנים ע"י אחד הצעירים מסלוניק, ובחדש אבריל 1895 נשלח אליו מנהל מטעם האלינס. מיד יצאו כל התלמידים שהיו מתחנכים בבתי הספר היונים, התורקים והצרפתים ויעברו לביה"ס של האלינס אעפ"י שכאן היה עליהם לשלם שכר־למוד. ביום 25 ספטמבר שנת 1896 חונך מעון יפה לביה"ס (בשנת 1913 היו בו 269 תלמידים) שהברונית די הירש והאלינס נדבו את הכסף לקנותו.

בשנת 1901 פתחה העדה בי"ס לבנות (204 תלמידה), ומנהלת מטעם האלינס מנהלת איתו משנת 1903. בנין ביה"ס הוא גדול ורחב־ידים שלבנינו בשנת 1905 נדבה הברונית אדמונד די רוטשילד סך עשרת אלפים פ'רנק. מספר התלמידות 172. העדה סדרה מחדש את הת"ת ותבנה לו בנין חדש ותומכת בו תמיכה ידועה. 250 תלמיד מקבלים בו, יחד עם חנוך דתי, גם מדעים אחרים וראשית ידיעות בתורקית, בצרפתית, תחת הנהלתו הפדגוגית של מנהל ביה"ס של האלינס *).

אוסקוב

גם מצב עדת היהודים באוסקוב איננו פורח. בין 45,000 תושבים ישנם רק כ 1,500 יהודים שחלק גדול מהם חיים מזיעת־אפם דבר יום ביומו, ואינם מתעסקים במלאכות־יד. למרות מצבה־החמרי הגרוע, עשתה העדה את כל אשר לאל ידה לטובת מפעלי החנוך. היא בנתה על חשבונה בי"ס רחב (210 תלמיד) ומשתתפת בשני שלישי ההוצאות בערך. משנת 1905 ואילך יש באוסקוב בי"ס לבנות שמספר תלמידותיו עולה כעת ל 160 **).

---

*) מונסטיר היתה שייכת לסרביה מיום חתימת אמנת השלום בבוקרסט בשנת 1913. בערים שנפלו בחבל סרביה (מונסטיר ואוסקוב) מלמדים בביה"ס את השפה הסרבית במקום התורקית.

**) אחרי מלחמת 1912—1913 נספחה אוסקוב לסרביה.

היו מלמדים ביונית את תולדות ישראל, את הגיאוגרפיה, את החשבון ואת ראשית יסודות המדעים.

הדבר לא היה כ"כ נורא, אלו היו השעורים האלה נִתָּנִים ע"י מורים שהתכוננו באמת לתעודתם זו, ואלו לא היו בנות ישראל המבקרות את בתי הספר היונים, מחסר מוסדות חנוך יהודים, — מוכרחות לבוא לביה"ס ביום השבת, להתפלל את תפלות הנוצרים לפני הלמודים ואחריהם, ולשמע את שעורי הדת הנוצרית. תוצאות כל זה הן: המרות דת ונשואי־תערבת... לבסוף היה לעדה עוד זרות אחת: מפעל החנוך התחיל כאן ביסוד בי"ס לבנות עפ"י יזמת קבוצת צעירים. הסכמת ההורים לכך הראתה כי הדבר הובן היטב. 150 תלמידות, כמעט כלן משלמות שכר־למוד, נרשמו ותבאנה ללמד תחת הנהלת מורות מקומיות שהתחילו ללמד להן את השפה העברית ביחוד. לאחרונה, בכדי להגיע לסדור ממשי בטוח בעתידו, בכדי להרים את מדרגת חנוך הבנים למדרגת הבנות, בכדי להרחיב את אפקי העדה, פנתה זו אל האליאנס והאחרונה שלחה מנהל ומנהלת לבתה"ס. אז בנו מחדש את מעון הת"ת, העבירו את ביה"ס לבנות למעון גדול ורחב־ידים — עד אז היה בי"ס זה בבית עתיק בפנים החומה – וקדמת הפעולה החדשה הבלטה למדי. בתי־ספר העדה משכו אליהם יותר ויותר את כל הילדים משני המינים שלמדו והתחנכו עד אז בבתי הספר היוניים ותנועה זו גרמה להתקררות ידועה בין היונים ובין היהודים.

אולם, המצב שנה לטובה כשהיונים ראו שהשפה היונית, שהיא השפה השליטה במדינה, תופשת מקום רחב בתכנית הלמודים והיא נלמדת בבתי־הספר היהודים ביותר טפול ונותנת תוצאות יותר טובות מאשר לפני ביאת האליאנס לעיר זו. התפתחות בתי־הספר ביאנינה היתה ממושכה וכסדרה; את מקום המורים המקומיים מלאו קמעא קמעא מורי האליאנס המוסמכים מפריז, ומספר התלמידים כעת הוא 387, והתלמידות — 243. שכר הלמוד בביה"ס שְׁלִשׁ והצעירים מוכנים ללחם היטב את מלחמת החיים בנכר *).

פְּרֶבֶזָה

ביה"ס המעורב של האליאנס בפרבזה הוא אחד המוסדות היותר אחרונים שיסדה האליאנס במחוז זה. גם העדה היהודית הקטנה שמספר נפשותיה 600 היא חדשה כאן. הגרעין העקרי היא המהגרים היהודים שבאו מסלוניק. אלה ביחוד הרגישו והביעו את דעתם על נחיצות ההשכלה, וימאנו להשאיר את בניהם מבלי בי"ס הדיש. מנהל ביה"ס בסלוניק הפנה את תשומת לב האליאנס על קבוץ מענין זה, ועפ"י עצותיו יסדה העדה בי"ס קטן שנתמך בתחלה ע"י הועד המרכזי בשנת 1908, ואח"כ העמד בשנת 1911 תחת הנהלת מורה ממונה מטעם האליאנס, ושמו מר שלמה דאנון. במשך ימי המלחמה הבלקנית טפל מר דאנון בכל היהודים שבאו מערי החוף ומהסביבה ושמצאו להם מקלט בפרבזה, והוא הבטיח להם כלכלה ודירה. בעמוד מר דאנון על משמרתו במפעל חסד זה, ובהיותו למופת במסירות רבה - דבקה בו מחלה ששמה קץ לחייו בארבעה ימים, ביום 3 אבריל שנת 1913, ומהיום שבו הרשו המקרים, שלחה האליאנס מורה אחר תחתיו, למרות מוראות המלחמה והתרוששות המשפחות — לא פסקה העדה מהביע את אהדתה וחבתה לביה"ס **).

---

*) יאנינה נספחה ליון עפ"י אמנת השלום בבוקרסט.

**) פרבזה עברה לרשות יון עפ"י אמנת־השלום של בוקרסט.

נתקבלה השפה הצרפתית כבסיס ללמוד. משנת 1889 ואילך, התחילה האלינס עפ"י בקשת הועד המקומי, לנהל את הלמודים בביה"ס לבנות ומאז, עלה מספרן של אלו מ 185 ל 625. מטרת החנוך שבנות אלו מקבלות, היא, חוץ מהתפתחותן השכלית והרוחנית, גם הכשרתן להרויח את לחמן בכבוד בפקידות במחסנים ובמשרדים, כמורות וכאומנות. גם בין בתי־הספר העממיים ישנו בי"ס אחד לבנות ובו 268 תלמידה, הלומדות מלאכות־יד, תפירה וגהויץ; תפקיד המורות בבתי־המלאכה הוא חשוב כתפקיד המורות־המחנכות. חוץ מזה יש גם גן־ילדים ובו 315 פעוטות, ובית־ספר לעדה ובו 235 תלמיד. צריך להזכיר גם את כל תלמודי־התורה המחוברים שבכלם יחד מתחנכים 2500 תלמיד ומקבלים מהאלינס תמיכה כסדר.

סֶרֶס

עדת היהודים בסרס היא עדה עניה בעיר עניה. עיר זו היתה לפנים אסם כל מסחר הפלך הזה, והיהודים שמשו תמיד מְתַוְּכִים בין האכר ובין התגר הגדול, בין המוכר ובין הקונה. אך, עם סלילת מסלת־הברזל נהפך מצבו הכלכלי של כל הפלך. כעת שולחים האכרים את יבול אדמתם, ישר מהתחנה היותר קרובה, וע"י כך נזוקו כל הסוחרים הקודמים יהודים ולא יהודים. אם נוציא מתוך האחרונים אילו סוחרי בד ואילו שלחנים ועמילים — כל היהודים הם עניים מרודים. ביה"ס (בי"ס מעורב שנוסד בשנת 1901 ובו 149 תלמיד) נתן עד כה תוצאות טובות. אולם צורת העדה ומקורותיה לא שֻׁנו עדיין הרבה.

במשך מלחמת הבלקנים בשנת 1912, שרפו הבולגרים את החלק היותר גדול של העיר סרס וגם ביה"ס ומרבית בתי היהודים היו למאכלת־אש. אסון־נורא זה שגרם לחרבן הרבה משפחות יהודיות — הכריח את העדה לסגר לזמן מה את ביה"ס. אולם, בסוף שנת 1913, נמסרה שוב ההנהלה לאחד ממורי האלינס, ומחסר מעון לביה"ס, הכרחו להסתפק בדירה שכורה *).

יאנינה

מצב יאנינה הגיאוגרפי ותולדותיה הכלליות יש להם ג"כ השפעה גדולה על גורלה האחרון. לפנים היתה יאנינה רוכלת עם ארפה דרך חוף „פריביזה", והיא היתה האוצר שממנו קנו את צרכיהם כל תושבי תסליה ואלבניה. כעת סוחרת אלבניה ישר עם ארפה, ותסליה נקרעה מעל תורקיה, ולכן פחת מספר התושבים הרבה. מספר היהודים בעיר זו 3500, בערך מישש עד שבע מאות משפחה, שמחציתן חיות בקֹשי ואחדות מהן מוטלות לגמרי על אחרות. בעדה זו ישנה בכ"ז איזו מקוריות. לכל איש ואיש כאן ואפילו לעניים שבעדה, יש בית משלו. מצד אחר כל שרויות העדה: חתונות, קבורה וכו' נעשות חנם. אין אפילו „גבילה" על הבשר, כמו בכל ערי המזרח, להחזקת תלמודי התורה ומוסדות החסד. כל הצרכים כאן מתמלאים ע"י נדבות ועזבונות.

בעיר זו, שהיונים שבה במספר 10,000 נפש ידעו להטיל את שפתם ואת מדותיהם על אדוני־המדינה ועל היהודים עצמם – פתוחים בתי־הספר היונים לרוחה לבני כל הדתות, וע"י כך הם עוזרים להפיץ בכל המדינה את תרבותה ואת השפעתה הרוחנית והמדינית של ההלניות. אפילו בתלמוד־תורה שהיה מוסד־החנוך היחידי היהודי ביאנינה עד שנת 1904 —

*) עפ"י חוזה בוקרסט עברה סרס לרשות היונים.

רחוב היהודים אחד הבתים היותר יפים והיותר מרוחים שבסלוניק והתחייב להמציא למנהל שיתמנה ע"י האלינס דירה, רהיטים נאים וחלק ממשכרתו.

המנהל הראשון הגיע לסלוניק ביום 25 אוקטובר שנת 1873, ומאתים תלמיד נרשמו מיד לבי"ס. הד"ר אלאטיני רצה לאחוז בכל האמצעים להבטחת העתיד, ובדעתו כי למען הבטיח את עתיד ביה"ס צריך שתהיה לו דירה־נאה משלו — הכרוז על הנדבות ויעמד הוא בעצמו בראש המתנדבים וינדב 12000 פרנק, ויאסף במשך חדשים אחדים קרוב ל 50,000 פ׳רנק (40,000 מהם נקבצו בסלוניק גופא) שעליהם הוסיף הברון די הירש 42,000 פ׳רנק (1876). מעון ביה"ס נקנה והוא היה ארמון ממשלה קדום מוקף חומות גבוהות משלשת צדדיו, חצר רחבת־ידים בתור כניסה, איתון רחב, מסדרונים מרוחים, שתי דיוטות, חדרי־כתות גבוהים ושטופים אור ואויר, שתי עליות גדולות ודירה נאה למנהל. ביה"ס בסלוניק שהוא אחד ממוסדות־החנוך שתוצאותיהם היו מתחלה והנם כיום מהמצויינים ביותר, השפיעו השפעה מאושרת על ההורים ועל בניהם. הודות לתוצאות אלו היה אפשר למצוא בסלוניק גופא את הסכומים הנחוצים לרומם את הת"ת, שהשנוי בו נדמה כבלתי־אפשרי, אך השנוי נעשה בכל זאת ביום שבו ראו יהודי סלוניק בעיניהם מה יוכל לעשות בי"ס מסודר כדבעי מתלמידים שנמסרים לו. מאידך גיסא גם ביה"ס השתנה עם הזמן. חוץ מהרבה מוסדות חנוך פרטיים שהיו מתיסדים יום יום, היו צצים גם בתי־ספר גדולים, ונתמכים ע"י חברות או ממשלות ארפיות. ביה"ס של האלינס לא רצה שיקדימוהו ולכן שאף תמיד לקדמה חמרית ורוחנית. ביה"ס נבנה מחדש בהוצאות מרובות, ובשנת 1909 נהפך לבי"ס תיכוני שבתכנית הלמודים תופשים מקום רחב השפות החיות, המדעים, למודי המסחר והספרות. התלמידים (בעת מגיע מספרם ל 930) אינם יוצאים מביה"ס לפני שנת הי"ח לימי חייהם כשהם עמוסים ידיעות כלליות ומעשיות המרשות להם להיות סוכניה הפעילים והזריזים ביותר של ההצלחה החמרית וההשפעה המוסרית של העדה.

הצלחת ביה"ס וקדמתו פגשו במעצורים. 15,000 הילדים שבסלוניק לא היו יכולים להתרכז כלם בביה"ס הגדול, בביה"ס התיכוני. ואם נניח שבמוסדות החנוך האחרים: גני־הילדים, ביה"ס למלאכה ותלמוד תורה היו מתחנכים עוד 3000 תלמיד — הרי נשאר בכ"ז מספר גדול של ילדים הולכי־בטל שאינם יכולים לשבת על ספסלי בי"ס מחסר כסף או מחסר מקום. בכדי למצא תרופה במקצת לחסרון זה, החליט הועד המרכזי בשנת 1897 לפתוח בתי־ספר עממיים בפרברים המרובים באוכלוסין יהודים ושאין בהם כלל מוסדות חנוך. מוסדות־חנוך חדשים אלה עלו לא פחות משלשים אלף פרנק לשנה (חלק גדול מהסכום הזה נתן ע"י הברונית די הירש וחלק ממנו ע"י האלינס) ובהם מתחנכים יותר מחמש מאות תלמידים (308 ילדים; 268 בנות). תכנית בתי־הספר האלה כוללת: ראשית למודי העברית, כתב אישפניולי, חשבון, תולדות ישראל, גיאוגרפיה, שרטוט. העיקר בהם היא באמת החנוך ושנוי התכונות. בתי־הספר נתנו קמעא קמעא מדות של הסתכלות מתמידה, שטה וחריצות.

ביה"ס לבנות הראשון בסלוניק נפתח ביום 5 ספטמבר 1874 בהוצאות הועד המקומי, אך ורק עפ"י יזמת נכבדי־העדה נתיני איטליה, וילמדו בו את השפה האיטלקית כשפת הלמודים. קמעא קמעא התחילו להרגיש את החסרון שבחנוך כזה, ואת ההבדל בין הילדים המקבלים את השכלתם בצרפתית ובין הבנות הלומדות באיטלקית, וע"י כך לא ידעו האחרונות את השפה הצרפתית שנעשתה אז השפה בין־הלאומית הנחוצה כ"כ בסלוניק *), לבסוף

*) עפ"י חוות־השלום בבוקרסט, נמסרה סלוניק ליון.

של אלה מתאימה ובתי־המשפט החליטו להעניש את העדה ולתלות את נשיאה (1636). אין כאן המקום לדבר באריכות ובפרוטרוט על כל תולדות סלוניק *). נזכיר כאן רק כי בראש עדה זו עמדו תמיד רבנים מצוינים; כי אסונות ושבר היו מנת חלקה מאז ומעולם (18 בתי־כנסת ו 800 בית היו לערמות דשן ע״י תבערה שפרצה בה בשנת 1545; המגפה פרצה בה בשנת 1604 ועוד אלף בית נשרפו בתבערת שנת 1625), וגם התהפוכות שהיו בה על ידי שבתי צבי והנוהים אחריו.

סלוניק היא חוף מסחרי חשוב מאד ומראהו כמראה עיר ארפית במעט, חוץ מרובע התורקים. מספר היהודים בה שבעים אלף נפש, על 150,000 תושבים יונים, תורקים, בולגרים, סרבים וארפיים שונים שבאו מארפה המרכזית והמערבית. קבוץ יהודי זה שהוא חשוב מאד עפ״י מספרו — הריהו חשוב ונכבד מאד גם עפ״י המקום שהוא תופש בכל ענפי החריצות הכלכלית: הגאון הַפָעִיל והזריז שמיחסים ליהודים אינו מוצא כאן על דרכו שום אבן־נגף וצור־מכשול. ביום השבת שובתת כל העיר סלוניק כי יום זה הוא יום שבתון ומנוחה כללי לכל תושביה... למרות חפש העבודה והחיים, למרות ההון העצום שאחדים מן היהודים צברו כאן — גדול מאד הוא בסלוניק מספר העניים מבני עמנו. על 15,000 ראשי־אבות הנמצאים כאן, רק כאלף יכולים להשתתף בהוצאות העדה.

עדת היהודים בסלוניק היא אחת העדות היותר מסודרות שבמזרח. ראש הרבנים וועד העיר המורכב מי״ח חברים (הנמנים עפ״י בחירות הבוחרים המשלמים קצבה לעדה) עומדים בראש כל מוסדות החסד והחנוך של העדה: בתי־ספר, בית־חולים, (בנין חדש שעלה לעדה במחיר 350,000 פרנק שחלק גדול מהם נתנה הגברת הירש) תלמוד תורה, החזקת הרבנים תמיכות למוסדות־חסד, כלכלת היתומים שבת״ת, סיוע לנצרכים וכו׳.

בסביבה כזו היה צריך מפעל האליאנס להיות קל ופורה. הרוח־הצרה שעמדה לפעמים לשטן על דרך סדורם או התפתחותם של בתי־הספר של האליאנס במזרח — לא נראתה מעולם כאן, זאת ועוד, בהיות יהודי סלוניק עומדים בראש תנועה מסחרית, בעיר כזו שהיא החוף היחידי של המעבר למקדוניה — ראו מבעוד־יום את תועליות ההשכלה החדישה שהרשתה להם לפתח את יחסיהם עם המערב; גם הרבנים, כצאן מרעיתם, הבינו את מעלותיה של השכלה רחבה. האליאנס היתה מאושרת למצוא בעיר זו אנשי אמונה ומסירות, שביניהם צריך להזכיר ביחוד את הד״ר משה אלאטיני. בשום מקום אחר לא נעזרה האליאנס במפעל החנוך שלה, ע״י ועדים מקומיים חרוצים, כבסלוניק.

הנסיונות הראשונים שנעשו לשם עבודה משותפת בין סלוניק ופריז—היו כמעט בראשית ימי יסוד האליאנס. האליאנס נתבקשה לעזור לבתי הספר העומדים להוסד, (אוקטובר 1864, ינואר 1865). אולם, העזרה לא נתנה, מפני שהאליאנס לא רצתה לתמוך אלא בבתי־ספר „שיחד עם למודי־הקדש יקבלו עליהם ללמד שפה ארפית ומדעים חלוניים יסודיים", וגם לבתי ספר שמקבלים חנם את ילדי העניים **). ההסכמה לא באה באמת אלא זמן מה אח״כ. הממשלה האיטלקית הפסיקה בשנת 1873 את התמיכה בסכום 2000 פרנק, שהיתה תומכת בבי״ס איטלקי שהיה קיים מלפני שנים רבות בסלוניק, והיה מתנהל ע״י יהודי מקומי. אז פנה הועד המקומי של האליאנס לועד־המרכזי בבקשה ליסד בי״ס בסלוניק. הוא שכר לשם זה, במרכז

*) „תולדות היהודים בסלוניק מראשית היותה עד היום הזה" מוכנות כבר על ידי לדפוס ובהזדמנות הראשונה אגיש להדפיסן — המתרגם.

**) מכתב למר ליאון נחמה, נשיא הועד הסניפי של סלוניק, 20 יוני 1865.

גדול אלו היו כל הילדים מגיל ביה״ס באים אליו במקום ללוות את הוריהם במסחר הטבק או במקום לעבד בעצמם) — ובניהם יונים ומושלמים אחדים. ולמרות שביה״ס נוסד מזה זמן לא כביר — השפעתו המחנכת והמוסרית בכל זאת בולטת מאד גם על התלמידים וגם על הוריהם. הראשונים - התלמידים — שהיו לפנים מלוכלכים, קרועי־בגדים ומחונכים חנוך רע נהיו נקיים, נעימים, מנומסים, ושוקדים על למודיהם, והשניים, — ההורים — מטילים על עצמם משאות כבדים להחזקת בתי הספר להלבשת התלמידים העניים ולכלכלתם. ביה״ס ב„דימוטיקה״ לא היה שונה במאומה מתלמודי־התורה הנוראים של המורח. אולם, אחרי פקפוקים ידועים, הבינה העדה את טובת המפעל, לא נרתעה כלל מהחדוש שבתכנית־הלמודים של האליאנס, ותתאמץ התאמצויות ראויות לתהלה להחזקת ביה״ס ולבנין מעון היגייני. הרבה צעירים שגמרו את ביה״ס בדימוטיקה והולכים להשלים את למודיהם בסלוניק, באנדרינופלה ובקושטא, או להשתלם בבתי ספר חקלאיים או למלאכה — מנחילים כבוד למוסד החנוך שבו קבלו את ראשית למודיהם. גם גליפולי שמרה בקנאות על מדותיה הקדומות והרבה זמן עבר עד שהבינה העדה את הנחיצות הגמורה שישנה להטיל על עצמה משאות חמריים לשם חנוך בניה. אולם, משנת 1905 שבה פנתה העדה אל האליאנס בבקשה שתיסד בתי־ספר לבנים ולבנות — התחילה לפעל במרץ ובבינה. בביה״ס־לבנים הנמצא במעון שייך לעדה, במקום מרוח ומואר היטב ומתאים מכל נקודות־המבט לתעודתו — ישנם 200 תלמיד. משנת 1913 ישנו גם בי״ס לבנות ובו 204 תלמידה. גם ברידוסטו היתה העדה מפגרת הרבה בעניני חנוך והשכלה. אולם, גם לתיבה חדר רוח־הקדמה וגם היא פנתה הרבה פעמים לועד־המרכזי של האליאנס לבקש ממנו, לא מורים צעירים מחוסרי נסיון שלא יכלו לרומם קצת את מצב תלמודי־התורה, אלא מנהלים אמתיים לבי״ס באמת. ביה״ס הנדרש נפתח בשנת 1905, ובו 160 תלמיד, במעון נהדר במרכז העיר.

אל נא נשכח להזכיר כאן את בתי־הספר החדשים של גומולג׳ינה *) (בי״ס מעורב נוסד בשנת 1910 והיו בו בשנת 1912—246 תלמידים), של טשורלו (בי״ס לבנים נוסד בשנת 1911 ובשנת 1912 היו בו 246 תלמיד), וקירקליסה (בי״ס לבנות שנוסד באותה שנה ובו 134 תלמידה, ובי״ס לבנים נוסד בשנת 1913) וביה״ס במוסטפה פשה ובסיליבירי שהאליאנס תומכת בהם תמיכות שנתיות ידועות.

סלוניק

עדת היהודים בסלוניק הקיימת בעיר זו עוד מראשית הנצרות — היתה מלאה יסודות שונים: יהודים שבאו מבאבאריה בשנת 1470; יהודים שבאו מספרד אחרי גרוש 1492; קטלונים, אראגונים, קסטיליינים ואנדלוזים. לכל אחד ואחד מהקבוצים הללו היו בתי הכנסת משלו **). בשנת 1496 באו לסלוניק מגורשים אחרים מפורטוגל. בתחלה היו כל הגולים האלה נפרדים איש מרעהו לרגלי מוצאיהם השונים; אולם אח״כ התאחדו כלם מפני סכנה משותפת לכלם: חקים מעיקים וקפוח זכויותיהם (חפש המסחר למשל) מצד מתחריהם היונים בני עירם. אולם, הם נצחו את מתנגדיהם כששלטן תורקיה נתן להם שווי־זכיות גמור כשאר התושבים שבממלכתו - חלף מס ידוע בכסף או בבגדים שחייבים להביא לאוצר המלכות. במאה שעברה קרה פעם מקרה שהפקידים גובי מס הבגדים לא מצאו את איכותם

---

*) עפ״י אמנת השלום של בוקא־סט עברה גומולג׳ינה לנחלה לבולגריה.

**) על בתי־הכנסת האלה. תולדותיהם, זמן יסודם ונוסח תפלותיהם — עיין „מזרח ומערב״ כרך ראשון חוברת ה—ו, סיון—אלול תר״פ דף 351—356 במאמרי „בתי הכנסת בסלוניק״— המתרגם.

קב׳אלה — דמוטיקה — גליפולי — רודוסטו

לבתי הספר בשאר העדות היהודיות בתורקיה הארפית אין אותה החשיבות שיש להם באנדרינופלה *) או בקושטא. אולם, בתוך המדינה הזאת עשירת־התולדות קשורים כמעט לכל עדה ועדה זכרונות הנותנים לה מין גדולה בעיני־דמיוננו. קצת צפונה ל„קבאלה", נמצאות חרבות פיליפ׳ והמישור המפרסם שבו נוצחו ברוטוס וקאסיוס ע״י אוקטב ואנטואן בשנת 42 לפני ספה״נ. חומות גליפולי ראו עוברים לפניהן את „קסירים" ומאת אלף אנשיו בעלותם על טרמופיל; את לגיונות רומה בלכתם להכניע את הפרתים; ואת הפרשים הצרפתים של מסע הצלב הרביעי, ול„דמוטיקה" הענוה והדוממת באים לבקר את בית־כלאו המפרסם של קרלוס הי״ב.

מצב עדות היהודים בערים הללו שונה הוא לגמרי כתולדות המקומות העתיקים הללו גופא. עדת היהודים בקב׳אלה חדשה היא ונוסדה רק לפני כארבעים שנה לכל היותר. מספר תושביה העולה לעשרים אלף נפש בערך ומהם 1800 יהודים, חיים כמעט רק מהעבודה שמביאים להם לתוך משרדיהם ולבתי־מלאכתם, סוחרי הטבק התורקי הגדולים שביניהם ישנם הרבה יהודים. תשעת אלפים היהודים שבדימוטיקה (על 12,000 תושבים) מתעניינים בתעשית המשי, במסחר הדגן ובעשית הגבינה. הם מתעסקים על חשבונם או בעמילות, במסחר הדגן, בגדול קורי־תולעה, גבינה, צמר ועורות; אחרים עוסקים במסחר תבואות איי־הים. בגליפולי עוסקים היהודים, כשאר התושבים, בתרבות עצי־התות. הרבה מהם קנו קרקעות ומגדלים בעצמם את תולעת־המשי; אחרים עוסקים בעבודות־יד: נגרים, אורגים, פחחים, חיטים, וסנדלרים. ממלחי־הדגים שהם כלם יהודים, הם אנשים חרוצים ונדרשים בכל מקום. אין בגליפולי בנקים־עממיים, והיהודים הם הם הממציאים לאכרים את המקדות הדרושים להם למזרע שדותיהם; אולם, כל המסחר החיצוני שהיה לפנים מרכז בידם עבר כמעט לידי היונים, ומחסר השכלה ירד מצב היהודים החשוב בעיר זו. תמונה אחרת ישנה ליהודים ב ר ו ד ו ס ט ו, שהם פחות מאושרים מאחידם. לפני סלילת מסלות הברזל, שחברו את קושטא ואת דידיאגאג לרומיליה, לבולגריה ולארפה, — היתה עיר זו מרכז לתנועה מסחרית חשובה שבה השתתפו היהודים הרבה; אולם, בעת הזנח החוף, המסחר ירד והתושבים מוציאים את לחמם מהאדמה. רק היהודים מפגרים עדיין בדרכם ואינם רוצים להבין שצריך למצא כבר דרכים אחרות לחייהם. בעיר זו אין קבצנים והיהודי של רודוסטו עד כמה שעניותו ודלותו תהיינה גדולות — לא ילך בשום אפן להושיט יד ולחיות מקבצנות ומנדבות.

אנו רואים איפוא שכל או״א מהקבוצים הללו חי את חייו המיוחדים שלו מוגדרים עפ״י רוב ע״י תולדותיה הכלליות של עירו הקטנה. אולם, בהרבה מקרים היה אגד וקשר אמיץ בין המצב החמרי ובין המצב השכלי והמוסרי. ההשכלה, יכלה להיות חרשה ומביאה בכנפיה שפור, קדמה ואפן הבנה אחר להבין ולסדר את המסחר או התעשיה. וגם יוזמות פוריות ומקורות שלא היו ידועים עוד. ואמנם, הודות לבתי הספר, זרם זרם־דם חדש בעורקי כל העדות הללו. בקב׳אלה **) היו בביה״ס לבנים 79 תלמיד (מספרם של אלה היה יכול להיות יותר

*) עיין לעיל פרק ראשון „תקופת היסוד".

**) קבאלה נפלה בגורל יון ע״י אמנת בוקארסט בשנת 1913. שנוי־המדיני של עיר זו כשנוין המדיני של הערים האחרות (סלוניק, סירים, ינינה, פריביזה) שנפלו בחבל יון ע״י האמנה ההיא — הביא שנוי חשוב מאד בתכנית בתי הספר, כי במקום השפה התורקית הנהיגו את היונית.

1881, בי"ס מעורב לילדי העניים, לא השתתפה העדה במפעל זה והיו גם התאמצויות להרחיק את התלמידים מביה"ס. וכשהאלינס שלחה מנהל, לא התרבה מספר התלמידים משום שכל מקורות העדה וכל חבתה היו נתונים לתלמוד־תורה שבו היו 200 תלמיד, ובביה"ס לא היו אלא מאה. בשנת 1896 הפסיקה האלינס את תמיכתה.

רק בשנת 1901 עמדו אנשים נבונים ויחליטו החלטה נמרצת להביא קץ למצב־עגום זה. הם הצליחו להתגבר על כל המכשולים שהעמידו על דרכם הנסוגים אחור, השיגו מהעדה שתעמיד לרשותם את מעון התלמוד־תורה שבו תמכה ושתרשה להם להפך את המוסד הזה לבי"ס. האלינס, שאליה פנו, נעתרה לבקשתם ותשלח להם אחד ממוריה. אולם למרות כל הרצון הטוב, היו ההתחלות קשות: כי כאן היה עסק עם תושבים יותר נסוגים אחור מיהודי בלאט ועם עדה עניה באמת שאין בה כלל משפחות אמידות. 20000 פ׳רנק נקבצו על המקום, 4000 נתנה האלינס, ובסכומים אלה בנו בשנות 1906—1903, בנין יפה בן שש כתות רחבות־ידים ועוד בנין אחר לגן־ילדים. מספר התלמידים נכפל מיד, ולא נשאר אף תלמוד תורה אחד בפרבר זה. כנראה שביה"ס של אורטקוי מבוסס כעת על יסודות מוצקים, מספר תלמידיו כעת הוא 253. ביה"ס היה, כאמור לעיל, מעורב בתחלתו, אך בשנת 1886 הבדילו את הבנות מהבנים, ויש כעת בביה"ס לבנות 287 תלמידה.

צריך להוסיף כאן בין מוסדות החנוך של האלינס בקושטא, את ביה"ס לבנים „צרור החיים" (לפנים תלמוד תורה) שנוסד בשנת 1908 בפרבר חסקוי שתלמידיו לא היו יכולים למצא להם מקום בביה"ס של האלינס, ובו 296 תלמיד; אח"כ גן־הילדים בדאג־חמאמי (קוזקונג׳וק) שאינו מוסד האלינס אלא נותנת לו זו תמיכה תמידית; ולבסוף ביה"ס בחיידאר פשה (בנים ובנות) העומד תחת הנהלת האלינס הממנה גם את מוריו.

אם נסתכל על פעולות־החנוך של האלינס בקושטא, אזי נראה כי מספר התלמידים במספר עגול הוא בערך 3900, מהם 2000 תלמיד ו 1900 תלמידה. 2450 משלמים שכר למוד ו 1450 חנם. מצד אחר מספר הילדים או הצעירים בגיל ביה"ס יכול להערך ל5000; בתי־הספר של האלינס אינם מכילים אלא שתי חמשיות ממספר זה. אך גם השאר אינו עזוב לבערות. בהרבה בתי־ספר צרפתים, גרמנים, אוסטרים, איטלקים ובתי־ספר פרטיים מבקרים יותר מ 1700 תלמיד, וע"כ יש רק כ 1600 המתחנכים בתלמודי־התורה. מוסדות־חנוך כאחרונים בטלו כליל באורטקוי ובקוזקונגוק. תלמוד תורה של חסקוי (צרור החיים) נהפך, כמו שכבר ראינו לעיל, לבי"ס אמתי. תלמוד תורה של גלאטה יסופח לביה"ס. קרוב איפוא היום שבו יבטלו לגמרי או יובאו תקונים בכל תלמודי־התורה שבקושטא.

למרות אילו מקרים בלתי־נעימים (חסר שלטון־צבורי שיוכל לרכז את המקורות, לנהל את הרצון הטוב ולהשתתף במפעל החנוך; שנוי־מקום תדירי של היהודים מפרבר אחד למשנהו ולבסוף דלות גדולה שמתוספת על ידי תבערות תכופות) פעולתם השטתית של בתי־הספר מרגשת היטב: התשוקה להשכלה, הדבקות ביהדות, מדות הסבלנות והערבות — כל אלו הן תוצאות מפעלי החנוך על כל השדרות שבחברה.

נְגָנוֹת לכל מוסדות־החנוך של האלינס בקושטא ולכל בתיה״ס בתורקיה ובבולגריה *).

גם בחסקוי שבה עושים בתי־הספר של המיסיון שמות בחנוך הצעירים היהודים, התעוררה העדה לעשות דבר מה בנדון זה. ביה״ס קמונדו שנוסד בפרבר זה לא הספיק את צרכי היהודים. האלינס התחילה בנתינת תמיכה לבי״ס פרטי שעמד תחת הנהלת מורה מקומי, ואח״כ שלחה אליו מורה. אולם התועלת שהביא בי״ס זה היתה מגבלת, כי מהו מספר 170 תלמיד בפרבר גדול כחסקוי שבו היו יותר מאלף וחמש מאות ילדים מבני שש עד י״ד שנה? כאן אפשר להתפלסף על תוצאות אסונות ידועים: כי אמנם אחרי תבערה נוראה שהפכה לערמות־דשן את החלק היותר גדול שבפרבר זה (1883) התחילו לזרם מכל עבר ופנה נדבות הגונות. 5000 לירות תורקיות (115,000 פרנק) נשארו בקופה, מהן אלף לירה נדבת השלטן. ועד־העזרה החליט להקדיש את הסכום הזה לבנין ביה״ס לבנים. אפשר היה אמנם לבחר מקום יותר טיב לבנין, משום שהמקום שנבחר היה רחוק מהמרכז. אולם הבנין הוא מְרֻוָּח שטוף אור ואויר, ועל ידי כך יכלו לקבל תלמידים פי־שנים. מספר התלמידים כיום הוא 510 תלמיד. המנהלים לא פגשו שום התנגדות. אפילו הרבנים הזקנים הלכו עם הזרם וישלחו את בניהם לבתי־הספר של האלינס. תלמידי בני המשפחות האמידות, שהיו לקוחותיו הראשונים של ביה״ס, פנו את מקומותיהם לבני העניים ויכנסו לבתי־ספר לא־יהודים, ומהם עוברים עם הוריהם — כשמצבם החמרי של אלה מרשה להם זאת, — לפרבר יותר עשיר מחסקוי. הגיע הדבר לידי כך כי לא נשארו בעת בחסקוי אלא הלקוחות העניים הדבקים בפרבר זה מפני שכר־דירה הזול. ביה״ס מקבל הרבה תלמידים לא־יהודים והרבה קראים, שעדתם הגדולה יושבת, כידוע, בחסקוי. על ספסלי ביה״ס, נעלמים הרבה משפטים־קדומים והרבה התנגדויות חדלות...

עוד משנת 1874 היה קים בחסקוי בי״ס פרטי לבנות מתנהל ע״י גברת צרפתית. אגודת־חסד יהודית בקושטא היתה שולחת למוסד־חנוך זה כעשרים ילדה עניות. אולם, בי״ס זה לא היה מספיק, ומר ניזייאני סגן־הנשיא של הועד־הסניפי השתדל ויצליח ליסד בי״ס לבנות של האלינס בשנת 1875. בשנת 1882 קבצה מרת פרנגדס נדבות ובסכום שנקבץ נרכש מעון יותר נוח מהמקום שבו היה ביה״ס עד אז. כלו של עץ אך מראה נהדר נשקף ממנו ועומד על רמה נשאה. מספר התלמידות שהיה בתחלה עשרים, גדל מהרה ויגיע ל 150 אח״כ למאתים. בשנת 1905 נשרף המעון בתבערה שפרצה, והאלינס חשבה מיד לבנות מעון גדול לבי״ס שיוכל להכיל את כל הבנות בגיל בי״ס, ולתכלית זו קנתה קרקע בת 6000 מתר. מסבות שונות לא יכלו לבנות את הבנין במשך שנים רבות. בינתים עומד ביה״ס בבנין רחב־ידים שיוכל להכיל יותר מ 650 תלמידה. את התלמידות מלמדים עבודות־יד, והרבה מהן מקבלות השכלה יותר גבוהה המרשה להן להיות אח״כ מורות או מחנכות.

עדת היהודים באורטקוי לא נטתה על נקלה להתפתחות שרצתה בה האלינס. ביה״ס שנוסד ע״י יהודי סלוניק נסגר בשנת 1875. וכשנסו אילו אנשים מנכבדי העדה ליסד, בשנת

---

*) כדאי להזכיר כאן כי המעון שבו נמצא ביה״ס לבנות בגלאטה הוא המעון היותר יפה שיש לאלינס במטרופולין התורקית. בשנת 1880 נקנה מהכנפות נשפים אחדים ובתמיכת ועד בתי־הספר לבנים (60,000 פרנק בערך). הברונית די הירש נדבה נדבה הגונה ובה בנוהו מחדש בשנת 1889.

(עדת היהודים בגלאטה עזרה ב 150 לירות תורקיות לשנה, הועד המרכזי של האלינס ב 5000 פרנק לשנה ומשפחת קמונדו 1000 פרנק לשנה). בראשונה היו בבי"ס זה 200 תלמיד, מהם כארבעים שבאו מכל הפרברים שבמטרופולין, ועוד כשלשים עד ארבעים תלמידים לא יהודים, רובם מושלמים מבני המשפחות היותר נכבדות שבקושטא והם משלמים שכר־למוד הגון. אם נתחשב עם תנאי החיים בפרבר זה, אין כל פלא איפוא אם מצב ביה"ס בו שונה לגמרי ממצב שאר בתי־הספר שבקושטא. תלמידי בי"ס זה היו מתכוננים להכנס בתור פקידים לבתי־המסחר הגדולים ולבנקים, ואם לא יצלחו בהם, יסעו לארפה, לאמריקה, ניורק, שיקאגו, סן־פרנסיסקו להודו וליפן. אין לך מקום שבו יעריכו ויוקירו את מפעל האלינס בפרבר זה. שנוי המדות והרעיונות, הנטיה להכניס מנהגים ארפיים לתוך המשפחות, קבלת השפה הצרפתית במקום היהודית־הספרדית בכל המשפחות הצעירות, רוח־הצדקה והחסד ההולך ומשתרש מיום ליום — מוכיח תמיד יותר ויותר את השפעתם המוסרית של מיסדות האלינס והתאמצייותיה... אין כל פלא עוד שהועד המקומי של גלאטה, שהוא אולי, בכל תורקיה, הועד היחידי שעבר בלי הפסק ובלי סכסוכים וקטטות במשך שלשים שנה ויותר — מבטיח עד היום את מהלכו הרגיל של ביה"ס. מוסד זה נראה בעיני התושבים מוסד כ"כ מענין ועלול להתפתח, שהעדה החליטה לבנות לביה"ס בנין נהדר ורחב־ידים, ותתם המלאכה בשנת 1912. 600 תלמיד מתחנכים בו. ביה"ס בגלאטה הוא אחד מבתי־הספר של האלינס שבו מתנהלת בהצלחה כתה ללמודים גבוהים.

עובדה אחת שצריך להבליטה כאן ביחוד מפני תוצאותיה, היא חשיבות הקהלה האשכנזית בגלאטה. כאן נתאספו במספר רב כל האשכנזים שבאו מרוסיה, מרומניה, מאוסטריה ומגרמניה, אחדים אחרי מלחמת קרים ואחרים מפני רדיפות הרוסים והרומנים, וכלם יחד השתקעו בקושטא. אז לא היו עדיין בתי הספר של האלינס. בתי־ספר אחרים היו דורשים שכר־למוד גבוה או לא קבלו תלמידים מבני עדות אחרות. רק חברה אחת היתה מקבלת אתם בזרועות פתוחות והיא המיסיון הפרוטסטנטית. בכדי להקל את חנוך חלק היהודים הזה, יסדה האלינס את ביה"ס הגרמני־יהודי (שנפתח בשנת 1876). מר גולדשמיט בעצמו הקדיש לו קרן מיוחדת, ובשנת 1835 הוציא מאתים אלף פרנק בכדי לבנות בנין מתאים לכך. משנת 1881 ואילך, מלמד בו צרפתית, מורה אחד מביה"ס של האלינס. התלמידים המדברים ז'רגון אשכנזי בהכנסם אליו, יודעים צרפתית וגרמנית בצאתם ממנו.

ביה"ס לבנות בגלאטה הוא מפעלו של ועד־הגבירות שבראשו עמדו הגבירות שלמה ויצחק פרננדס. שאיפות בתי־הספר היותר הנוצרים בפרברי־מרכזו זה של המטרופולין, — הבליטו יותר ויותר את נחיצות בי"ס יהודי. נוסף שנערך בקושטא תחת פטרונותה של אשת הציר האנגלי ותעמולה נמרצת של האדון ווזייאני בפריז הכניסו את הסכומים הראשונים הנחוצים. חנוכת ביה"ס נעשתה ביום 30 ספטמבר שנת 1879. בתחלה לא היו בו אלא 92 תלמידות, מהן 72 חנם שבאו ברובן מבתי־הספר הקונגרגניסטים. כעת עולה מספרן ל 850 ששלישן הן אשכנזיות בנות משפחות אמידות ועניות. מטרת ביה"ס בגלאטה היא לקרב את התלמידות היוצאות מסביבות כ"כ שונות, ולשפר את מדותיהן אחת ע"י השנית. התפקיד הוא קשה אך ביה"ס ממלא אותו היטב. חלק גדול מהתלמידות האשכנזיות דורשו למוד רציני ובטוח בשפה הגרמנית. הנה מדוע, עוד משנת 1897 שלח הועד־המרכזי מורה מיוחד לגרמנית, שהוא, יחד עם המנהלת ועוד מורה אחרת, מלמדים את השפה הזאת כמעט בכל הכתות. גן הילדים שבגלאטה ראוי לציין מיוחד משום שהוא מכין לא רק תלמידים מצוינים לביה"ס, אלא גם

של האלינס והתועליות החמריות שהצעירים יכלו להפיק הימנה. מספר התלמידים התוסף בהדרגה ובשנת 1910 הגיע כבר ל 262 תלמיד. מעונות ביה"ס היו שייכים לאליגס. הם נרכשו ע"י נדבה הגונה של מר שלמה גולדשמיד שהיה מתענין ביחוד בקדמתם הרוחנית של יהודי בלאט. בחדש יולי שנת 1911 פרצה תבערה נוראה בבלאט ותהפך לערמית דשן יותר מחמש מאות בית. גם מעונות ביה"ס של האלינס עלו על המוקד. מעצורים חקיים ופורמליות משפטיות עמדו על דרך הבנין, ובהיות שאי־אפשר היה למצא בכל הפרבר מקום מתאים לביה"ס, נאלצה האליגס לסגר לזמן ידוע את מוסדותיה. חלק מתלמידי ביה"ס בבלאט לומדים בגלאטה ובחסקוי. רק מתחלת שנת 1914 התחילו לדאג לבנין בתי־הספר מחדש בבלאט.

שם, כמו בכל מקום אחר, הזנחה עד אז השכלת הבנות. בי"ס לבנות אחד נפתח וחונך ביום 5 מאי שנת 1882 ב 160 תלמידה, מהן 80 משלמות ושמנים חנם. בפרבר עני כבלאט, אי־אפשר לביה"ס להציב לו מטרה אחרת חוץ מזו להכין נשים עובדות, נבונות, צופיות הליכות־ביתן, מכשרות להבין את מצבן ולהנך ברצינות את בניהן. לצד ביה"ס לבנות היה גם גן־ילדים ובו 200 תלמידה. בשפעוטות אלו באות לביה"ס, חצי חנוכן כמעט עשוי. בינואר שנת 1911 היו בביה"ס לבנות ובגן־הילדים 497 תלמידה.

בקוזקונג'וק, חיו לפנים היהודים היותר עשירים שבמטרופולין התורקית. עיר זו העומדת על השפה האסיתית היתה — כך אומרים — כמחנה־הראש של ארץ־הקדש. הרבה יהודים היו גרים בה בכדי לגוע בה, והיהודים שגרו בפרברים אחרים היו מצוים שיובילו אחרי מותם את עצמותיהם לקוזקונג'וק ויקברון שם. מפני מצבה הגיאוגרפי הזה, היתה לה זכות־קדושה שהכניסה לה הכנסית חשובות; אך לרגלי סבה זו גופא התרבו בה מקרי הצדקה, הקבצנות וההברות שהבריחו הרבה משפחות בינוניות לצאת מפרבר זה לפרברים אחרים. יש כעת כשלשת אלפים יהודים בקוזקונג'וק, תלמוד־תורה קטן שהיה לפנים במעין ביה"ס, נספח לזה האחרון. מספר התלמידים 170. אפשר להגיד מבלי הגזמה שאם הצליחו הרבה אנשים מבני ארבעים שנה היום, להתרומם בחברה ולחיות חיים יותר מרוחים מהוריהם, הרי זה רק הודות לביה"ס.

בשנת 1880 נפתח בדאג חמאמי בי"ס לבנות שהעבר לקוזקונג'וק בשנת 1895. בי"ס זה נוסד הודות לעבודתה והשתדלותה של הגברת שלמה פרנגדס שהיתה שליחה נלהבת של השכלת־הנשים בקושטא. המעון היפה של ביה"ס לבנות בקוזקונג'וק נבנה בשנת 1895 ועלה במחיר 40,000 פ'רנק שמחציתם נתנה האלינס. יש בו היום 270 תלמידה. כמעט בכל הכתות ישנן תלמידות לא־יהודיות תורקיות, יוניות וארמניות. על יד ביה"ס ישנו גם בית־מלאכה ללבנים ולבגדים.

גלאטה הוא מרכז העסקים והמסחר בקושטא. פרבר זה הנשען אל הגבעה שבה משתרעת פירה שהיא מקום משכן הזרים, ומחובר לסטמבול ע"י גשר מפרסם, ולכל שאר הפרברים ע"י הרבה פסים של חשמליות ושרות אניות קיטר — הריהו באמת לבה של המטרופולין העותמנית. כל היהודים שבכל פרברי קושטא, מכל השדרות ומכל המקומות שואפים לדתרכז בפרבר זה, וכלם יחד כאן ע"י מגעם ומשאם התמידי — יהודים ספרדים, יהודים אישלקים, יהודים גרמנים, וביחוד ע"י קשריהם עם הארפים, - למדו להעריך את תועליות ההשכלה והחנוך. עד שנת 1875 לא היה בגלאטה אלא ת"ת פשוט. אז נוסד ועד שיסד בי"ס בחלק זה של העיר

יהודים שבאו מצרפת. אולם, חוץ ממורי בי"ס קמונדו שהיו מלומדים, — שאר המורים בבתי־הספר שבפרברים, אשר היו בהכרח בלתי מנוסים ונבערים, — היו מורים שנזדמנו במקרה, ושההוראה לא היתה מעולם מלאכתם. הועדים שנבחרו לנהל את בתי־הספר האלה לא עמדו מעולם על גובה תפקידם. הרבה מחבריהם היו אנשים השואפים לגדולות ולתארי נשיא, סגן־נשיא או מזכיר — שהיו נותנים אז למי שנשאם, תקף ושלטון בין העדה, וע"י כך פרצו התנגדויות מסוכנות שתוצאותיהן יכלו להיות קשות למפעל הרך.

אפס, למרות מגרעות־ההנהלה הללו, היו בתי־הספר עצמם קדמה גדולה. בשנת 1873, מלא הועד־המרכזי את ידי מר שמואל הירש, מי שהיה מנהל ביה"ס בטנג'יר, לבקר את העדות העקריות שבמזרח, והלז מצא בחסקוי, חוץ מהרבה תלמודי־תורה שבהם למדו רק עברית — 160 תלמיד בביה"ס של קמונדו, בביה"ס הקראי ובבי"ס פרטי. הוא מצא עוד בי"ס לבנות בשבעים תלמידה. בבלאט — לא היו אלא תלמודי־תורה. בקוזקונג'וק כשלשים תלמיד ב„חדר" פרטי. באורטקוי — ביה"ס שנוסד ע"י ילידי סלוניק (בערך 150 משפחה) ב 46 תלמידים ובי"ס־לבנות קטן תחת הנהלת מורה צרפתית ובו 17 תלמידה כלן סלוניקיות. זו היתה התחלה של סדור מענינת ביחס לעבר. אולם צריך היה להביא שנויים אם היו רוצים שהשפעתה תורגש בעתיד.

מר ניזייאני, סגן־הנשיא של הועד הסניפי (מר קמונדו הנשיא השתקע כבר בפריז) קבל על עצמו לנהל את התנועה. לשמחת־לב, ארע אז מארע־יסודי בתולדות התפתחות האלינס. הברון די הירש נתן לחברה זו קרן־יסודית של מיליון פרנק לשם חנוך צעירי היהודים במזרח. הועד־הסניפי קבל את הבשורה־הטובה הזאת בהתלהבות, כמו שאפשר לשער מהידיעה שהודיע ליהודי תורקיה (16 מרס שנת 1874) ע"י מנשר זה: ... „נחיש את שחרורם השלם של כל אחינו, בעבדנו בכל כחותינו להתפתחותם השכלית. יעבור נא לפנינו בלי־הפסק עמוד־האש, סמל הקדמה הנצחית, ויורה־נא לנו אורו המסתתר תמיד מאחורי צרותינו ועגויינו במשך מאות השנים שעברו את הדרך בעתיד כמו בעבר בימי אבותינו במדבר. נתעורר נא אחים, ונתרומם־נא בעיני כל העולם! נוכיח־נא לאומות־העולם שבקרבן אנו חיים היום, כי רגשי־השנאה שהיו להם תמיד נגדנו — לא היו במקומם ..."

אולם, קושטא היא מרובת־גונים. לכל פרבר צורתו שלו ורוחו שלו, ומה שמותר בפירה הוא כנראה מוזר בחסקוי, ומדות גלאטה פוגעות ברגשי קוזקונג'וק. כל ההבדלים האלה שבין הפרברים משפיעים השפעה מרובה על התפתחות בתי־הספר.

עדת היהודים בבלאט המונה משמנה עד עשרת אלפים נפש, עומדת תחת הנהלתם המוחלטת של שני רבנים, מאריה דאתרא, וכל יהודיה עניים ודבקים בתורה הכתובה והמסורה; ואם אמנם היו ביניהם אחדים שרצו לשפר את המצב הזה לטובתם ולטובת בני־דתם — הרי, אדישות האחרים לא נתנה לשנות כלום. מכאן — היתה האלינס חיבת להביא קרבנות גדולים לטובת עדה שלא נתנה מאומה ושגם התפתחותה לא יכלה להיות אלא יחסית משום שהאנשים המעטים החיים בקרב תושבים המתנגדים לאור־ההשכלה ואינם מסכימים להתנגדות זו — מתרחקים סוף סוף מסביבה כזו, בורחים מהפרבר שבו גדלו והולכים לחפש דעות יותר נאורות וחיים יותר רחבים בפירה או בגלאטה... ביה"ס של בלאט נפתח בשנת 1875 ב 120 תלמיד שמחציתם לא שלמו פרוטה ומחציתם שלמו שכר־למוד מצער מאד. בתלמודי התורה שבפרבר יש יותר משבע מאות תלמיד. מצב זה נשתנה לטובה. למרות נסיגתם־אחור למרות התנגדות אילו אדוקים — הבינו מהר יהודי בלאט את ערך ההשכלה הנתנת בביה"ס

יותר משנתים ימים. אח״כ, תחת השפעת ידידי הקדמה, והודות להשפעת עתונים מקומיים שהתחילו לצאת לאור ביהודית־ספרדית ואשר קולם למרות היותו חלש התחיל להשמע, — נפתחו קמעא קמעא בתי־ספר אחרים בפרברים השונים שבעיר. אפס, תקופת־המעצורים לא חלפה עדיין כליל.

במועצת הנהלת העדה (1864), היו אנשים גדולים כמר א. קמונדו, זק די קאסטרו, סלומון פרננדים, עמנואל וניזייאני — שהיו גם חברי הועד הסניפי של חברת כי״ח, שנוסד שנה אחת לפני השנה ההיא (1863) ע״י אדולף כרמיה בנסיעתו במזרח. גם היהודים הנאורים שבקושטא היו מתענינים בכל השאלות שהעסיקו את אחיהם הגדולים שבפריז. מועצת ההנהגה היהודית בקושטא, בראותה את כל הרעה הנשקפת לדור הצעיר בעיר זו מבתי־הספר שהמיסיון הפרוטסטנטית יסדה בכל הפרברים מרובי אוכלוסין יהודים ואת כל הארס שמוסדות־חנוך אלה מטילים בנפש התלמידים הרבים המבקרים אותם — נסתה ליסד בתי־ספר צבוריים שבכחם להתחרות עם בתי־הספר של המסיון. אולם, מחסר אמצעים לא האריכו מוסדות־החנוך האלה ימים. האנשים שנסו את הנסיון הזה יחד עם ראש הרבנים הרב יקיר גירון — הכרחו להזניח את המפעל הזה ויישארו רק בתור חברי הועד הסניפי של האלינס שהביא תועלת מרובה ליהדות המזרחית. כי אמנם הועד הסניפי הזה, מיום הוסדו ועד היום, היה אחד המוסדות שעזרו הרבה לועד־המרכזי בעבודת־החנוך וההגנה על עניני היהודים במזרח. פעולותיו המקומיות היו צריכות להיות מועילות מאד משום שאי־אפשר היה אז עדיין לסמוך על עזרה שתבוא מן החוץ. האלינס שהיתה אז עדיין מצערה, לא היתה יכולה, למרות רצונה הטוב, להספיק למלא את כל התפקיד. אולם, היא אמצה את לב חבריה בקושטא ותחזק את ידם, ואחרי קול־הקורא שלה לטובת מפעל החנוך — נתאספה אספה כללית ונפתחה רשימת־נדבות שהכניסה 15,000 פ׳רנק לבתי־הספר שבעיר; היא עזרה בתמיכה את ביה״ס קמונדו, והיתה יכולה לקבל עליה את הנהלת המוסד, אלו לא עמדו המיסדים על דעתם שהם יוסיפו לנהלו כמקודם.

התפקיד היה בקושטא כ״כ כולל ומקיף שבכדי למלאתו היטב היה דרוש הרבה מרץ, עובדים ורצון. העיר משתרעת מבלי סדר וכמעט בלי־גבול על שתי גדות הבוספורוס. אמצעי־החבור הם קשים ויקרים. ארבעים אלף היהודים הגרים בעיר זו מפוזרים ומפרדים כמעט בכל פרבריה. הקבוצים היהודים היותר חשובים, אלה שבחסקוי ובבלאט, יושבים אחד מול השני בקצה קרן־הזהב. קרוב לחסקוי נמצא הקבוץ היהודי ש„בפירי־פשה", קצת יותר רחוק למול סראי, נמצאת העדה היהודית של גלאטה ומאחוריה עדת פירה; עוד קצת רחוק ומחוץ לעיר, — עדות היהודים ב„בישיקטאש" ו„אורטקוי", ולאחרונה, על השפה האסיטית — עדות היהודים בקוזקונג׳וק, בראג־חמאמי, בחיידאר פשה וקאדיקויי. מרבית היהודים האלה הם בכלל עניים והמארעות המדיניים והכספיים היותר קטנים מרוששים אותם. צרכי־החיים יקרים מאד בקושטא, המורים הם יקרי־המציאות ודורשים משכרת גבוהה. בכדי להפיץ את ההשכלה בין יהודי עיר זו היה צריך ליסד בכל הפרברים הרבה בתי־ספר שכל אחד ואחד מהם היה צריך לעלות פי שנים או שלשה יותר יקר מבי״ס בעיר אחרת. אם אמנם השעה לא הגיעה אז להתחיל בפעולה־שטחית, הרי הועד־הסניפי שאותו תמך ועזר הועד המרכזי של האלינס, רצה בכ״ז לעשות דבר מה וייסד בתי־ספר של פרבר; העקריים שבהם היו: ביה״ס בקוזקונג׳וק בשנת 1868, באורטקוי ובלאט. נכבדי העדה היהודית בקוזקונג׳וק אספו את הסכומים הנחוצים לבנין בי״ס, ובעזרת הברון אלפונס די רוטשילד בנו בי״ס מתאים לתעודתו.

איך היו מתנהלים בתי־הספר האלה בתחלתם ומה היה ערך מוריהם? למורים נלקחו

רבם יסדו עדה מיוחדת שהיא קיימת עד היום. היו עוד פרודים פנימיים שסבותיהם היו אילי רציונות אך עזרו לא־מעט להחליש את היהדות הקושטאית. הירידה היתה קרובה: באו החקים המעיקים של שנת 1582 ואחריהם: רצח אסתר קיירה, יהודית בעלת השפעה גדולה בחצר השלטן בשנת 1600; שרפה נוראה בשנת 1600 שהפכה לערמות־דשן חלק גדול מקושטא ואתו יחד את כל רבע היהודים; תהפוכות ומרמות שבתי צבי בשנת 1666; גרוש היהודים מפרבר ייני־גאמע, בסטמבול בשנת 1728; תבערות תמידיות שנעשו בידי הייניצרים בפרברים היהודים — אלה הם אחדים מהמארעות־העגומים שהביאו מבוכה בחיי היהודים בקושטא וידאיבו את לבותיהם.

במאה הי"ט, היו יבולים השנויים והתקונים של שלטן עבד־אל־מג'יד (1856 — 1839) להושיע את היהודים, אלו לא היתה תשועתם קשה כ"כ בגלל כמה וכמה דורות של סכנות ופחד. כל החקים־המעיקים שהוחקו נגדם בטלו, ותנתנה להם כל הזכיות שמהן נהנים המושלמים: שויון־זכיות גמור לפני החק, חפש־הדת, ביאת־כח במועצות העירוניות והצבוריות, וכו׳... לדאבון־לב עמדו בראש העדות הללו אנשים בלי שום תקף ועז, בלי התרוממות־רוח ובלי אידיאל ולא עשו מאומה לתרבות בני־בריתם שגם מצבם לא התרומם גם הוא: „והדבר היותר נורא שבמצבם — כך כתב עד־ראיה — הוא שהם אינם מרגישים בשפל מעמדם", הם היו סמרטוטרים ומוכרי בלויי־הסחבות, מורי־הדרך לזרים הבאים לבקר את עירם; קבצנים נכנעים ומושפלים, מבוזים ע"י המושלמים והנוצרים, לא ידעו את שפת־המדינה, ויכנעו תחת שלטונם בלתי־המוגבל של ראשי הפרבר שהיו משגיחים בתשומת־לב מרובה ובקנאה למען לא יחדר לתוך חומות הגיטו שום רעיון שבכחו לרומם את הרוחות — יהודים אלה אבדו מזמן רב כל מרץ וכל אמונה בעצמם ולא נשארה להם כמעט כל תשוקה להתרומם.

בחדש נובמבר שנת 1854, פתחה עדת היהודים בפירי פשה בית־ספר על חשבונה. אחרי זמן מה הטילה משפחת קמונדו את הוצאות ביה"ס הזה על שכמה, והעבירתהו לחסקיו, שהוא פרבר העומד על שפתו השמאלית של קרן הזהב, ושמספר תושביו היהודים יותר מעשרים אלף נפש. אולם, הרבה אנשים שאהבו את הוי־הבטלה הביטו על המוסד הזה כבעל מהפכה. מחזות־דרמטיים ארעו אז. הרבה אדוקים עמדו על המשמר ויתנגדו לכל נסיון של קדמה. ראשי סיעת החשוכים הצליחו לסער את הלבבות נגד המשכילים שבעדה, וכל ההורים הכרחו להוציא את בניהם מביה"ס מפחד החרם אשר הוטל על כל אב שישאיר את בנו בבי"ס בזה המגדל אפיקורסים ומכין את היהודים לנצרות. באחד הימים בא הרב עקריש בכבודו ובעצמו לפני ההיכס אברהם קמונדו ויחרימהו ויגדהו כדת וכהלכה. אולם, הרב בא מיד על שכרו כי הובל לבית־הסהר למחרת היום ההוא. לשמע הידיעה הזאת התקוממו כל היהודים בקושטא וכל הלבבות סערו, אבל־כללי הכרז בכל העיר ובכל בתי־הכנסת נערכו תפלות לאל שישחרר את הנאסר. למחרת היום ההוא שהיה יום ששי בשבוע, עבר שלטן עבד אל עזיז בסירה כדרכו להתפלל את תפלת יום הששי במסגד איוב אשר בקצה קרן הזהב, הרבה אלפי יהודים שבאו מכל קצות עיר־הבירה התורקית עמדו משני עברי לשון־הים הזה וידרשו בצעקות מחרישות־אזנים שהרב עקריש ישוחרר מיד. ההפגנה הזאת עשתה כנראה רשם אדיר על השלטן שפקד לשחרר מיד את הרב עקריש (1862).

מקרים כאלה היו יכולים לרפות את ידי אברהם קמונדו. אולם, לאשרנו לא אירע כלום וסערת־הרוחות קמה לדממה. ראש־הרבנים ביחוד שהיה איש נאור מצא את הדרך להביא שלום בין סיעת החשוכים ובין סיעת דורשי־התקונים, ובית־הספר נפתח אחרי היותו סגור

פרק שלישי

תורקיה הארפית *)

קושטא. — תמצית תולדות היהודים בקושטא. — ראשית מפעלי־החנוך. — סדורת לפי הפרברים: בלאטה. — קוזקונג׳וק. — גלאטה. — חסקוי. — אורטאקויי. — פעולות האליאנס מחוץ לקושטא. — בקבאלה; בדימוטיקה; בגליפולי; ברודוסטו. — סלוניק. — חשיבות היהודים בסלוניק וערכם. — תוצאותיה על התפתחות בתי הספר. — מפעל החנוך בסירים. — ביאנינה; — בפריב׳יזה. — במונסטיר. — באוסקוב.

I

תורקיה הארפית

קושטא

בשנת 330 אחרי ישוע הנוצרי, מצא קונסטנטין הגדול בביצנץ הרבה יהודים שהשתקעו בה מכבר ויבנו להם בה הרבה בתי־כנסת; אולם, במשך שנים ויובלות היו שוררים נגדם חקים מעיקים שהרחיקום פעם לסטמבול ופעם לפירה, אך תמיד היו ממררים את חייהם. רק בימי הקסרות האחרונים בתחלת המאה הי״ד, וביחוד בשנים הראשונות לכבוש התורקי, הוטב קצת מצב היהודים. הרבה אלפי משפחות יהודיות באו אז מאסיה וממוריאה ותשתקענה בעיר־הבירה; אחריהן באו הרבה אשכנזים מהונגריה, ממורביה ועוד, ואח״כ בשנות 1492 ו 1497, באו מגורשי ספרד ופורטוגל, ובימי סולימן הטוב הגיעה היהדות העותמנית למרום פסגת אשרה. סולימן הנז׳ נטה ליהודים חסד ויתיחס אליהם בחבה, ויקח לו לרופא את ר׳ משה המון חטר מגזע משפחה יהודית מרמון־ספרד ויתן בידו כתב־דת שעל פיו היה הוא וכל זרעו אחריו פטורים מכל מס.

ליהודים אלה שבאו ממקומות שונים, לא היו ענינים משותפים ורגשותיהם לא דמו אחד לרעהו. בשנת 1555 אסר האפיפיור פאולוס הרביעי את כל האנוסים שבאנקונה שחזרו לדת אבותיהם. אחדים מהם שוחררו מיד בתור נתינים מושלמים ואחרים נדונו למיתה ויומתו. יהודי קושטא שרצו לנקם את נקמת דם אחיהם השפוך, החליטו שלא לשלח יותר את סחורותיהם לאנקונה, אלא לפיזה. היהודים האיטלקים שבקושטא התנגדו לזה, ויבדלו מאחיהם, ובראשות

---

*) מסגרתו וחלוקתו של ספר זה נעשו לפני השנויים הארציים שהובאו בקסרות העותמנית ובמדינות הבלקניות השונות ע״י אמנת בוקרסט.

מלבושים ערבים בביתה על חשבון בתי־מסחר גדולים. עבודה זו מכניסה לה מפרנק פחות רבע לשני פ׳רנק ליום. ולאחרונה — צבא המנוצחים, עובדים בשכר מועט, זקנים וישישים מבלי תומך ועוזר, קבצנים שמלאכתם בכך: ועד העדה מחלק תמיכה שבועית ל 504 משפחות.

מצב היהודים המדיני באוראן הוא יותר טוב ממצב אחיהם בכל אלג׳יריה, וזה — הודות לתכונתם הטובה, שהם מעורבים עם הבריות, ואולי גם לידם־הרחבה וליחסי־הידידות השוררים ביניהם ובין לא־היהודים. הם חיים ביחוד ביחסים מצוינים עם הספרדים שהם היסוד העקרי שבאוראן; הם מדברים את שפתם ומתאימים למדותיהם ולמנהגיהם.

ליהודי אוראן, כלאחיהם שבכל אלגיריה, ישנה נטיה להשכלה וחנוך. שום חלק מהתושבים אינו ממהר כ״כ ללמד את השפה הצרפתית כמוהם. הם שולחים לבתי־הספר העירוניים שלשים תלמיד על כל מאה נפשות, בשעה שהיחס הכללי הוא 21 תלמיד על כל מאה תושבים. לצערנו, באוראן כבשאר ערי אלגיריה, מצטמצמת כל עבודת ביה״ס בהכנה־קרחתנית לבחינות, הבוגרים נכנסים אל החיים מבלי צרכים רוחניים והם איפוא צעירים מבלי התלהבות ומבלי רעיונות כלליים.

הפרודים שבעדה מפריעים בעד הצלחותיה הרוחניות והחמריות. הנה מדוע אין לה מוסדות צבוריים, על 18 בתי־הכנסת שבעיר, 17 שייכים לאנשים פרטיים המנהלים אותם כפי ראות עיניהם ושולטים בהם בכפה. האמנם מטפלים הם בבני־הנעורים? כלום מנסים הם להלחם ברעה מראשיתה, בהשרישם בלב העתידים להיות חברי העדה, את החבה לדברי ימי עמם, את עקרי־הדת שבלעדם כל היהדות היא מלה משוללת תכן? באלגיר ובקונסטנטין היו תלמודי־תורה מתכלכלים על חשבון העדה, עוד בטרם יסדה האליאנס את מוסדות־החנוך שלה. אך באוראן לא היה שום מוסד־חנוך צבורי. בזמן האחרון נוסדה אגודה בשם „שבת אחים" שמטרתה היא להתעסק בלמודי־קדש ופתחה „מדרש" חנם. היו עוד מדרשים אחרים, שמרביתם התנהלו ע״י „חכמים" בשם. ורק אחד מהם קבל מועד העדה תמיכה שנתית סך 520 פ׳רנק. מובן מאליו שבמוסדות־החנוך כאלה, לא היה זכר לא להשכלה, לא לשטת־למוד ולא למשמעת.

מצבה הנורא של עדה גדולה זו, נגע עד לב האליאנס, ובשנת 1903 שלחה לאוראן את מר נהון מאלגיר לחקר את המצב. מעצורים שונים לא הרשו לסדר מיד את המפעל שעלה במחשבה. אולם בהיות מר פריינטי, מי שהיה מנהל בתי־ספר שונים של האליאנס באוראן, בשנת 1907, הצליח לישר את כל ההדורים. העדה והאליאנס באו לידי הסכמה־הדדית ויפתחו באוראן מוסדות חנוך כמוסדות הקימים באלגיר. מספר התלמידים בהם 90 ילדה ו 195 תלמיד.

תלמידים מצוינים . . . אולם, בראותך ילדים כאלה פרומי־בגדים, מטונפים, מנגנים את ז׳רגונם הערבי, יודעים מהשפה הצרפתית רק את המלים־הגסות שלומדים ברחוב, לבושים שלא כהוגן את תלבשתם האזרחית, יחפים, וראשם תחוב בתוך מגבעת שחורה מזוהמת — יש אשר תשאל את עצמך: האמנם ראו הילדים האלה מעולם צורת כתה בבי״ס? או אולי לפניך עומדים אמללים קטנים שמעולם לא קבלו חנוך, והיכן אתה עומד? בתלמוד־תורה בחברון או בפ׳אס או באחד ה„מדרשים״ של קונסטנטין עיר־האם של פלך בשם זה שבו ישנם שני בתי־מדרש תיכונים, שלשה בתי־ספר עירונים גבוהים, שמנה בתי־ספר למתחילים ובית מדרש למורים אחד . . .״

כיום עולה מספר התלמידים בביה״ס של האליאנס ל 730; רובם מבני בעלי־מלאכה העניים שבקונסטנטין ושאר המדרשים חלפו ויעלמו כליל. ההורים רוצים בלמודי־הדת יותר מאשר בלמודים ראשוניים. לצערנו עדיין קשורים כלם לאותן השטות הקדומות ואינם מסוגלים להבחין בין תועליות השטות הבדוקות של למוד המונהגות בבתי־הספר של האליאנס, ומבכרים יותר את תלמודי התורה על פני מוסדות־החנוך האלה. רק הזמן יוכיח להורים האלה את טעותם.

טעמים רבים — וביחוד הנחיצות שבה היו נשי קונסטנטין לעבוד עבודה קשה בכדי לעזור בתקציב המשפחה — מנעו זמן רב את האליאנס מהתחיל גם בחנוך הבנות בעיר זו. מזה זמן מה ישנה התחלה לבי״ס לבנות שבו מתחנכות כארבעים תלמידה חוץ מחניכות המלאכה הלומדות אף הן.

אוראן

מספר היהודים באוראן אחד־עשר אלף נפש (אלג׳יר 15,000 וקונסטנטין 10,000) ומוצאם ממקורות שונים: אוראנים אמתיים שהתישבו בעיר בשנת 1792 אחרי שהתורקים כבשוה מהספרדים; מהגרים ממרוקו המזרחית והדרומית, מנאות־המדבר מ פ ׳ י ג י ג ומ ת פ י ל א ל ת שמהרו לבוא לקריה־עתיקה זו אחרי הכבוש הצרפתי (בשנת 1831), וטיטואנים שבאו בהמון בימי מלחמת ספרד מרוקו בשנות 60 — 1859. ובשעה ששני הקבוצים הראשונים, שהם ערבים עפ״י שפתם, עפ״י מלבושיהם ועפ״י מדותיהם, חיו באחוה ויתחתנו ביניהם, — היה הקבוץ השלישי המדבר אישפניולית ומצטיין במעלות מיוחדות של עבודה וחסכון שאינן בין האוראנים — חשוד בעיני מיסדי העדה. מריבות וקטטות רבות הפרידו תדיר את האחים האלה שפעולות האנטישמיים קרבום לבסוף. האוראנים והטיטואנים זכרו כי אב אחד לכלם ומגזע אחד יצאו וכלם יחד התחברו בכדי לעמד נגד האויב המשותף לכלם; ומזה זמן מה שוררים שלום ושלוה בעדת היהודים באוראן.

מצבם הכלכלי, אם כי אינו דומה למצב אחיהם באלג׳יר — הוא בכ״ז משמח. כמו בכל ערי צפון אפריקה, כן גם כאן, הלקוחות הערבים מבכרים על פני אחרים את היהודים המבינים אותם היטב ומדברים את שפתם. לאחרים יש גם אחוזות וקרקעות שהם מנצלים אותן בדרך ההכירה. הקבוץ־העובד הוא חשוב מאד בתוך העדה היהודית. את כל המלאכות עובדים היהודים ובהם תמצא: חייטים, רצענים, נפחים, פחחים, מדפיסים, נגרים, צבעים, עגלונים, קררים ועוד. הרבה אומנים וחניכים עובדים בבתי־מלאכה לא־יהודים. הנג ידוע של פועלים עובדים בתעשית הטבק שהיא מצליחה ביותר באוראן. התופרות ובעלות־האפנה העובדות בביתן, או בשכר־יומי של שלשה וארבעה פרנק — מספרן רב. האשה העניה עובדת במרץ בכדי לעזור להוצאות המשפחה או לכלכל את בני־ביתה. מקורות־הכנסותיה הם בעקר מתפירת

הספר של האליאנס, מורי התלמידים הם הם מנהליהם. באלגיריה אין הדבר כך. פה מביטים התלמידים רק על מחנכם החילוני כעל מורם האמתי, כי השעורים היחידים שיש להם חשיבות ידועה בעיניהם, הם השעורים הנתנים להם בביה"ס החילוני, וכל השאר אינו ראוי לתשומת־לב מרובה כ"כ מצדם. אפשר לראות למשל הרבה תלמידים, שבביה"ס החילוני הם מקשיבים ומכינים היטב את שעוריהם, וכשהם באים ללמודי־הקדש - הנם אדישים לכל. מורי־הדת אינם נועזים להיות תקיפים, מפחד פן יכבידו על תלמידיהם אלה או ביחוד פן יזניחו האחרונים לגמרי את השעורים האלה.

למודי־הקדש לילדים היו אולי מוזנחים או בלתי־מובנים; אך לבנות לא היו למודים כאלה כלל וכלל. לפנים לא היתה למצב כזה — חסר למודי־קדש — שום תוצאה רעה, כי הילד היה באמת יונק עם חלב־אמו ושואף עם האויר אשר מסביבו את כל רעיונות היהדות, ובתוך המשפחה גופא שוחחו לילה ויום על האמונה, על עבודת ה׳ ועל תולדות ישראל. אולם, כשקדמת החיים הארפיים הרחיקה קמעא קמעא מתוך המשפחה את המנהגים־הדתיים — אבדה המסרת את המשען הכי יקר: האם, האחות והאשה. הסכנה נהייתה כ"כ חמורה בזה שבני האמונות השונות לא היו מזניחים שום הזדמנות ושום אמצעי תעמולה בכדי לקרב אליהן את כל היסודות שאפשר להרחיקם על נקלה מן היהדות: הרצאות פרוטסטנטיות, ומוסדות־חסד שנוסדו ע"י המיסיון — היו יכולים להרחיק לאט לאט את האשה היהודית מיהדותה. צריך היה איפוא לשנות מהר את המצב הזה אם לא היינו רוצים לראות בקרין אשר יעלה על העדות היהודיות האלגיריות בזמן מועט. האליאנס החליטה איפוא לצרף לשעורי־הדת לבנים, גם סניף מיוחד לבנות. בראשונה נפגש הנסיון הזה באדישות.

„איך זה? קראו מכל צד: צעירות אלגיריות תלמדנה תולדות ישראל. הבגלל זה צריך לותר על שעורי הנגינה והזמרה ביום ראשון וחמשי לשבוע!" זאת ועוד, קשה היה למצא מורית לשעורים אלה. מנהל ביה"ס החליט להכין את המורים על המקום עצמו; "הוא אסף אילו צעירות בנות ט"ז עד עשרים שנה ויכינן להוראה, ועוזריו בבית־הספר לבנים עזרו לו בתפקידו זה. הכתה הראשונה ללמודי־קדש לבנות נפתחה בט"ו דצמבר שנת 1900.

מספר תלמידי ביה"ס באלג'יר הוא 873, מהם 96 בשכר ו 777 חנם.

קונסטנטין

מפעל דומה לזה של אלג׳יר נוסד בקונסטנטין בשנת 1902. גם כאן היה צריך לשנות את החנוך־הדתי הנתן ע"י „חכמים" מקומיים, להפיח בו רוח־חיים ולהשריש ולפתח את טעם מלאכות־היד.

מכל ההרצאות הרבות שמנהלי בתי־הספר שלחו לועד־המרכזי — נוציא רק קטעים קצרים בנוגע למצבה המוסרי, השכלי והחמרי של העדה, לסדור שעורי־הדת ולמפעלי המלאכה משום שהכל כמעט בקונסטנטין דומה לאלג׳יר.

„בקונסטנטין לא נשאר כלום מכל מה שהוא רוח־היהדות. תפלות, מלים, תנועות, מנהגים — בזה נכללת יהדותם ודתם של אחינו אלה. אולם למה המלים הללו, מה פרוש התנועות, היכן מקור התפלות, מה מזכירים המנהגים האלה? — אל נא תשאלו זאת מיהודינו, אל נא תשאלו אפילו את ראשיהם, כי גם הם לא ידעו..." המדרשים שבהם מתחנכים בני־הנעורים, הריהם, כמו בכל המזרח, מרכזי דלות ובערות: „הילדים האלה הבאים משך שש שעות ביום במגע ומשא תמידי עם מורים צרפתים, הדורים רוח צרפת ונשמתה, רגילים לנקיון ולמשמעת, — היו צריכים להיות ב„מדרשים" שבהם הם מבלים רק שעה או שתים ביום

בית. לידיעות אחרות כגון דקדוק, דברי־הימים ומוסר לא היה כל זכר גם בכתית היותר מתקדמות. בתנאים כאלה, מה היתה צריכה להיות רוח התכנית והסתעפותה? מפני הצטמצמותה רק בלמודי־קדש, צריך היה איפוא שיהיו בתכנית: קריאה עברית, תרגום התפלות והתנ"ך, תולדות ישראל לפני החרבן ואחריו, תפלות ומצוות ה', וראשית למודי־הדקדוק וכתב רש"י ואשורי. מטרת למוד כזה היתה צריכה להיות: נסיון להשריש בלב הילד אידיאל, צרך בחיים פנימיים, התעוררות המחשבה המוסרית, להזהירו מאמונות־התהו המשחיתות את פני הרגש־הדתי, לערר את לבו להתקפות התוקפים את היהדות ולהכינו לענות עליהן ולהרגילו להכריז בגלוי על יהדותו ועל צרפתיותו.

תכנית כזו כשהיא מתגשמת בשטה ובנצבה — נותנת תוצאות מצוינות. כל התלמידים קוראים עברית כרבעי והרבה מהם מתרגמים את התפלות וחלקים ידועים מהתנ"ך ובכדי להרגילם בדבור העברי, מקנים להם את השפה העברית כשפה חיה ע"פ השטה הטבעית, התענינות התלמידים בלמוד התנ"ך והתפלות הולכת וגדלה ע"י שטה זו המפתחת את שכלם להבין מה שהם קוראים. תולדות ישראל הן באמת חמר־הגון של מוסר־מעשי. גבורות ר' עקיבא, תכונתם־הרוממה של סעדיה ואיבן גבירלה, מסירותו הנערצה של אברבנאל לטובת אחיו ובני־עמו האמללים, ענותנותו של שפינוזה, עקשנותם האלמותית של יהודי־ספרד להגן על זכיות מצפונם — הרי כאן שורה של תמונות שההסתכלות בהן עלולה לעורר רגשות רבים.

ישנה בפרט שורה שלמה של רעיונות שמשתדלים לפתח בתלמידים: איזה חלק היה ליהדות בעבוד המוסר החדיש? במה מתאימות שאיפותיה עם שאיפות האנושיות הנכחית? למה ואיך צריכים אנו להתגאות כי יהודים אנחנו? איך צריך להבין ולהוציא לפעל את הסבלנות, את הערבות, ואת אהבת־המולדת, — אלו הן השאלות שעליהן חוזרים תמיד לפני התלמידים. כשיגדלו הצעירים האלגירים האלה הרי בהכרח יכנסו לתוך חברה שהאנטישמיות פועלת בה את פעולותה לרעה, ולא תמיד יפגשו בחבה או באהדה. צריך איפוא להודיע להם מראש ולהזהירם שאין כאן שום סבה לשטם ולהתבודד, אלא להיפך, חובה עליהם להלחם באמץ ובצדק ולהרבות, בקצב ובנעם־לשון, צניעות ויושר; צריך להבליט לפניהם כי יותר מכל אנשים אחרים, עליהם הם להיות בעלי־רוח סבלנית, דואגים לשלום־חברתי ולהתמסר, יותר משכניהם, למולדת שקבלתם בזרועות־פתוחות.

שעורי־העברית נתנים בימים ובשעות שבהם סגורים בתי־הספר החלוניים, זאת אומרת: ביום הראשון וביום החמשי בכל שבוע בבקר ובערב, ובכל שאר ימות השבוע משעה ארבע וחצי עד שעה שש. במשך ימי הפגרא, באים התלמידים לביה"ס בכל יום ויום שתי שעות בבקר ושתי שעות אחה"צ. אפשר לגמור את מחזור למודי־הקדש במשך ארבע או חמש שנים, ואין תלמיד מתקבל אלא אם כן מלאו לו שבע שנים שלמות.

כמעט כל תלמידי ביה"ס הם מבני העניים. יש ביניהם הרבה זרים, מדרום אלגיריה ממרוקו ומתונים. השעורים האלה עוזרים להם לאקלמם, לצרפתם, ולהחיש את התפתחות רעיונותיהם ומנהגיהם ולהעשיר את אנרונם.

השדרות האמידות שביהודים עומדות, להפך, מרחוק ללמודי־קדש אלה. כעין עקשנות־הדיוטית — שאינה מתאימה כלל למסרת הדמוקרטית של היהודים, מפחידה הרבה עשירים פן יתקלקלו בניהם ע"י מגעם ומשאם עם ילדי העניים. צריך להוסיף עוד שהרבה משפחות אמידות גרות רחוק ממרכז העיר, ולמרות תשוקתן העזה ללמודי קדש, אינן יכולות לשלח את בניהן לביה"ס של האלינס.

העבודה בכתות פוגשת באלגיריה במעצורים שאין כמותם בערים אחרות: בשאר בתי־

הראשונה ולהחזיק את זכרון השניים? בכדי להשיג את המטרה הזאת עלינו לרכז את כל כחותינו בלמודי־הדת ולעשות מהם מקור חיים פנימיים וערובה של משמעת־מוסרית. במפעל זה לא נשכח את הבנות משום שעלינו ליצור את האם בעתיד, עלינו למסר בידה את תפקיד חנוך בנינו עפ״י רוח מסורותינו־היפות, ולהשריש בלבותיהם את רגשי הוד, הטוהר הגופני והמוסרי, הדבקות במשפחה, הכבוד לעניני־הרוח שהיו בכל עת ובכל זמן כחנו ואוננו״

זו היתה התכנית: עתה נראה איך התגשמה בפעל באלגיר, בקונסטנטין וגם באוראן.

אלגיר

לפנים היו למודי־הקדש תופשים את מקום־הכבוד בעדת היהודים באלגיר, מרבית הילדים לא למדו בקטנותם שום למודים אחרים חוץ מלמודי־קדש. במדרשים לא היתה שום שטה־פדגוגית, חוץ מקריאה במקהלה, על פי השטה הידועה לכלנו. אולם, עבודת כל הימים וכל השעות ומרחב החיים־הדתיים בבית וברחוב — מלאו את חסרון השטה והושגו תוצאות ממשיות. מרבית הזקנים והאנשים הבאים בימים יודעים כעת היטב את תולדות ישראל, קוראים ומבינים את התפלות ואת התנ״ך כדבעי. וככל מה שהתרבו בתי־הספר וההשכלה הכללית נעשתה הכרחית — נשתנה המצב וההכנה־הדתית לא תפשה בלבדה את כל המקום. היה זמן שבו חשבו ליסד שעורי ערב ללמודי־קדש בתוך בתי־הספר הממשלתיים עצמם. אולם מצב זה נפסק בשנת 1880. כשנהפכו כל בתי הספר להילוניים הושיבו אילו רבנים בתוך בית כנסת, לא כ״כ בשביל להכין את התלמידים לחיים־דתיים, אלא בכדי לשמר עליהם מחם השמש הלוהטת ומסכנות הרחוב. מעולם לא עלה על דעת איש לנסות איזה נסיון שהוא לטובת המסורת והאמונה היהודיות. ברבות הימים נחלש הרגש־הדתי ויסתרבל באמונות כוזבות ומוזרות.

בשנת 1894, נגע המצב הזה עד לב אנשים אחדים בעלי רצון־טוב ויזעקו. עפ״י ההיפה מצד מר מירלי נוסדה אגודה בשם „תלמוד תורה״, השיגה תמיכה מועד־העדה ותיסד בי״ס ללמודי־קדש. מוסד זה כשהוא לעצמו היה כבר קדמה גדולה; הקהל התענין בו מאד ועל תקציב בן שמנה או עשרת אלפים פרנק — נתן חציו מנדבות ומתרומות. אולם, הנהלה תמידית ובטוחה היתה חסרה עדיין. כל מסירותו של מר מורלי לא היתה יכולה למלאת את מקום הנסיון הפדגוגי שחסר לו. האליאנס מלאה את החסרון הזה, ותשלח לאלגיר את אחד ממוריה היותר מצוינים. היא סדרה מעון רחב־ידים שאותו שכרה ב 8000 פ׳רנק לשנה. ועד העדה הבטיח את תמיכתו ויעבד יד אחת עם האליאנס וכל הסכסוכים שהיו מתעוררים היו מסתדרים ברוח־אחוה ובהסכמה גמורה בין האליאנס ובין העדה.

ביה״ס חונך ביום 22 יולי שנת 1900 במעמד ועד העיר וכל נכבדיה. כשש מאות תלמיד נרשמו. המדרשים השרישו בלב התלמידים האלה מדות מגונות מאד: חסר נמוס, כבוד, ודיקנות. הם היו נכנסים לכתה מבלי דרישת שלום, כשהם שורקים ומכים איש את רעהו ופיהם מפליט כל מיני מלים גסות שלמדו מהקבילים הקטנים או מהספניולים הקטנים שבשוק, את כל המדות־המגונות הללו הביאו התלמידים אתם לתלמוד־תורה. תפקיד המורים בתוך מתנכים היה איפוא קשה מאד מאד. החדשים הראשונים אבדו כמעט לריק, אולם, הודות לכמה אמצעים־פדגוגים שבהם אחזו המורים — נעלמו כליל המדות הרעות הללו; והילדים מרגישים את עצמם בתוך סביבה רצינית ויבינו סוף סוף כי התלמוד תורה איננו פחות נכבד מבי״ס ממשלתי.

מנקודת־מבט הלמודים, הנה מה שהיה המצב במדרשים: בשלש הכתות הראשונות בין י״ב הכתות שהיו בבית־הספר, היו לומדים קצת עברית, ובשאריתן היו מלמדים את האלף־

שלא כל בתי־המשפט האלגירים, היו בהסכמה אחת בכדי להכיר עד היכן מגיעה זכות־אישית זו המיוסדת על עקרי הדת היהודית ועל פסקי־התלמוד שבתי־המשפט והיהודים עצמם לא ידעום כ״כ.

היהודים דרשו שליהודים המקומיים יהיה שויון־גמור עם הצרפתים בנוגע למשפטים, ובדבר זה תמכו כל היהודים הדואגים לטובת עניני היהדות האלגירית; בינתים התפרסם כתב־הדת של 24 אוקטובר שנת 1870, שנחתם ב„טורס״ בידי המשלחת של ההגנה הלאומית, אך המארעות עצרו בעד שומר חותמות הקסרות מפרסמו לפני המלחמה. עפ״י מסמך־רשמי זה, כל היהודים תושבי אלגיריה נהנים מכל הזכיות שמהן נהנים האזרחים הצרפתים.

באלגיריה היו קיימים בתי־ספר למתחילים שהממשלה הצרפתית יסדתם לבני־היהודים. אחרי המלחמה, נוסדו תחתם בתי־ספר צבוריים שבהם הורו מורים בני דתות שונות, אך ילדי היהודים היו התלמידים העקריים שבהם.

ההיה המשטר הזה טוב לבתי־הספר? אפשר לפקפק בזה. דבר אחד ברור הוא שהמהומות שעורר משפט דרייפוס הזיקו להצלחה שהיתה אז ייעלו על הפרק את שאלת עתיד בתי־הספר. אולם בתור תוצאה מהתפרצות האנטישמיות של שנת 1898, הפנתה האליאנס את תשומת־לבה לבתי־הספר של המדינה שלא היו נכללים עדיין בתוך שדה עבודתה. חקירה ודרישה שעשתה הראו לה לדעת, שהסדור וההשגחה אינם מספיקים ושמצב בתי־הספר, תלבשת התלמידים, איכות הספרים של ביה״ס, בינוניות המורים — אינם משביעים רצון, החנוך הדתי היה מוזנח, ידיעת עקרי־הדת אבדה ותשאיר אחריה שלד של אמונות־הבל ותפלות ועבודות שנאמרו כמצות אנשים מלומדה. בכדי לרומם את היהודים התחילו לאחז בשטות ובמוסדות מצוינים לארפים, אך שאי־אפשר היה להנהיגם עם גזעים נסוגים אחור מזה שנים ויובלות. בימי־מהומות לא היה שום קשר בין החברה העתיקה המתפוררת ובין החברה־הצרפתית שנתחזקה פתאם. אז הרגישו כי בני־הנעורים היהודים זקוקים להנהלה־רוחנית שחסרה להם עד אז.

ומי היה יכול להטיל עליו את התפקיד הקשה הזה? הוי אומר: האליאנס. חובה חדשה זו הוטלה עליה והיא קבלתה ברצון. אי־אפשר היה כמובן להנהיג באלגיריה את אותה התכנית הפשוטה של מוסדותיה במקומות אחרים. נתינת השכלה שלמה היתה בטח האמצעי הטוב להלחם נגד הרעה, ולהטביע מהלך חדש על הרוחות. כי, ההשכלה העממית כמו שהיתה נתנת במושבה הצרפתית הגדולה הזאת — פונה כמעט אל הזכרון, מטפלת בנתינת תעודות־למוד; היא אינה מנסה להתאים תמיד את תכניותיה לצרכי הלקיחות המיוחדים שאליהם היא פונה. אפס, עד כמה שאחדים מהמגרעות הללו היו חמורים, בכ״ז היה צריך להרשות לתלמידים היהודים ללמד בבתי־הספר הממשלתיים; המגע־ומשא של כל הימים, יחסי־הרעות בין כל התלמידים מבני הדתות השונות — הם תקוה לעתיד־יקר מאד. זאת ועוד, בשבת התלמידים היהודים על ספסלי מחלקות בתי־ספר עירוניים, כלום לא היו היהודים נהנים מזכות שלא היה צריך לְוַתֵּר עליה? גם ענין התקציב לא הָיה דבר שצריך לשכחו, כי היכן אפשר למצא את המקורות הנחוצים בכדי לתת השכלה שלמה לאלפי תלמידים יהודים? מפעל האליאנס היה צריך איפוא להצטמצם והוא התרכז בשתי נקודות עקריות: מלאכת־יד שעליה יְדֻבַּר להלן, ולמודי־הדת.

הרב א. בלוך שעזרתו לאליאנס בסדור המפעל הזה היתה כ״כ יקרה, הגדיר היטב את הרגש שפעם בלב האליאנס: „אנו היהודים — אמר הוא — שדתנו היא דתיפה ואצילה בין כל הדתות, ודברי־ימינו מלאים גבורות ונפלאות, — כלום אין זאת חובתנו לְעַדֵּעַ לנצח את

V

אלג׳יריה

היהודים הראשונים שהשתקעו בצפון אפריקה הגלו מיהודה בשנת 320 לפני ספיה״נ על ידי תלמי הראשון אחרי מלחמתו בירושלם. מני אז התחיל זרם של הגירה יהודית בלתי־פוסקת לאסיה ולאפריקה; יהודים אלה בקשו להם מחסה ומפלט מרודפיהם ומעניהם הסורים, הרומאים, והערבים אחרי נצחון מחמד. מקצה העולם השני, מספרד, החלו היהודים שנרדפו בתחלה על ידי מלכי הויזיגוטים ואח״כ ע״י האנקויזיציה — לבוא בהמון לחסות בפלכי אפריקה המכונים כיום מרוקו, אלגיריה, תוניסיה וטריפוליטניה.

מצב יהודי אפריקה היה בתחלה מזהיר מאד. ידועים לשם ולתהלה באלגיריה הם הרבנים יצחק בן ששת ברפת (ריב״ש) ושמעון צמח דורן שתשובותיהם ופסקיהם מפרסמים עד היום. אח״כ התחילו צרות תכופות לבוא על היהודים בפלכים הללו, כי המושלים שעבדום ויכריחום לשלם מסים ידועים כפר פדיון נפשם. אסרו עליהם ללבש בגדים שצבעיהם בהירים ולרכב על סוסים. משנת 1509 עד 1543 סבלו היהודים מהמשדרות הצבאיות של הספרדים באוראן, בבוג׳י, בתונים ובטריפולי. בשנת 1669 גרשום הספרדים מאוראן ולא שבו היהודים לעיר זו אלא אחרי צאת הספרדים הימנה בשנת 1792.

בתחלת המאה הי״ט היה מצב היהודים באלגיריה איום ונורא. למרות מקורותיהם החמריים שמהם הפיקו הביים תועלת, היו רדיפות וצרות מנת־חלקם בחיים. חק־אכזרי היה מציג אותם לכל מיני ענויים ופורעניות, ובשעה שעבד־נרצע היה נלקה בעד איזה עון ידוע, היו היהודי נשרף חי או נתלה בעד אותו עון. הכבוש הצרפתי חלץ אותם מהמצב העגום הזה. בשנת 1830, במשך כל ימי המלחמה שפרצה בין צרפת ובין הביי של אלגיר — מלחמה שהוכרזה בגלל חוב ידוע שצרפת היתה חייבת לשני יהודים אלגירים בוסנך ובכרי, היו היהודים משמשים תדיר מתוכים בין הלוחמים, או ממתקים את אכזריות המלחמה או משתדלים בענין חוזים ואמנות־השלום. בשנת 1843, תקפו הערבים את אוראן שהיתה כמעט בלי צבא־מגין. והיהודים השתתפו באמץ־לב ובגבורה־נפלאה בהגנה ויצטיינו בהתקפותיהם נגד התוקפים ויפלו את מכותיהם. בין הגבורים האלה נזכיר את משפחות י. מ. כהן סקלי, גרנון, נרבוני, נהון, מכלוף, חלפון.

היהודים רחשו אהדה וחבה לצבא המשחרר. הערבים ידעו זאת והיהודים שלמו בדמם את אהדתם לצרפתים. בקונסטנטין, במסקארה, באורן, ובטלמסן -- הבליטו היהודים את חבתם לצרפת בזה שבקשו מהרגע הראשון להכנס למשטרת ההגנה האלגירית; הם למדו בזמן מועט את השפה הצרפתית ובניהם באו לשבת על ספסלי בתי־הספר של הממשלה.

פקודת העשירי באבריל שנת 1834 סדרה את מעמדם האזרחי והמדיני של הערבים והיהודים האלגירים. הם לא הֻכרו בתור אזרחים צרפתים. היהודים היו נכנעים למשפט הצרפתי בשביל כל עניניהם האזרחיים והמסחריים, אך צריכים היו להשפט בבתי־המשפט הדתיים ובבתי־הדין של רבניהם על כל דבר שלא נכנס בסוג מסחרי. עפ״י פקודה אחרת מיום כ״ו ספטמבר שנת 1842, סֻדרה העדה היהודית וראש דתי העמד בראשה נעזר על ידי מועצה בעלת יפוי־כח להטיל על כל בני העדה מסים לכל עניני הדת ולגבותם. עפ״י פקודת יום התשיעי לנובמבר שנת 1845, נוסדו שלשה ועדים מרכזיים: אחד באלגיר, אחד באורן ואחד בקונסטנטין. אולם, ענין המשפט האישי לא בֻטל, ודבר זה העמיד הרבה מכשולים, משום

שם האליאנס גדל מאד בעיני תושבי טריפולי, במשך ימי הנסיון האלה, ולכן אפשר היה כבר לנסות לפתוח בה בי"ס מבלי פחד של התנגדות. עוד בשנת 1891 כשנשלחה מר ש. הירש מטעם האליאנס במשלחת מיוחדה לתוניסיה ולטריפוליטניה — הפציר במרץ באליאנס שלא תסתפק במפעל המלאכה שיסדה בטריפולי אלא תגש גם ליסוד בי"ס להשכלה. הסביבה לא היתה כלל מתנגדת למפעל־חנוך כזה ולא היתה איפוא שום סבה שלא לנסות לעשות בטריפול, מה שהצליח במקומות אחרים. ההצעה נתגשמה לבסוף וביה"ס של האליאנס חונך בחדש נובמבר שנת 1894. הוא התפתח באטיות מפני התחרות תלמוד־תורה, בתי־הספר הדתיים הנוצרים וביחוד בתי־הספר האיטלקים שהיו מקבלים חנם את כל התלמידים היהודים. מנהלי העדה שהכרתם היתה ברורה כי סכנה נשקפת לאמונת התלמידים אם יתחנכו במוסדות חנוך אחרים חוץ מתלמוד־תורה — התחילו להרחיק את התלמידים מביה"ס של האליאנס ויאיימו על ההורים העניים שרצו לשלח את בניהם למוסד־חנוך זה, כי יפסיקו להם את התמיכה הנתנת להם מקופת העדה אם יוציאו את בניהם מתלמוד־תורה. מצד שני, היו הרבה תלמידים עשירים ואמידים מבקרים את בתי־הספר האיטלקים, שלא היו אמנם דתיים אך לא היו, כמובן, מגדלים דור של יהודים קשורים לעמם ולדתם. הדיינים החרימו בתחלה את בית־הספר של האליאנס, אך החרם נפל ברבות הימים ומוסדות־החנוך של האליאנס שאליהם היו היהודים מתיחסים בתחלה בשויון־נפש – גדל ערכם, ויתחילו להוקירם בגלל ההשכלה שנתנו לתלמידיהם. כעת הגיעו למרום פסגת ההצלחה. בבי"ס לבנים יש 160 תלמיד. בשנת 1898, ז"א ארבע שנים אחרי יסוד ביה"ס לבנים, נוסד בי"ס לבנות ולא עורר שום התנגדות ומחאה. הוא התפתח באפן נורמלי, והיום יש בו 247 תלמידה, מרביתן מבנות האמידים שבעיר. בית־מלאכה לבגדים אשר על יד ביה"ס הוציא כבר הרבה חניכות שהצילו את משפחותיהן מדלות. הודות לפעולת האליאנס, מתחילים קמעא קמעא לחדר לתוך המשפחות העניות שבטריפולי — רגש־הכבוד, האמונה בעצמן, הטעם לעבודה והתשוקה לתחיה־קרובה. שתות משקאות חריפים והמשחקים השונים — הולכים ופוחתים.

הסבות העוצרות בעדה גדולה זו בעד התפתחותם הנורמלית של מפעלי־החנוך של האליאנס, הם המעונות הצרים שבהם נמצאים בתי־הספר. אי־אפשר היה למצא בכל העיר מעון מרוּח לביה"ס. מזה שנים אחדות, רכשה האליאנס קרקע והבית־ידים שעליה רצתה לבנות בי"ס. אך בשנת 1910 כשהתחילה את הבנין והעבודות התקדמו, פרצה פתאם המלחמה והעבודה נפסקה. לפני חתימת השלום ב„אושי" הפקיעה הרשות־הצבאית האיטלקית את הקרקע מידי האליאנס, החריבה את הבנינים שנבנו עליה ותבנים חלק גדול מקרקע זו לתוך הקרקע הקרובה לה שאותה רצתה להפוך לרחוב־עממי. האליאנס מקוה שהממשלה האיטלקית תפתר ביושר את השאלה הזאת. למרות כל התאמצויות באי־כח החברה בטריפולי ולמרות הצעדים הנמרצים שנעשו ברומה, עוד הענין מתנהל בכבדות המביאה נזק רב לעניני האליאנס ובתי־ספרה, ובהיות ששאלה זו לא נפתרה, אין החברה יכולה לעיין בהצעה שנית לבנות בי"ס על קרקע אחרת. למרות הבלבולים שבאו בעקב השנויים המדיניים, יכולים לקוות כי תחת משטרה החפשני של איטליה ובימי הבטחון ששבו, תתחיל תקופה חדשה של קדמה וצדק ליהודי טריפוליטניה.

מנשסטר ופריז שבהן יש להם סניפים עצומים. משפחות אלו התערבו כמעט עם יהודי המקום וילמדו את מדותיהם, את מנהגיהם ואת רעיונותיהם. ובהיותן אדוקות בדת ויחד עם זה הולכות לרוח־היום, הן משתדלות להביא את אחיהם לידי סבלנות וקדמה.

רוב יהודי טריפולי היו אדוקים גדולים בדת, שומרים מצוה קלה כחמורה ועובדים את ה׳ מאהבה. אמונות־תהו התערו אצלם כאזרח־רענן והם היו מאמינים בעין־רעה, ברוחות־רעות, בחלומות, בשדים ומזיקין, יחסו כח עצום לקמיעות, ללחשים ולכפרות. לפי־דעתם אפשר לרפא ע״י לחשים, כל מיני מחלות: מחלות־עינים, קרחת־צהובה, שִגָּרון, ועוד מרעין־בישין. תלבשתם נשארה אותה התלבשת־הקדומה: בורנוס תכול, מכנסים זואב, וטצנפת שחורה גדולה על הראש. אולם, הרבה צעירים היו מתלבשים תלבשת ארפית.

רובע היהודים או ה„חארה״ כמו שהם מכנים אותו, עומד בקצה העיר ונשען על החומה. רחוב די גדול עובר בו מקצהו האחד עד קצהו השני, ושאר השוקים חשוכים ואפלים מתפתלים בלי־סדר ומסביב להם בתים־נמוכים ודלים, צפופים ודחוקים כאלו הם נערמים האחד על השני. ברחוב זה שהיה צר מהכיל את התושבים הגרים בו, התערו כאזרח רענן העני והדלות היהודים בכל מוראם: כאן היה אפשר לראות נשים רזות וחלשות, אמהות לבנים אפוסי־כח, חולנים ומתיפחים; ישישים בעלי־מום, שבורים ורצוצים מִזקן ומחסר־כל; משפחות מדולדלות גרות בתוך סכות בלי גג, בלי דלת ובלי חלונות . . . מאלפים וחמש מאות המשפחות היהודיות שבטריפולי, כחמש מאות היות מנדבות. יותר מאלף וחמש מאות משפחה בעלי־מלאכה, פקידים קטנים, רוכלים וחנונים קטנים — היו חיים חיים קרובים לאביונות. מסחר העיר שהיה לפנים פורח מאד ירד ירידה עצומה. לפני זמן מה היה מסחר נוצות־היענה מעסיק יותר משלשת אלפים נפש, והחלפא יותר מאלפים; שירות בורנו, וודאי, חרטום וטומבוקטו היו זורעות ומרבות את העשר בארץ, אולם, מלחמות סודן, סכנת־הדרכים ומכות־הבצורת החריבו את טריפולי וירוששוה, והמסים השמידו את יתר הפלטה.

לאשרנו, אוהבים יהודי טריפולי את המלאכה ומכבדים אותה. הרבה מהם בנאים, נגרים, חרשי־עצים, חרטים, יצקים, צורפי זהב וכסף, רוקמים וכו׳. אמנם, אין בעלי־המלאכה האלה אמנים־מומחים. אך בין ההמון יש הרבה טובים ושבח ותהלה יאתה להם, מפני שהם תלמידי עצמם ולא למדו את מלאכתם מאיש. המכשרים ביותר בין האומנים האלה הם הנגרים. החייטים היהודים הם חרוצים מאד ובין צורפי־הכסף אפשר למצא אמנים באמת החיים ברוחה ובשפע.

מפעל־מלאכה במרכז כזה שהנטיה והאהבה לעבודה הן כ״כ גדולות בו — היה בודאי מוצא חן מאד בעיני היהודים, והנה מדוע קבלו נכבדי העדה ורבניה את הצעות האליאנס ברצון רב ולמרות מצב־העדה החמרי הגרוע הבטיחו לתת תמיכה חדשית של חמשה פ׳רנק לכל תלמיד הלומד מלאכה.

מפעל־המלאכה התחיל בשנת 1890, ויכלל מצד אחד שני בתי־מלאכה לנגרות ולנפחות ובהם 22 תלמיד; ומצד שני — הרבה חניכים אצל בעלי־מלאכה שבעיר. פקיד מיוחד ממונה מטעם האליאנס היה משגיח על כל המפעל, נותן שעורים לחניכים ומנהל את צרכי הכספי. תמיכת האליאנס היתה בתחלה 4100 פ׳רנק, אך היא הלכה הליך והתוסף בהדרגה עד שהגיעה, בשנת 1894, לעשרת אלפים פ׳רנק, מבלי שיגדל כ״כ מספר החניכים. הועד המרכזי סבר כי הקרבנות החמריים הללו לא היו מתאימים לתוצאות שהושגו ולכן סגר את בתי־המלאכה, הכניס את כל החניכים לבעלי־מלאכה טובים שבעיר ויקטין את התמיכה עד ל 1,500 פ׳רנק.

טנטה

טנטה, העיר החשובה במאת אלף תושביה, עומדת על קו מסלת־הברזל אלכסנדריה־קהיר. מספר היהודים בה 250 משפחה, בערך אלף נפש, ומספר התלמידים 230, מהם 120 בנות.

יהודי טנטה האדוקים בדתם, סבלו מאד מזה שהיו מכרחים לשלח את בניהם לבתי־הספר הישועיים והאחיות הרחמניות. הם היו מאושרים מאד כשבקר אותם מפקח האלינס בשנת 1903 ולא פקפקו אף רגע להטיל על עצמם קרבנות חמריים גדולים לטובת בי"ס. הם בנו בי"ס נהדר לבנים ולבנות ויבטיחו את הצלחת ביה"ס בשלחם אליו את בניהם. שכר הלמוד מכנים בכל שנה יותר מעשרת אלפים פ'רנק. הם הוסיפו על הכנסות אלה, תמיכה־שנתית של 1500 פ'רנק והכנסות גורל תמידי בסך 4000 פ'רנק לשנה.

בתי־הספר חונכו בי"ז אוקטובר שנת 1905 בנוכחות פקידי הממשלה, הקונסולים, ראשי־הרבנים בקהיר ואלכסנדריה, ומתוך התלהבות עצומה של היהודים.

מני אז, הלכו מוסדות־החנוך הללו הלוך והתפתח. בהם מתקבלים הרבה תלמידים יהודים, ופקידי הממשלה המקומיים מביטים עליהם בעין־טובה. האלינס מוציאה עליהם רק 3,300 פ'רנק לשנה על תקציב כללי של 22,400 פ'רנק.

אגודת־אחים בלונדון תומכת בשלשת בתי־הספר של האלינס במצרים בסך 5,400 פ'רנק, לשם הגברת למוד השפה האנגלית התופשת מקום חשוב בתכנית הלמודים הכלליים.

IV

טריפוליטניה

טריפולי

בטריפוליטניה יש כעשרים אלף יהודים; 14000 מהם בטריפולי העיר, 2000 בבנגאזי, ויתרם מפוזרים בתריסר ערים. עדת היהודים בטריפולי היא אחת העדות העתיקות שבאפריקה ותולדותיה מתערבות עם תולדות היהודים באלגיריה ובתוניסיה.

בכל העדות יסדה האלינס בתי־ספר, ומפעל־המלאכה היה כמשלים להם. בטריפולי, קדם מפעל־המלאכה לבתי־הספר והכין את הקהל להשכלה.

עוד משנת 1876 התאמץ מר שאול לביא נשיא העדה יחד עם הרב אליהו חזן, התאמצות יתרה ליסד בי"ס טוב. אולם, יהודי טריפולי שפנו לרבני ירושלם בשאלה אם מותר ליסד בי"ס אם אין קבלו תשובה שלילית והרעיון הוזנח.

שלש עשרה שנה עברו מאז. בחדש אוגוסט שנת 1889, מלא הועד המרכזי של חכי"ח את ידי מר דוד קאזס מנהל ביה"ס שלה בתונים, לנסע לטריפולי בכדי לחקר את מצב העדה היהודית שם ולראות את האמצעים שעל ידם אפשר יהיה ליסד מפעל־מלאכה בעיר זו. מתוך הדו"ח שלו וביחוד מתוך הרצאת מר נבון מנהל מפעל־המלאכה בטריפולי להאלינס בשנת 1890 — אנו מוציאים את מרבית הפרטים הבאים להלן על עדת היהודים בעיר זו.

בראש העדה היהודית היו אז כעשרים משפחה ארפיות יהודיות. הודות להריצותן המסחרית, הצליחו לרכז בידן חלק גדול ממסחר המדינה וביחוד את מסחר נוצות־היענה, שני הפיל, חלפא, דגן וייסדו בתי־מסחר חשובים העובדים זה כמאה שנה עם לונדון, ליוורנו,

יהודי עיר זו בקול קורא שבו הגדירו באפן מצוין את מטרת בתי־הספר של החברה לאמר: „בנינו יקבלו בהם חנוך והשכלה משפרים, הם ילמדו להכיר ולעשות את חובותיהם הדתיים, להתקרב אל דברי־ימינו המפוארים ולחבבם, להעריך את ספרותנו ולדלות ממנה את הרגשים שיעשו אותם ליהודים קשורים ליהדות. הנה מדוע אנו אומרים לכם לשלח את בניכם לבתי־הספר של האליאנס. ממוסדות־חנוך אלה יצאו בניכם מלומדים, מחונכים, מלאים רגשי־כבוד לרעיונות הוריהם, לרגשותיהם ולאמונותיהם ומוכנים למלאת בכבוד את חובותיהם בתור יהודים ואזרחים".

ביוני שנת 1897, נשבר מעין־ארעי ונמנו המורים הנחוצים, והתלמידים התחילו להרשם. השמחה הקיפה את כל שדרות היהודים באלכסנדריה: כי זה היה שחרור וגאולה מהשעבוד־המוסרי שהכמרים שעבדו את ההורים בשכר־הלמוד העצום ואת מצפון התלמידים. ההתלהבות היתה גדולה מאד ביום הנוכת בתי־הספר באלכסנדריה (30 יולי 1897). יותר משלש מאות תלמיד מבני כל שדרות העם, באו להרשם בתור תלמידים. אולם לדאבון־לב המעון היה גרוע, והנגוד הבולט שהיה בין חיצוניותם הנפלאה של בתי־הספר הזרים ואפילו המקומיים ובין החיצוניות הגרועה של ביה"ס של כי"ח, והמורים המקומיים שלא היה להם שם כ"כ ידוע, ותלמידים עניים אחדים שהיו באים לביה"ס במלבושים דלים — כ"ז השפיע לרעה על הורי התלמידים. הרבה מאלה יצאו מביה"ס של האליאנס, ובאבריל שנת 1900 לא היו בביה"ס אלא 134 תלמיד. צריך להכיר שטעיות יסודיות הכבידו מאד על התפתחות בתי־הספר באלסנדריה; למרות עבודת המנהלים היציבה, והקרבנות־החמריים הרבים שהטילה האליאנס על עצמה — לא יכלו בתי־הספר האלה לרכש את אהדת העם. הם עברו למעון אחר, והמורים שברובם יצאו מפריז עושים את מלאכתם באמונה; מספר התלמידים שאינם משלמים שכר־למוד הפחת הרבה, שרות עגלות החשמל סדרה בכדי להביא לביה"ס את התלמידים הגרים רחוק ממנו; מדרגת הלמודים הורמה, ולשפה האנגלית שנחיצותה מרגשת יותר ויותר — נתן המקום הראוי בתכנית הלמודים.

בסוף שנת 1913 היה מספר התלמידים 200, ושכר־הלמוד עלה מעשרת אלפים פרנק בשנת 1900, לעשרים אלף בשנת 1913. אולם, גם ההוצאות התרבו מ 19,000 ל 43,000 פרנק לשנה, ועי"ז הכרחה דאליאנס להגדיל את תמיכתה אשר בשנת 1913 הגיעה כבר לסכום 12,000 פרנק.

תפקיד האליאנס בקהיר ובאלכסנדריה היה קשה מאד ביחוד משום שעבודת ארבעים שנה של חנוך נוצרי הרחיקה מהיהדות את השדרות הבינוניות והעשירות שביהדות. בדו"ח שהריץ מר קלוד מונטיפיורי, נשיא חברת אגודת־אחים לחברה זו בשנת 1904, הביע את דעת לאמר: „הרבה מן ההורים הם אדישים ואין להם רגש כלפי היהדות. השפה העברית והדת, הרבה מהם אינם מאמינים גם בסבה־ראשונה ילמדו את בניהם להיות כמותם. אפס עם הזמן, עושה הלמוד הדתי את שלו. בן יהודי כופר־בעקר שהזניח את היהדות, חוזר לאמונת אבותיו ומתוכח עם הוריו על שאלות־דתיות שונות הנוגעות ליהדות".

ונשיא אגודת אחים מסיק את המסקנות הללו: „הנני מברך את האליאנס על מפעלה המצוין במצרים. כמו כל היצירות האנושיות, כן גם זאת עלולה לתקונים ותהיה משפרת. אולם טובה גדולה נעשתה ונעשית".

לוי ופורגס שהאליאנס שלחתם במשלחת מיוחדה לבתי־ספרה. צעירים אחדים מסורים לרעיון־החנוך נכנסו לועד בית־הספר ומשתדלים להעלות את מוסדות־החנוך הצבוריים למדרגת בתי־הספר של האליאנס.

אלכסנדריה

מספר היהודים באלכסנדריה הוא בערך 14,000. זוהי עיר מסחרית ואדפית לגמרי. מספר העניים שהיה לפנים מצער מאד, התרבה מאד לרגלי ההגירה הגדולה שהתרכזה בה מרוסיה, מרומניה, מתורקיה, מתימן וממרוקו. כל המהגרים האלה ברחו מפני הרדיפות שנרדפו בארצותיהם וישתקעו בעיר זו שבה מצאו חיי חפש ושליה ובה מפתחים את כשרונותיהם בעבודה.

לעדה־היהודית ישנם מוסדות אחדים, שתוכל להתפאר בהם ובצדק, וביחוד בתי־הספר שלה שכלם מקבלים את התלמידים חנם:

ביה"ס מנשה עומד במעון נהדר ורחב־ידים מוקף חצרות וגנות ומכיל כמאה וחמשים תלמיד בערך; תקציבו מתמלא מהכנסות קרן־יסודית שנתנה ע"י משפחת מנשה ומנדבות פרטיות מיחידי קהל מנשה; בתי־ספר שניים העומדים במעון נחמד לפי כל חקי ההיגיינה והפדגוגיה החדישה מכונים בשם „תלמוד תורה" ובהם מתחנכים רוב ילדי העניים של אלכסנדריה: 523 ילדים מתחנכים בגן־הילדים, 385 בביה"ס לבנים ו350 בביה"ס לבנות, בכל בתי־הספר האלה עולה איפוא מספר התלמידים קרוב ל1410 נפש, ובהם מלמדים: עברית, צרפתית, ערבית (ובביה"ס מנשה גם אנגלית).

בעדת היהודים בקהיר כן גם העדה באלכסנדריה פנתה לחברת כי"ח שתשלח לה מורים מומחים שימלאו את מקום המורים הנוכחים שאינם יכולים לעמוד בעת על הגבה הפדגוגי הדרוש.

כל ההורים העניים, הפועלים, הסוחרים הקטנים והפקידים שולחים את בניהם לבתי־הספר הצבוריים היהודים, להפך, ההורים האמידים והעשירים שולחים את בניהם לבתי־הספר הקונגרגניסטים, והלק מהם לבתי־הספר האיטלקים, האנגלים, הצרפתים ועוד. ואמנם, אלכסנדריה היא העיר שבתי־הספר מרובים בה ביותר. בכל רחוב ורחוב תמצא לכל הפחות בי"ס אחד חלוני או דתי. לכל עדה־דתית ולכל מושבה־ארפית יש בתי הספר שלה. הן משתדלות להגן במרץ על פעולותיהן על חרותן בכדי להפיץ את השפעתן על הדתות או הלאומים המתנגדים להן.

גם יהודי אלכסנדריה עצמם אינם כלם מעיר אחד ומגזע אחד. ישנם שם יהודים במעט מכל קצות העולם, הקבוצים הש נים נבדלים אחד מרעהו ע"י שפתם, רעיונותיהם רגשותיהם, מדרגת התלהבותם־הדתית וצרכיהם. כל אב שולח את בנו לביה"ס המביא לו יותר תועלת: לביה"ס היותר קרוב לביתו, שבו מלמדים את שפת־אמו. בעדה פורחת וחזקה זו המרכבת מיסודות־משכילים וחרוצים ההולכים יחד עם תנועת ההשכלה, — מה היה צריך להיות תפקיד האליאנס?

לא היה שום צרך ליסד בתי־ספר דומים לאלה של העדה שבהם מתחנכים הילדים חנוך יהודי טוב ושאפשר לשפרו עוד יותר. אולם, צריך היה להרחיק מתוך מוסדות החנוך הנוצרים הדתיים את תלמידיהם היהודים, צריך היה להגן על היהדות האלכסנדרונית מההתפוררות המאיימת עליה ולהכין לה דור יהודי שיהיה קשור למסורת היהדות. כשבאו באי־כח האליאנס לאלכסנדריה ליסד בה מוסדות־חנוך, פנו הברון ז'ק די מנשה והרב חזן אל

משלמים. באוקטובר של השנה ההיא, עלה מספר התלמידים למאתים, ושבעים אחרים לא יכלו להתקבל מחסר־מקום. אז התחילו לטפל בקנית מקום רחב לבית־ספר שבו יוכלו לבנות בי"ס לבנים ובי"ס לבנות; המקום נמצא והוא היה רחב־ידים מתאים בכל לצרכי המצב.

בתוך רחוב היהודים נקנתה קרקע ששטחה עולה ל 4530 מתר מרובעים של בנין ובו שתי דיוטות שיכולות להכיל לא פחות מאלף תלמיד. מחיר הקניה יחד עם הסדור עלו ל ש ל ש מ א ו ת א ל ף פ׳רנק.

מני אז עלה הרבה מספר התלמידים. בסוף שנת 1897 היה מספרם 360, מהם מ א ה בנות, ושכר־הלמוד היה מבנים 2000 פ׳רנק לחדש. אז הגיע הזמן ליסד גם בי"ס מיוחד לבנות. ביה"ס נבנה וחונך ביום ט׳ מרס שנת 1898. המפקחים של האלינס והתיירים הרבים שבקרו בתקופה ההיא את בתי־הספר של החברה בקהיר קבלו מהם רשמים מצוינים.

הנה כאן קטעים אחדים מתוך הדו"ח ששלח מר פ׳יליפ מגנוס שנשלח בראשית שנת 1898 לקהיר ע"י „אגודת אחים", לבקר את בתי־הספר:

„ביה"ס נמצא במעון עצום ברחוב „גאמע אל בנאת" ובו 270 ילדים ו 110 תלמידות. למרות היות ביה"ס צעיר־לימים, מוקירים אותו כל היהודים משום שהוא מחנך את בני השדרות הבינוניות שבעם. ההורים רוצים לתת לבניהם חנוך־בריא. היהודים העשירים תומכים במעט או אינם תומכים כלל בבית־הספר. הם אינם שולחים אליו את בניהם ואינם משתתפים בהחזקתו. שכר־הלמוד משתנה לפי אמצעי־ההורים: אחדים מאלה משלמים עד 25 פ׳רנק לחדש ותלמידים אחדים מתקבלים חנם.

„רוב התלמידים הם ספרדים, אך יש גם הרבה אשכנזים שמספרם הולך ומתרבה. נודע לי בענג־רב שיש בקהיר עדת־קראים ובה כחמשים משפחה. המשה־עשר ילדים מהם מתחנכים בביה"ס של כי"ח. התלמידים הם ברובם בני בעלי־מלאכה, בני סוחרים קטנים ופקידי־מסחר. ההורים הם נתיני ממשלות שונות. פגשתי ביניהם, חוץ מנתינים מצרים, גם יונים, תורקים, סורים ואילו גרמנים ועוד.

„מלמדים את התלמידים ארבע שפות: עברית, ערבית, צרפתית ואנגלית. נקסמתי ממש למראה המהירות והדיוק שבהם מתרגמים התלמידים מצרפתית לאנגלית ולהפך. שמעתי את התלמידים האלה מתרגמים מעברית לצרפתית ולאנגלית, בדקתי את מחברותיהם וראיתי שהם לומדים הנהלת ספרי־המסחר, גיאומטריה, שרטוט ומדעים.

ישנם שני מעצורים שבגללם אין החלק הגדול של התלמידים היהודים בקהיר יכולים להיות בבתי־הספר של האלינס. הראשון היא האמונה השורה כאן בין ההורים העשירים כי בניהם ישו מהדרך הנכונה אם ישבו על ספסל אחד בביה"ס עם ילדי העניים. מאות ילדים וילדות מבני האמידים המאמינים במשפטים־קדומים כאלה, מבקרים את בתי־הספר הדתיים הנכרים שאותם הם מעשירים ובהם הם מאבדים את יהדותם. המכשול השני קשור עם מצבה הטופוגרפי של העיר ועם פזור היהודים בארבע פנותיה, בפרברים היותר רחוקים שבה".

לחסרון האחרון נמצא תקון. בשנת 1902 נוסדו בתי־ספר בפרבר „עבאסיה". בשנת 1912 ותרה האלינס על מוסד־חנוך זה לטובת העדה וזו מוציאה עליו את כל ההוצאות.

מספר התלמידים המתחנכים בבתי־הספר של האלינס בקהיר עולה ל 317, מהם 249 ילדים ו 77 בנות. שכר־הלמוד מגיע ל א ר ב ע י ם א ל ף פ׳רנק. תמיכתה־השנתית של האלינס היא 15,000 פ׳רנק.

בתי־הספר הצבוריים הוטבו הרבה משנת 1910 ואילך אחרי בקורים של הרב ישראל

במעונות־נהדרים וגובים שכר־למוד עצום. ומה שמדאיב ביותר בכל זה הוא, שבתי־הספר האלה מכריחים את תלמידיהם היהודים לבוא לשעורים־הדתיים גם בימי שבתות ומועדי־ישראל ואפילו ביום הכפורים. אלו רצו העדות היהודיות שבמצרים כי עתה יכלו להקים על חשבונן את בתי־הספר היותר יפים והיותר מצוינים שבהם היו ילדי ישראל יכולים לקבל, יחד עם חנוך בריא ומוצק, גם חנוך יהודי ודתי שהיה מקשר אותם ליהדות.

במצב כזה אין כל פלא אם התלמידים שיצאו מבתי־ספר־דתיים כאלה, אינם יודעים אפילו את עקרי־הדת היהודית, ואין צריך להגיד שדברי ימי עמם הם כספר־חתום לפניהם והם אדישים לכל עניני היהדות והיהודים. סכנה גדולה היתה נשקפת לעתיד העדות היהודיות במצרים, אך האליאנס נסתה לקדם את פני הרעה הזאת ביסדה בתי־ספר באלכסנדריה, בקהיר ובטנטה.

קהיר

בעדה־קדומה זו שנתפרסמה ע"י זה שבה התגורר ובה נפטר מאור־היהדות הרמב"ם, — יש כיום כחמשה עשר אלף נפש בעלי צביונים שונים: יש בה נתיני כל הממשלות ומדברים בה כל השפות; אולם, היסוד היהודי הערבי הוא המרובה בה ביותר, והוא היותר מצליח והיותר קדמון ובחבלו נפל הכבוד לתת את כל האישיות הגדולות והמפרסמות שהנחילו כבוד ויקר ליהדות בקהיר. העדה הספרדית בקהיר היא העקרית. אולם, יש גם כמאתים משפחות קראים שמצבן החמרי הוא מזהיר, וכחמש מאות משפחות אשכנזיות. האשכנזים הם היותר עניים והיותר חדשים שביהודי קהיר אך הם חרוצים ועובדים.

בקהיר אפשר לראות את הנגודים החברתיים הבולטים. מצד אחד עשר ותפארה בלי קץ וגבול, ומצד שני — דלות עמוקה ונוראה; ובין שתי הקצוות־המתנגדות הללו ישנן השדרות הבינוניות שבעם החיות חיים צנועים ביושר, ורגשי עשית הטוב והחסד מפעמים בלבותיהם.

הרבה פעמים נסו ליסד בתי־ספר יהודים לבני האנשים הבינונים שבעם. הנסיון היותר קדום בזה הוא ביה"ס של כרמיה שנוסד בשנת 1840. „כשהייתי בקהיר — מספר כרמיה — חקרתי לדעת איך מחנכים היהודים את בניהם. את הילדים למדו לקרא עברית ולגנן והבנות לא קבלו שום חנוך. מספר ידוע של תלמידות מבנות המשפחות העשירות שבעיר, היו נמסרות לידי אשה אחת או יותר להשגיח עליהן מבלי ללמד אותן מאומה. התלמידות הללו היו מבלות את מרבית ימיהן באולם־גדול כשהן רובצות על כרים גדולים ששוטחים על מרבדים ושטיחים רחבים, או מתמודדות על הארץ כשהיו עיפות מאפס־עבודה ומבטלה. תארו בנפשכם מה תוכלנה להיות הבנות הללו כשתגדלנה ותהיינה אמהות".

לדאבון־לב, בתי־הספר שנוסדו אז ע"י כרמיה לא האריכו ימים רבים.

אחדים מן ההורים שהיו נתונים בין שתי ברירות לשלח את בניהם לבתי־הספר־הדתיים הנוצרים שבהם היו צריכים לשלם שכר־למוד גבוה, או לשלחם לבתי־ספר העדה שהלמוד בהם לא היה משביע רצון — פנו בשנת 1895 לחברת כי"ח ויבקשו ממנה שתיסד גם במצרים בתי־ספר כאלה שיסדה בשאר ערי אפריקה והמזרח.

הועד־המרכזי שרצה להעתר לבקשות היהודים האלה, הציג לפניהם את הנסיונות שרכש לו מיום יסודו ויעמיד לרשותם את מוריה, כי שאלת־האמצעים־החמריים לא עמדה אז על הפרק, אחרי שההורים היו יכולים לספק את צרכי ביה"ס. לדאבון־לב לא עזרה העדה במאומה ליסוד בתי־הספר והאליאנס נאלצה ליסד את מוסדות־החנוך הללו רק באמצעיה היא.

ביה"ס בקהיר נפתח בשני לפברואר שנת 1896 במעון קטן ובשבעים תלמיד כלב

מפקדים עליונים בצבא היוני. האגדה מספרת כי עפ"י תשוקת המושל הזה תורגמה התורה ליונית (תרגום השבעים).

כשהגיע יוליוס קסר מצרימה בשנת 48 לפני הנוצרי, החזיר ליהודים את זכויותיהם המדיניות העתיקות ויאשרן מחדש, ובין הזכויות הללו היתה זו שאתנרך יעמוד בראשם וישפטו עפ"י דתם. גם איקטב אשר את כתב־הדת של יוליוס קסר. בימי טיבריוס (23 אחרי ספיה"נ) עמד בראש עדת היהודים באלכסנדריה, האתנרך אלכסנדר לזימאכוס אחי פילון המפרסם. אולם, ההצלחה המתמדת הזאת עוררה איבה נגדם, ובימי קליגולה, בשנת 38, היו זרעות ורצח ביהודים והונם נשלל. הקסר הזה שהיה כמעט משתולל ומשוגע שלל מהיהודים את זכויותיהם המיוחדות אך יורשו קלודיוס בטל את גזרת קליגולה. בשנת 66 היו שוב פרעות ביהודים באלכסנדריה וכאלף איש מאחינו הומתו וענו, כל רכושם היה לבז ובתיהם נהפכו לערמות־דשן. ארבע שנים אח"כ, בנפל ירושלם בידי טיטוס, נשלחו לאלכסנדריה אלפי יהודים בתור שבויי־מלחמה לעבוד עבודות־פרך בעבודות הצבוריות.

יהודי מצרים סבלו יסורי־מות ממלכי־המזרח וביחוד מטהודורוס השני ומיוסטינוס הראשון. בשנת 415, הסית קיריליוס בישוף אלכסנדריה את ההמון־הפרא נגד היהודים, ובתור תוצאה מתנועה־אנטישמית זו הוכרח חלק גדול מאחינו — שמספרם הגיע אז ליותר ממאה אלף נפש — להגר מהעיר. לאשר היהודים, באו להם ימים יותר טובים עם שלטון החליפים של בגדאד (638). החליף עומר החזיר ליהודים את שלטונם־הביתי, ובשנת 988 נתן שלטן אל מואיזלי־דין־אלאה מיסד קהיר לראש הרבנים, את התאר „נגיד" שנשאר קים במשך יותר ממאתים וחמשים שנה. רופא השלטן האיובי הראשון, צלאה אל דין, היה יהודי אחד ושמו נתנאל. בימי מלכותו בא הרמב"ם מצרימה וישתקע בקהיר (1135 — 1204) וימלא תפקיד „נגיד היהודים" במצרים. משפחת הרמב"ם השתקעה במצרים והרבה אנשים ממנה התפרסמו בידיעותיהם התלמודיות. בימי גרוש היהודים מספרד (1492) עמד בראש עדת היהודים במצרים יצחק הכהן שלל, ויעזר בהוני הרב את המגורשים ויגן על אחיו לפני השלטנים הממלוכים.

בשנת 1517 כבש סלים הראשון שלטן העותמנים, את מצרים. ומני אז, מתערבים דברי־ימי אחינו במדינה עם תולדות אחיהם בעותמניה. אל לנו איפוא לעמד כאן על פרטים אחדים שהם אמנם מעניינים, אך אין להם יחס־ישר עם נושאנו. נזכיר רק כי בשנת 1820, הגרו מצרימה הרבה יהודים שבאו אליה ממוריאה, מפני מרד היונים שפרץ בה; בימי מחמד עלי שכבש לזמן מה את פלשתינה וסוריה ויספחן למצרים — היה מצב היהודים במדינה זו מזהיר מאד, ובשנת 1840, בימי עלילת־הדם בדמשק, קבל מושל מצרים קבלת־פנים נהדרה את סיר משה מונטיפיורי ואת אדולף כרמיה שבאו לבקש ממנו צדק ומשפט לאחיהם בדמשק הנאשמים חנם *).

מצב יהודי מצרים כעת הוא מצוין ומזהיר, זה שנים רבות שהם חיים במשטר חפשני ובבטחון מוחלט. ע"י השתתפותם־הנדיבה בכל מפעלי־החסד והתועלת־הצבורית רכשו אהדה וחבה מצד כל אחיהם שבתבל. הם עזרו הרבה להצלחת המדינה ולאשרה; הם יסדו הרבה מוסדות מסחר, תעשיה ואשראי שמהם מפיקה מצרים תועלת כבירה.

עדות היהודים במצרים הן בלי ספק היותר עשירות שבכל המזרח. לרובן יש הכנסות עצמות שמהן מתכלכלים בתי־החולים ובתי־הספר לעניים. השדרות הגבוהות שבאחינו שולחות את בניהן לבתי־הספר החילוניים וביחוד לבתי הספר הקונגריגניסטים והישועיים, הנמצאים

*) עיין חמשים שנות היסטוריה חלק ראשון תרגום א. אלמאליח דף 64 .

זמן מה אחרי הכבוש הקימה הממשלה הצרפתית בתוניסיה בתי־משפט ותבא לידי הסכמה עם המעצמות־הארפיות לבטל את הקפיטולציות ואת בתי־משפט הקונסולים. למצב־ הענינים החדש הזה היו שתי תוצאות חשובות על תנאי היהודים.

מצד אחד, היו כל הארפים וכל האזרחים שקבלו את חסות ממשלות ארפיות אחרות נשפטים בבתי־המשפט הצרפתים שהוקמו מחדש. האזרחים החוסים היו כמעט כלם יהודים ששמשו בתור מתורגמני הקונסולים או עבדו כסרסורים בבתי־מסחר ארפיים בתוניסיה. אולם, קמעא קמעא, עוררה הגשמת החסות מחאות וערעורים, והעמידה הרבה מעצורים, ובהיות ששטה זו היתה צריכה להעלם עם משטר הקפיטולציות, — העמידה הממשלה הצרפתית בשם הביי בשנת 1897, את רשימת „החוסים" שהיו עד אז, והמעצמות התחיבו לבלי תת יותר לאזרחים התונים, תעודות־חסות. ובהיות שהתעודות הראשונות היו מועילות רק לנושאיהן מבלי זכות העברה בירושה — לכן הלך מספר החוסים הלוך ופחות. מצד שני, כל האזרחים היהודים שהיו חוסים בצל צרפת, אבדו ע"י זרות משונה זו את תועליות המשפט הצרפתי, משום שצרפת אחרי שפרשה את חסותה על המדינה, לא היתה יכולה לתת „חסות" מיוחדת לסוג ידוע של אנשים, ועי"כ כל היהודים שהיו לפנים חוסים בצל צרפת נפלו שוב תחת סמכית המשפט המושלמי.

אפשר איפוא להגיד כי כמעט כל היהודים האזרחים פסקו מהיות שייכים למשפט הצרפתי. ובהיותם מאז ואילך נכנעים למשטר דומה למשטר שאליו היו נכנעים היהודים האזרחים שלא היו מעולם „חוסים" – היו שייכים איפוא לבתי־המשפט למושלמים וביחוד ל„וזארה". באי־כח האלינס השתדלו להשיג שכל היהודים שבתוניסיה ישפטו בבתי־המשפט הצרפתים בטענה שבתי־המשפט המושלמים למרות היותם אזרחיים, היו באמת בתי־דין דתיים וחרצו את פסקי־הדין עפ"י כללי הקוראן. הועד המרכזי של האלינס בפריז וראש הרבנים בצרפת עשו הרבה פעמים צעדים בנדון זה לפני וזיר החיצון בפריז, ויהודי תונים מצדם לא הזניחו את הענין וינהלו תעמולה לכך, והמועצה היועצת וסוד־הפרקלטים בתוניסיה הביעו את דעתם ואת רצונם לתקון־משפטי זה. צריך להעיר כאן שהממשלה הצרפתית הכניסה לתוך ה„וזארה" שופט צרפתי שעליו הוטל לפקח על המשפט המושלמי; אולם, בכלל אפשר להגיד שכל ההתאמציות הללו לא נתנו פרי ישוה להן ויהודי תוניסיה הנם נכנעים עדיין למשפט המושלמי ואפילו אם יש להם משפט מיוחד בנוגע למצבם האישי -- הרי הכל מתנהג עפ"י משטר עתיק שאינו מתאים כלל וכלל עם רעיונותיו ושאיפותיו של הדור החדש. ואין ליהודים עדיין הזכות לבחור להם בין המשפט הדתי היהודי ובין המשפט הצרפתי.

III
מצרים.

הקבוץ היהודי היותר חשוב שהשתקע במצרים היה זה שבא אליה אחרי כבוש אלכסנדר מקדון את יהודה בשנת 322 לפני ספה"נ. תלמי הראשון (323 — 283) המריץ את היהודים לבוא להשתקע באלכסנדריה. כל המצוי אצל דברי הימים יודע באיזו מהירות ובאיזו זריזות למדו יהודי עיר זו את שפתם, את ספרותם ואת טעמם הטוב של בני עירם היונים. היהודים התמסרו מלב ונפש למסחר, לאמנות ולספרות. בימי תלמי הששי היו שני יהודים

רק את מעונות בתיה״ס אלא גם את הבנינים שהכנסותיהם היו מקדשות לכלכלת בתיה״ס. ופעמים רבות נתנה גם ספרי־פרס לתלמידים היותר מצטיינים.

צריך להזכיר כאן כי בשנת 1907 נוסד בתונים גם בית־מדרש לרבנים בכדי לחנך בו מורי־עברית ונוטריונים יהודים. מוסד זה נתמך ע״י הממשלה התוניסית והאלינס עוזרת לו בתמיכה שנתית של אלפים פ׳רנק.

כשהאלינס הטילה על עצמה את חנוך בני הנעורים בתוניסיה, היתה מכינה אותם לתפקיד שהם צריכים למלאת. כשבא הכבוש הצרפתי, שנים אחדות אחרי יסוד בתי־הספר — מצא בקרב בני־הנעורים היהודים את היסוד הנחוץ לו למלאת את תפקיד מליץ בין האזרחים ובין הבאים־החדשים. במשך השנים הראשונות של החסות הצרפתית, לא היה בתוניסיה שום בית־מסחר, או בנק חשובים, שום שרות הנהלתית או משפטית, שום עוזר לשרויות אלו — עורכי־דין, סניגורים, מתרגמים, מתורגמנים, סוכנים — שלא יהיו זקוקים לצעירים שיצאו מבתי־הספר של האלינס. בכל מקום היו מוצאים אותם ולכל מקום היו מביאים תועלת מרובה. במשך הזמן ועם הצלחת בתי־הספר, נעשה תפקיד זה של תלמידי האלינס, יותר חשוב. הרבה מהם תופשים כעת מקומות־מצוינים במסחר, בבנקים, בסוד הפרקליטים, בין הרופאים, הסופרים, המהנדסים ועוד.

בכדי להשלים את דברינו על מפעלי החנוך בתוניסיה, צריך יהיה להגיד מלים אחרות על מצב היהודים במדינה זו בעקב הכבוש הצרפתי, כי מותר לחשב שהשפעתה־המאירה של צרפת ועבודת־החנוך של האלינס עזרו זו את זו.

עוד מהרגע הראשון, טפלו האלינס ובאי־כחה בתוצאות שצריכות לבוא בעקב החסות. כתוצאה מסדורן החדש של כל הנהלות המדינה היו צריכים לבוא שנויים גם בגלגלי מכונת העדה היהודית; צריך היה איפוא לנהל את התנועה הזאת, להורות את הדרך למסדרי־החסות בכל פעם ששאלות יהודיות היו בכף־המאזנים, להאיר את עיניהם על דברים שצריך להשאיר, לשנות, לבטל וליצור. צריך היה, טרם כל, להבטיח הכנסות לעדה, ובהיות שמונופולין מס הבשר הכשר היה גורם לסכסוכים, ולמחאות שאי־אפשר היה להכריח לסלקו אלא את היהודים נתיני הביי — הפציר באי־כח האלינס בממשלה התוניסית שתבטל את מס־הבשר הכשר ותטיל תחתיו מס אחר שיגבה בבית־המטבחים על ידי גובי־העיריה. אמצעי זה הביא תועלת מרובה לבתי־הספר של האלינס, משום שהם היו, לא רק בטוחים שיקבלו בשלמות את חלקם באמצעות גובה־המקולין ולא יהיו תלויים יותר בהנהלות־העדות, אלא גם ע״י גבית מס זה היה אפשר לדעת את חשיבות הסכומים שגבתה העדה והיתה לה כעין השגחה על ההכנסות־הצבוריות. חוץ מזה, הסכימה הממשלה־התוניסית לשלם מתקציב־המדינה את משכרת ראש־הרבנים. היא הכניסה את הנוטריונים היהודים עם המושלמים ותתמך מתקציב־המדינה את ביה״ס לנוטריונים. היא הקימה בית־דין יהודי שנתנה לו סמכות גמורה בכל הנוגע ליהודים, ממש כסמכות שיש ל„שרע״ בנוגע למושלמים. בקצור, הממשלה התוניסית התיחסה לעדה היהודית בכל עניני־הדת ממש כמו שהתיחסה למוסדות הדתיים של המושלמים.

בהרבה מאורעות היו מוכרחים מנהלי האלינס להתערב. כן למשל הם עמדו בפרין בדבר סדור ענין בית־הקברות וההלויות שהעיריה רצתה לטפל בהם במקום העדה. גם בענין הכנעת היהודים לבתי־המשפט הצרפתים, עשתה האלינס הרבה. מצב זה לא סדר אמנם עדיין עד עתה וצריך לדבר עליו מלים אחדות.

תוצאה־ממשית לא תושג כל זמן שלא יוּסד מוסד למוד־חקלאי חדש לגמרי. ביום 21 נובמבר 1887 הוגשה הצעה כזו לפני הועד־המרכזי. המשא והמתן נמשך, ואחרי הצעות שעבדוּ בשנות 1889, 1891 – החלט לקנות אחוזה. בחירת־המקום פגשה הרבה מכשולים, ובכדי לעזור לבא־כח האלינס בזה, שלח הועד המרכזי לתונים צירים שבקרו הרבה אחוזות ונחלאות ויבחרו מהן שתים, אחת עומדת בקרבת „מאטור", והשנית ב„ג'דיידה" הרחוקה מתונים 18 קילומתר. האלינס קנתה את האחרונה.

בתוך התכנית הרחבה ומרובת־הגונים הזאת לא שכחה האלינס גם ערים פחות חשובות מתונים. כמעשה עיר־האם בפלך עשו כל הערים ותדרשנה גם הן בתי־ספר; נכבדי העדות היו דורשים פתיחת מוסדות־חנוך וקונסולי צרפת היו פונים לבאי־כח האלינס בבקשה שייסדו בתי־ספר יהודים בשאר ערי תוניסיה. האלינס לא היתה יכולה לאטם אזנה משמוע את הבקשות הללו ותחליט להעתר להן מהשעה שבה יעמדו לרשותה המורים הנחוצים לכך. העדה היהודית הקטנה ב„ביז'ה" לא רצתה להמתין ותפתח באמצעיה הפרטיים בי"ס, ותבקש ממנהל ביה"ס של האלינס בתונים שישלח לה מורה־צבאי. הגנרל ז'אפי מפקד צבא־הכבוש הרשה לסגן־קצין צבא המשטר ש„בביז'ה" לתת שעורי־צרפתית בביה"ס היהודי. האלינס החליטה להעתר קמעא קמעא גם לבקשות הרבות שבאו אליה מכל עבר ופנה, ובחדש ינואר שנת 1883 פתחה בי"ס ב„סוס" ובי"ס שני ב„מהדייה". סגני־הקונסולים הצרפתים בשתי הערים הללו קבלו את בתי־הספר האלה תחת חסותם, בקרו אותם תדיר וישלחו לראשיהם. הם, דו"ח מפורט עליהם. בביה"ס ב„סוס" יש כעת 221 תלמיד. ביה"ס ב„מהדיה" העבר לרשות מפעל־החנוך הכללי של החסות. בשנת 1905 יסדה האלינס ב„ספ'אקס" בי"ס שמספר תלמידיו היה בשנת 1914 — 220 תלמיד ותשעים תלמידה.

ממשלת־החסות אמצה את מפעלי־החנוך של האלינס עוד מראשית יסודם. בשנת 1882 הוקם בתוניסיה מפעל־חנוך, במטרה לסדר את מוסדות השכלת־העם ומנהל מפעל זה היה עובד שכם אחד עם בא־כח האלינס. התוצאות היו מרבּות, מנהל האלינס קבל על עצמו להבטיח ליהודים את המקום הראוי להם בבתי־הספר הכלליים. חפש גמור נתן לתלמידים היהודים שלא לבוא בשבתות ומועדי־ישראל לשעורי בתי־הספר הכללים; וכשרוב התלמידים בבית־הספר הכללי היו יהודים, היתה ההנהלה קובעת את יום השבת בתור יום־מנוחה במקום יום חמשי בכל שבוע; למורי העברית נתנה רשות לשלח את תלמידיהם לבתי־הספר הכלליים שעות ידועות בכל יום. בבתי־ספר אחדים נוסדו שעורים לעברית, והממשלה היתה משלמת את שכר־המורים־העברים האלה. מנהל האלינס היה תדיר במגע ומשא תמידי עם מנהל השכלת־העם בכל מה שנוגע לבתי־הספר הכלליים; עפ"י הצעתו היו מתמנים מורי־העברית והוא היה תמיד המליץ־הטוב בכל פעם שהיה צריך להגן על עניני היהודים.

בשנת 1889, עשה מר נרסים לֶוֶן צעדים אחדים לפני מושל־הפלך הכללי בתוניסיה והאחרון הבטיח תמיכה שנתית לבתי־הספר של האלינס. התמיכה התחילה ב 1200 פ'רנק ותלך הלוך והתרבה עד שהגיעה לעשרים אלף פ'רנק. חלף זאת היתה לממשלת־החסות הזכות לפקח על בתי־הספר ולבחר את המורים. משנת 1912 ואילך נותנת ממשלת החסות למפעל־המלאכה תמיכה שנתית של 5000 פ'רנק. בתי־הספר של האלינס התערבו בבתי־הספר של הממשלה ומנהל האלינס משתתף במועצת־השכלת העם ובכל הועדות המתעסקות בחנוך והוא ממנה אחדים מסגניו בועדות־הבחינות לנתינת תעודות־הלמודים.

עירית־תונים נטתה תמיד חסד לבתי־הספר של האלינס ותפטר מכל מין מס־עירוני, לא

ליוני שנת 1882, נתקבלו רק בחמשים תלמידה כי צר המקום מהכיל את כל הבנות שבקשו להרשם. אולם, הבנין נגמר מהר ובראשון לינואר שנת 1883 הועבר אליו ביה״ס ונתקבלו בו 150 תלמידה.

אפשר להגיד כי מהיום ההוא והלאה היו חיי שני בתיה״ס — חיים־משותפים. לשני בתיה״ס ישנה הנהלה אחת, קֻפה אחת וביאת־כח אחת כלפי הממשלה. מספר התלמידות הלך והתרבה והמקום היה צר מהכילן. האליאנס החליטה להעביר את ביה״ס־לבנות למעון מיוחד יותר קרוב לרובע היהודים ולהשאיר לביה״ס־לבנים את כל המעון ששמש עד אז לשני המוסדות. ביום 20 מרס שנת 1890 קנתה האליאנס בית גדול ברחוב־היהודים ותוציא לתקון־בדקיו ולשפורו: כ ע ש ר י ם א ל ף פ׳רנק. חנוכת־הבית היתה ביום 23 דצמבר של השנה ההיא. בא־כח צרפת בתונים, מושל־הפלך הכללי, ואתו יחד כל באי־כח הביי, הוזירים התוניסים, כל פקידי ממשלת החסות הגבוהים, הקונסלים, מושל־העיר, ראשי־הדתות השונות ראשי העיריה וכו׳ — נוכחו בחגיגת חנוכת־הבית.

בא־כח צרפת אמר בנאומו שנוכחות כל האנשים הגדולים האלה היא המופת היותר חותך ובולט על החבה שרוחשים הם ליהודים בתונים.

בביה״ס של הבנות יש היום 612 תלמידה. ע״י בי״ס זה יש גני־ילדים שבהם מתחנכים 380 פעוטות והמספר הכללי של תלמידות ביה״ס לבנות הוא איפוא 992.

בנוגע למלאכות־יד היה צריך לְפַתֵּחַ יותר מאשר לְיַסֵּד, כי באמת מפעל־המלאכה הוחל בתונים עם יסוד ביה״ס לבנים. עם הִוָּסֵד ביה״ס בתונים הנהיגו בה את אותה השטה שבה אחזה האליאנס בערים אחרות, זאת אומרת: הכנסת חניכים לבתי־מלאכה שונים שבעיר. בארבעים צעירים נִתְּנוּ ע״י בעלי־מלאכה שונים, וארבעה מהם בבתי־החרשת של מסלת־הברזל. במעון אשר על יד ביה״ס נוסדו שלשה בתי־מלאכה (לנפּחות, לנגרות ולאריגה) שבהם היו צריכים אומנים ללמד את מלאכתם לצעירים; אולם, הנסיון לא הצליח והכרחו להסתפק בשליחת הצעירים אל בתי־המלאכה שבעיר. הברון די הירש נדב לביה״ס לשם מפעל־המלאכה: תמיכה שנתית של 6000 פ׳רנק, והודות לעזרה זו היו הצעירים הלומדים מלאכה מקבלים, חוץ מארוחת־הצהרים ולחם לסעודת־הערב, גם נעלים, חליפת־בגדים ותמיכה קטנה לקנית מכשירים וכלי־מלאכה. מפעל זה שהיה קיים, התפתח בימי המשטר המדיני החדש. עם החסות הצרפתית נפתחו בתונים הרבה בתי־דפוס ותלמידי בתי־הספר של האליאנס נכנסו שמה בכדי ללמוד גם את המלאכה הזאת.

אולם, מנקודת־מבט חקלאית בעקר היתה תוניסיה בעיני האליאנס כשדה נסיון ולמוד רחב. הנה מדוע, עוד מהשעה הראשונה, התאמצו האליאנס ובאי־כחה שהיו מאמינים אמונה שלמה בעתידה החקלאי של מדינה זו, — לזרז לעבודת האדמה חלק ידוע מיהודי תוניסיה. עוד לפני חנוכת ביה״ס, ביום 23 אפריל שנת 1878, הפנה בא־כח האליאנס את תשומת־לב הועד־המרכזי אל הצרך בלמוד חקלאי. וכשרק נפתח ביה״ס, הקציעו את חלקת־האדמה אשר ממול ביה״ס וישלחו שמה חמשה ועשרים צעיר, תחת הנהלת מר וֶבֶר, גנן הביי, להתרגל בעבודות־האדמה. שני תלמידים אחרים נשלחו למשתלה אשר במסלת־הברזל. עם הכבוש־הצרפתי באו לתוניסיה אילו אכרים צרפתים והודות להם קותה האליאנס למצא פתרון־מעשי לשאלת הלמוד־החקלאי, מבלי ליסד בי״ס לעבודת־האדמה שהוצאות מרובות כרוכות ביסודו הרבה הצעות הוגשו לעיון אך שום תוצאה חיובית לא נתנו. לבסוף באו לידי הכרה ששום

התרבה מספר התלמידים ומקץ שנים אחדות עלה מספרם ל־1300 ויותר. המעונות לא הכילו כבר את כל התלמידים, וצריך היה לסדר או לבנות חצרים חדשים וביחוד להספיק מורים. בראשית ימי הכבוש לא יכלה האליאנס להספיק מורים לכל הכתות ולכן פנה מנהל ביה״ס למצביא „ז׳אפי״ מפקד הצבא־הכובש שהיה מתענין הישב בביה״ס ומבקרהו הרבה פעמים — בבקשה שישלח סגני קצינים אחדים בתור מורים לצרפתית. המצביא העמיד לרשות המנהל ארבעה מאלה שהביאו תועלת רבה לביה״ס במשך יותר משנה, ועוד אחדים מרופאי־הצבא שיבקרו את ביה״ס וירכיבו אבעבועות לתלמידיו.

ביה״ס של האליאנס התחיל לתת תוצאות טובות. עוד משנת 1882, השיגו התלמידים שלמדו צרפתית בביה״ס, משרות בתור מזכירים אצל פרקליטים או פקידים בבתי־מסחר. גם מושל־העיר־הערבי בקש אחד מהם בתור תורגמן. זמן מה אח״כ, כשנוסדו בתי־המשפט הצרפתים בתונים, נתן להם ביה״ס של האליאנס מזכירים ועוזרים, ובמשך הרבה שנים היה ביה״ס כמשתלה, כמעט יחידה, של פקידים צעירים.

ביה״ס היה מתאמץ להיות ראוי לאהדה זו שהביעה אליו בשפע יותר ויותר את הלמודים, במשכו אליו עד כמה שאפשר יותר תלמידים, בפתחו את שעריו לתלמידים בלתי־יהודים שבקשו להתקבל בו.

מהיום שבו נוסדו בתונים בחינות לתעודת־למוד ואפילו לתעודת־גמר — שלח ביה״ס של האליאנס תלמידים שהצטינו בין כל תלמידי שאר בתי־הספר *).

אולם, הגיע יום שאפילו ההצלחה עצמה נראתה כבלתי־מתאימה למוסד. כשמספר התלמידים הגיע כבר ל א ל ף ושלש מאות ילד, ראו המנהלים כי סכנה כרוכה בצפיפות כזו במעון אחד, ולו גם יהא רחב־ידים ומרוח, צריך היה להביא איזה שנוי ולדאג ליום־מחר. מצד שני, לא היה מקום בבתי־הספר שנוסדו ע״י ממשלת־החסות לכל אלפי התלמידים היהודים בגיל ביה״ס. האליאנס החליטה בשנת 1910, לפתוח בי״ס שני לבנים במרכז הרחוב־העקרי של היהודים; „חפציה״. היא קנתה שם קרקע ותבנה מיד עליה בנין־יפה שעליו הוציאה 180,000 פרנק. ובה בשעה שבביה״ס הראשון מתחנכים כעת 904 תלמיד, בביה״ס ש„בחפציה״ עולה מספרם 1064.

בשעה שביה״ס היה די חזק במה שנוגע לחנוך־הבנים, עסקה האליאנס בפתיחת בי״ס לבנות. עד אז, לא נעשה מאומה לחנוכן של אלה, רובן לא קבלו שום חנוך דתי או אחר. מספר מצער של בנות־ישראל היו מתחנכות בבתי־הספר של „אחיות יוסף הקדוש״, בבתי־ה״ס של המיסיון הפרוטסטנטית או באלה של הממשלה האיטלקית.

בחדש אבריל שנת 1882, החליטה האליאנס לבנות, בשביל הבנות, מעון מעל לבית שבו היה ביה״ס לבנים ועד הגמר הבנין החלט לפתוח את ביה״ס במעון־זמני. ביום הראשון

---

*) ביה״ס של האליאנס השתתף פעמים אחדות בתערוכות. בשנת 1883 קבל באמשטרדם שתי תעודות־כבוד, אחת מהן: „אל חברת כי״ח. בגלל המטרה האנושית של בתי־ספר שלה בתוניסיה המקבלים תלמידים מכל הדתות״, והשנית: „אל בית־הספר של חברת כי״ח בתונים בשביל כל עבודותיו״. בשנת 1884, קבל תעודת־כבוד בתערוכות ההיגיינה והחנוך בלונדון. בשנת 1885: אות־כבוד של כסף בתערוכת אנטורפן, בשנת 1888, סודרה בתונים, יחד עם ועדת־חקלאית, גם תערוכה־חנוכית שבה השיגה האליאנס אות־כבוד זהב ואות כבוד כסף. משנת 1889 ואילך עמדו בתי־הספר של האליאנס בשורה אחת עם הנהלת השכלת־העם בכל התערוכות.

שהיו רגילים לשרף ביום השבת של הפסחא, פוּחְלִין מלובש בגדי יהודים, זכר ליהודה איש־קריות. הם השיגו מהביי שיתן להם במתנה כברת־אדמה ברובע החדש שבעיר, לבנין בית־כנסת. בקצרה, הם עמדו תמיד בפרץ בכל פעם שצריך היה להגן על עניני היהודים.

בא־כח צרפת הוסיף לתת את תמיכתו הטובה לביה"ס של האליאנס ויעזר תמיד את מנהלו להגן על עניני היהודים. בחדש פברואר שנת 1880, כשנערך בביה"ס האליאנס הספד על כרמיה, בא ציר־צרפת וכל אנשיו וישא הספד שבו תנה את תהלות האזרח־הצרפתי הגדול שאבד לצרפת וליהדות, וירים על נס את אהבת יהודי תוניסיה לצרפת ואת העזרה שמפעל האליאנס מביא להפצת הרעיונות הארפיים בתוניסיה.

המארעות־המדיניים הלכו בחפזון ובמהירות. התערבות צרפת בעניני תוניסיה נעשתה דבר הכרחי וביום י"ב מאי שנת 1881 נחתמה אמנת „בארדו" וחסות צרפת על תוניסיה הכרזה באפן רשמי.

ערך המעשה הזה היה כביר משום שהוא שִׁנָּה לגמרי את מצב תוניסיה המדיני ויהודי מדינה זו קבלוהו בשמחה רבה. אולם, היהודים האיטלקים שבתונים זעפו זמן מה נגד המוסדות־הצרפתים ונגד ביה"ס של האליאנס; אולם, ברבות הימים, שקטה סערת־הרוחות, המריבות חדלו וביה"ס של האליאנס חזר שוב להיות מה שהוא מני אז: מוסד שהוא חלק בלתי־נפרד מחיי היהודים בתונים המכין אותם לתפש במדינה, את המקום שיש להם הזכות לתפש בהתאם למספרם, למעמדם־החברתי ולחריצותם.

מארע זה הטיל על היהודים ועל האליאנס חובות חשובים, ומהרגע הראשון התחילו להתעסק במרץ במצב־חדש זה. בפחות משני חדשים אחרי אמנת בארדו, ביום 10 יולי שנת 1881, עוד לפני כבוש „ספאקס" והשקטת המדינה — התוה מנהל ביה"ס לפני האליאנס את קויה־העקריים של התכנית שעל־פיה צריך להתנהג בכדי שיהודי תוניסיה יוכלו למלאת את חובותיהם־המוסריות שתהיינה תוצאות המצב־החדש שנוצר במדינה שזה עתה נכנסה אל תחת החסות הצרפתית.

והרי כאן נקודותיה העקריות של תכנית זו:

א) לקבל את השפה הצרפתית בתור שפת־הלמודים בביה"ס בתונים, ללמד אותה בכל הכתות ואפילו בגני־הילדים; ליסד מחלקות־גבוהות שבהן ילמדו את הנהלת ספרי־מסחר, עריכת מכתבי־מסחר והשפות האיטלקית והערבית; ב) ליסד בתונים בי"ס לבנות שיהיה חשוב כביה"ס לבנים, ועל ידו גן־ילדים; ג) לְפַתֵּחַ יותר את מפעל המלאכה; ד) לאמץ את למוד החקלאות ע"י יסוד בי"ס־חקלאי בקרבת תונים והקמת מספר ידוע של מושבות־חקלאות על האחוזות שתוסדנה בתוניסיה ע"י אכרים צרפתים; ה) ליסד בתי־ספר לבנים, לבנות וגני־ילדים בערים העקריות של תוניסיה: ג'רבה, ספאקס, סוס, ביז'ה, גאבס, מהדייה, ביזרת ועוד.

אם תכנית זו לא היתה כל מה שהיה צריך לבצע, אם חובה היתה מוטלת גם על האליאנס להפיק תועלת מסדור־המדינה בכדי לסדר גם את עדות היהודים התוניסיות — תפקיד אחרון זה למרות חשיבותו לא היה יכול להיות אלא כעין השלמה, ובמדה־רחבה, כתוצאה־מוכרחת ונורמלית, מסדורו והתפתחותו של מפעל החנוך.

איך גֻשְּׁמָה תכנית זו?

כבר ראינו כי יותר מאלף תלמיד נרשמו ביום פתיחת ביה"ס עצמה; אולם, חסר מורים, יציאת אילו תלמידים ליוורנים, גרוש תלמידים מסבת מחלות — כל הסבות הללו גרמו כי במשך שתי השנים הראשונות היה מספר התלמידים קרוב ל 800; אפס, קמעא קמעא,

לשמחת־לב היתה אז הזדמנות שהרשתה לפתר את השאלה הזאת במהירות: בימים ההם העמד למכירה, ע"י בית־המשפט של הקונסוליה הצרפתית, בנין רחב־ידים בן 3100 מתר מרובעים, ובו בית בן שתי דיוטות, חצר רחבה מוקפת חדרים וגן. ועד־האליאנס קנה אותו בכסף ש ש י ם א ל ף פ׳רנק ורבית שנתית ותמידית של 1400 פ׳רנק. הוא קבל על עצמו לסַלֵּק את מחיר הבית הזה במשך שנתים־ימים בתוספת עשרה למאה רבית הסכום הזה. ובכדי לאסף את הכסף הזה, שלח לארפה את אחד מסגני־הנשיא, והועד־המרכזי של האליאנס בפריז פתח, לתכלית זו, רשימת־נדבות שהכניסה קצת יותר מעשרים אלף פרנק; הברון די הירש מצדו נדב 30,000 פ׳רנק, ומר גולדשמיט סלק את הנותר, היינו 14,000 פ׳רנק. ככה נִפרע מחיר המעון־החדש לפני הזמן הקבוע. הכנסות הנדבות שנכנסו דרך הקונסוליה הצרפתית והנשף שנערך ביום חנוכת־הבית, הוצאו לסדור הבית ורהוטו.

ביה"ס הונך ביום 7 יולי שנת 1878. כל סלתה ושמנה של תונים, בני משפחת הביי, באי־כח המעצמות־הארפיות, ונכבדי העדות היהודיות — היו נכחִים בחגיגה זו. ביום פתיחת ביה"ס נרשמו 750 תלמיד שבאו מתלמודי־התורה שבתונים, 125 מת"ת הליוורני ו־150 ממקומות שונים — בין־הכל 1025 תלמיד. אולם, אם מספר התלמידים היה משמח — לא כך היה בנוגע למורים. חוץ מעשרים מורי־עברית בערך שהיו מלמדים בתלמודי־התורה ושהיה צריך לקבלם יחד עם תלמידיהם — היו רק עוד אילו מורים מקומיים. ומשום שהאליאנס לא יכלה אז לשלוח מורים שנתחנכו על ידה, נאלצה להמשיך את הענינים כך במשך שנה אחת, עד שיכלה לשלח לתונים שני סגני־מנהל.

פתיחת ביה"ס בתונים גררה אחריה יסוד מפעלים אחרים: נוסדו בתי־ספר ב"לה גוֹלֶת". ערי תוניסיה: סוס, ספ׳אקס, גאבס, ג׳רבה, ביז׳ה ואפילו טריפולי פנו לתונים בבקשה שתיסד גם להן בתי"ס. באי־כח צרפת בספ׳אקס, ב"סוס", בגאבס, ובמהדייה, באו במשא־ומתן עם מנהל ביה"ס האליאנס בתונים שיסד בתי־ספר בערים ההן. בא־כח צרפת בתונים היה מתענין בביה"ס, מבקר אותו לפרקים ובבואו פריזה שוחח עליו עם הועד־המרכזי וגם השתתף באחדות מישיבות הועד הזה.

גם וזיר־החיצון הצרפתי בפריז התענין בביה"ס שבתונים וביום ד׳ אפריל שנת 1879 פקד על בא־כח צרפת בתונים שיפרש את חסותו על ביה"ס של האליאנס ועל מוריו. חסות זו היתה צריכה להשאר סודית. אולם, באי־כח איטליה מצדם רצו שהמוסד־החדש יהיה תלוי בהנהגה האיטלקית של השכלת־העם, והציעו שביה"ס יהיה כסניף למכללת קאגלייארי וחלף זה ישלחו לביה"ס מורי איטלקית ויתמכוהו תמיכה־חמרית. פעם, בא מפקח איטלקי לביה"ס האליאנס בתונים ויבקש שיקבלוהו בתור שכזה, וכשלא הסכימו להצעתו, התחילו עתונים איטלקים אחדים להלחם נגד ביה"ס של האליאנס. המורשים האיטלקים "מוזי" ו"אומאנה" שבאו לתונים, השתדלו להרחיק מביה"ס את כל היהודים האיטלקים. מר "אומאנה" פנה גם בשאלה אל וזיר־החיצון קירולי בנוגע למוסד זה, ובתוך המורשון יצא במנאם חריף מאד נגד מפעל האליאנס ויהודי תונים. כל ההתקפות הללו גרמו שבני העדה היהודית "גראנה" (יהודי ליוורנו) הוציאו מביה"ס את תלמידיהם שהיו לפנים בת"ת ויפתחו שוב את המוסד הזה. אולם, הפרוד הזה לא האריך ימים והתלמידים־הליוורנים חזרו מיד לביה"ס של האליאנס.

שם, כמו בכל מקום אחר, היו הועד המקומי ובא־כח האליאנס עובדים, יחד עם שפור מצב מוסדות־החנוך, גם להטבת מצב היהודים ולהגן עליהם מפני העושק שעשקום פקידי הרשות־המקומית. הם דרשו וישיגו מהביי שיפרסם פקודה המבטלת את ענש המלקות ליהודים. הם בקשו וישיגו בטול מנהג מכער שהיה קיים מהרבה דורות בין התושבים היונים ש"בספאקס",

בשנת 1878 היתה עדיין תוניסיה מדינת־קפיטולציות ולכל קונסול־ארפי היו החוסים בצלו. נתיני קונסול ספרד היו מרובים. את מרבית החסויות הללו היו משיגים בכסף ששמשו מקור־הכנסות לכל הקונסוליות כי כל נתין ונתין היה צריך להשיג תעודת־נתינות ולשלם בעדה מס ידוע שעלה עפ״י רוב מעשרה עד עשרים פרנק לשנה, והיה מחויב להחליף את תעודתו זו מדי שנה בשנה. הרשות־המקומית היתה מכירה בתעודות הללו ובזכויות שמהן נהנים בעליהן. הקונסולים, שלהרבה מהם לא היו כמעט נתינים, לא היו כלל מתנגדים לברא להם מֻעֲרֹפִים כאלה ולרכש השפעה מתאימה למצב נתיניהם הכלכלי והחברתי.

כשהביע הועד־המרכזי של האלינס את חפצו להתחיל לטפל בחנוך בני־הנעורים היהודים הבין כל אחד ואחד משלשת הקונסולים הצרפתי, האיטלקי והאנגלי את התועלת שתפיק ממשלתו מהמפעל־החדש, אם יצליח לעשותו מכשיר־תעמולה לשפתה ולרעיונותיה של אותה אומה שהוא בא־כחה. כל אחד ואחד מהקונסולים האלה בתוניסיה היה כבר מגין על מוסדות־חנוך כאלה שכבר דִבר עליהם לעיל.

קונסול צרפת מהר להגיש את שרותו ועזרתו למחוללי־הרעיון. הוא פתח במשרדי הקונסוליה רשימת־נדבות לטובת ביה״ס שעלה־במחשבה ויכריח את היהודים החוסים בצל ממשלת צרפת שיעזרוהו בענין זה, ובמשך ימים מועטים עלה סכום הנדבות לששת אלפים פרנק.

עוד מתחלת יצירתו, בא הועד־המקומי בדברים עם הועד־המרכזי של האלינס בפריז בכדי לְעַיֵן אותו בדבר האמצעים שבהם צריך לאחז למען גשם בפעל את ההצעה שהיתה החלק־העקרי שבתכניתו: יסוד בתי־ספר. הועד־המרכזי של האלינס חזק בכל יכלתו את ידי הועד התוניסי ויאמץ את לבו, וישלח לו בתור עוזר בעבודתו את אחד ממוריו היותר זקנים, מר דוד קאזס, שהגיע לתונים בתחלת חדש פברואר שנת 1878. קודם כל, צריך היה ליצור מקורות ולמצא את הכספים הנחוצים להקמת המוסד ולכלכלתו. העדות מלאו אמנם את ידי האלינס לנהל את תלמודי־התורה שלהן, ויעבירו לשמה את כל ההכנסות שהיו מיועדות למוסדות־החנוך הללו כגון: נכסי דלא ניידי, נדבות, תרומות וכסף־במזומנים וכו׳ . . . אולם, כל זה לא היה מספיק, ובכדי לכסות את כל ההוצאות הכרוכות ביסוד בי״ס חדש, הטילו יהודי תונים על עצמם מס־חדש: מכירת הבשר־הכשר היתה, כידוע, אחת ההכנסות היותר עקריות של העדה, שממנה היו מתכלכלים כל מוסדות החנוך והחסד. עפ״י הסכמה בין העדות בתונים ובין הועד־המרכזי של האלינס בפריז, החלט להגדיל את מחיר הבשר הכשר בעוד „כארוב״ אחד (החלק הט״ז מגרוש אחד, כלומר 0,0375 פ׳רנק) על כל ליברה בשר, והכנסה זו תהיה למוסד־החנוך החדש שֶיְוָסֵד. את המס החדש הזה היה צריך לגבות לחוד ולא לערבבו עם שאר הכנסות העדה. ובכדי לתת תקף־חקי להסכמה זו, בִקֵש מהביי שיאשרנה, והלז אִשְרָה ביום 8 מרס שנת 1878. הוצאת דבר זה לפעל לא היתה כ״כ קלה. בשעת גבית המס, מיאנו הנהלות העדות להרשות לועד האלינס להתערב בדבר או להשגיח על מכירת הבשר־הכשר; ובכדי שלא להביא את הדבר לידי סכסוכים וחלוקי־דעות בקרב העדה, הכרח ועד האלינס להסתפק בסכום 120 עד 150 פ׳רנק בכל שבוע, שהעדה היתה נותנת לטובת ביה״ס בתור הכנסה ממכס־הבשר. גם העדה הליוורנית היתה מסלקת לועד האלינס סכום ידוע בכל שבוע.

שאלה אחרת שועד האלינס היה צריך לפתרה היתה שאלת מעון לביה״ס החדש. אי־אפשר היה לחשוב אף רגע על המעונות שבהם היו תלמודי־התורה, מעונות־צרים ומחוסרי אור ואויר. גם על בנין חדש אי־אפשר היה אז לחשוב מפני הזמן הרב שבנין זה ידרש ובעקר מפני שהמקורות לכך היו חסרים. אי־אפשר היה גם לשכר מעון רחב־ידים מְרֻוָח ומְסֻדָר.

ברחבי המדינה ויתישבו בג'רבה, במועקנין, במהדייה, בספ'אקס וביחוד בתונים. עד הגירת יהודי קירואן לתונים חיו יהודי עיר זו בתוך פונדקים צרים שהקצו להם למעון, ואסור היה להם לגור במקומות אחרים שבעיר. שארית היהודים מצאו להם מחסה בכפר־קטן, מחוץ לחומה, שאותו כנו בשם: „בלאד אל יהוד" (כעת נקרא בשם „מלאסין"). בבוא יהודי קירואן לתונים התענין במצבם מושלמי־נכבד, סידי מחרז שמו, ויקציע להם בסביבות המסגד שבנה ושנקרא בשמו — כברת־אדמה אשר הרשה להם להשתקע בה ולבנות עליה בית־כנסת. הרובע שנבנה אז כֻּנה בשם „חארה". אגדה מספרת שסידי מחרז בעצמו צִיֵּן את המקום שעליו צריך לבנות את ביהכנ"ס הראשון, בזרקו את מקלו מעל פסגת מגדל־המסגד.

יהודים חדשים שבאו משאר ערי תוניסיה, עזרו מאד להתפתחות עדת היהודים בתונים. גרוש היהודים מספרד הביא לתונים הרבה פליטים מאחינו אלה שנקראו בשם „קהל גרוש" ונִתַּן להם מקום מיוחד בבתי־הכנסת. „קהל גרוש" זה עצמו הגדל עוד ע"י מגורשי פורטוגל ויהודי איטליה שנתוספו עליו. לבסוף נפרדו כל הספרדים, הפורטוגזים והאיטלקים מאחיהם התונסים וייסדו קהלה מיוחדת, היא קהלת ליוורנו אשר בשם „קהל גראנה" תִּכֻּנֶה ויהיו להם מוסדות משלהם, רבנים משלהם, בתי־כנסת מיוחדים משלהם ואפילו בית־קברות מיוחד נבדל מבית־הקברות של העדה התונסית אשר בשם „קהל תואנסה" כֻּנְּתָה. לכל אחת ואחת משתי העדות הללו שבתונים (הודות להכנסות הבאות מנדבות, מעזבונות, מתרומות וכו', וביחוד ממכס־הבשר הכשר) יש תלמודי־תורה משלה שבו לומדים ילדי־העניים. בתלמוד־התורה של העדה התונסית היו בשנת 1878 קרוב לשבע מאות תלמיד, ובת"ת של הליוורנים — קרוב למאה וחמשים. בני העשירים היו לומדים בבתי־ספר פרטיים של מורי־עברית, או בבתי הספר של הנוצרים ושל „אחיות יוסף הקדוש" אשר תחת חסות צרפת. היהודים האיטלקים שלחו את בניהם לבתי־הספר האיטלקים שנוסדו ע"י ממשלתם. גם למיסיון הפרוטסטנטית האנגלית היה בתונים בי"ס לבנים ובי"ס לבנות שכל תלמידיהם היו אך ורק יהודים.

זה היה מצב־החנוך בתונים כשרצה ועד־האלינס החדש להביא בו שנויים. צריך היה לשנות את הכל ממסד ועד הטפחות לא רק בעניני חנוך והשכלה אלא בכל, מפני שהוא נמצא אז בתקופת־מעבר ובסביבה־מיוחדת.

ממשלת הביי היתה באפן־רשמי בלתי־תלויה; אולם באי־כח צרפת, איטליה ואנגליה התאמצו למשך אותה לתוך חוג־ההשפעה של ממשלותיהם. מספר המושבות הארפיות בתוניסיה היה אז מצער או בלי־חשיבות כלל. הקונסול האנגלי היה מגין על המושבה המלטית שתושביה ערבים עפ"י גזעם, עפ"י מדותיהם, ועפ"י שפתם אך קטולים נלהבים עפ"י דתם. תחת חסות הקונסיל האיטלקי עמדו המושבות הסיצילית והנפולית המרכבות כלן כמעט מפועלים בלי־חנוך ובלי־השפעה. מספר הארפיים האמתיים היה איפוא מצער מאד. אולם, לצד האנשים האלה היה המון חוסים ברובם יהודים מֵעֲרוֹפִּיָּהֶם האמתיים של הקונסולים.

שאלת החסות מלאה בתקופה ההיא בתוניסיה, וממלאת כעת בכל המדינות המושלמיות, תפקיד כ"כ חשוב בחייהם־הכלכליים של היהודים, שצריך לדבר עליה מלים אחדות. המדינות המושלמיות הן „מדינות של קפיטולציות", זאת אומרת שהזרים שבהן, נהנים מזכיות ידועות ובאי־כח המעצמות הם הם השופטים את נתיניהם או את החוסים־בצלם; הזרים האלה אינם נכנעים למשפט־המושלמי ופטורים מהרבה מסים. כמעט כל החוסים בצל הממשלות הזרות הם היהודים שמצאו, בשטה זו, את האמצעי להחלץ מהענויים ומהעלבונות שפקידי־הרשות־המקומיים והמשפט־המושלמי מענים ומעליבים אותם.

II

תוניסיה.

תוניסיה הוא המדינה המושלמית הראשונה שבה טפלה האליאנס. במשך האספה־הכללית הראשונה (30 מאי 1861) הודיע הנשיא שהוא הריץ מכתב־תודה לביי של תונים לרגלי החרות־המדינית שנתן לעמו, ושבה הכיר בחפש־הדת ובשויון־זכיות גמור לכל נתיניו מבלי הבדל דת וגזע. נזכיר־נא כאן את סבות המארע הזה.

יהודי מתונים, באטו ספ׳יז שמו, האשימוהו שהוא חרף וגדף את הדת המושלמית וישפט למיתה וגזר־דינו הוצא לפעל למרות כל הצעדים שנעשו לטובתו ע״י באי־כח המעצמות־האירפיות. משפט־מות זה הטיל סערה גדולה בכל ארפה, והממשלה־הצרפתית שלחה למימי תונים אניות אחדות מציה בכדי להכריח את הביי של תונים לתת לכל העמים אשר תחת שלטונו, מאיזה גזע ודת שיהיו — שויון־זכיות גמור.

זוהי איפוא החקה־היסודית שעליה אנו מדברים כאן. לדאבון־לב היתה חרות־מדינית זו קצרת־ימים. מהומות גדולות פרצו בהרבה ערים בתוניסיה וקרבנותיהן הראשונים היו היהודים, אשר הרבה מהם הכרחו להגר בהמון מנאבל, מספ׳אקס, ומג׳רבה ולבוא למצוא מחסה ומקלט בתונים ובטריפולי בכדי להנצל מלהט החרב המתהפכת מעל לראשם. צריך היה להחיש עזרה לנגועי־הפרעות האלה והאליאנס פתחה רשימת־נדבות שהכניסה סכומים הגונים לתמיכתם.

מני אז, עמד הועד־המרכזי של האליאנס בקשר־תמידי עם יהודי תוניסיה. בשנת 1864 נוסד בתונים ועד־מחוזי שהשגיח תמיד על עניני היהודים ויגן עליהם מפני עריצות פקידי־הממשלה. הוא טפל גם בענינים אחרים וחשב הרבה מחשבות גם על דבר יסוד בי״ס. אולם, מעולם לא התענינו בדבר זה כדבעי: מעצורים־מקומיים וסכסוכים־פנימיים, היו תמיד הסבה לאי־הצלחת הרעיון הזה. מכשולים עוד יותר קשים העמדו אז, הלא הם מלחמות שנת 1870 והמרד של „אורים" עם הר־קולם בתוניסיה.

רק אחרי שנים אחדות — בשנת 1877 — התחילו לטפל בשאלה זו ברצינות. בזמן ההוא נוסד ועד שעליו הוטל תפקיד מיוחד לדאג לחנוך הדור־הצעיר. התפקיד היה קשה אמנם. הועד עמד אז לפני מוסדות־חנוך שנוסדו לפני רבות בשנים ושהיה צריך, או לבטלם או להביא בהם שנויים ממסד ועד הטפחות.

היהודים התישבו בתונים עוד מהימים היותר קדמונים. את עקבותיהם אנו מוצאים בקרתגא אשר באחד מפרבריה גלו בית־קברות יהודי בכתבות עבריות על מצבות־האבן. בקרתגא הרומאית היה להם פרבר שלם. אספות־ההגמונים השונות שנתאספו הרבה פעמים בקרתגה טפלו גם בשאלות־היהודים. בזמן יותר מאוחר, אנו רואים את היהודים מגינים על מדינתם נגד הונדלים והגוטים. עם כניסת המושלמים לתוניסיה במאה העשירית, היו שבטי־היהודים מסודרים במדינה והיו מהגזעים־העקריים שבכל המחוז. כל המצוי קצת בדברי־הימים יודע את התפקיד החשוב שמלאה עדת־היהודים בקירואן ביהדות של ימי־הבינים, וחליפת־המכתבים שהיתה בינה ובין הרבה גאונים וביחוד רב האי גאון ושרירא גאון, ונסיעת הגאון חושיאל והחבורים הרבניים שחברו חכמיה.

כשכבש „אבן טומרת", מיסד משפחת אלמוהדים, את תוניסיה, נצמתה כליל עדת היהודים בקירואן ובני־עמנו האחדים שלא קבלו עליהם את דת־האישלם נפוצו לכל עבר

גדול של שמות המשפחות שבעדה זו, כגון: גוזלאן, טולידאנו, פריינטי, ספפורטה, — הם שמות קסטיליינים. מסורות שונות מעידות, כי מוצא מיסדי־העדה היהודית במכנאס הוא מספרד. כן למשל מלבושן־המסורתי של הנשים, בגד־בד מרֻקם זהב, שחזיתו תפורה על החזה, והמעיל בשרוּליו הצרים והקצרים — מזכיר את אפנות ימי־הבינים במערב־ארפה.

מספר היהודים במכנאס עולה לערך אלף ומאה משפחה הגרות במאתים וחמשים בית, כלומר ארבע משפחות לבית. כל משפחה מהשדרות־הבינוניות או העניות גרה בחדר אחד. היא מכינה את מאכלה בפנה אחת בחצר או בזוית מטבח משותף לכל השכנים. למרות זאת, מצב היהודים במכנאס הוא הרבה יותר טוב ממצב אחיהם אשר בפ'אס ובמראקש. כל המלאח שייך להם, בנגוד לשאר, המללאחים אשר בערים אחרות, שכלם שייכים לשלטן. יהודי מכנאס מטיילים בחרות־גמורה ב„מדינה", היא העיר הערבית, ועוסקים במלאכתם מבלי דאגה, ולהרבה מהם יש מחסני־מסחרם שם. אולם כל המצב הטוב הזה שאותו תאר מר רבי בהרצאתו — לא מנעהו לראות ביהודי מכנאס גם הרבה מגרעות וחסרונות שאותם למדו משכניהם־גוים, נבערים־מדעת ואדוקים שרק השפעת־חנוך תוכל להצמיתם קמעא קמעא.

דבר יסוד בתי־הספר נתקבל ברצון ובהכרת־טובה מצד היהודים במכנאס וכלם מביטים על מוסדות־החנוך האלה כעל הערבות היותר בטוחה בעתיד. מספר התלמידים הוא 190 ומספר התלמידות 70, וראיה גדולה להתענינות ההורים בחנוך בניהם היא התמיכה שהם תומכים בבתה"ס.

מוסדות חדשים.

הרצון להשתתף בזריזות ביקיצה הכלכלית של המדינה שבאה בעקב השנוי המדיני — מעורר את כל קבוצי היהודים במרוקו לבקש מהאליאנס שתיסד בתי ספר חדשים. חברת כי"ח יסדה בשנת 1911 ב„אזמור" אשר על החוף בתי ספר לבנים, ולבנות, שמספר התלמידים בהם, בשנת 1911, היה 170 — מהם 50 תלמידה.

ב„סטאט" הקרובה לקאזה בלאנקה, וב„צפרו" אשר במחוז פ'אס, לא יכלו בתיה"ס שנוסדו שם בשנת 1911, להתנהל כדבעי לרגלי המכשולים הרבים שעמדו על דרך־התפתחותם. אולם הצלחתם בטוחה והתפתחותם תבוא עם הצלחת הבטחון־החמרי.

ב„סאלי" הנבדלת מ„רבאט" רק על ידי נהר „בו־רגרג", נוסדו בשנת 1914 בתי־ספר תחת הנהלת האדון והגברת טהר ומספר התלמידים בהם: 150 ילדים ו90 תלמידה. העדה, למרות עניותה, קבלה על עצמה משאות־כבדים לתמיכת בתי־הספר.

עפ"י הסקירה־הכללית הזאת על מפעלי החנוך במרוקו. אפשר לקבל מושג נכון מכל היקפם וחשיבותם. התאמצות האליאנס במדינה זו היא חשובה וכבירה מאד ואפשר להגיד שהיא עטרה בנזר־הנצחון ע"י התוצאות שהושגו. אולם, יש עדיין הרבה הצעות שלא נִגשמו עד היום, ושהאליאנס חושבת להתחיל בהן בעתיד־הקרוב. צריך יהיה ליסד בתי־ספר בדמנאת, בדבדו ובתאז'ה. מצד אחר, ישנם עדיין אלפי יהודים המפוזרים ונפוצים בקבוצות קטנות באטלס העליון־והתיכוני וגרים בין השבטים. אחדים מהם מתעסקים בחקלאות, ואחרים — עבדים. כעת, חוקרים את האמצעים והדרכים איך להגיע עד הלהקות הרחוקות הללו ולתת להן ליהנות, גם הן, מהטובות שמפעלי־החנוך מפיצים בכל המדינה ההיא.

ב„רמנאת". בשנת 1899 החליטה ליסד להם בי"ס. מר רבי, אחרי משא ומתן ארוך,הצליח לענין את ראשי הקהלה במפעל־החנוך הנחוץ וישיג מהם תמיכה־שנתית. הוא חקר בעיון־רב את מצב היהודים במראקש וישלח לאלינס הרצאה־מצוינת על מצבם ויתוה לה את הדרך שעליה ללכת בה בעתיד.

מוסדות־החנוך של האלינס נפתחו בראשית שנת 1901 ב 116 תלמיד, מהם 38 בשכר, ו 61 תלמידה, מהן 27 בשכר. מני אז, הלך מספר התלמידים הלוך והתרבה ובסוף שנת 1906 היו בבתי־הספר של כי"ח, 255 תלמיד ו 135 תלמידה. אולם בגלל המשבר שעבר על העיר, פחת מספר התלמידים הלומדים בשכר. סכום התשלומים שהיה בשנת 1901 — 1270 פ׳רנק, ירד בשנת 1906 — ל 860 פ׳רנק. העדה תמכה בבתי־הספר תמיכה־שנתית בסך 1200 עד 1500 פ׳רנק. בשנת 1907 נעשה המצב־המדיני כ"כ חמור שהאלינס הכרחה לקרא חזרה את מוריה ולסגר את בתיה"ס שלה. אך אלה נפתחו שיב בדצמבר שנת 1908, הודות לנשיאותיו הטובות של סידי „מדאני אל ג׳לאווי" וזירו של השלטן מולאי חפיד. כעת, עולה מספר תלמידי ביה"ס לבנים 297 (מהם 105 משלמים ו 192 חנם) ומספר הבנות 108 תלמידה (51 בשכר ו 57 חנם).

המנהל משתדל תמיד להגן על היהודים. בתור בא־כח חברה ארפית שיכול להודיע כל מין עָוֶל הנעשה לאחיו, — מבריחים פקידי־הממשלה להזהר מעשות רעה לבני־עמי. נזכיר כאן עובדה אחת: אחד מפקידי־הממשלה הגבוהים התעקש ויחפץ להשיב לקדמותה את הגזרה שנגזרה על היהודים להתהלך יחפים ברחובות; אולם די היה למר לוי המנהל הראשון של האלינס לשאל את הקאיד אם הוא מְחַדֵּשׁ את הגזרה הזאת בתקף איזו פקודה־ברורה מהשלטן או רק עפ"י דעת־עצמו, בכדי שהקאיד יבטל מיד את פקודתו זו.

בתי־הספר מביאים תועלת מרובה ליהודי מראקש מבחינה היגיינית וְהתרוממות־גופנית. מפעל־הכלכלה שזן ופרנס, בימי הרעב אשר שרר במראקש בשנת 1906, הרבה ילדים־עניים בין אם היו תלמידי בתה"ס של האלינס ובין אם לא היו – הציל ממות ממש מאות יצורים־קטנים; הטפול שטפל בהם הד"ר מושמפ, חלוקת הרפואות, שטת־הִנקיון שבה הרגילו את התלמידים — הקימו סיגים־חזקים נגד המחלות.

מאמצי המורים נתנו תוצאות בולטות־לעין. הילדים הזניחו את מדותיהם הרעות ואת בטויֵיהם־הגסים ויתרגלו לכביד ולהקשבה. התלמידים שבקרו בהתמדה את ביה"ס — נשתנו לגמרי לטובה. הקִדְמָה בולטת ביחוד אצל הבנות. הבריות־הנקיות הללו הבאות לביה"ס כשהן סרוקות היטב ומלובשות נקי, אינן דומות כלל לצועניות הקטנות הממלאות את כל סמטאות המללאה. התלמידים מדברים צרפתית, חושבים היטב ורכשו להם ידיעות־מספיקות בכל ענפי התכנית. למורי־הדת היו לפנים המונופלין של היהודים האמידים שהיו יכולים לשלם שכר־למוד למורים־פרטיים. הודות לאלינס לומדים כל התלמידים, לרבות העניים, את למודי־הדת בביה"ס. הצעירים יכולים כעת להפיק תועלת מידיעותיהם והם מוצאים משרות במשרדי־הדאר ובבתי־המסחר.

מפעל האלינס במראקש עלול להתפתח הרבה מאד; צריך לקוות שהמארעית לא יעמידו מכשולים על דרכו בכדי שיוכל להביא את כל התועלת הרצויה.

מכנאס.

בשנת 1910 מלאה האלינס את ידי מר רבי ללכת במשלחת מיוחדה למכנאס והוא מלא את תפקידו כדבעי, ובשנה ההיא גופא נוסד ביה"ס בעיר זו.

מרבית יהודי מכנאס הם צאצאי היהודים מגורשי ספרד בשנת 1492. החלק היותר

המלאח אינו קיים שם, אלא מהמחצית השניה של המאה הט"ז, גולי ספרד ופורטוגל נוספו על הקבוצים היהודים האזרחים מכבר *). נוסדה עדה קטנה שהשפה הערבית היתה שפתה, אך התכונה הברברית התגברה בה תמיד. במאה האחרונה גדל מספר נפשות העדה ע"י יהודים רבים שבאו אליה מהאטלס. אי־הבטחון והעני, הביאו אל העיר הרבה אנשים הזקוקים לתמיכה ולעבודה, וחיש מהר, נהייתה מראקש בששה עשר אלף תושביה, העיר היותר מרובת־אוכלוסין יהודים שבמרוקו.

בנגוד לרצון רוב השלטנים,**) נתכה חמת הקאיידים ועריצותם על קבוצי היהודים האלה ולא הזניחו אף הזדמנות־קלה בכדי להשפילם וללחץ אותם. מר יוסף הלוי שנשלח במלאכות מיוחדת מטעם האליאנס למרוקו בשנת 1876, הודיע על היהודים האלה פרטים מזעזעים את הנפש וקורעים־לב. אולם, המצב נשתנה לטובה מני אז.

המלאח הנהו מרכז פעולות חשובות, והעובר בו משתומם באמת למראה התנועה־הרבה שברחובות, למראה חשיבות מחסני־המסחר הגדולים, והתנועה המסחרית הגדולה אשר בהם. הלק גדול ממלאכות־היד של כל הסביבה נעשה במלאח. רוב המלאכות כגון: החיטות, הרקמה, הפחחות ועוד, הנן כמעט המונופולין של היהודים, ואין לך מלאכה אחת במרוקו שהיהודים לא יעסקו בה. ישנה אצלם כעין עקשנות־יפה להרויח את פרנסתם רק מיגיע־כפם. אולם מספר העובדים הוא מרובה מאד במדינה כזו שהחקלאות בה היא כמעט במצב ההתהוות והתעשיה —אפס. דלות־נוראה שבן־ארפה אינו יכול אף לתארה ברמיונו, שוררת בקרב אלפי משפחות היהודים האלה. נשים אמללות רובצות בשוקים ומטלאות במחירים־זעומים את בלויי־הסחבות של אנשים ערומים למחצה הכורעים לצדן; רוכלים כביכול המוכרים כחצי תריסר גפרורים; אשכפים המוצגים לכל חלופי האויר אינם מצליחים אף לשבר את רעבונם; ואין מספר לקבצנים ולבעלי־מומין אשר גם לחם ומים הנם מזון־יקר מאד בשבילם. הרעב התכוף והמגפות המתפרצות אחריו מפילים חללים בין הגופות החלשות והרזות הללו ששום היגיינה שבעולם אינה יכולה להגן עליהן. ההולי־רע של שנת 1878, מחלת האבעבועות של שנת 1899 והטיפוס של שנת 1906 — עשו ביהודים האלה שמות־נוראות.

ויהודים כאלה הריהם די מדוכאים בכדי לעסק בתורה ובמדע. הם אינם חיים בעיר מזמן רב ולפיכך לא יכלו ליצור להם תרבות משלהם. אין אריסטוקרטיה משכילה; גם מספר הרבנים מצער הוא והשפעתם כאן פחותה מהשפעת הרבנים אשר בערי צפון מרוקו. נכבדי־העדה שלטו בהנהלתה, ולעיני הנוסע שבקר את טיטואן ואת פ'אס, בולט כאן חוסר־הסתדרות וארגון הקהלה.

האליאנס התחילה להתענין ביהודי מראקש, עוד מימי משלחת ר' יוסף הלוי. היא שלחה להם סיוע בשנת 1878, והשתדלה הרבה פעמים לטובתם ולטובת שבניהם אשר

---

*) ה„ריסקטאדור", פורה שבויים, דון דייגו די טורריס (המאה הי"ז) מספר שהוא פגש במרוקו איש אחד ושמו יעקב שאותו הכיר בליסבונה בתור נוצרי. קו זה מגלה לנו את היחסים שהיו ליהודי מרוקו עם האנוסים היהודים שבחצי־אי ספרד.

**) לא כל השלטנים היו מטיבים ליהודים. השלטן סידי מוחמד היה מכריח את נתיניו היהודים שיקנו ממנו במחירים־עצומים את צרכי האכל שהיה מביא מארפה. גם אהבתו ודבקותו לוזירו היהודי, יוסף עטאל, לא הניאוהו מהרעיב את העדה היהודית. בנו מולאי אל יזיד הציג את היהודים ככלי ריק. רק מולאי אל חסאן ובניו היו המגינים היותר נמרצים של נתיניהם היהודים.

הידיעות שהגיעו כי המעצמות הארפיות מתענינות במרוקו — הרכישו לביה״ס ידידים רבים. מ 85 תלמיד שהיו בביה״ס בשנת 1890 — עלה מספרם ל 170 בשנת 1900; המגפה־האיומה שפרצה בפ׳אס בשנת 1901 ושהצמיתה את חייהם של יותר מרבע התושבים היהודים, החרדה־הממושכת שהטיל „בו־חמארה" על יהודי פ׳אס בשנת 1902 — הורידו את מספר התלמידים ל מ א ה. בשנת 1913 עלה מספרם ל 341. הרבנים היותר משפיעים שבעדה מסייעים בידי ביה״ס ושולחים אליו את בניהם. המפעל הכה שרשים עמוקים והבליט את חיוניותו. כלנו זוכרים את המארעות הנוראים שזעזעו והשמו את פאס ואת יהודיה בשנת 1912, ואת התפקיד הגדול שמלא מנהל האלינס שם במארעות־העגומים האלה. חיי ביה״ס נפסקו במשך ימי המהומות ההם, אך החלו שוב לפכות ביתר עז ובכחות חדשים, וביה״ס יביא תועלת מרובה ככל אשר בטחון המדינה ילך ויתחזק, וההשכלה תבוסס ותעש פרי.

אם חנוך הבנים היה חדוש בפ׳אס, זהו רק במה שנוגע לשטה ולתכנית. העקרון עצמו הרי ידעוהו יהודי פ׳אס מזמן רב. אולם, לא כך היה הדבר בנוגע לבנות. רעיון למוד הבנות, דומה בעיני יהודי ערי־הפנים, כמכשיר־מערער את יסודות הסדר־חחברתי. הם אינם יכולים להשיג שאשה תוכל לקרא, לכתב, לחשוב, לשוחח על ענינים־כלליים ולהתנער מעפר ההשתעבדות שבה היא נמצאת כיום. לפיכך, כשרצתה האלינס בשנת 1899 ליסד בפ׳אס בי״ס לבנות — היה הדבר קשה מאד. אפילו הסוחרים הבקיאים היטב בעניני העולם־הגדול לא האמינו בנסיון זה וימצאוהו מסוכן. אולם, באי־כח האלינס הצליחו להתגבר על כל המעצורים ובי״ח דצמבר שנת 1899 יסדה הגברת בן־שמול את ביה״ס לבנות בעשרים תלמידה. בשנת 1900, עלה מספרן לשמנים; בשנת 1902 — 99 ובשנת 1913 — 137. תפקיד המורות היה קשה מאד. הן צריכות להרגיל לנקיון, למדות־טובות ולעבודה־מתמדת את הבנות שאמותיהן ואחיותיהן הבכירות לא ידעו מעולם מה זו משמעת, שהיו מאֹרָשׂות בשנה השמינית לימי־חייהן ונשאו לאיש כשרק הספיקו להיות בוגרות. בשנים היותר מעניגות היו לוקחים את הבת מביה״ס, והחנוך היה מאבד אותה לנצח. במשך שנים רבות נשאר מפעל־החנוך בפ׳אס, בהכרח, שטחי מאד. אולם, אחרי הממונות־הצרפתית הבינו המשפחות את הנחיצות לשתף גם את בנותיהן במפעלי־ההשכלה החדישה ואינן ממתינות אלא לבנין מעונות לבתי הספר, שהאלינס החליטה כבר לבנותם בכדי לשלח את בניהן. על אדמה רחבת־ידים בששח 16.000 מתר שהממשלה המרוקנית נתנה לאלינס, — יוקמו בתי־הספר לבנים ולבנות בית־חולים ומעונות־זולים ליהודים.

מראקש.

כשיוסף בן תשפ׳ין יסד את מראקש במחצית המאה הי״א — היו הרבה יהודים ברחים, *) הם חיו באחים עם הברברים, ולפי הנראה היו כלם מזרע ברברבים־משומדים. בעיר־הבירה החדשה לא הרשה להם לגור, היו אמנם רשאים לבוא אליה ביום, אולם, היה עליהם לשוב בלילה ללון בעיר הקרובה „אג׳מט", שהיתה מרכז־פורח שרק הם גרו בה

*) ב„טו׳אט" היתה מרינה־חפשית יהודית. היהודים שהגרו מסירינייקה, בימי אדרינוס ואזרחי־הארץ הרבים היו עובדים בחריצות רבה. קצת יותר מערבה, היתה ב„סג׳יל־מססה" עדה חשובה. תושבי המדינה היו מגינים על היחודים בפני האדיקות הערבית, אשר, במאה הי״ד, הצמיתה את כל מוסדותיהם. צאצאי היהודים האנוסים נקראים עד היום בשם „מהג׳ריה".

נשב מצד העדות היהודיות שבערי־החוף.

סיר משה מונטיפיורי נסע בשנת 1864 את נסיעתו המפרסמה אל השלטן סידי מוחמד וישיג הנחות רבות לטובת היהודים ולהקלת מצוקותיהם. גם האלינס שאותה כנו אח"כ בשם „החברה הקדושה" עמדה בפרץ לטובת קרבנות שלטון־העריצות ועניגה את הממשלות בשאלת יהודי־מרוקו. בשנת 1878 שבה פרץ רעב־כבד במדינה זו, שלחה להם האלינס עזרה־מהירה ובשנת 1880, במועצת מדריד, עמדה בכל תקף על זכויותיהם. יהדות ארפית זו שיהודי מרוקו לא ידעו על אדותיה מאומה או שהתיחסו אליה כאל יהדות מופקרת — הופיעה לפניהם מלאה אידיאל־כביר של ערבות, ומוכנה להקריב כל מין קרבן בכדי להלחם נגד הגלות. בימים ההם, החלו הספרים הנדפסים ברוסיה וביחוד חבורי הסופר קלמן שולמן, לחדור גם לתוך הגישו המרוקני הזה ויקחו שבי את לב תושביו־הסקרנים. אז הגיעה השעה ליצור קשר־תמידי בין היהודים האלה ובין העולם־הנאור, להקים מרכז־מאחד ולתת להמון־העם את האפשרות להחליף צורה.

האלינס החליטה לעשות זאת בשנת 1882, היא מלאה את ידי מר בן־עוליאל, מנהל ביה"ס בלעראייש, לנסע במשלחת־מדעית לפ'אס לחקר את חיי אחינו בה, ותוצאות משלחתו היו: הסכמה־הדדית עם העדה ליסוד בי"ס. העדה קבלה על עצמה להוציא את כל ההוצאות הנחוצות למורי ביה"ס, והאלינס ואגודת אחים היו צריכות לתת את משכרת המנהל. המפעל החדש היה יכול להשען על תמיכתו המוסרית של אחד הרבנים הנאורים בפ'אס, הרה"ג אבנר הצרפתי, ושל מר יעקב בן־זמרה, אחד מנכבדי היהודים בעיר ההיא.

ביה"ס נפתח ביום השני למרס שנת 1884, ומספר תלמידיו היה מאה, מהם 60 בשכר ו 40 חנם. מספר זה היה כמעט החלק השמיני של הזכרים בגיל ביה"ס, וגם אלה לא באו לביה"ס אלא עפ"י הפצרות אחדים מנכבדי־העדה שרצו להשביע־רצון את האלינס. ההמון בכלל מיאן להסכים לחדוש כזה שחשד אפיקורסות נמתח עליו. אילם, הרבה תלמידים מבני י"א עד ט"ו שנה, שכבר בלו את מרבית ימיהם בישיבות ומלאו את כרסם בתלמוד ופוסקים, — התמסרו למדעים בחשק־נמרץ ומר בן־עוליאל שהיה חדור־הכרה על גודל תפקידו, הקדיש למוסדו את כל מרצו וזמנו והרבנים צרפתי ובן־זמרה עזרו על ידו וירבו את בקוריהם ואת פקוחם. הקדמה היתה מהירה, והבלטה לשמחת הכל, ע"י שורת־בחינות שנעשו תחת נשיאות הרבה זרים מבני־עליה והרבה דיפלומטים שעברו דרך פ'אס.

אולם, מיד התחילה גם נסיגה־לאחור. התלמידים שגמרו את ביה"ס לא היו יכולים להפיק תועלת מידיעותיהם, והתאמציותיהם היו לריק; ארפיים שאתם יבואו ביחסים לא היו בפ'אס ועתיד אחר לא נשקף להם. סדורה המדיני והכלכלי של המדינה לא היה בו משום תועלת לצעירים משכילים, סכסוכים־פנימיים פרצו בעדה אחרי מות הרב אבנר הצרפתי; אחרי המהומות ב„מלאח" בחדש מאי שנת 1886, אשר כפשע היה בינו ובין החרבן־הגמור ובתוך רציחות שהלכו הלוך והתרבה מיום ליום — הודיעו נכבדי העדה למנהל ביה"ס כי הם אינם מעיזים לתמך בביה"ס מפחד פן יקצף עליהם המכ'זן, מר בן־עוליאל שנחלש מהאקלים לא יכול להקדיש את כל זמנו לביה"ס והמצב הגיע לידי כך שבשנות 90־1889 עבר על ביה"ס משבר־מסוכן.

לשמחת־לב לא האריך המצב הזה ימים. הגרעין־הקטן של ידידי־ההשכלה הלך הלוך והתפתח. המסחר שגדל הרשה למי שהיו תלמידי האלינס לפנים, לשפר את מעמדם־החמרי הודות לידיעות שרכשו להם. אחדים מהצעירים האלה נסעו, בעזרת האלינס, לסניגאל ויצליחו לחסך להם מעט כסף. בשנת 1896 התחיל ביה"ס להאכיל בצהרים את התלמידים העניים.

החייטים והרוקמים הצליחו למשך אליהם את הזבינים המושלמים, ואלה היו באים לקנות את סחורותיהם בבתי עושי־המלאכה האלה. רוכלים אמיצי־לב, סכנו את חייהם ויפוצו בין כל שבטי הברברים; אך ההמון הגדול נשאר בודד מבלי כל תקוה להשתמש בחריצותו כאלו גזרה נגזרה עליו לחיות חיי־עני ודלות.

אבדן חרות היהודים ושלותם ורוחתם, הכריחם להשתמש מיד בכשרונותיהם ובתכונותיהם; ובהיותם כלואים ומסוגרים בתוך חומות פרברם, אבדו היהודים כל ענין לדברים אשר מחוץ להם וסקרנותם־השכלית נרדמה. גם רגש־הערבות ששרר בינם ובין שאר חלקי היהדות — כהה. וכשבסוף המאה הט"ו, באו כחתף אסונות מרובים על יהודי ספרד ופורטוגל, נהרו קבוצות חשובות מהגולים האלה למרוקו ותמצאנה להן מחסה ומקלט בקרב העדה היהודית אשר בפ'אס; אולם ירידתה־הרוחנית של עדה זו, היתה כל כך גדולה, עד כי מיאנה להרשות לגולים־האמללים, קרבנות־החקירה, להכנס לרבע־היהודים והיה צריך לנהל משא ומתן כ"כ ממושך בכדי שיהודי ה„מללאח" ירשו לאחיהם אלה להכנס לפרברם. הגולים־החדשים שעלו בהשכלתם המזהירה על התושבים הראשונים — עמדו אחרי זמן מועט, בראש יהודי פ'אס, ויסדרו את הנהלת העדה ואת הסיוע ויהיו למורי העם ומדריכיו. המללאח נהפך על ידם למרכז־גדול של למוד ושקידה בתורה. הם נתנו ליהדות־המרוקנית משפחות שלמות של רבנים גדולים בתורה ובמדע. מאלו נזכיר את משפחת: צרפתי, דנאן, סירירו, סיניגו, מורסייאנו, בן־זמרה, אבן־צור, שהנן ככוכבים־מזהירים בשמי היהדות המרוקנית. השלטנים לבית מריניד הפיקו תועלת רבה מחכמת הנתינים־החדשים האלה ואחד השלטנים האלה בִּכֵּר יותר לצאת למלחמה מרובת־דמים עם שונאיו, ולא לוַתֵּר על שרות וזירו הגדול אהרן בן סנטון, יהודי ספרדי שבא לפאס ויִמָּנֶה למשנה למלך בשנת 1459. אולם, המהגרים־החדשים לא יכלו להתגבר על פעולות הסביבה המהרסות. השפה הקסטילינית־העתיקה השתכחה כליל ואת מקומה ירש ז'רגון ערבי עני ובלי־צלצול. הנשואים לפני זמנם התרבו וקשרי־המשפחה רפו. הדת נהפכה לחגא והגירה בלתי־פוסקת שהביאה יום יום למלאח יהודים־ברברים — הגדילה את העני והדלות ותגרם לירידה־רוחנית ושכלית של כל הצבור.

אסונות־אכזרים חזקו עוד יותר את סמני־הנסיגה לאחור האלה. האסלם שאבד את חצי־אי ספרד ונדחף לאפריקה, שכח את מסורת־נדיבותו, ויתנהג באדיקות־עורת עם הזרים האלה מחוסרי־הגנה, ופ'אס נהפכה למרכז וקן־המשטמה היותר איום נגד היהודים. מקרי שוד ובזה ב„מלאח", נעשו מעשים בכל יום והצמיתו כסדר את מעט ההון שצברו היהודים. בסוף המאה הי"ח, מלך במרוקו שלטן אחד, מולאי אל יזיד שמו, והוא שלח את צבאותיו להשתער על המלאח לשלל שלל ולבז בז. מכל ערי מרוקו, הצטינה פ'אס ברדיפותיה את היהודים ובמוקדי־הדת שהוקמו בה לאחינו. בעד כל תואנה ואמתלא קטנות, היו מתנפלים על היהודי, מעלים אותו על המוקד ושורפים אותו חי ברחוב־העממי. המכ'זן, התערב לפעמים לטובתם, אך עפ"י רוב לא היה בידו ולא כלום. רבוי ההתנקשויות־בנפש יצר מצב־רוח כזה שהיה גורם תדיר לבהלות־מחרידות. בסביבה כזו, צריך באמת להשתומם איך לא השתמדה כל העדה היהודית כליל, איך הוסיף ניצוץ התשוקה ללמוד־התורה להבהב ואיך נשארו שרידי ההשכלה. זהו באמת אחד מפלאי־הטבע שרק האמונה תוכל לבארם.

במחצית המאה הי"ט, החלו להֵרָאות סמני־התפתחות, מארעות חשובים הזכירו ליהודים שישנה ארפה בעולם, וישנן הזדמנויות־טובות להתרוממותם. בחוזה שנת 1863 נקבע המחסה על יהודי מרוקו. סוחרים אחדים הצליחו לחסות בצל כנפי דגלי הקונסולים הארפיים, אלגיריה שמשה מרכז־מחסה, יהודים אחדים הצליחו להשיג שם את הנתינות הצרפתית, ורוח־תקוה

בטנג'יר לפנים, בי"ס שנתמך ע"י האליאנס. היו עוד נסיונות כאלה שלא יכלו להצליח מחסר תמיכה, עד שבשנת 1906 התחיל בין העדה ובין חכי"ח משא ומתן שתוצאותיו היו יסוד בתי־ספר שהתחילו לעבד בשנת 1907. יש בביה"ס לבנים 134 תלמיד, (48 בשכר ו 86 חנם) ובביה"ס לבנות 74 תלמידות (44 בשכר ו 30 חנם).

---

3) ערי־הפנים.

פ'אס.

עדת היהודים בפ'אס היא אחת העדות היותר קדומות שבמרוקו, ואפשר להגיד עליה שהיא קימת שם עוד מלפני יסוד העיר עצמה. בין השבטים־הברברים שעל אדמתם בנה אדרים השני את עיר־בירתו, היו הרבה משפחות עבריות. למרות האפי־הדתי שנתן לעיר־החדשה הזאת, יכלו היהודים להתקבל בה. במאה הי"א הזכיר הגיאוגרף „אל בכרי" כי „מספר היהודים בפ'אס הוא יותר גדול ממספרם בשאר ערי אל מג'רב". תרבותם־השכלית היתה מפורסמת ויכלו להתחרות עם אחיהם החכמים והרבנים אשר בספרד. די להזכיר את שם הרב יצחק אלפסי, התלמודי המפרסם המכונה הרי"ף. גם הרמב"ם חשב רגע לקבע את דירתו בפ'אס, ויתגורר בה זמן קט.

למרות הנסיון שנסו מלכי המוהדים, במחצית המאה הי"ב, להכריח את היהודים להשתמד, שררו יחסי־שלום בין האחרונים ובין המושלמים, ואלה התנהגו אתם ביושר וירבו להיטיב להם. היהודים היו גרים בין אזרחי־העיר והקבוץ־היהודי היותר גדול היה זה שבסביבות המסגד הגדול של ה„קרואיים". קרוב לשנת 528 להג"ר, הפקיעה הממשלה אחדים מנכסי דלא ניידי של היהודים בכדי להרחיב את המסגד, אך שלמה את מחירם בכסף־מלא הרבה יותר משויים־האמתי. מצב היהודים היה כ"כ מצוין, שאחד מהם נמנה למושל־העיר בסוף המאה הי"ג. אולם בימי שלטון המלך „יעקוב בן עבד אל חק", שנה מצבם לרעה: האספסוף התנפל על היהודים ויערך בהם טבח־נורא. אך המלך בעצמו בא להשיב את הסדרים לאיתנם, ומיד אח"כ החליט להקים פרבר יהודי מיוחד נבדל לגמרי מהקריה המושלמית, ויקצה לתכלית זו את החלק הקיצוני של „פ'אס ג'דיד", היא העיר החדשה שבנה.

מטרתו בזה היתה להמציא ליהודים מעון־בטוח שבו לא ייראו מפני אויביהם וכל רעה לא תאונה אליהם בו. הרובע החדש שעמד בעיר־הצבאית והיה נשען על חומת ארמון השלטן—חונך בשנת 1320 וכל תנאי הבטחון הנחוץ היו נכללים בו. בכ"ז לא הלכו היהודים אליו אלא בחרף־נפש ממש. אחוזותיהם שבעיר, מחסניהם ובתי־מלאכתם שהשאירום שם — גרמו לחרבנם. ובקבעם את דירתם בפרבר שאך אז נוצר, מבלי התפתחות־כלכלית, בהיותם סגורים ומסוגרים בין הערבה מצד אחד, ובין פלטין השלטן והרובע הדל של „בונפעה" מצד שני; בהיותם נבדלים ומרוחקים ממרכז־התעשיה ע"י שביל־ארוך ונאלצים לנוד הנה והנה בכדי לנהל את עסקיהם או להציע את עבודותיהם, מבלי רשות לרכב על בהמה ומבלי זכות אף לנעל נעלים, מוצגים לכל מיני עניים־קשים כשהיו משכימים לצאת בבקר או מאחרים שבת והוזרים אחרי שקיעת החמה — היו היהודים כמרוחקים ונבדלים לגמרי מהעולם־הגדול וגרים בארץ ציה ומדבר־שממה. האהבה־הנאמנה שקשרתם למושלמים וקשרי־המסחר שנוצרו ביניהם במשך ארבע מאות שנות עבודה צד לצד—חלפו ויעלמו כליל. צריך היה להמציא המצאות־נפלאות ולהיות אמיצי־לב כבירים בכדי שהיחסים הכלכליים לא יפסקו לגמרי. צורפי־הכסף,

מגפת טיפוס ותצמית הרבה יהודים, ולא נשארו בעיר אלא כאלפים או שלשת אלפים נפש במללאח העצום הריק למחצה. סביבה זו נשארה, במשך זמן רב, זרה לתנועת־ההשכלה שהרגשה, במחצית המאה הי"ט, בצפון מרוקו. אולם, בשנת 1902, סבר הועד־המרכזי כי כבר הגיע הזמן ליסד בי"ס גם בעיר זו. מר רבי, בעזרת מר בן־עטר שגמר את חק למודיו בביה"ס בטנג'יר — הצליחו לבוא לידי הסכמה עם העדה, וזו התחיבה לשאת בעול הוצאות ביה"ס בסכום 900 פ'רנק לשנה. ביה"ס נפתח בשנת 1903 תחת הנהלת מר קונקי ובו 107 תלמיד, מהם 85 בשכר. בשנת 1910 נפתח גם בי"ס לבנות ב111 תלמידות, מהן 92 משלמות ו 19 חנם. הלמודים מתקדמים ומכינים את היהודים לעזור להרמת מצב המחוז תחת ההשפעה הארפית.

מזאגאן.

מזאגאן היא עיר צעירה, המרוקנים בנוה מחדש אחרי יציאת הפורטוגיזים ממנה בשנת 1769. מספר נפשות היהודים בה 3000 נפש, רובם מהגרים מ„המללאח" שבפנים המדינה. כמו מוגאדור וקאזה־בלאנקה כן גם היא הביעה את חפצה לחנוך.

חברת כי"ח באה במשא ומתן עם נכבדי העדה לשם יסוד בי"ס והצליחה להחתימם בשנת 1906, על חוזה שעל פיו הם מתחייבים לשלם את כל ההוצאות הנחוצות לבתי־ספר לבנים ולבנות, והאלינס תשלם רק את החלק היותר גדול של משכרת מוריה. בתי־הספר נפתחו בשנת 1906 תחת הנהלת האדון והגברת אלמאליה, והיום יש בהם 139 תלמיד ו 115 תלמידה.

בגלל המשבר־הכלכלי של שנות 1906־07 לא יכלה העדה לתמך בבתי־הספר האלה ביד־רחבה כאשר את לבבה, והאלינס הכרחה להטיל על עצמה משא כבד. אולם, מאז ואילך הקריבו נכבדי העדה קרבנית־חמריים הגונים בכדי להחזיק את מוסדות־החנוך ולפתחם. נטיות היהודים, יסודו־תהצלחה שבמחוז, צמאון הילדים להשכלה - כל אלה מבטיחים לבתי־הספר עתיד־מזהיר.

בשנת 1907, רכשה האלינס בקצה הרובע היהודי, קרקע גדולה שעליה הרשתה לעדה לבנות, לפי תכנית מוגשה מצד חכי"ח, בנין גדול לשני בתי־ספר. עבודות הבנין התחילו בתחלת שנת 1914. האלינס נתנה הלואה ועי"ז הקלה בהרבה את עבודת הבנין שירשה לתת למוסדות־החנוך את כל ההתפתחות הרצויה.

סאפי.

מספר נפשות היהודים ב„סאפי" הוא מאלפים עד אלפים ושלש מאות נפש. חלק קטן מהם — מוצאם מספרד; יתרם — הם יהודים־ברברים „שלוח" מהדרום. זוהי עדה עתיקה מאד שהפורטוגזים בהיותם אדוני העיר במאה הט"ז, נתנו לה רשות להסתדר, ובמאה הי"ו שלחו היהודים האלה, אגרת־נלהבת לשבתי צבי. אפשר לראות בה עד היום את שרידי היהדות־הקדמוניה הזאת.

בשנת 1818 השתדל סוחר יהודי, אשריקי שמו, כי יפתחו את סאפי לפני המסחר העולמי והשתדלותו זו הצליחה. אולם, שנוי זה לא שנה הרבה את מצבם הכללי של יהודי סאפי שהוא יותר טוב, במובן־כלכלי, ממצב אחיהם שברבאט ובמוגדור. יחסיהם הטובים עם השבט הקרוב „עבדה" — מרשים להם להפיק תועלת מהאדמות־הפוריות שבסביבה. הנה מדוע הבן הבינו מבעוד־יום את תועלת החנוך, ועוד משנת 1873, היה לאחד מתלמידי האלינס

היותר מצטינים שבבתי־הספר בנכר. מצבם־הכלכלי הרשה להם להפיק תועלת מידיעותיהם, ולכן הלך הקשר לביה״ס הלוך והתאמץ. אחרי המשבר של חדש אוגוסט שנת 1907 — עלה מספר התלמידים בביה״ס ל 458, מהם 144 משלמים, ו 314 חנם.

עפ״י השתדלות מר לוי מנהל ביה״ס לבנים, נוסד בשנת 1901 בי״ס לבנות ב 161 תלמידה, מהן 12 בשכר. כעת עולה מספרן ל 226 מהן 15 חנם ו 211 בשכר.

העתיד־המזהיר הצפוי לקאזה־בלאנקה, והתוצאות שהושגו כבר, מרשים להבטיח כי בזמן פחות או יותר קרוב, יהיו מוסדות־החנוך הללו אחדים מהיותר חשובים שבמרוקו. העדה רכשה קרקע גדולה שעליה היא אומרת לבנות בתי־ספר, היא תשיג את ההוצאות מנדבות־מקומיות ומהלואה־חשובה שתתן לה האליאנס.

לעראייש.

העיר־הקטנה לעראייש עומדת בקצה האזור שבו שלטת השפה הספרדית. מספר נפשות העדה 1800, והיהודים שם מדברים ספרדית פחות טהורה מהשפה המדוברת בטנג׳יר ובטיטואן. עוד מלפני זמן רב, הרגישו נכבדי העדה את חשיבות ההשכלה וערכה וישלחו את בניהם לביה״ס לטנג׳יר. בשנת 1874, נוסד בי״ס של חכי״ח תחת הנהלת מר שלמה בן־עוליאל. „אגודת אחים" תמכה בביה״ס בסכום 500 פרנק לשנה ומספר התלמידים היה מששים עד 75. התלמידים שיצאו ממנו היו מצוינים. נוסד גם בי״ס לבנות. אולם, בשנת 1881 היו מעצורים. היחסים עם ארפה לא היו תמידים הקהלה היתה מתנגדת לעבודה־שכלית וביה״ס נסגר ויפתח שוב בשנת 1901.

בו בזמן, נוסד גם בי״ס לבנות ובפעם הזאת היתה ההצלחה בטוחה כי העדה נקשרה למוסדות־החנוך האלה ותקציב להם תמיכה־שנתית בסך 300 פרנק, ושכר־הלמוד הכנים 3000 פרנק למרות אמצעיהם החמריים המצומצמים של היהודים. מספר התלמידים כעת — הוא 230, והתלמידות 90.

אל קצאר.

אל קצר אל כביר הוא עיר־קטנה על הדרך טנג׳יר־פ׳אס — במרחק ארבע שעות מלעראייש.

האליאנס יסדה בה בי״ס בשנת 1879-80. מצבם הכלכלי והחברתי של היהודים לא הרשה להם אז להחזיק במוסד־חנוך ואפילו לא להרגיש בנחיצותו. הנסיון לא ארך זמן־רב וביה״ס נסגר. אולם, יהודי אלקצאר הביעו אח״כ את רצונם שהאליאנס תיסד להם שוב את ביה״ס והיא נעתרה לבקשתם והנסיון הצליח בפעם הזאת. בביה״ס לבנים יש כעת 116 תלמיד, מהם 52 בשכר; ובביה״ס לבנות 85 תלמידה, מהן 35 בשכר.

רבאט.

עדת היהודים ברבאט מרכבת מיהודים־ספרדים שנתערבו וממהגרים מערי־הפנים. במשך זמן רב היתה עיר זו האמללה ביותר שבמרוקו. אולם, בהיותה פתוחה למסחר ובה היה מקום־מושב הקונסולים ואילו ארפיים, נראתה בה תנועה רחבה שהיהודים הפיקו ממנה תועלת רבה. אפס, קשי הכניסה אל החוף המלא חולות „בו־רגרג" וחתחתים, ופחד השבטים השודדים אשר בסביבותיה — עצרו בעד ההבורים, ובעד התפתחותה החקלאית והמסחרית. היהודים, למרות רבוי מספרם, הכרחו לצאת בהמון מעיר כזו שהחיים בה היו קשים. הרבה מהם השתקעו בקאזה־בלאנקה ובטנג׳יר, ואחרים, הגרו לאמריקה. בשנת 1868 — פרצה בה

להחיש את שנוי ההמון. העשר התחיל לפרוץ, המדות חשתפרו והחפץ להשכלה ולהתרוממות למדרגת הארפיים — הובע. אולם, הסכמה־הדדית לא היתה. קבוצות שבאו מכל פנות האפק, מדבריות, אלו ספרדיות ואלו מרוקנית או ברברית, כל אחת בתפלותיה ובבתי־הכנסת שלה שאינן אפילו מתחתנות ביניהן — היו כמעט שבטים או משפחות מיוחדות. עני המשפחות שהוסיפו לבוא מערי־הפנים ונחיצות עזרה־כללית, הביאו מזמן לזמן את האנשים המסורים לבני־עמם, לחפש את האמצעים להסתדר. אולם, ההתנגדויות עמדו למכשול ולא נתנו לשום דבר להצליח.

בתנאים כאלה, היה יסוד ביה״ס נתקל במכשולים־רציניים. הרבה מוסדות פרטיים, שאחד מהם היה נתמך ע״י האלינס — נפלו. בשנת 1897, החליט הועד־המרכזי של האלינס לעבר במרץ, וימלא את ידי מנהל ביה״ס של האלינס בטנג׳יר לנסע לקאזה־בלאנקה ולבוא לידי הסכמה עם העדה בענין יסוד בי״ס. נחתם חוזה בין האלינס ובין נכבדי העדה, שבו התחיבו האחרונים לתמך בביה״ס שיוסד, בסך 1500 פ׳רנק לשנה וחלק מהכנסות מכס הבשר־הכשר. בקור בא־כח האלינס, עורר ויעודד את הלבבות ; נוסד ועד שלקח בידיו את רסן ההנהגה וכשבא בא־כח האלינס באוקטובר שנת 1897 לקואזה־בלאנקה, היתה תשוקת יסוד בי״ס — כללית. נכבדי העדה עשו את כל מאמציהם לעזור למנהל ביה״ס.

ביה״ס חונך בדצמבר שנת 1897 וכל המבטים הפנו מיד אליו, ובשעה שהתלמידים שבאו ממקומות שונים ישבו על ספסל אחד, בפעם הראשונה, וילמדו לאהב איש את רעהו כאחים — היו ההורים באים למוסד החדש הזה להתקוטט ביניהם. דברי־ימי ביה״ס הם דברי־ימי העדה.

בשנת 1903, אחרי המהומות ב„סיטאט״ — התפרצו אל קאזה־בלאנקה מאות אמללים מבני־עמנו בעירם ובחסר־כל, בוכים על הוריהם וקרוביהם שנשבו ושהרחקו ונאנחים על חרבן ביתם. מנהל ביה״ס אסף נדבות, פדה את השבויים וימציא עבודה לנגועי־האסון. בשנת 1906, כשהבצרת והטיפוס שפרץ אחריה עשו שמות נוראות ביהודים, שלח הועד־המרכזי סיוע השוב, ובא־כחו היה מסכן את עצמו בכדי לבוא לעזרת האביונים והחולים. עבודתו בלטה יותר אחרי מארעות שנת 1907. ידוע הדבר, כי האספסוף הערבי, אחרי הסתות רבות, השתער על ה„מללאח״ ויבז אותו ; מעולם לא ראתה העדה ימים נוראים ואיומים כימים ההם : שלשים איש נהרגו, כששים נפצעו, מאתים וחמשים נשים וילדים נחטפו, חמשים משפחה עשירות התרוששו, יותר מחמש מאות מחסנים נבוזו ונשדדו או הוצתו באש ; כל הבתים נשללו ; אלף וחמש מאות עד אלפים איש נמלטו כל עוד רוחם בם, ונשארו יותר משלשת עד ארבעת אלפים אביונים בלי משען ומחסה : זהו סך־הכל של ארבעת ימי המהומות והפרעות. הועד־המרכזי שלח סכומים הגונים לעזרת נגועי־הפרעות. מנהל ביה״ס בעצמו חלק עזרה וצרכי אכל למאות אמללים, ויעזרם לבנות שוב את מרכזם שנחרב. הודות לחברת כי״ח הבטח ליהודים פצוי ודמי־נזקים כמו לארפים ולאזרחים. מני אז, התחיל להוצר רגש־אמון. כשנה אחת אח״כ, בשנת 1908, הוכו ה„שאוייה״ ויבואו לשפך את חמתם על היהודים אשר ב„סיטאט״ וב„מזאב״, ושוב באו לקאזה־בלאנקה הרבה פליטים. צריך היה להתאמץ התאמצות יוצאת מן הכלל בכדי להאכיל, להלביש, ולהשכין את קרבנות־האדיקות האלה, ובעקר להמציא להם עבודה.

בתוך כל הפיד והשבר האלה, היה ביה״ס, בעיני היהודים, כאורגן־עקרי של הגנה עליהם ושל התרוממותם. בשעת יסוד ביה״ס היו בו 281 תלמיד, מהם 160 בשכר, ו 121 חנם. מספר התלמידים המשלמים שכר־למוד מראה עד כמה גדלה התלהבות העם להשכלה. עוד מהשנים הראשונות ליסודו, נתן ביה״ס תלמידים מצוינים שידיעותיהם דמו בכל, לתלמידים

לתלמידי ה„מללאח", אי־קביעותם של האיריים־הקטנים האלה, הקשי להבריחם לעבודה־תמידית, הדלות הנוראה שהיתה מכריחתם עוד מימי שחרותם למלאכות־קטנות של הרחוב, המרחק הרב שבין המללאה ובין ה„קסבה" שבה עמד ביה"ס — כל הדברים האלה יחד עשו את עבודת־החנוך לבלתי־אפשרית. בשנת 1878, היה רעב־כבד בכל מרוקו והחלי־רע שפרץ אחריו ויפיל חללים רבים, עשה הרבה שמות בקרב העדה־היהודית שבמוגדור. עבודת ביה"ס הפרעה לגמרי; המנהל מר יוסף בן־שמול התמסר מלב ונפש לשרות העניים והחולים ובשפגעה הרעה גם בו, עזב את מוגדור בחדש מרס שנת 1878.

ביה"ס נפתח שוב בשנת 1888, ובפעם הזאת התקיים והתפתח. מספר תלמידיו היה אז 50 (17 משלמים ו 33 חנם). האיבות והמשטמות הקדומות נשתכחו, התושבים הביטו על ביה"ס בסבלנות ומספר התלמידים התרבה. בשנת 1897 היה מספרם 130; בשנת 1902 — יותר ממאתים; בשנת 1907 הגיע כבר ל 311, מהם 126 בשכר ו 185 חנם. בפחות מעשרים שנה נכפל איפוא מספר המבקרים את ביה"ס של האליאנס.

אולם, לבי"ס זה שהיה ב„קסבה", לא היתה אלא השפעה־מוגבלת על התושבים היותר מרובים והיותר אמללים. צריך היה איפוא ליצור בלב המללאח עצמו מרכז להתרוממות, להקים מוסד אחר תחת ה„מדרשים" הפרטיים הרבים שבהם התחנכו מאות תלמידים, להרגיל את המורים ואת תלמידיהם יחד לשטות־ישרות ולסדר בעבודה, ושרם־כל, לנקיון ולחיצוניות־טובה. החסרון הזה נמלא בשנת 1906 ע"י מר טאורל. בביה"ס החדש ישנם 438 תלמיד והוא בעין תלמוד־תורה־מרכזי שתכניתו כוללת בעקר: למודי־הדת, חשבון, ראשית למודי הגיאוגרפיה וההגיינה; התלמידים מקבלים עזרה־רפואית, וארוחת־הצהרים נתנת למרביתם. מוסד זה המתאים לצרכי הסביבה נותן תוצאות מצוינות. קמעא קמעא תתרחב התכנית ותהיה כתכנית שאר בתי־הספר וכל הילדים יהנו מאור־ההשכלה.

עוד מהנסיון הראשון, התחילה האליאנס לטפל בהשכלת־הבנות וקצבה גם תקציב מיוחד לזה; אולם, אז לא הגיע עדיין הזמן לכך. כשאגודת־אחים יסדה בי"ס, בהנהלת הגברת קודקים — נתנה לה האליאנס תמיכה בתמידות. בשנת 7־1906 התחיל משא ומתן עם העדה לשם יסוד בי"ס לבנות. במרס שנת 1908 נפתח ביה"ס לבנות במספר 150 תלמידה. בשנת 1913 היה מספרן 202, מהן 54 בחנם ו 148 בשכר. ישנו לצד ביה"ס גם בית־מלאכה לתפירה ובו 22 חניכות, וככה הלכה ונשלמה שורת המוסדות הנחוצים להרמת מצבה המוסרי של עדה חשובה זו.

קאזה־בלאנקה.

„אנפ'ה" העתיקה שנחרבה ע"י רעש־האדמה בשנת 1755, היתה, בראשית המאה הי"ט, כפר־קטן, מפני חסרון לשון־ים שתוכל לשמש בסיס לפעולות שודדי־הים—לא היתה בה מעילם תנועה־גדולה. עד שנת 1830 לא היה אף משרד־מכס. אולם, תקופה־חדשה התחילה בה משנת 50—1840. סוחרים זרים יסדו בה לשכות־מסחר והצליחו לבנות להם בתים למרות התנגדויות רבות. הם באו ביחסים עם מחוז „שאוייה" הפורה; קונסלים התישבו בה ולאט לאט נעשתה קאזה־בלאנקה עיר־החוף היותר הומיה שבכל שפת־הים המערבית במרוקו.

והיהודים לקחו חלק גדול בהתפתחות זו. עדת־היהודים שלא היה לה שום ערך בתחלה, הלכה הלוך וגדל ע"י היהודים שנהרו אליה מטיטואן, מטנג'יר, מרבאט, מנמלי־הדרום ומהמללאחים שבפנים־המדינה. בין המהגרים האלה היו יסודות־מצוינים. התלמידים הראשונים שיצאו מבתי־הספר שבערי־הצפון הופיעו מיד. נוצרה סביבה שעצותיה ודוגמתה היו צריכות

נוחים שבמרוקו ואין מהפכות־שבטים מצויות בה תדיר. תחת זה, רק סוחרים אחדים הצליחו לבסס להם בה מעמד־כלכלי ידוע בחיים. ההמון נשאר, שקוע בעניות־מיאשת וכשצר המקום ליהודים בגיטו, פרצו מגפות והחלי־רע והטיפוס בפרט עשו שמות־נוראות בתושבי המלאח. ולולא רוחות־העתים המטהרות את המחוז ומנקות את האויר כי עתה לא נשאר מהיהודים תושבי המלאח שריד ופליט.

האמידים שבין היהודים הצליחו להחלץ מסביבה־מסוכנת זו ויקבעו את דירתם ב„קסבה" הוא החלק היותר נקי שבעיר, היותר מרווח והמשמש מרכז לפקידי־הממשלה ולמושבה־הארפית הקטנה. צרות התרבות־התושבים הלכו וגדלו ותכבדנה את אכפן על המון האביונים. קרוב לשנת 1903, הואיל הקאייד ע י י א ד א ל מ נ ב ה י להרשות להרבה משפחות יהודיות לגור ב„מדינה" הוא רובע המושלמים. רשיון זה היה טובה גדולה ומרגשת. אולם, שלש שנים אח"כ, הכריח אותו הקאייד עצמו את היהודים לחזור שוב ל„מללאח". על היהודים האמללים באו אז צרות רבות ורעות ויחיו „ימים נוראים" ממש, ויכרחו לשוב לתוך חומות הגיטו שלהם. כעת, ישנן ב„מדינה" רק כמאה וחמשים משפחות יהודיות וע"י כך הוקל קצת למללאה. אי־אפשר כמובן לדרש השכלה ותרבות מיהודים כאלה, שהיו מפוזרים בכל קצות כפרים־ברבריים. אמנם, כלם מלאי־חיים ותנועה, אך הסקרנות, הרגל־ההתעמקות וההכללה חסרים להם. הצד המעשי והתועלתי שבהשכלה היה יכול אולי למשך את הזרים אליה. אולם, הסוחרים שמספרם היה מצער מאד היו מסתפקים בידיעות־קלושות ולא היו זקוקים לפקידים. ישנם הרבה חנונים המוכרים בסנטים ובשליש סנטים את צרכי־האכל; לתעשיה אין זכר; הבנין אסור והמלאכות היותר טובות אינן יכולות להתפתח; ומחסר דירות־מתאימות אין הארפים באים למוגדור, ומושבתם היא כ"כ מצומצמת שאין בכחה ליצור תנועה של תחיה. מכשולים־פנימיים מכבידים ומקשים יותר את סבות־החולשה הללו. ישנה כעין אי־הבנה הדדית וחיץ המבדילים בין ה„קסבה" ובין ה„מללאה". בין ה„גאורים" האמידים שיש להם כבר אילו יסודות של השכלה ובין ה„שלוח", הם האמללים שאינם רגילים ביאות לחיי־קריה — ישנם תמיד חלוקי־דעות וסכסוכים המאפילים לגמרי על רגש־הערבות. „כאלו האנשים האלה הם שני גזעים שונים" כתב מר הירש באחת מהרצאותיו ששלה בשנת 1873. בסביבה כזו היו התחלות מפעלי־החנוך קשות מאד.

בשנת 1867 נעשה נסיון אחד. בזמן ההוא באה האלינס, באמצעות מר בומייר קונסול צרפת, איש־מדע ומסירות, בדברים עם העדה לשם יסוד בי"ס במוגדור. לבוארד אוף דפיוטיס היה אז כבר בי"ס ובו 45 תלמיד (מחציתם כמעט מה„קסבה" ומחציתם מה„מללאח"). שפת הלמודים היתה אנגלית. הרבה מנכבדי העדה, שלהם היו יחסים עם אנגליה, היו מתענינים במוסד־קטן זה. החלט אז שביה"ס של האלינס וביה"ס של ה„בוארד" יעבדו יחד ויתחברו. העדה קבלה על עצמה להמציא את כל ההוצאות המקומיות וגם עזרה למשכרת המנהל. אולם, הבט הביטה על המפעל החדש באדישות. ראש הרבנים הרב ייסף אלמאליח היה היחידי שהתענין בהצעה זו. הנה מדוע, ביה"ס שחונך בראשית שנת 1867 לא יכול להכות שרשים והוזנח כמעט מיד.

אחרי שנים אחדות, בשנת 1875, נעשה נסיון חדש, והיו מריבות חדשות כי אחוד „ביה"ס האנגלי" עם „ביה"ס הצרפתי" לא יכול להעשות. היו הרבה השפעות שהתנגדו אחת לרעותה וישו את האיריאל הגדול של האלינס ויעמידוהו על מריבות־פעוטות בגלל שפות. נכבדי־העדה היו נוטים יותר ל„ביה"ס האנגלי" מבלי כמובן להטיל על עצמם שום משא־חמרי בכדי לתת לו את ההתפתחות הנחוצה לעם, ואת „ביה"ס הצרפתי" השאירו כמעט כלו

פעולתו. וכשהאליאנס הביעה את מחשבתה להביא שנויים חדישים בלמוד השפה העברית — עוררה החלטה זו התנגדות עצומה וביה"ס נסגר בשנת 1887.

אולם, למרות כל המהפכות הללו, צריך להאמין שביה"ס היה חלק מחיי הטנג'ירים משום שכמעט כל התושבים הצטערו מיד על סגירתו. נכבדי־העדה השתדלו לפני הועד־המרכזי שיפתח שוב את ביה"ס ושתי שנים אחרי סגירתו, זאת אומרת, באוקטובר שנת 1889, החליט הועד־המרכזי לפתחו ולסדרו מחדש, ומהיום הראשון לפתיחתו בפעם השניה נעשה אחוד ההנהלה כלל־קבוע. הילדים נתחלקו לקבוצות קבוצות לפי ידיעותיהם בכל המקצועות וביניהם גם העברית. הוכנסו שטות־פדגוגיות, למודי־הדת חודשו על בסיס־נכון, ובכדי לחזק את השנוי האחרון הזה, מלא המנהל את ידי מורים מומחים שילמדו את התנ"ך ואת הדקדוק העברי.

אחרי שביה"ס היה כלו בידי מנהלו, נעשה כלו אחד המוסדות הטובים שיש לאליאנס. בשעת פתיחתו היו בו 133 תלמיד; שכר־הלמוד לא היה מכנים אלא 2100 פרנק, ותמיכת־העדה לא עלתה ליותר מ 1560 פרנק ורק סגן־מנהל אחד עזר למנהל בעבודתו. שתי שנים אח"כ, בשנת 1891, עלה מספר התלמידים ל 481; שכר־הלמוד עלה ל 4500 פרנק והעדה תמכה בסכום 4884 פרנק. בשנת 1903, בנתה העדה, בהוצאותיה, הודות להלואה שנתנה לה ע"י האליאנס, בנין חדש ורחב־ידים שאליו העבר ביה"ס. הבנין־העתיק נמסר לביה"ס לבנות. בתכנית לא היתה בתחלה השפה האנגלית מחסר אמצעים חמריים. אולם, בשנת 1889 החזיר ה„בוארד" את תמיכתו, ושעורי האנגלית נתחדשו שוב.

במשך כל הזמן הזה לא פסק ביה"ס לבנות, מהתפתח. העדה התחילה להתענין בו קמעא קמעא, נתנה לו מעון, קבלה עליה את הנהלתו ותגדיל את התמיכה שנתנה לו. בשנת 1904 הגיע מספר תלמידותיו ל 297, ובשנת 1913 — ל 397.

יש עוד הרבה מה לעשות בכדי להתאים את מפעלי החנוך בטנג'ר לצרכי היהודים המתרבים, הצמאים להשכלה ומדע. אחרי הכתה הגבוהה שנוסדה מחדש, צריך עוד ליצור גן־ילדים, ושעורים גבוהים; ביה"ס לבנים צריך לקלוט אל קרבו את כל החדרים הפרטיים; גם ביה"ס־לבנות זקוק להתפתחות. רצונה הטוב של ההנהגה־המקומית שקבלה על עצמה הרבה חובות — נותן תקוה שהמפעל ישיג את מטרתו.

בשנת 1913, החליטה העדה לעשות עוד צעד־אמיץ בכדי לתת לבתי־הספר את ההתרחבות המתאימה למספר היהודים ולהעמידם על מדרגת הצרכים שנוצרו ע"י המצב המדיני. היא רכשה, ע"י הלואה מהאליאנס, קרקע רחבת־ידים שעליה יבנה בית־ספר גדול — סך כל ההוצאות יהיה יותר ממאתים אלף פרנק.

---

2) ערי־החוף המערביות.

מוגדור.

מוגדור נבנתה בסוף המאה הי"ח, וקבוץ יהודי ממקור ברברי התרכז בה מהר. מעמק האטלס הגדול וביחוד מ„סוס" נהרו אליה היהודים הנמלטים מרדיפות הסיידים או האדונים־האצילים. הם רצו לחסות בצל חומות עיר ולהחליץ פעם אחת, מחיי נדודים למחצה מרים ודלים. במחצית המאה הי"ט, היה מספר היהודים במוגדור ששת אלפים נפש. כעת עלה מספרם לתשעת אלפים נפש, וההגירה אליה מתרבה עוד ועוד. ואמנם, תקות הבאים־החדשים לא נכזבה למצא במוגדור מנוח לכף רגלם וקץ לנדודיהם. מוגדור היא אחד החפים היותר

מסורות, נשארו בתי־הספר מרכז של פעולה־מחנכת. כל הדעות נפתחו לרעיונות הארפיים וחברה זו שהיתה במשך שנים ויובלות סגורה ומסוגרת בתוך ארבע אמותיה, וכמעט בודדת — באה עם העולם הנאור, ביחסים הנמשכים עד היום.

דלותן־הנוראה של המשפחות, הסקרנות שעורר ביה״ס, ורצון־הפעולה שהתעורר בקרב בני־הנעורים — דחפו אילו צעירים, בצאתם מביה״ס, לנדוד למרחקים בכדי למצא שם את לחמם ועתידם. המהגרים הראשונים לא עברו יותר מגבולות אלגיריה, ורק מתי־מספר העיזו לנסע למדינות־הים הרחוקות. ובה במדה שהתרבה מספר התלמידים היוצאים מביה״ס, באותה מדה גדל זרם ההגירה שלא נעצר יותר מני אז. המהגרים הצעירים האלה, הלכו קבוצות קבוצות לברזיליה, לוניזואילה, לפירו, לקורסאו, לארגנטינה ואפילו לאפריקה המערבית והדרומית. שנותיהם, חריצות־שכלם, הידיעות שרכשו בביה״ס — הרשו להם להתפתח ולהתקדם במדינות־החדשות שאליהן הגרו, ויסתגלו מהר למנהגי המקום ולמדותיו. המהגרים הראשונים היו חוזרים אחרי זמן מה לעיר־מולדתם ובכסף שהיו מביאים אתם היו יכולים לבצר להם מעמד־איתן בחיים בטיטואן. אלה שהלכו אחריהם, נשארו בנכר זמן יותר מרובה והיו מבקרים בכל שתים, שלש שנים את ארץ־מולדתם ולא היו חוזרים אליה להשתקע בה לחלוטין אלא אחרי שמצבם־החמרי היה איתן ובטוח לגמרי. ובינתים, היה ההורים שנשארו בטיטואן מקבלים מבניהם אשר בנכר תמיכות־חמריות הגונות. אומרים, ששער־החליפין על פריז ועל לונדון היה עולה או יורד לפעמים בטיטואן מרוב הכסף שהיה מגיע מהבנים אשר בנכר להוריהם אשר בעיר זו. בתים חדשים נבנו במללאח ומחוצה לו, וקמעא קמעא באו ארפיים, ולא נשארו בו אביונים מקומיים חוץ מיהודים אחדים שהיו באים אליו מריף. הצלחת חנוך הבנות, עזרה הרבה להדגיש את תנועת ההגירה. לפנים, היו הנשים הטיטואניות נותנות לבעליהן להגר לנכר ולהן לא היה האמץ ללכת אתם; הטיטואניות בנות הדור החדש לא היו מפקפקות לעבור את האוקינוס.

למראה המשפחות הרבות שהיו באות לטיטואן לחוג את החגים וחוזרות אח״כ לאמריקה־הדרומית; למראה תנועה־רגילה זו של נסיעות והשנוי־הקיצוני המתהוה על ידה, יש להתפלא על התוצאות שבאו בעקבות המרץ והיזמה שנתרבו ע״י ההשכלה. אפס, ההתפתחות לא נעשתה בתנאים נורמליים, משום שכל הצעירים הגרו וישללו, ע״י כך, מהעדה היהודית את תוצאותיו המוסריים של החנוך. עתיד יותר מתאים לרוח־ההשכלה החדישה, אינו תלוי רק באלינס. הוא יתגשם אם יהיה בטחון במדינה, אם המהגרים יחזרו אליה ואם המארעות יתנו להתאמצות שהחלה זה יובל שנים, להתפתח בחפש גמור.

המשטר הספרדי לא שנה מאומה במהלך ביה״ס, חוץ מדבר אחד: השפה הספרדית שאותה למדו תמיד בביה״ס ושהודות לה יכלו המהגרים היהודים שהגרו לאמריקה למצא בה כר נרחב לחריצותם — תופשת כעת מקום יותר רחב וחשוב בתכנית־הלמודים. הנציב־העליון הספרדי בקר את ביה״ס וישמח מאד לראות את מצבם השכלי והמוסרי של היהודים.

טנג׳יר.

אחרי התחלות טובות באו גם על ביה״ס בטנג׳יר זמנים־רעים. הוא היה מרכב משלשה יסודות בעלי חשיבות שונה אמנם, אך שהיו תמיד בנגודים ושלא היו מתמזגים יחד: חלק האלינס, חלק ה״בוארד״, וכל הכתות לעברית שהיו תלויים בדעת העדה. ואם אמנם היה הועד המרכזי שבפריז האחראי העיקרי על כל המוסד, היו התנגדויות־תדיריות עוצרות בעד

באופן כזה היו המשפחות היותר מכובדות שבטיטואן מתכבדות, לא רק לחנך את בניהן בביה״ס של האליגס, אלא גם להעמידם לרשותה לטובת עתיד מפעליה, להיות מורים שיפיצו בנכר את ההשכלה. בין אלה צריך למנות את בני משפחת בנשימול, פריינטי, קאוס וכו׳.

במשך זמן מה, תמך ה„בוראד אוף דיפיוטיס" בביה״ס של טיטואן. ביום שבו נפסקו בבית־הספר שעורי השפה האנגלית מחסר תלמידים (לכל התושבים לא היו יותר יחסים אלא עם המדינות שהשפה הצרפתית או הספרדית נפוצה בהן) ומחסר מורים מומחים — הוטל כל משא ההוצאות על האליגס. *) בתקופת ההתחלה היו מרבים התלמידים לבא לביה״ס. מורי־העברית שנעתרו להורים, היו מביאים את בניהם לשעורי האליגס והם, המורים, היו מחנכים אותם חנוך־דתי. שטה זו היא טובה כשהמטרה היא להרבות את מספר התלמידים בביה״ס. אולם מגרעותיה רבות הן: משום שהתלמידים היו צריכים להשמע ולהקשיב לשתי רשויות כמעט מתנגדות; בחנוך זה לא היתה האחדות הנחוצה; הבדלת הקדש מהחול השרישה את הדעה־הקדומה שאי־אפשר להתאים את האמונה להשכלה והיתה מאמצת את העם להאמין ששעורי־הדת צריכים להיות קפואים בדרכם־הנושנה. אז הגיע כבר הזמן לאחד את שני הלמודים: למודי הקדש ולמודי־החול, לעבד תכנית כללית ולשאף להתפתחות הילדים השכלית והמוסרית. בקשי־רב הצליח מר רבי, מנהל ביה״ס, בעזרת ראש הרבנים ר׳ שמואל נהון, לאחד את למודי־הקדש ולמודי החול. הוא הוא שחוק את יסודות ביה״ס לבנות שעמדו אז להסגר; הוא הוא שהביא את ההנהגה המקומית לידי הכרה כי תועלת בתי־הספר גדולה מאד והכריחה להרים חלק ידוע ממס הבשר־הכשר לתמיכת בתי־הספר.

חשיבות בית־הספר הלכה הלוך וגדל מיום ליום: בשנת 1889 היה מספר תלמידיו 375, וארבעה מורים היו בתור סגני־המנהל. אולם, בתי־הספר היו במעון גרוע. בשנת 1889 הקציב הועד־המרכזי את הסכומים הנחוצים לבנין בי״ס. ובהיות שלא היה שום מקום ב„מלאח", קנו בית מחוץ לרחוב־היהודים, ועי״כ התחיל הבור בין הגיטו ומחוצה לו.

לדאבון־לב, כל ההצלחות הללו היו צריכות להפסק לזמן מה. פטורי הרב שמואל נהון, המחלות התכופות (החליירע בשנת 1895) והמארעות המדיניים — החלישו את העדה, הבריחו את המשפחות האמידות, הפחיתו את מספר התלמידים ויטילו משא־כבד על התושבים ועל מפעלי־החנוך. מעצורים־חמריים סכנו עוד יותר את המצב. הועד־המרכזי שהוציא הוצאות מרובות על בתי־הספר בטיטואן, — הכרח להסביר לעדה כי עליה להושיט לו עזרה יותר ממשית ולהשתתף אתו השתתפות יותר בולטת. ע״י כך התהדרו היחסים, תלמידים אחדים יצאו מביה״ס, והמדרשים הפרטיים נפתחו שוב לפני תלמידיהם; אולם, אחרי הבנת המצב בדבעי, הסכימה העדה להגדיל את תמיכתה־השנתית לחמשת אלפים פרנק. מני אז הלך ביה״ס לבנים הלוך והתקדם, הלוך והתפתח.

ביה״ס לבנות סבל פחות מהמשבר. חוסר הלמוד הדתי במוסד זה, אי־היכלת להעמיד נגדו „חדרים" פרטיים — כל זה גרם שלא יהיו סכסוכים. משנת 1899, גדל מספר התלמידות על מספר התלמידים וכך נמשך המצב עד היום־הזה, אעפ״י שלפני שנים אחדות החל גם ביה״ס לבנים להרויח מה שהפסיד. מספר התלמידים והתלמידות בשני בתי־הספר הוא כן: 280 תלמיד בביה״ס לבנים, 450 תלמידה בביה״ס לבנות.

בתוך כל המהפכות המתחוללות בהכרח בכל מוסד של קדמה, בתוך סביבה של

---

*) ביה״ס לבנות היה נתמך ע״י הבוארד; כעת הוא נתמך ע״י אגודת־אחים.

פרק שני.

אפריקה הצפונית.

א) **מרוקו**; 1) ערי החוף הצפוניות: טיטואן. — טנג׳יר. — 2) ערי החוף המערביות: מוגדור. — קזאבלנקה — לעראיש. — אלקער. — רבאט. — מזאגאן. — סאפי; 3) ערי־הפנים: פאס. — מראקש. — מכנס. — מוסדות חדשים.

ב) **תוניסיה**; יהודי תוניסיה לפני הכבוש הצרפתי. — משטר־הקפיטולציות. — יסוד ביה״ס של האליאנס בתונים. — החסות הצרפתית ותוצאותיה.

ג) **מצרים**; סקירת־עין על תולדות היהודים במצרים ועל מצבם במדינה — מוסדות־החנוך של האליאנס בקאירו — באלכסנדריה — בטנטה.

ד) **טריפוליטניה**; ביה״ס בטריפולי.

ה) **אלג׳יריה**; אלג׳יר. — קונסטנטין. — אוראן.

I

מרוקו.

1) ערי־החוף הצפוניות.

לא נחזור כאן על התחלת בתי הספר בטיטואן ובטנג׳יר, הם מוסדות־החנוך הראשונים של האליאנס, שזכרם כבר בא לעיל. נסתפק להוסיף לספר את תולדות האחד והשני, ברגע שפסקנו בו, כלומר אחרי תקופת־היסוד.

טיטואן.

בשנת 1865 היו בביה״ס בטיטואן מאה תלמיד, ובאותה שנה גופא נפתח בית־ספר לבנות ומספר תלמידותיו הגיע ל ש ש י ם. שתי שנים אח״כ, היה מספר התלמידים 160, והתלמידות 107. שם, כמו בכל מקום אחר, היה המוסד נשען על חברות שעבדו למטרה אחת ישעזרו להמציא הלבשה, יסדו חלוקת רפואות, ספריה נודדת, שעורי־ערב שבהם השתתפו משנת 1867 ואילך, יותר מששים פועל גדולים; חוץ מזה, בהרבה הזדמנויות, היה המנהל עומד בפרץ לפני פקידי־המלכות כשאיזה עָוֶל היה נעשה ליהודים; הוא היה פונה לפעמים לממשלות הארפיות, וכל הדברים האלה היו מגדילים ומפרסמים את שם האליאנס וערכה ומפעלה.

בין לתשלום משכרת המורים השלמה או החלקית, ובין בשביל החמר וההוצאות הראשונות של המוסד...

„הועד המרכזי משאיר לעצמו את הזכות לבחור במורים ולהשגיח על בתי־הספר האלה...

כל מורה שנבחר יוכל להקרא לפני הועד־המרכזי בכדי לקבל ממנו את ההוראות וההודעות שתוריגה לו את הדרך שעליו ללכת בה בתפקיד שהוטל על שכמו. חברת כי״ח, בהתחשבה עם מוריה כעם שליח־יקר לרעיונות המפעמים בקרבה, צריכה להיות בטוחה, שמחשבתה הובנה ושאיפותיה תתגשמנה.

פעולות המורה צריכות להיות מורגשות גם מחוץ לביה״ס, ע״י היחסים־הטבעיים שישררו עם הורי התלמידים; וגם שם, כמו בתוך ביה״ס, לא יזניח המורה שום הזדמנות למען יעריכו את תועליות ההשכלה והחנוך ואת הטובות שצרפת ושאר האומות הארפיות תוכלנה להביא, את הכח המיטיב שהממשלות שאינן מושלמות תוכלנה למצא בהשכלה; הוא יסביר את הסבלנות ההדדית והחברתיות־הכללית".

ההשכלה, את השנוי האמתי שיכול להתהוות בדעות הללו — אם נשוה אותם לחברים שלא זכו ליהנות מטובות אלו... מה שנוגע לידיעות שרכשו תלמידיכם, הרבה מאלה ינחילו כבוד לבתי־הספר למתחילים היותר טובים שלנו..." וזהי הפתעה שאליה איננו רגילים כאן במזרח".

בזמן ההוא (1873) התחילו לקבל בביה"ס תלמידים־עניים, הנסיון לחבר את תלמוד־התורה עם ביה"ס, על ידי קבלת 20 או 25 תלמיד עניים — העמיד הרבה מעצורים; אך נשיא הועד־המקומי, מר משה די טולידו, עבד במרץ. באחד הימים, בחר המנהל, בנוכחות ראש הרבנים, 25 יתומים ויובילם מיד לביה"ס. אולם, רק אחרי שלשים ושתים שנה, יכלו תלמידי הת"ת לבוא ולשבת יחד עם חבריהם על ספסלי בית־הספר של האליאנס.

המוסד היה, מני אז, די חזק בכדי לסבל את כל הזעזועים, בין מבחינה כללית, כגון מלחמת 1877־78, שבה נסעו הרבה משפחות לקושטא, ובין מבחינה פנימית כגון התחלקות העדה לשתי כתות אחרי מות ראש הרבנים ר"מ מרדכי גירון בשנת 1888. סמנים־לטובה החלו להראות: נוסדו חברות מי שהיו תלמידי האליאנס, נקנתה קרקע בכדי לבנות עליה בי"ס לבנים ובי"ס לבנות, התרבו התלמידים, היתה התחרות־פוריה (במשך עשרים שנה, נמנו קרוב למאה תלמידים מאלה, למורים בבתי־הספר של האליאנס), נתקבלו הרבה תלמידים לא־יהודים, הרבה הגרו ויצליחו לברא להם מעמד־איתן בחיים... אנדרינופלה היתה בטוחה בעתידה.

כעת, יש בביה"ס של החברה באנדרינופלה 1033 תלמידים (מהם 596 חנם) ומספר התלמידות בביה"ס לבנות שנוסד שלש שנים אחרי ביה"ס לבנים בשנת 1870, הוא: 929 (מהן 553 חנם).

אי־אפשר כמובן לספר את המארעות שארעו בימי יסוד כל בית ספר ובי"ס. יהיו מה שיהיו מובנם וערכם של המארעות הרבים; תהיינה מה שתהיינה תוצאות המלחמות שמגלים בתוך אבק־הפנקסים, אי־אפשר, כמובן, להחיות ולהבליט כמה התאמצות־עצומה היתה נחוצה בכדי לירות את אבני־הפנה הראשונות של הבנין הזה. בכל אפן, הקורא כבר קבל מושג מצביון המלחמות הללו: קשי הפעולה שהיו פוגשים מצד האנשים שהיו עובדים לטובתם כל זמן שאור־ההשכלה לא נגה עליהם; הקשי להסביר ליסודות־הדתיים שבעדות כי האנשים אינם צריכים ואינם חייבים לבלות את מרבית חייהם בתפלות ובעבודות; ולבסוף, האמונה וגם ההתלהבות שהיו באות אחרי הפחד וההתנגדות של ההתחלה... כעת שהיסודות הונחו והם חזקים ועמוקים, — נעשו בתי־הספר עממיים; קולות־קורא היו נשלחים לא מצד הועד־המרכזי לועדים המקומיים אלא, מאלה לועד־המרכזי; ולא רק בכדי לבקש מאיזו עדה־נדחה שתסכים כי האליאנס תיסד בי"ס בעירה, אלא, מטעם עדה־נדחה זו המתחננת לאליאנס שתעזר לה ביצירת ביה"ס ובכלכלתו.

כעת, נשאר לנו רק להביא כאן קטעים אחדים מהתזכיר שנתפרסם אז, בימים הראשונים ליסוד האליאנס, ושחלקים ממנו כבר נתפרסמו:

הועד־המרכזי, אחרי שקבל את הדרישות ואסף את כל התעודות והמסמכים הנחוצים בכדי להעריך את הצרכים־המקומיים, את חשיבותם ואת רוחם של התושבים היהודים, את תקוות ההצלחה, את המקורות שהעדות המעוניינות בזה יכולות להמציא; ואחרי שהועד־המרכזי יבטיח לעצמו את העזרה חצי־הרשמית של הקונסולים ואחרים — מקציב תקציבים,

בצעקות מחרישות־אזנים, הרבה פסוקים מהתנ״ך שאותו היו מתרגמים ל„לאדינו״ שאף אותו לא הבינו. שום תכנית והשגחה לא היו והכל „התנהל עפ״י שטות־עתיקות וכרצון איש ואיש.

בשנת 1850 נעשה הנסיון הראשון להקמת הריסות החנוך באנדרינופלה ע״י יוסף הלוי. הוא יסד בעיר זו בי״ס שהכיל כעשרים תלמיד מבני האמידים שבעיר.״ אח״כ הוטל עליו לנהל את הת״ת, נסה להביא בו תקונים ויכנים בו אילו עקרונים של היגיינה וחנוך. הנסגים־אחור העמידו על דרכו הרבה מעצורים. אפס, תעמולתו נשאה פרי ישוה לה: י״ז שנה אח״כ כשעבר דרך אנדרינופלה בחזירתו משלחתו באביסיניה, יכול היה למשש ממש בידיו את התוצאות שהשיגה אנדרינופלה (1867) מפעולות האליאנס.

ביום 11 מאי שנת 1865, כתב מר משה די טולידו לועד־המרכזי של האליאנס מכתב־נלהב שבו נאמר: „גם עירנו באה לחסות בצל כנפי עץ־החיים היהודי הגדול שנטע לפני זמן מה בפריז, והרוצה כנראה להקיף ולהשיב לימי עלומיו את עמנו בכל התבל״...

הועד־המקומי, שאת דבר יסודו הודיע מר טולידו במכתבו זה, בקש מהאליאנס שתיסד בי״ס באנדרינופלה, וחברת כי״ח נעתרה לו ותשלח בתור מנהל את האדון פליקס בלוך. ביה״ס חונך בחגיגיות־מרובה ביום 20 אוקטובר, שנת 1867, בנוכחות מושל־הפלך הכללי וכל הקונסולים, הכמרים היונים, הארמנים והקטולים, ראשי־הרבנים וכל נכבדי העדה היהודית. בא־כח הקונסול הצרפתי הבטיח להיות למחסה ולמגן לביה״ס, ומושל־הפלך הצהיר כי השלטן מביט ברצון גמור על יצירת מוסד־חנוך כזה באנדרינופלה.

אולם, הצלחת ביה״ס גופא, מראשיתה לא אסרה את ידי מתנגדי־הקדמה מהבליט את יחסם־הרע לביה״ס.

מר מרדכי רודריג נשיא הועד המקומי, כתב לועד־המרכזי ביום 23 דצמבר שנת 1867, את הדברים האלה: „העדה מחולקת בעת לשתי כתות נבדלות: הכתה המתקדמת המחפשת את האור, ואשר, יחד עם דבקותה באמונת־אבותינו, מוצאת שבנינו צריכים ללמד חוץ מהשפה העברית גם שפות זרות״; והכתה השנית „אנשים אדוקים״ „אויבים בנפש לקדמה״, קבלו על עצמם לנבל את שם האליאנס. אולם, בראותם שהחברה מצליחה באנדרינופלה, ומפחדם פן יאבדו את כח־פעולתם, — רוצים הם ליסד אליאנס חדשה בכדי לרכש לרעיונם אילו חברים אחרים; „הם רוצים גם ליסד בי״ס חדש בכדי להלק את העדה לשתים. נרגנויות אלו היו סבה גם למחזה מפליא ומזעזע: „לאנשים האלה שהעיזו להגיד בגלוי למר קמונדו בקושטא, כי מטרתם היא ליסד אליאנס חדשה — הראה האדון הזה את חותם החברה שבו המלה „אחדות״ ושתי הידים־המשולבות יחד באחוה — אומרות בפרוש ששתי חברות דומות אינן יכולות להיות בעיר אחת...״ האיבה לבשה צורה יותר גרועה: תבערה ששרפה את ביה״ס בשנת 1868 נעשתה אולי ע״י שונאי ביה״ס.

לשמחת־לבב „עבדה הכתה הבינונית, שבקרבה היו מנהלי ביה״ס, בהתלהבות ובמרץ בהזדמנות זו״. הם פתחו רשימת נדבות ויקנו בית, והמנהל מצדו הקים ברוב מרץ ותריצות את המוסד־החדש. הצלחת המוסד שבו היו כבר 125 תלמיד מאושרת ע״י הרצאות רבות. ראש הרבנים בתורקיה הרב יקיר אפנדי שבקר את ביה״ס, כתב לועד־המרכזי „שמוסד זה מביא את התועלת היותר גדולה להשכלה״; הממשלה השתתפה גם היא במפעל ההתרוממות־החברתית הזאת, ותשלח חנם לביה״ס, מורה לשפה התורקית; זמן מה אח״כ, נוכח הקונסול הצרפתי בבחינות סוף השנה ויכתב למנהל ביה״ס את הדברים האלה: „הדבר הראשון שעשה עלי רשם בהכנסי לביה״ס, זהו חיצוניותו הטובה של מוסד זה והתנהגות התלמידים המצוינה. צדקת מאד בהדגישך על נקודה זו; ואני מיחס לה ולערך התלמידים המוסרי שיגדל ע״י

מבלי יכלת להחלץ פעם אחת מדלותם; עם מורי־העברית האנשים־התמימים והעצלים האלה, העושים מה שלבם חפץ. באים לביה"ס בשעה שהם רוצים ומבלים את כל ימיהם בשינה, בטיולים בשוקים, או בבטלה; ובינתים, צועקים התלמידים, מכים איש את רעהו, ורותחים בבבל־החדשה הזאת"...

ובאמת, ביה"ס לא היה יכול לסמך על שום תמיכה מצד העדה. בנוגע לקבלת תלמידים עניים, מוצא הועד־המקומי שהרעיון הוא מצוין; אולם, אין לעדה מקורות־חמריים... הועד־המרכזי רשם לו את דבר סגירת ביה"ס בלריסה, בישיבתו ביום 11 אפריל שנת 1874 במלים הללו:

„לריסה. — מר בנדלאק, מורה, מודיע שהוא עזב את העיר הזאת בכדי ללכת למשרתו החדשה באנדרינופלה. הוא מבקש מהועד־המרכזי להתענין במאה ושלשים התלמידים העניים והיתומים, שנשארו עזובים ומזנחים בלריסה מבלי שום מקור למחיה. העדה איננה מאמינה שתוכל לעזור בתשלומי מנהל חדש".

ההצלחה באנדרינופלה היתה, לאשרנו, אחרת לגמרי. עיר זו היתה, אם אפשר להגיד כך, קריה־יהודית עתיקה. היהודים הראשונים של אנדרינופלה, הובלו בטח אליה מא"י עוד בימים הראשונים להוסדה; ואמנם, בתקופה שבה יסד הקסר אדרינוס את העיר ששמו נקרא עליה, (אנדרינופוליס) — התקוממו היהודים בקצה הקסרות, וימרדו בשלטון רומא, והרבה מהם שבויים או חפשים, שהכרחו לצאת ממולדתם, באו להשתקע בקריה־חדשה זו. בתחלה חיו שם חיי לחץ ומצוקה; אולם, אחרי אלף שנות דלות ועניים ורדיפות, נשתנה פתאם לגמרי מצבם לטובה. בהכבש אנדרינופלה ע"י התורקים ומוראד הראשון עשה אותה לעיר־בירתו — נהרו אליה אלפי יהודים מגרמניה, מצרפת, מאיטליה ומהונגריה עפ"י בקשת הרב יצחק צרפתי ששלח אגרות לכל תפוצות־הגולה, בבקשה שבני־ישראל יבואו למדינה האכסנאית הזאת: זה היה אמצעי־הדיש לישב ערים חדשות. לאנדרינופלה באו יהודים גם מספרד, אחרי הגרוש בשנת 1492, גם מפורטוגל אחרי גרוש שנת 1498 וגם מפוליא ומקלברה. ע"י כך נוסדו בה בתי־כנסת רבים ושונים, וקמו בה רבנים־מפורסמים שהפיצו את מעינות־תורתם בכל ערי המזרח. לאנדרינופלה זו, שנעשתה עיר־בירת התורקים לזמן ידוע, הובא לפני השלטן מחמד הרביעי, משיח־השקר המפרסם שבתי־צבי, בכדי לתת באורים על הנהגתו, ובה הזניח את דתו־היהודית וישתמד. ראש העדה אז, היה ר' אברהם צרפתי. אחרי מותו בשנת 1722, היו שתי משפחות־רבנים עד שנת 1902. הנהלת העדה לא התאחדה אלא לפני שנים אחדות.

למרות חשיבותה־ההיסטורית של אנדרינופלה בגלל המארעות המפורסמים שקרו בה; למרות מספר תושביה העולה ליותר מ 82,000 (מהם 17,000 יהודים) — מראה הכללי דמה למראה כפר עצום בבתי־תפלותיו ובמסגדיו, בבתי־קברות מושלמים, בארניו ובארזיו, שיכלו למשך אליהם את עיני־התיירים, ולא היתה מוכנה כלל לקבל את השכלת־המערב. זרים ארפיים לא היו בה. לתנועה־מדינית, לחריצות־מסחרית ולתעשיה—לא היה זכר. היא היתה עיר־מתה במלא משמעת מלה זו. הילדים היו מתחנכים בתלמודי־התורה. את תוצאות החנוך במקומות אלה, אפשר לדעת עפ"י מה שאמרו עליהם אנשים שהכירום: אלה היו בתי־כלא עצומים לילדים. בתלמוד־התורה היותר עתיק והיותר נכבד שביניהם, ישבו להם שמונה מאות תלמיד שכלם רזים, מטנפים. לבישים בלויי־הסחבות, יחפים, כשהקרחת אוכלת אותם; רובצים בתוך חדרים צרים ונמוכים, ישנים או יושבים על הרצפה, תחת השגחת מורים מתנמנמים ואוחזים בידיהם אלות או מקלות ארוכים, ואינם יודעים אף את ראשית יסודות הפדגוגיה. הילדים היו מבלים במוסדות כאלה הרבה שנים מחייהם ומשננים, מבלי להבין כלום, במקהלה

עוד באביב ימי עלומיהם לחיות באחוה עם בנינו אנו; אולם „חבור שני בתיה"ס לאחד, זאת אומרת — קבלת הרבה תלמידים שיהיו גורמים לסכסוכים־חמורים אם בחירת התלמידים לא תצליח".

בקצור, צריך שקבלת תלמידים תעשה בזהירות, בערבות ובבטחונות, כלומר, הבאת יסודות בטוחים ומוכשרים להביא לבתי־הספר את כל הקדמה הדרושה; ואם לאו — תהיה סכנה נשקפת מהצעה זו. ההצעה הוזנחה אח"כ.

בלריסה, נעשה נסיון החבור באפן שונה מהנסיון שנעשה בביה"ס בב'ולו. בעיר זו התחיל ביה"ס לחיות אך לא בלי מכשולים על דרכו. עדת היהודים בלריסה שבה היו ארבע מאות משפחה אמידות מאד — בקשה שיעבירו אליה את ביה"ס שבב'ולו; אולם, מנהל ביה"ס שבעיר זו לא הסכים כלל על הצעה זו, ויציע אחרת: ליסד בי"ס חדש בלריסה. דבר זה הוצא מיד לפעל. ביום 15 מרס שנת 1868, חונך ביה"ס בלריסה ע"י מנהלו מר אברהם בלוך. בחגיגיות מרובה הזכיר המנהל את התקשרות היהודים להשכלה מדור דור. „לא נחרבה ירושלם, אמר התלמוד, אלא מפני בטול תורה!

לדאבון־לב, גם ביה"ס העקרי בב'ולו וגם ביה"ס הסניפי בלריסה, לא האריכו ימים רבים.

כשחשבו יהודי ב'ולו ליסד בי"ס, קרה הדבר „באמצע הקיץ של שנת 1864, תקופה מוכשרה למסחר צמר־הגפן; ובהיות שההצלחה האירה להם פנים במשך זמן ידוע, התחילו חברי העדה הזאת לעסק בספסרויות גדולות". אולם, עם גמר המלחמה האמריקנית של „סססיון", נחרבו היהודים כמעט כליל. כעת הם עובדים בלי קרן בכדי להרויח ארבעה או חמשת אלפים פרנק בשנה — סכום המספיק להם בקשי־רב לכלכלת ביתם. הרבה נדיבים שהתחיבו לשלם סכומים ידועים, אינם יכולים לעמוד בדבורם. זמן מה אח"כ נשקפה כנראה תקוה־חדשה לביה"ס. ערכו בביהכ"נ חגיגה לכבוד הנדיב הברון די הירש שעשה הרבה מאד לטובת ביהכנ"ס וביה"ס. „ביהכנ"ס היה מקושט בזרים ובפרחים ומואר אור־יקרות"; הרשם שעשו נאומי המטיפים השונים היה כ"כ גדול „שמספר הנדבות שנאספו לבנין התקרה, עלו לסכום ח מ ש מ א ו ת פ ר נ ק". באחד הימים בא הארכיבישוף לבקר את ביה"ס. מר קונסטנטין אסטרייאדיס מורה השפה היונית נשא נאום, ויזכיר את דברי הסיר ופיטאכ'יס...

אולם, הכל היה דמיונות־שוא. סכסוכים מטושכים חפרו תהום־עמקה בין המנהל ובין העדה, וביה"ס שנסגר באפן־ארעי, נסגר אח"כ לחלוטין.

בנוגע ללריסה, ארבע מאות המשפחות שעל מקירותיהן דברו כ"כ הרבה כשהן דרשו יסוד בי"ס בעיר זו—לא היו כדאיות שיביעו ע"י כך אמונה כ"כ עורת בעתיד ביה"ס החדש: הקונסול האנגלי הבטיח באחד הימים למנהל ביה"ם בבולו, כי פרנסת מאה וחמשים משפחות היהודים אשר בלריסה, מוטלת על 250 משפחות אחרות, שאינן דואגות כלל לשפור מצב בני־דתן. באחד הימים ראה מנהל ביה"ס באים למשרדו שלשה תלמידים חדשים, בני אנשים הגונים „שני קצינים תורקים העובדים במשמר־הצבא בלריסה, ויוני עני שנשלח בהמלצה ע"י הקונסול הצרפתי"; אולם, הרי לא בשביל אלה נוסד ביה"ס. לקיחותיו האמתיים של ביה"ס, לא אלה הם וקשה היה להביאם אליו. צריך היה להלחם מלחמות רבות; צריך היה לבוא בדברים עם איש זה „בכדי לעקר מבין ידיו את בנו ולהחזירהו לביה"ס"; עם אחר היה צריך לדבר למען לא יוציא את בנו מביה"ס בגלל איזה ענש־ראוי שקבל; עם פלוני היה צריך להתוכח על פליאתו „שיוני קטן" שוה בעיני המורה יותר „מיהודי קטן" ועל „שכלם עובדים על ספסל אחד ולומדים יחד בספר אחד"; ועם אלמוני „על שהעדה אינה עושה מאומה בכדי להבטיח את היוהם־החמריים של היצורים הקטנים האמללים האלה, החיים חיי אוריים

28 חנם) בביה"ס לבנות שנוסד בשנת 1883, יש 250 תלמידה (מהן 196 משלמות שכר־למוד, 54 חנם).

גם תורקיה הארפית דרשה אז את תשומת־לבה של האלינס. בין המוסדות הראשונים שהועד־המרכזי החליט ליסד, צריך להזכיר את ביה"ס בב'ולו,*) שעליו אנו צריכים לדבר כעל דבר היסטורי משום שביה"ס איננו עוד, ותחתיו ישנו ביה"ס באנדרינופלה ההולך ומשגשג ופורח.

יהודי ב'ולו חיו בין הרבה יונים אוהבי־מולדתם, משכילים וצמאים למדע. בשנת 1864, בקש הועד של האלינס בב'ולו מהועד־המרכזי בפריז, שיעזור לו ביסוד בית־ספר וישלח לו מורה. הועד־המרכזי הקציב עזרה־שנתית לכך וביום 26 יוני שנת 1865, מנה את מר ויסקופ מנהל ביה"ס בב'ולו. הרשם שעשה ביה"ס בתחלתו היה בו כדי לחזק את הידים. אעפ"י שהמנהל הראשון התאונן מהנסיעה הקשה, ספר שבכל מקום „גנבו ממנו את הכל" ו„הכריחוהו לשלם כנסיך אעפ"י שהתנהגו אתו כתורקי" — מצא בכ"ז בב'ולו חברה־ארפית נעימה ומרכז־יהודי שסביבו התרכזו כל יהודי הסביבה. ב'ולו היא חוף־ים ועתיד־יפה נשקף לה. העדה מראה את נטיותיה הטובות לביה"ס; התלמידים העניים מתקבלים בו חנם והקדמה היא מצוינת ומהירה. המורה לא התקשה כלל ללמד את הקריאה לתלמידיו אלה „שבשנת הי"ב לימי חייהם לא היו יודעים עדיין מה זה חשבון קטן".

„התלמידים האלה, כותב המנהל בראשית שנת 1866, מתפלאים למצא סדר־טבעי בכל דבר שנחשב בעיניהם כמסתורין־טמירין". שליח אחד של האלינס שבקר את ביה"ס בשנת 1867, הודיע שהילדים האלה „התקדמו מאד במשך זמן כ"כ מצער. ובאמת: אם נתחשב כי עוד לפני ט"ו חדש לא היתה אף לאחד מהם ידיעה־קלה בשפה הצרפתית, וכעת, הם מבינים אותה כלם היטב ומדברים בה קצת — אי־אפשר שלא להכיר כי ישנה כאן קדמה־אמתית"...

מסביב לביה"ס נוצרה תנועה של אהדה חמה שכדאי להביא כאן שנים מגלוייה המענינים, אעפ"י שתוצאותיהם לא היו שוות:

בב'ולו, רצה ביה"ס היוני להתחבר אל ביה"ס של האלינס, וממשא־ומתן ארוך התנהל בין ב'ולו ובין פריז. הצריך ללמד חוץ מצרפתית „גם את השפה היונית שהיא שפת־המדינה והאיטלקית שהיא נפוצה מאד בכל חפי המזרח"; הקשי להגדיל את תקציב ביה"ס בגלל משכרת שני מורים נוספים: ההגשמה תהיה קלה. להפך, אם ביה"ס של האלינס וביה"ס־היוני יתאחדו לבי"ס אחד, במעון מיוחד, ולבסוף „נכבדי העדה היונית הם הם שהציעו את ענין האחוד... מזה זמן, היו אחדים מהם שולחים את בניהם לביה"ס שלנו; אולם כאן, היונים הם כ"כ נלהבים, שרוצים הם לעשות כמעשי־הנכבדים האלה, בתנאי שבניהם יוכלו ללמד את שפת־אמם"...

הנה הסבות שהניעו את היונים לדרוש את אחוד בתי־הספר. אולם, מפריז ענה הועד־המרכזי שאם המכשולים יוסרו היום לפני המחשבה־האצילה של התקרבות בין שתי עדות חשובות" מי לידינו יתקע שהמצב־הטוב הזה ישאר כן גם להבא? יותר כדאי להתמיד „בשטה שעל פיה התנהגו עד אז, כלומר: קבלת תלמידים מבני דתות אחרות, בהסכמת המנהל והועד־המנהל את ביה"ס.

ביה"ס היה פתוח איפוא לתלמידים היונים; הרבה מאלה נכנסו אליו ומספרם לא הגבל, והועד־המרכזי סבר „שצריך לפתוח את שערי ביה"ס לפני תלמידים מבני שאר הדתות, בכדי להרגילם

*) ב'ולו שייכת כעת ליון.

עשר פעמים זמן יותר מימי חייו"; חוץ מזה „בהיות שאין כאן אדון, הרי כלם רוצים למשול; מכאן — קנאת איש ברעהו, ומרבית ההורים ממאנים לשלם שכר־למוד בעד בניהם... אחרים טוענים שהנהלת ביה"ס דורשת מהם יותר מדאי. אחרים — אינם משלמים משום שבניהם אינם מדברים עדיין צרפתית" ועוד: „כל העדה חשבה שביה"ס יתכלכל כלו ע"י האלינס, או כמו שהם אומרים, ע"י הברון רוטשילד..."

אפשר להוסיף עוד קוים אחדים על התמונה־המעציבה הזאת: התנגדות מורי־העברית שעליהם כתב אז קרל נטר, כי הם פתרו את השאלה, לבלות את כל ימי חייהם בלמוד, ולמות מבלי לדעת דבר, — התחרות בתי־הספר הנוצרים (קטולים ויונים) שאליהם שלחו את בניהם אחדים מהיהודים היהודים אויבי־הקדמה... מנהל שאבד את מרצו, תושבים המרפים את הידים, — כל התקוות היפות של ההתחלה, התנדפו כעשן. מר הקארד קונסול צרפת שנכנה לפעל במרץ, מת מיתה־פתאמית; נשיא הועד־המרכזי נסה לרומם קצת את האמץ שנחלש, ויבליט באחד ממכתביו מה היה רצון האלינס: „... לא נוכל להסכים להתחרט מנטע את רעיונות הקדמה והשחרור־המוסרי באסיה, לא נהיה ראוים לתפקידנו אם המלחמה ואי־ההצלחה של שנה אחת תוכלנה לרפות את ידינו; עוד נוסיף להלחם, ולגמול טובה עם האמללים האלה לטובתם ולמרות רצונם. אם העשירים אינם פוקחים את עיניהם, נלך אל העניים ביותר; אם אין בביה"ס אלא עשרים תלמיד, או עשרה תלמידים, או אפילו חמשה, השאר נשאר בו בשביל אלה!... איננו רוצים לאבד כ"כ מהר את תקותנו; אין לך דבר העומד בפני הרצון; אם כששלחנו אותך לדמשק חשבנו שהכל יהיה מזהיר, וגם אחרים מהמנוסים ביותר סברו כמונו, — באנו כעת לידי הכרה שלא צריך כלל לסמך על התושבים; ישנה לנו כעת השקפה חדשה. הבגלל זה צריכים אנו להזניח את החלטתנו? נזכר־נא שהיו זמנים שגם במחוזות אחדים בצרפת, שררה טפשות־פראית כזו; ההזניחו בגלל זה את האכרים הבריטונים או הלימוזינים? ההשאירו אותם בעקשנותם? אם לגברים אין תרופה, נפעל־נא על הילדים, ועשר שנים של עבודה ממושכת תצערנה את מפעלנו קדימה..."

לדאבון־לב כל ההטפות וההתאמצויות הללו, לא הועילו. המנהל השני, לא הצליח יותר מהראשון לעשות עבודה־קימת. המצב, שנעשה אז יותר חמור, הכזיב את כל התקוות, וקרל נטר שרצה אז להסתכל־מקרוב בחיי כל העדות היהודיות שבפלכים ההם, ראה בדמשק דלות־נוראה ועמוקה, התעשיה גועת, המסחר מתמעט, אלפי עניים גועים ברעב מחסר עבודה, כשהם צפופים בתוך דירות־דלות ונוראות; ומצד שני, עשירים אחדים החיים בעושר, גרים בארמונות־שיש נהדרים, עיני נשותיהם צבועות בפוך, וראשיהן מקושטות בתכשיטי־זהב ואבנים־טובות ומרגליות. מכל העשר הרב הזה, ששום טובה לא צמחה ממנו, לא לרוח־דתנו, לא לקדמתם השכלית של בני־הנעורים, ולא לשפור מצב האביונים — כל העשר הזה התנדף כעשן במשך שנים אחדות. בשנת 1869, בקשה הממשלה־התורקית הלואה־פנימית ברבית של י"ח למאה. כל הדמשקאים מסרו את הונם לשמיון זה, כי הממשלה לא שלמה לעולם לא את הקרן ולא את הפרות. צריך להוסיף על זה כי ע"י פתיחת תעלת סואיז, נסובה כל תנועת־המסחר מחופי־סוריה עם לב־אזיה — לתעלה, ומלחמת שנת 1870 שפרצה אח"כ, הקפיאה ואבנה את כל התנועה המסחרית... האלינס הוכרחה אז להמתין עוד עשר שנים, בכדי להתחיל. השפעת מדחאת פשה מושל סוריה בימים ההם, הרגשה אז כחפץ האלינס. ביה"ס נפתח שוב בשנת 1880, ומני אז הקריבה האלינס הרבה קרבנות לטובתו. היא הביאה סדרים בתלמודי־התורה שבהם למדו התלמידים ידיעות בלתי מספיקות, ומצב ביה"ס בדמשק עכשיו, נותן תקוה על התפתחותו הנורמלית ומראשיתו המצערה לא ישאר אלא זכרון. כיום, יש בביה"ס לבנים 350 תלמיד (282 משלמים,

לבנין. בבנין שהוקם אז, עומד ביה"ס של בגדאד, שנקרא מהיום ההוא ועד היום: „קוליג' אלברט ד. ששון", ובו ישנם כיום 731 תלמיד (מהם 554 משלמים ו 177 חנם).

לצד הקוליג' הזה נבנו בשנים האחרונות: „ביה"ס רבקה נוריאל" (בשנת 1902) ובו 339 תלמיד (28 משלמים ו 311 חנם) ו„ביה"ס אהרן צאלח" (בשנת 1905) ובו 214 תלמיד (17 משלמים, 158 חנם). ישנו בבגדאד עוד בי"ס לבנות (ביה"ס „לורה קדורי", חשוב מאד היום ובו 788 תלמידה) נוסד בשנת 1893, כלומר יותר משלשים שנה אחרי יסוד ביה"ס לבנים. המרחק הרב הזה יוכל לבאר לנו מה שנאמר לעיל על אדות המעצורים שפגשה האליאנס בכדי להסביר לעדות הללו את נחיצות השנויים במדות הצעירות.

השנויים־הפתאמיים בבית הספר בדמשק היו יותר תכופים וצריך היה לקוות להצלחה מוחלטת רק בזמן יותר מאוחר. בכל זאת הרי דמשק, יותר מכל מקום אחר, היתה צריכה לדאג לעתיד־טוב לכל הפחות מפני עבר־קרוב שמשך אליו את תשומת לב העולם כלו. כבר ראינו *) כי בשנת 1840, שבה נעלם פתאום, הכהן טומס, האשימו את היהודים כי הם רצחוהו נפש ולקחו את דמו לצרכי־דתם. אנשים אחדים מנכבדי־העדה נאסרו אז ועונו ענויי־מות. מונטיפיורי, כרמיה ומונק נסעו לדמשק וידרשו את שחרור הנאסרים. סיר רוברט פיל שאל במורשון האנגלי מלורד פלמרסטון „באורים על מארע זה . . . והמארעות הללו שהטילו סער בכל העולם, עזרו הרבה לעורר בכל מקום את רעיון יסוד חברה גדולה להגנה על היהודים, אותו הרעיון גופא שהאליאנס גשמתהו בשנת 1860. אין כל פלא איפוא, אם זמן מה אחרי יסוד האליאנס, חשבה החברה ליסד בי"ס בדמשק ותעיין בשאלה זו בשנת 1863.

ביום כ"ז אוקטובר שנת 1864 הטיל הועד־המרכזי של חברת כי"ח על הארון היימאן שהיה מורה ברומנסנילר, באלזס, ומנהל ביה"ס במסקארה - לנסע לדמשק וליסד בה בי"ס. בפריז חשבו שנטיות תושבי עיר זו לבי"ס הן מצוינות. ובקול־הקורא „למפעלי האליאנס" שפורסם בראשון למרס שנת 1865, העמידו את דמשק למופת. בקול קורא זה נאמר: ברמשק, כבר גמל רעיון יסוד בי"ס צרפתי לבנים ובנות. התושבים היהודים פנו לחברת כי"ח לבקש תמיכה, והיא נעתרה להם ותתנה. . . בנדבתו המצוינה של יהודי מעיר זו, יבנה מעון דומה ממש לבתי־הספר היותר יפים שבצרפת".

לדאבון־לב, נדיבות־הלב של היהודי הנז' לא היתה אלא הבטחה על הניר ודברי־הבל ומי יודע אם לא היו גם צרופים מוזרים.

והמנהל הצעיר החדש רק הספיק להגיע לדמשק, מצא בקושי רב מקום בשכירות לביה"ס. נדיב־הלב המפרסם התחיל לפקפק, להשתמט, לדחות את ענין פתיחת ביה"ס במעון שהכין לו. אמנם „רוצה הוא לתת את המעון חנם, בתנאי שיקבלו בביה"ס רק תלמידים עניים" ואם בשכירות ינתן ביה"ס, הריהו בעל הבית דורש מחירים גבוהים. לבסוף „בראותו שהסכומים העצומים שקוה לקבל מצרפת לא הגיעו - מאן בהחלט גמור לתת את מעונו".

רצון־טוב מצד התלמידים אינו חסר: מראים על שלמה רובין שלמד את „כל הדקדוק הצרפתי בעל־פה במשך עשרה חדשים"; או יצחק עטיה צעיר כבן י"ט שנה המתנגד לכל מי שרוצה לבטלהו מעבודתו: למרות היותו מאורש"; או איש אחר „הנשאר בביה"ס למרות רצון אביו הזקן שאינו יכול להבין איך צריך לבלות יותר משנה ללמוד שפה". ההורים עצמם מביטים בעין־טובה על המוסד־החדש. אולם „בני־הארץ היו מרושלים מאד כאלו יש לכל אחד מהם

*) חמשים שנות היסטוריה חלק ראשון תרגום א. אלמאליח — דף 64

תורה, ובכתה ג' — תלמידים מתחילים עברית. למרות ההתחלה־הטובה,הזאת לא היה העתיד בטוח. חלוקי־דעות פרצו גם שם כמו בכל מקום אחר, במקרים שבאלה. המנהל שבא מצרפת יכול היה להיות מלא מרץ וכונות־טובות, מאמין אמונה־שלמה במשלחתו ובתפקידו. אולם, הוא לא היה יכול להתרגל ולהסתגל לאוירה־חמרית ומוסרית שלא היה לו למפרע אף מושג ממנה. „ביה"ס נפתח במעון־צר, באמצע רחוב־היהודים שאין בו לא גן ולא ירק" אלא קירות עבים מבלי חלונות, דלתות ברזל כבדות, ובתים שהנם „מצודות אמתיות של ימי־הבינים"; שש שעות עבודה ביום בחם־מחניק של 30 עד 35 מדרגות־חם, והשגחה מתמדת מהשעה השמינית בבקר עד השעה הששית בערב „כשהידים רועדות מחם" „הלילות מבלי שינה" וכל זה חוץ מהארבה; ילדים מלוכלכים ומטונפים (ראשיהם מכוסים תדיר, בלי גרבים ובלי ממחטות — שלש סבות ללכלוך); אינם עושים את עבודתם מפני סבות שונות; מחלות־עינים, חגיגות־נשואים הנמשכות שמנה ימים, טיולים בשדה, השתטחות על קבר יהושע הכהן הגדול והנביאים יחזקאל ועזרא, ועוד דברים כאלה שמורה ארפי לא ראה אותם, נוכחות תלמיד־צעיר כשאשתו יולדת — כל הדברים האלה יש בכחם לרפות ידי מורה שבא מחדש למרות רצונו הטוב לעבוד. מצד אחר, הועד־המקומי והרבנים לא יכלו לסבל הרבה דברים שהיו מוזרים בעיניהם. מורי־העברית בבגדאד כנו את ביה"ס בשם: „היכל אלילי־השקר"; הם היו מוחים נגד הביאורים שהמורה היה מבאר את „שטת הככבים, את חמה הפנימי של הארץ, את ימיה, את חרבן ירושלם. נגד כל השעורים האלה המערערים את יסודות האמונה הקדושה, היה איזה חבר של הועד המקומי, בור ובער ממדרגה ראשונה, שופט־רע בעניני חנוך, אומר למנהל: „הועד — זהו אני!".

כל הדברים האלה רפו את ידי המנהל הראשון ויברח לנסע. אולם, הזרע שנזרע היה טוב ויתן פרי. בנסע המנהל, כתבו התלמידים לועד־המרכזי בפריז, בשפה הצרפתית, לאמר: אנו בני בית־הספר שנוסד ע"י חברת כ"ח בבגדאד. הנכם רואים, אדונים, כי מתחילים אנחנו לכתב קצת היטב צרפתית ולא נשכח לנצח כי רק היתה לטובתכם למדנו את השפה הזאת. הננו מודיעים לכם, שמורנו נסע ואנו נשארנו מבלי מורה. בעת, אנו מבקשים מכם שתשלחו לנו מיד מי שימלא את מקומו בכדי שילמדנו את השפה הצרפתית. אסירי־תודה נהיה לכם לנצח ואנו מבקשים מכם שתאמינו לנו בזה. התחלנו ללמד אנגלית; ישנו אדון אחד הנותן לנו שעורים בצרפתית. אולם, יש לו הרבה עסקים משום שהוא צריך לעבוד בתלגרף".

הועד־המרכזי שלח את המורה המבוקש, מנהל ביה"ס שלא היה פקיד בתלגרף, וביה"ס התחיל שוב ללכת במהלכו הנורמלי ויתקדם בצעדי־ענק. קונסולי צרפת ואנגליה התענינו בו מאד, ומדחת־פשה מושל ארם־נהרים הכללי, איש־המדינה המפרסם שנמנה אח"כ לויזיר־גדול וינסה להביא את התקונים הנחוצים בסדרי־הממלכה התורקית, — התענין בביה"ס כדבעי, בקרהו שלש פעמים, בפחות משלש שנים, היה שוהה בו שעות שלמות לבחן את תלמידיו, ויאמר לחברי העדה. „ביה"ס הוא גן הנותן פרות טובים יפים, והגנן הוא חרוץ ומסור".

באחד הימים, בשעת חגיגת הבחינה שנעשתה תחת נשיאות המושל הנז' ובנוכחות כל הקונסלים, פקידי המלכות, הרבנים ונכבדי־העדה, — קמה פתאם סערה־גדולה באויר וכל הקהל הרב שהיה בחצר ביה"ס קם ויסתתר בתוך החדרים הקטנים, הצרים והאפלים. מדחת פשה השתמש בהזדמנות זו ויבקש מכל הנאספים שיתנו את עזרתם־החמרית לבנין מעון רחב־ידים והיגייני ראוי למפעל־הכביר של החנוך. סיר אלברט ששון נדב אז מיד ח מ ש י ם א ל ף פרנק

שהיו משתערים אל תוך הכתות בשעות הלמוד על כל דבר פעוט וקל־ערך; צריך היה לנהל ולהדריך את מורי־העברית שהנהגתם ושטתם היו טעונות תקון, להגן עליהם, להשיג להם את הזכות לנוח ביום השבת, ולהסביר להורים־האנכיים ששלחו את בניהם לביה״ס, גם ביום השבת, בכדי להפטר מהם, כי גם מורי־העברית צריכים לנוח ביום־שבתון זה. בקצרה, היה צריך להקדיש כחות יוצאים מן הכלל, לא רק לסדור ביה״ס ולהנהלת השעורים, אלא גם להתערב בין האנשים, ולהיות פעם קשה כברזל ופעם רך כקנה, פעם להעמיד אגרוף ופעם — כפפות־משי...

שמה־הטוב של האליאנס עבר מקצה העולם האחד, ממערב, אל קצהו השני במזרח, בבגדד ובדמשק.

בגדד, עיר־בירת הכליפים, היא העיר המפליאה של אלף לילה ולילה, שאין דבר בה היום המזכיר את הודה ויפעתה מימי־קדם; ארץ־המהפכות, הכבושים והטביחות, שהיהודים שמשו בה תמיד סרן לכל בעלי העיר תורקים או פרסים. היהודים הצליחו לשמר על שלטונם־העצמי; יש להם בית־דין משלהם וראש־עדה שהשפעתו גדולה מאד עליהם ועומד כמתוך בינם ובין הממשלה. במחצית המאה הי״ט היתה העיר שקטה; הממשלה התורקית היתה חזקה והפרסים גורשו עד לעבר הרי־קורדיסטן. בגדאד התפתחה, התקדמה והצליחה והיהודים נהנו בה מכל הרוחה־הכללית הזאת. לדאבון־לב, למרות שאין שום חק שיכריחם לגור כלם צפופים ברחובות־מסוגרים, כל היהודים חיים בגיטו־מוסרי שקשה לחדר אליו הרבה יותר מאשר למצידה בצורה. רובם קבלו חנוך־דתי; לא היה להם שום מושג מהקדמה ששנתה את פני ארפה; אינם מרחיקים לכת יותר מחיי יום־יום, ואינם מוחים כלל אפילו נגד הבוז שאויביהם בוזו להם תמיד.

לתוך עדה־נדחת זו נפלו, בשנת 1850, שני יהודים ארפים, שהיו עתידים לחולל מהפכה־שכלית חשובה ולהכין לאחיהם־הנבערים עתיד מזהיר. שני היהודים האלה הם שני בעלי־מלאכה צנועים: יצחק לוריון — שען, והרמן רוזנפלד — חיט. מעלותיהם השכליות והמוסריות, דבקותם ומסירותם לעדה, הענג שחשו אחרים מבני־עמם לשמע איתם מדברים על המדות וההשכלה הארפיות — הרכישו להם השפעה ידועה על יהודי בגדאד. הטלגרף שהעמד אז, אניות־הקיטור שעגנו בפעם הראשונה בנהר ותפלגנה עד בצרה, העבודות בתעלת־סואיץ שעליהן דברו אז כ״כ, — כל הנסים והנפלאות האלה שבאו להם מארפה, היו בעיני יהודי בגדאד אות ומופת חותך, על כל מה שתוכל ההשכלה הארפית לעשות. באותו זמן הלכו ונפוצו שמועות על היהודים אשר בכל הארצות; מקושטא באו מכתבים שבהם ספרו על אדות איזו „חברה״ שנוסדה בפריז, במטרה להגן על יהודי־המזרח ולהרים את מצבם על ידי השכלה. נוסף על כל זה, הגיע גם עתון עברי שבו הודיעו על דבר פתיחת בית־ספר בטיטואן. בתוך קבוצת לוריון־רוזנפלד התחילה שאלה אחת להטריד את המחות תדיר: מדוע לא תעשה האליאנס בבגדאד מה שעשתה זה עתה במרוקו?

יחד עם אילו יהודים מבני־העיר, פנו אז בחגיגיות מרובה לאליאנס „לשרי ישראל העובדים למען תפרש ההשכלה את כנפי־אורה מקצה העולם ועד קצהו השני, למען תבוא החכמה לעטר את ראש האחים הנדחים״.

הועד־המרכזי החליט לענות בחיוב על ההצעה שהוצעה לפניו (ביום י״ט ינואר שנת 1864), קצב תמיכה וישלח מנהל את מר נרסון, מי שהיה תלמיד בבית־המדרש לרבנים. ביה״ס נפתח ביום 10 דצמבר שנת 1864. ביום 5 ינואר שנת 1865 היו בו 43 תלמידים. בחדש מרס — 56; ביוני — 75 בשלש כתות. בכתה הראשונה היו תלמידים שלמדו תלמוד, ותלמידים שלמדו רק צרפתית (שנותיהם מי״ג עד כ׳ שנה); בכתה ב׳ — תלמידים הלומדים

ביחוד מר בומייר, קונסול צרפת, שהביע את דעתו בישיבת הועד־המרכזי של האליאנס ביום 23 נובמבר שנת 1865.

אחרי יסוד ביה"ס בטיטואן, נוסד כמעט מיד, ביה"ס בטנג'יר.

תושבי טנג'יר, יותר מתושבי טיטואן, הפיקו תועלת־מרובה ממגעם ומשאם עם הארפים. עד המאה הי"ט, היה מספר היהודים בטנג'יר, מצער מאד, ומצבם היה קשה. ובכדי להראות איזה ערך היה לחפש היהודים בעיני הקאידים, נספר את העובדה הזאת: הרופא האנגלי „למפרייר" שנקרא בשנת 1790, להחיש עזרה־רפואית לבן־השלטן, בהיותו בדרך ל„תרודנת" — היה זקוק למתרגמן. מושל־העיר שלח לכל בתי־הכנסת לשאל שישלחו לו איש היודע אנגלית. האיש נמצא, ומיד נלקח בכח־הזרוע ויעמד לרשות הנוסע . . . היהודים האמללים שנלאו נשוא את החיים־הקשים האלה, והיו נושאים את עיניהם למדינות־הים הרחוקות, — לא השיגו רשיונות־נסיעה, כי פקידי־המכון לא נתנון להם. מצב היהודים הוטב באמצע המאה הי"ט, כשארפה חשבה להטיל את מרותה על מרוקו ובשקרמת־הנסיעה והמסחר הביאו לטנג'יר מושבה בין־לאומית גדולה. טנג'יר נהפכה אז לנמל היותר חשוב שבמרוקו. יהודי טיטואן וערי־הפנים נהרו אליה לרוב, משום שבה היו בטוחים בחייהם הודות לצירי־המעצמות הארפיות שקבעו את דירתם בה; בה קוו היהודים לפתח את מסחרם ולהבליט את חריצותם־הכלכלית. אז נוסדה עדה־יהודית שהלכה הלוך וגדל עם התרבות מספר היהודים שנהרו אל העיר מכל קצות מרוקו ומערי־הפנים עד שמספרם הגיע לשמנת אלפים נפש בערך, המדברים ז'רגונים שונים. הקבוצה הספרדית היותר נאורה עמדה בראש העדה, יסדה מוסדות־צדקה וחסד והתמסרה להרמת מצבם החמרי והמוסרי של המהגרים שבאו מכל קצוי מרוקו. העדה התחילה גם לבקש את התערבותן של החברות היהודיות הגדולות והמעצמות־הארפיות לטובת היהודים הנרדפים שבערים אחרות במרוקו. ה„ג'ונטה", היא היא שגלתה את ענין סאפי בשנת 1863 *) וכשרק נוסדה העדה הזאת הבינה כבר את תפקידה ביהדות המרוקנית.

בזמן ההוא (אוקטובר 1863), הודיע מר נהון סגן הקונסול הצרפתי בטנג'יר, כי הצלח הצליח לרכש הרבה תומכים לרעיון יסוד בית־ספר בטנג'יר, וכי הועד־המרכזי צריך איפוא להעתר לבקשות עדה זו וליסד את ביה"ס. הועד־המרכזי התענין בדבר, דרש פרטים והודעות על מקורות העדה מאחד מחברי ה„בוארד" שהיה במרוקו, וישלח את מר ברנרד לוי לטנג'יר בכתב־הלצה לעדה, וביה"ס נפתח בעזרת הועד־המרכזי של היהדות הצרפתית, חברת כי"ח, הבוארד אוף דיפוטיס והג'ונטה. מספר התלמידים בביה"ס, היה ש ל ש מ א ו ת.

ההנהלה־המקומית, למרות יזמתה לא נתנה למוסד־החנוך החדש את העזרה והתמיכה הנחוצות. הג'ונטה היתה אולי רוצה שביה"ס יהיה יותר אנגלי, או אולי רצתה להשתמש בעזרה־החמרית של הועד־המרכזי של היהדות הצרפתית והבוארד אוף דיפוטיס, כפי ראות עיניה, והאליאנס היתה צריכה לשלם, את משכרת מנהל ביה"ס. אולם, ההצלחה האירה פנים לביה"ס. מר דאקין, ציר צרפת בטנג'יר, כתב בשנת 1866, מכתב מלא תהלות על ביה"ס שבעיר זו. בשנת 1867 היו כבר בו 4 3 5 תלמיד וביניהם אילו נוצרים. גם חבורי התלמידים מצאו מאד חן בעיני מר דיליספס, ציר בתערוכה הכללית. ביה"ס היה, מני אז, על הדך־הקדמה, ונסיעת מנהלו לא הזיקה לעתידו. אחרי חדשים אחדים בא המנהל החדש מר הירש ויתן למוסד דהיפה־מוחלטת. אמנם, תקופת־המעצורים לא תמה עדיין אז. צריך היה להשקיט אילו סערות־רוח, צריך היה לפזר הרבה דעות־קדומות, צריך היה להיות חזק־בדעות כלפי הרבה הורים

*) עיין חמשים שנות היסטוריה חלק ראישון, תרגום א. אלמאליח, דף 125

שלחה הברונית ג׳מס די רוטשילד לטיטואן את הד״ר הויזר ואחריו בשנת 1861 את הד״ר שמידל. שניהם היו מסוגלים להבין את האלינס ולעזור לה בנסיונה.

המעצור העקרי, העמד מצד האנשים עצמם, שלטובתם דאגו ושאותם רצו להושיע. אמנם, היו בעדה אילו רבנים וסוחרים שהודות למגעם ומשאם עם הספרדים, וליחסיהם התמידיים עם אלגיריה הצרפתית — שפטו את הענינים בבהירות, והם היו אולי האנשים שנתנו לפיצ׳וטו את החמר ששמש לו להרצאתו. אולם, על ההמון בכללו היה קשה להשפיע. מששת אלפי היהודים הגרים בטיטואן, — יותר מאלפים היו טובעים ביון העני והדלות, „האדמה שמשה להם מטה והשמים מחסה״, כדברי אחד מעדי־ראיה, וכמעט כל שאר ארבעת האלפים היו „במצב איום״. מר נהון כתב עליהם : „האנשים האלה הם נצרכים, עסוקים בהבאת לחם־הקב, נרפים ועצלים, ואף אדישים לרעיון־התרוממות״, „כל מה שמכבד את האדם, אינו ידוע להם״. ומר פיצוטו הוסיף על חות־דעה זו את הדברים הפשוטים והפילוסופיים האלה : „את הכל צריך ליצור מחדש : את החנוך ואת הכשרון לקבלו״. הנה מדוע, כל הבטחות־העזרה שהובטחו למר פיצ׳וטו בהיותו שם, לא נתקיימו כלל אחרי נסעו משם, וביחוד אחרי נסיעת הד״ר הוזר.

ולשמחת־לבב, נשאר שם מר נהון סגן־הקונסול הצרפתי והוא פעל ועשה הרבה. הוא הצליח לאסף בביתו את חברי ה„ג׳ונטה״ (ועד העדה) וישא לפניהם נאום־ארוך בכדי „להסביר להם את טובתם־האמתית ואת עתיד בניהם״, ובאספה גופא, בנוכחות ד״ר שמידל שהגיע אז, השיג מר נהון תקציב למעון ביה״ס והבטחה שיתחיל מיד לעבד בכדי להמציא את כל הנחוץ. צריך להאמין כי תנועה כזו היתה זקוקה לטפול, משום שחמשה שבועות אח״כ מתאונן מר נהון על הקשי שהוא פוגש בכדי „להוכיח לאחינו כמה נחוץ מעון כזה״ והוא מאמין באמונה־שלמה כי „אחרי שהצעד־הראשון כבר נעשה, הלוך ילכו קדימה, ביחוד בראותם כמה תועלת יפיקו בניהם מההשכלה שיש בכחה לשפר ולהיטיב את מצבם הם״.

הפחד שמצב־רוח כזה היה יכול לברא — חלף מהר. אחרי שההצעה הוגדרה בהחלט — לא עמד שום מעציר להגשמתה. במדינה עצמה לא היו שום מקורות לסדור בית־ספר. אז בימי הכבוש הספרדי, נבנה תיאטרון קרשים, ויקחו בשביל ביה״ס את ששת הספסלים שנשארו ממנו, אולם עזבון זה לא היה מספיק. כל הנחוץ : כסף, ספרים, מחברות, — כמעט הכל הובא מפריז ומלונדון. חנוכת־הבית בחגיגיות־מרובה, נעשתה ביום כ״ג דצמבר שנת 1862, בנוכחות הרבנים, הג׳ונטה, באי־כח מושל העיר ועוד פקידי־הממשלה המרוקנית, הקונסולים, הרבה קציני־צבא שנמצאו בטיטואן, הכמרים הקטולים הספרדים, הד״ר שמידל ומר הרמן כהן מנהלו הראשון של ביה״ס.

ביה״ס התחיל את עבודתו ביום כ״ה דצמבר, ושני ימים אח״כ העמד באפן רשמי תחת חסות צרפת ואנגליה, כפי דרישת מר נהון סגן הקונסול הצרפתי. כשלש מאות הורים בקשו להכניס את בניהם לביה״ס, אך ההנהלה לא יכלה לקבל יותר ממאה ועשרה תלמיד. זמן מה אח״כ נתקבלו עוד ארבעים ושבעה תלמיד. היו אמנם עוד מעצורים ; הרבה הורים היו מפקפקים עדיין, והמנהל היה צריך להיות — כדברי אחד המנהלים שהיה אז — „תקיף כמשה״ ו„סבלן כהלל״ בכדי „להחיות את הפגרים־המתים האלה״, ובכדי שהנבערים־מדעת לא יעלבו, ולא יחשבו „את הגדרת שם־עצם כחרוף לאלהים״ ; אחרים, — להפך, היו רואים רחוק יותר מדאי, ומדמים שכל תלמידי ביה״ס יהיו פרקליטים, רופאים או, לפי השמועה שפשטה אז — פקידי הברון רוטשילד בהנהלת מסלות הברזל״...

אולם, אפשר להגיד בכלל, שהתוצאות היו מענינות מאד, כמו שמעידים הרבה מבקרים,

פרק ראשון.

תקופת היסוד.

יסוד בתי־הספר הראשונים. — מרוקו: טיטואן וטנגיר. — תורקיה האזיתית: בגדאד ודמשק. — תורקיה תארפית: ב׳ולו, לריסה ואנדרינופלה.

ההתפתחות העצומה שהתפתח מפעל־החנוך של חברת כל ישראל חברים, במשך חמשים השנה הראשונות לקיומה — מקשה את העבודה על האיש שירצה לספר באמונה את תולדותיה. בטרם נדבר בפרטות על כל אחד ואחד מבתי־הספר שהאליאנס לקחה לה כמרכז־פעולתה; בטרם נסקר בסקירה על כל התגלות החריצות הזאת (בתי־ספר למלאכה, בתי־ספר חקלאיים) מענין יהיה לראות ולהראות אם אפשר, את ראשית בתי־הספר הראשונים, את המעצורים שעמדו על דרכם, את קדמתם, את חייהם היום־יומים, את המפעל בראשיתו, את כל הגשושים ואת כל עמק התפקיד.

הרבה קוים־טפוסיים נמצאים במכתבים ובהרצאות שנכתבו בתקופה ההיא, שהיינו מגיהים אותם, אלו נכתבו בתקופה יותר קרובה לנו; אולם, בנוגע למלחמות הראשונית הללו, למוסדות־ההתחלה האלה, אין לך דבר יותר חשוב ורב־ערך מאיזה רשם תמים שהיה מתרשם בא־כח האליאנס אז. ככה נוסדו בתי־הספר בטיטואן ובטנג׳יר, בבגדאד ובדמשק, בב׳ולו, בלריסה ובאנדרינופלה, וכמעט כלם, גדלו והתפתחו משנה לשנה מבלי הפסק, עד היום הזה. מבלי לעמד כאן על פרטים, נוכל להגיד כי תקופת־ההתיסדות הזאת של בתי־הספר, המתחילה עם יצירת האליאנס גופא — נמשכת עד קרוב לשנת 1870; אח״כ, הולך הסדור ונעשה, לאט לאט, לפי כללים כמעט קבועים, ולא עפ״י מקרה: האליאנס מציעה, או מציעים לפניה, ליסד בית־ספר; היא מתפשרת עם העדה, שולחת את מנהלה וביה״ס נפתח ועובד כסדר: רק תנאיה־ההיסטוריים של העדה משתנים; דבר זה הוא החלק השני של מסתנו זו, היותר חשובה אם נתחשב עם מספר בתי־הספר אולם לא היותר קשה.

ביה״ס הראשון שיסדה ה„אליאנס״, היה ביה״ס בטיטואן. כבר ראינו למעלה איך נוצר רעיון זה ואיך התגשם בפעל. לא נחזור איפוא כאן על תוצאות מלחמת ספרד־מרוקו בשנת 1860, על „מרוקו רלייף פונד״ ועל יזמתו היפה של מר פיצוטו*). כשהחלט ליסד את ביה״ס, נמצאו בעיר עצמה תמיכות יקרות. מר נהון שהיה במשך י״ג שנה, סגן־קונסול צרפת בטיטואן, לא פסק מעולם מבקש שיוסד מוסד־חנוכי בעיר ההיא. מצד אחר, בשנת 1858,

---

*) עיין לעיל דף 7

רגע היה אפשר לפקפק: אם יוכלו היהודים באפריקה ובמזרח להסתגל אל ההשכלה שהובאה להם מהמערב. אולם, דאגה זו חלפה מהר: בכל מקום ומקום שאליו חדרה השכלה זו, מצאה את היהודי ער. בתוניסיה, מצאו הכובשים־הצרפתים בתי־ספר במלא־התפתחותם. בתורקיה — מצאה המהפכה בשנת 1908 מוסדות־חנוך על פני שטח כל המדינה. במרוקו — שבית־הספר היותר קדום שבה הוא כעת בן חמשים שנה — ישנה שורה שלמה של בתי־ספר בטרם יהיה בה אף בית־ספר צרפתי אחד. יובל־שנים בלבד הספיק בכדי ליצור, יחד עם בתי־ספר, המון מפעלים הנושאים את עצמם והממשיכים את פעולתם־המטיבה. והדבר היותר יקר מכל המפעלים האלה עצמם, זהו הרגש שמרגישים יהודי המזרח ואפריקה להתפתחותם העצמית. חובתם ידועה ע"י כך. עליהם ולא על אחרים מוטלת בעת החובה לעבוד להתקדמותם. האליאנס תאמצם ולא תתמך בהם, משום שהיא צריכה לדאג כעת לאלה שעדיין לא עשתה לטובתם ולא כלום.

התפקיד הוא עדיין רחב, אולם הכחות החדשים שיצרה ימצאו מה לעשות. ישנם כחות גדולים שצריכים להתאחד אתה ולהביא לה את תמיכתן בשביל העבודה שצריך עדיין לבצעה. היהודים שאותם תחנך יהיו בכל מקום עוזריה להמשכת מפעלה.

על מספר המוסדות שנוסדו לטובת בני־הנעורים באפריקה ובמזרח, ישנו עוד אחד שצריך להזכירו כאן. כבר אמרנו שהעלאת בתי־הספר היהודים בתורכיה למדרגת בתי־ספר תיכונים שתעודותיהם נותנות את זכות הכניסה לבתי־מדרש לרפואה ולמשפטים וכו׳ — הקלה על הצעירים את הכניסה למוסדות הממשלה השונים. ואם לפעמים לא פנו התלמידים להם, הסבה היתה רק מפני מעצורים־חמריים כגון: עניות וכו׳. ברוסיה היתה, להפך, סבה יותר חמורה. החק עצמו איננו מרשה לקבל בבתי הספר הגבוהים של הממשלה אלא מספר יהודים מצומצם. הנמוקים השונים האלה עוררו בשנת 1888 בלב שלמה גולדשמיד רעיון־יפה: רעיון יסוד מוסד שאותו הגדיר בדברים האלה:

„המעצורים המעמידים ברוסיה וברומיניה על דרך הצעירים היהודים הרוצים להשתלם בלמודים חפשיים וטכניים — מאלצים מספר פחות או יותר גדול מהאמללים האלה, לחפש להם בנכר, וביחוד בצרפת, מלאכה־נכבדה. הצעירים האלה שהם בדרך כלל, בני משפחות־עניות, אינם יכולים להשיג את מטרתם, והם טובעים בדלות־איומה אם לא יבואו לעזרתם בתמיכה־תמידית עד שישלימו את חק למודיהם. לתמיכות כאלו זקוקים גם הצעירים הבאים מאפריקה ומהמזרח להשלים את למודיהם הגבוהים או הטכניים. בין המועמדים למוסד זה, צריך לתת את משפט הבכורה: א) לצעירים שכבר התכוננו במדינתם למלאכה שהם רוצים להשתלם בה; ב) למוכשרים ביותר מבחינה גופנית ושכלית; ג) למתעתדים ללמודים טכניים כגון: מהנדסים, מכוננים, חימאים, פיזיקאים וכו׳".

„המוסד יתמך בנשים כמו בגברים בשביל המלאכות והלמודים השונים. המתלמדים והמתלמדות ברפואה, המכוננים־החשמליים, והחימאים — הם הרוב הגדול הנתמך ממפעל זה. רובם באים מרוסיה. יש ביניהם גם הבאים מאפריקה ומהמזרח. התמיכות אינן נתנות רק לצעירים המשתלמים במיסדות צרפתים, אלא גם למתלמדים במכללות השויצריות, הבלגיות והגרמניות.

לצד המוסדות שנוסדו ע״י החוץ, ישנם מוסדות שנוסדו בשנים האחרונות עפ״י יוזמת הצעירים שיצאו מבתי־הספר של האלינס.

כבר ראינו כמה תועלת הפיקו צעירים אלה מהמוסדות שיסדה החברה ואיך מתפתחת חריצותם. מה שיותר משמח הוא: איך עובדים הצעירים האלה לטובת העדות שגדלו אתם. אם צרכי־החיים מאלצים חלק מהצעירים האלה לנדד למרחקים, הנה החלק הנשאר בארץ־מולדתו או אלה השבים אליה — מתעניִנים לטובת הכלל, בהנהגת העדה, במוסדות־הצבור מפתחים את הקיימים מכבר ויוצרים מוסדות חדשים. ואין לך עיר אחת שלא תמצא בה כעת אגודת מי שהיו תלמידי האלינס לפנים, צעירים וצעירות. האגודות הללו משתתפות תדיר במפעל הכלכלה וההלבשה שנוצר ע״י האלינס בעזרת העדות או בלי עזרתן; הן מיסדות שעורי־ערב, משגיחות על למוד המלאכות ומרבות את מספר החניכים; הן עוזרות להמציא עבודה לאחרונים ולצעירים שהתכוננו למסחר. גם קדמתה־השכלית של הסביבה מענינת אותן. הדחיפה ללמודים עליונים, יסוד ספריות, קלובים ספרותיים, היסטוריים, כלכליים — כ״ז נכלל בתכנית האגודות הללו. העדות הקטנות מחקות את הגדולות וככה הולכת הקדמה ומתפשטת בכל אפריקה־הצפונית ובכל קצוי המזרח.

אמנם, עוד לא נעשה הכל. מספר העדות הזרות עדיין לתנועה זו, עודנו אמנם גדול מאד, ויש עוד הרבה מה לעשות; האלינס אינה פוסקת מטפל בהן ועובדת לטובתן באמונה מיוסדת על העבר.

ואת הספרות העברית העתיקה והחדשה? היהיו בבית־מדרש כזה מורים שיעמדו על הגבה הדרוש? היכלו הספרדים גניהם ונכדיהם של הרמב"ם, גבירול ויהודה הלוי לקרא ולהבין את יצירות אבותיהם הגדולים והנערצים האלה?

והעדות, כלום בחרו מקרבן לרבנים, את האנשים הטובים ביותר והמלומדים ביותר? יש שהרב הנבחר היה איש שלא הצליח בשום מלאכה אחרת. הנבחרים היו לפעמים זרים לגמרי לרוח־הזמן, לצרכי החיים הכלכליים והחברתיים של עדותיהן ולפיכך לא היתה להם שום השפעה עליהן.

גם הממשלה לא יכלה לכבדם אחרי שלא ידעו את שפתה־הרשמית למרות היותם, לפי החק, באי־כחה הרשמיים של העדה. בין ראשי־הדת האלה היו גם אחרים שהיו נגד בתי־הספר.

צריך היה איפוא לסדר את הרבנות, וסדור זה התחיל בשנת 1892 באנדרינופלה. אחד הרבנים הצעירים שבמזרח, הרב אברהם דאנון, הציע ליסד בעיר זו בית־מדרש לרבנים קטן. הרב הזה היה ידוע ומפרסם בהשכלתו־הרחבה, והיה יכול איפוא, ללמד במוסד־ החדש את כל הלמודים הנחוצים עפ"י תכנית בית־מדרש לרבנים בארצות המערב. בעזרת התמיכה שהובטחה לו, אסף אליו הרב דאנון אילו תלמידים וייסד את בית־הספר. בראשיתו היה המפעל הזה מצער מאד, אך אח"כ העבר לקושטא הבירה, במטרה לתת לו להתפתח כדבעי. ועד־העדה הציע לתמך בו לקיומו. ביהמ"ד לרבנים העבר מאנדרינופלה לקושטא בשנת 1898, ועם כניסת תלמידים חדשים, נשלחו אליו גם מורים חדשים, שאחד מהם היה סגן־המנהל. המורה הזה הוא מר חיים נחום, יליד מגניסיה שגמר את חק למודיו בביהמ"ד לרבנים בפריז, נשלח אח"כ ע"י האליאנס למשלחת מיוחדה בכוש, (אביסיניה) ואחרי מהפכת שנת 1908, נבחר ע"י עדות היהודים בתורקיה לראש הרבנים במדינה זו.

ביהמ"ד לרבנים העמיד תלמידים טובים, שהיו צריכים להמנות בתור רבנים בעדות היהודים שבתורקיה. לדאבון־לב, הרבנים הצעירים האלה, כמו ביהמ"ד לרבנים שממנו יצאו, לא מצאו חן בעיני ראש־הרבנים הישיש שעמד אז בראש היהדות התורקית, ובמשך עשר שנים, רק תלמיד אחד מבימ"ד לרבנים זה, נמנה לרב באחת מערי תורקיה. שאר הגומרים היו מכרחים להסתפק בהוראת השפה העברית בבתי־הספר של האליאנס, או בהנהלת תלמודי־תורה.

עתיד ביה"ס תלוי בקבלת־הפנים שתקבלנה העדות את התלמידים הגומרים אותו. אם העדות תבטחנה את קיום הרבנים הגומרים ותתנה להם, יחד עם חפש־הפעולה, גם את השלטון הנחוץ למשרת־רב — אזי תוכלנה למצא ברבנים הצעירים הגומרים, משען ותומך להתרוממותן. האפשר לקוות שביהמ"ד לרבנים זה ישוב להיות מה שהיה בימי־קדם, מרכז הלמוד, המדע, החריצות השכלית והמוסרית שנתנו כל כך פאר וזהר ליהדות? הרבנות תוכל להועיל בעדות, תנועה שתצעידן בדרך הקדמה שאליה הן שואפות*).

גם בתונס אשר באפריקה, ישנו בית־מדרש לרבנים שנוסד בעזרתן־החמרית של העדה, של הממשלה ושל חברת כי"ח.

---

*) המחבר המנוח כתב את דבריו אלה על בית־מ"ד לרבנים שבקושטא, לפני המלחמה. בינתים, נסגר מוסד חשוב זה בעיר בירת התורקים. תלמידיו נתפזרו לכל רוח ומנהלו החכם המלומד הרב אברהם דאנון נסע פריזה שבה השתקע וימנה למורה עברית בבית המדרש למורים של חברת כי"ח. — המתרגם.

הצבוריות, הדאר, הטלגרף, המוסדות־הכספיים. המוסדות הללו זקוקים כ״כ לתלמידי בתי־הספר של חכי״ח, שאינם ממתינים להם עד שיגמרו את הק למודיהם, אלא מציעים להם משרות גם לפני גמרם את ביה״ס.

ע״י המסחר והמשרות אין התעשיה והחקלאות נזנחות. כשיסדה האלינס את בתי־ספרה, לא היו היהודים מתעסקים באומניות אלו. שערי התעשיה היו סגורים בפניהם, והחקלאות היתה ועודנה כיום, במזרח ובמרוקו, במצב־ההתהוות, משום שלחקלאי התורקי או האפריקני ישנה רק כברת־אדמה קטנה המספיקה לו בקשי רב לעבודתו הפרטית. בעלי הנחלאות הגדולות לא השתדלו להוציא מהן אלא מה שנתנו לו מבלי התאמצות ומבלי השתמשות בששות־חדישות. והאנשים המטפלים בשפור אדמתם ובטיובה — יקרי־המציאות הם. היו בכל זאת, תעשיות־מקומיות שיכלו להספיק אמצעי־קיום לתושבים שלא היה להם מגרמם כלום. לא היה צריך להתיאש מהאפשרות להכנים גם חניכים יהודים. הכניסה אל החקלאות היתה יותר קשה אך יותר חשובה. לפני ההתפתחות־התעשיתית, היתה ההתפתחות־החקלאית צריכה להעסיק את היהודים במחוזות־הפוריים שבאפריקה ובמזרח. אם הקרקע חסרה ליהודים, אפשר היה לרכשה, והחקלאות התחילה להיות נלמדת על קרקע השייכת לאלינס.

גם למוד המלאכה לבנות ולבנים תפש מקום חשוב בתכניות האלינס בשנים הראשונות ליסודה. הבנות והבנים היו צריכים לבוא לעזרת הוריהם ולשפר את מצבם, הם. הבנות התחילו ללמד מלאכה בבית הספר גופא; עבודות־המחט נכנסות בתכנית ביה״ס ומכינות את התלמידה לשאר עבודות האשה. דבר זה חבב את ביה״ס על הבנות.

מספר העדות שדרשו בתי־ספר הלך הלוך ורב בלי־הרף ובמשך עשרים שנה הקיפה התנועה את כל העולם ותעש את דרכה במהירות יותר גדולה מהכנת המורים הנחוצים לכך.

כל אלה לא היו אלא בתי־ספר למתחילים. אולם, התכנית התחילה בגן־ילדים והלכה בהדרגה עד ביהמ״ד למורים בצרפת ו„ריאלשולה" בגרמניה. במרכזים הגדולים בפרט, התכוננה קבוצת תלמידים שאחדים מהם שאפו לביהמ״ד למורים בפריז, שאליו יוכלו להגיע ע״י בחינת־תחרות, ואחרים — למשרות במסחר ובבנק. הממשלה התורקית הכירה את ערך הלמוד הזה ותתן לתלמידים־המוסמכים מבתי־הספר של האלינס בהרבה ערים, בסלוניק ובבגדאד למשל — את הזכות להכנס, מבלי בחינה־מוקדמת, לבתי־ספרה הגבוהים: בידמ״ד־למשפטים ובביהמ״ד־לרפואה.

ועדי העדות היו נבחרים עפ״י רוב מבין האנשים שהיו תלמידי האלינס לפנים; הם רכשו להם די השפעה בין העם עד כדי לעזור למנהלי בתי־הספר של החברה, וליסד מחוץ לביה״ס מוסדות חדשים שנוספו על מוסדות האלינס הקימים.

והאלינס שלא רצתה להניח מבלי תמיכה, אותו חלק מבני־הנעורים שלא ישבי על ספסלי בתי־הספר — יסדה על יד בתי־הספר למתחילים, גם שעורי־ערב שבהם היו מכינים את השומעים למסחר ולעבודה. שעורים כאלה נוסדו בהרבה ערים, ומספר שומעיהם מבין בני־הנעורים ומבין אנשים באים־בשנים — היה רב מאד.

חדוש אחר בעל־תועלת כללית, היה יסוד ביהמ״ד לרבנים בקושטא, בשנת 1898.

ירידת מצב העדות היהודיות גררה אחריה גם את ירידת־הרבנות. בהיות העדות לשמצה, מבלי שום קשר ביניהן, היכלו לינד, באיזה מקום שהוא, בית־מדרש לרבנים שימשך אליו צעירים תאבי מדע, אשר יחד עם תרבות־כללית ילמדו גם את התנ״ך, את התלמוד

ביה״ס מביא שנוי דמנכר גם בחיי־העדה. אם הבטחון חסר לה, המנהל מביאהו לה. היהודים האמללים חיים תמיד בדאגה מפני האיומים שמאיימים עליהם תדיר, התנפלויות ורציחות היו מנת־חלקם מעולם. כשישנן מהומות הריהם הראשונים לסבל. תלאותיהם והרפתקאותיהם ממלאית את כל דפי ההיסטוריה. לא בא הקץ לצרותיהם במרוקו גם אחרי שסיר משה מונטיפיורי השיג משלטן מדינה זו, פירמן שהבטיח להגן על חיי היהודים ורכושם. ובפרס, לא תמו ענוייהם גם אחרי שהסוכנים־הדיפלומטיים שבמדינה ההיא הבטיחו בפריז ובלונדון שכל רעה לא תאונה ליהודים שם. אולם, בית־ספר ומנהלו, מפיחים בהם בטחון ואמונה שהרעה לא תשיגם אחרי שיש להם מגן ומקלט. המנהל הבא מארפה, הריהו בעל־יכלת ונשען היא על באי־כח הרבה מעצמות שהבטיחו לו את עזרתן. בית־הספר הוא מקום־מקלט שאסור לחללו כמו שאסור לחלל מסגד. המנהל מקדם את פני הרעות שעליהן מודיעה העדה ודורש פצויים בעד אלו שקרו ושאי־אפשר היה למנען. בכל מהומה המתחוללת, המנהל הוא הראשון שאליו פונים בכדי שיביא ויגן על היהודים. תפקידו קשה ומסוכן, וסכנה זו בלטה עוד לפני זמן מה, בפרס ובמרוקו. בא־כח האלינס צריך להיות תדיר: רואה־את הנולד, זהיר, נמרץ, שוקל בפלס את מעשיו, ובשעות סכנה עליו להיות גם אמיץ־לב. עליו ללכת מבית־השלטון אל הקונסולים למען הגן, בהכרה ברורה, על הזכיות ועל האנושיות. דבריו נשמעים, הוא מקבל ספוק ומרגיע את העדה.

ביה״ס הוא כמו״כ גרעין לשנויים אחרים בחיי־העדה.

אפק חדש נפתח לפני הצעירים שנתחנכו בבית־הספר. בצאתם ממוסד־חנוך זה, אי־אפשר לדבר אתם יותר על המסחר־הפעוט והמרכלת שבהם עסקו הוריהם. הם שואפים לעתיד אחר. ואם אינם מוצאים את זה בעיר־מולדתם, הריהם הולכים לחפשו במקום אחר. הם יודעים היטב שהעולם הוא גדול ופתוח לפניהם לרוחה, והמחוזות שבהם ימצאו את מחיתם לא נעלמו מהם. הם מתחילים לחשוב על ההגירה, וכשהאמיצים ביותר שבהם נוסעים למדינות־הים הרחוקות ומוצאים בהן את המסחר שיחיה אותם ויעשירם—הולכים אחרים בעקבותיהם ונוסעים אף הם. ביה״ס היותר קדמון של האלינס, הוא ביה״ס בטיטואן, נהפך למרכז הגירה שממנו נוסעים בסוף כל שנה, ולפעמים פעמים בשנה, התלמידים שגמרו בו את חק למודיהם. התרחקות זו אינה משכיחתם לא את משפחתם ולא את עיר־מולדתם. לראשונה הם שולחים את העזרה שהיא זקוקה לה, ולאחרונה הם חוזרים אחרי שנים אחדות כשהם מזוינים בנסיון־מסחרי שרכשוהו במרחקים ושהם מכנסים אותו במקומם. תנועת־הגירה זו הקיפה ערים אחרות במרוקו ובתורקיה ובכל המזרח. באמריקה־הדרומית וביחוד בוינזואילה, בקהלית ארגנטינה, בברזיל ובפירו ישנן מושבות־אחדות מיושבות ברובן ע״י תלמידי בתי־הספר של האלינס במרוקו. מהגרים אחרים אינם מתרחקים כ״כ. מצרים נעשתה מדינה די מוצלחה המושכת אליה את הצעירים שבסוריה ובהרבה ערים אחרות בתורקיה. גם ארפה מושכת אותם אליה והם באים לאנגליה ולצרפת.

יתרון המדינות שאינן כ״כ רחוקות, הוא בזה, שהמתישבים בהן אינם יוצאים מהן לעולמים, והם בונים להם שם את ביתם ואת משפחתם. לאשרנו, לא כל הצעירים מוכרחים להגר, כי המסחר־המקומי והנהגות־הצבוריות נותנים להם משרות פחות או יותר שונות וחשובות. ככה הדבר בתורקיה, בקושטא, בסלוניק, באנדרינופלה, באיזמיר ובבגדאד ובכל מקום שהמסחר בו הוא פחות או יותר חשוב. אפשר להגיד את הדבר הזה גם על מרוקו. שם, יותר מבכל מקום אחר, ממלאים התלמידים שגמרו את בתי־הספר של האלינס, את כל בתי־המסחר, העבודות

בנוגע לבתי־הספר של הבנות עשתה האליאנס מה שעשתה בנוגע לבתי־הספר של הבנים. התפתחות הראשונים לא היתה אמנם מהירה כהאחרונים משום שקשה היה להסביר את נחיצות בתי־הספר להרבה עדות, במדינות המושלמיות, שהאשה בהן היא בבחינת־שפחה. מופת־רע זה היה משפיע לראבונגנו על היהודים. צריך היה איפוא לשנות את המנהגים והמדות. העדות התחילו קמעא קמעא לבוא לידי הכרה שבנותיהן זקוקות ללמוד והשכלה וככה נוסדו בתי־ספר לבנות, שמספרם התרבה ויגיע למספר בתי־ספר לבנים.

יש עדיין הרבה מה לעשות בנוגע לבתי־ספר אלה ואלה. אולם, מה שנעשה עד כה מרשה לקוות לעתיד טוב. משנת 1860 עד שנת 1870, נוסדו 14 בתי־ספר; משנת 1870 עד 1880—29 בתי״ס; משנת 1880 עד 1890—11; מ 1890 עד היום—116 בתי״ס, מבלי להשוב את בתי־הספר הפרטיים: בתי־מדרש למורים, בתי־מדרש למלאכה ולחקלאות; הם משתרעים על שטח גדול: תורקיה, מצרים, פרס, חלק גדול באפריקה הצפונית, מרוקו, תוניסיה; יש עוד ליסד בתי־ספר במרוקו ובפרס.

עד שיוסדו בתי־ספר אמתיים, מביאים תקונים בתלמודי־התורה. מכניסים בהם שפורים־חמריים; מרבים את שעות למוד העברית ושפת־המדינה, חשבון, ראשית למודי ההסטוריה. כשאפשר לתת להם מורה שנתחנך ע״י האליאנס אזי גם שאר המורים מפיקים תועלת מידיעותיו. התלמידים בת״ת מתחנכים כחנוך הנתן לחבריהם בבתי־הספר של האליאנס. זהו אחד האמצעים המרשים לאליאנס להרחיב את מפעלה ולחנך אלפי תלמידים שאין להם בית־ספר או שאין להם מקום בבתי־הספר הקיימים.

איך תוכל האליאנס להדל מהרחיב את מפעלה שתועלתו השכלית, המוסרית והחברתית לטובת היהדות המזרחית והאפריקנית—מתבלטת מיום ליום? המפעל נתן תוצאות טובות. ובכדי לקבל מושג מהקדמה שנעשתה עד היום, די להשוות את העדות שלא זכו עדיין לבתי־ספר, לאלו שמוסדות־חנוך קיימים בהן מכבר. הראשונות טובעות ביון הבערות והבטלה, והאחרונות מתפתחות באפן מפליא.

ביה״ס משפיע טרם כל על הילדים. הללו מתרגלים לסדר, למשמעת, לעבודה, לכבוד־המורים, לסקרנות־שכלית, לטעם, ללמודים המכינים אותם לחיים חדשים, דאגת עתידם מנקרת במחם. הבנות מתמחות, ע״י החנוך שהן מקבלות, לעבודות־האשה שאליהן היא זקוקה בביתה או מחוץ לביתה.

חנוך הילד מראה את פעולתו על המשפחה. כבוד־ההורים הוא חובה שאותה למדוהו ככבוד המורים; זוהי חובה־דתית שעליה הוא מצוּוה ועומד ע״י עשרת־הדברות, ואפילו אם בסביבת הילד אינם מבינים אותה כדבעי, הוא, לכל הפחות, מקיים אותה לכל דקדוקיה. בתוך המשפחה, תופשת האשה את המקום הראוי לה. אם האב תופש את מקומו הראוי לו במשפחה, ממילא מבין הוא ג״כ את התועלת שמפיק הבית משויון־גמור בעניני משפחה, וזו נעשית כמו שהתנ״ך תאר אותה. הילדים אינם מסכימים יותר שהאשה תהיה שפחת בעלה, והם עבדי אביהם ואמם יחד.

התרוממותה־המוסרית של הצעירה מביאה קץ לכל הנשואים שהיו נעשים באביב ימי־העלומים. נשואים כאלה הם הצרעת־הממארת שבעדות הנבערות שבמזרח. בנגוד לדת־היהודית, הריהם הנשואים האלה, חקוי למדות החברה־השכנה. הילדה מתארשת לאיש שאביה בחר אותו לה. וכשהיא בוגרת משיאים אותה..; אולם, אחרי שלמדה בביה״ס לכבד את אישיותה ולהתנגד לנשואים שכאלה, היעיזו עוד הוריה להציעם לה?

נהרים — השפה הערבית; במצרים — השפה האנגלית, ובמרוקו — השפה הספרדית והערבית. צריך גם ללמד את שפת אותן המדינות, שצרכי־החיים מכריחים את היהודים להגר אליהן; או שאתן יש ליהודים מגע ומשא מסחרי: במצרים, בבגדאד, באיזמיר, בטנגיר ובדמשק — השפה האנגלית; בקושטא, באנדרינופלה, בסלוניק, בירושלם ובבולגריה — השפה הגרמנית; בסלוניק, בטריפולי ובתונים — השפה האיטלקית. בקושטא, שבה ישנה מושבה יהודית גרמנית, ישנו בי״ס אחד, הוא בי״ס גולדשמיד, שבו השפה הגרמנית היא שפת־הלמודים.

קשה מאד לעבר תכנית יותר רחבה למתחילים מאשר תכנית האלינס. שום דבר לא הוכנס אליה במקרה; היא מתאימה לצרכי מרכזים ידועים של היהדות באפריקה ובמזרח.

בתחלה היה קשה להגדיר לתמיד את שטת ההנהלה והכספים של בתי־הספר; כי לא ידעו מה היתה צריכה להיות. האלינס לא ידעה כדבעי את נטיותיהן ואת מקורותיהן של העדות. חוץ מזה, תקציבה לא היה מרשה לה ליצור אלא מספר בתי־ספר מצומצם מאד שלא היה מתאים לא לתקוותיה ולא להבטחותיה. היא היתה עדיין רחוקה מאד מהתכנית שהתותה החברה. ואנשים זהירים היו יראים שמא תמהר האלינס בדרכה, ומוסדותיה יתרחבו אך לא יהיו מבוססים. אולם, פחדם היה פחד־שוא: די היה להכיר את תועליות ההשכלה בכדי לחשוב שהעדות לא תתנה לבתי־הספר לפל. אולם, התקוות לא היו מספיקות: צריך היה לפעל בכדי להביא את העדות לידי מדרגה כזו שתקבלנה על עצמן, בהדרגה, להוציא את הוצאות בתי־הספר שלהן. ע״י כך, תקלנה את משא האלינס שתהיה יכולה להעתר לעדות אחרות שפנו אליה בבקשת יסוד בתי־ספר אחרים. ששה זו שבה אחוה האלינס, נתנה את התוצאות המקוות. כשהאלינס היתה רואה את האפשרות לכך, היתה דורשת מהעדות שתשתתפנה, לפי כחותיהן החמריים, בהוצאות ביה״ס שיוסד בעירן. הכנסות ביה״ס היו צריכות להתרבות משכר־למוד. כלום, לא יממן אב הדואג לעתיד בניו, לשלם שכר למוד עליהם?

דרישה זו מצד האלינס, הפליאה בתחלה הרבה הורים שחשבו כי חברה זו היא די עשירה שאיננה זקוקה לעזרות־חיצוניות. אולם, ברבות הזמן חלפה גם טעות זו ויחד אתה בטלה גם האמונה שהלמוד בבתי־הספר של האלינס צריך להיות חנם. היו הערות, התנגדויות, ולפעמים היו ההורים מוציאים את בניהם מביה״ס בגלל שכר הלמוד שהיה גבוה לפי דעתם, אך אח״כ היו הם בעצמם מחזירים את הילד לביה״ס.

ההתנגדות היתה נגמרת ושכר־הלמוד נעשה דבר שאינו סובל דחוי. התלמידים העניים מתקבלים חנם בביה״ס, והגיע הדבר לידי כך שהאלינס היתה משלמת בבתי־ספרה רק את משכרת מנהליה. חלק מהתמיכה שקצבה האלינס לבתי־הספר האלה נתן להם גם היום. אולם, הסכומים האלה מוקדשים לעבודות־הגדלה ולרבוי מספר התלמידים המשלמים והבלתי־משלמים.

עפ״י שטה זו, אין גבול להתפתחות מוסדות־החנוך, והם כעת משתרעים מקצות ארפה עד מעמקי אסיה ועד דרום מרוקו; לולא המלחמה שפרצה בין תורקיה ובין ממשלות הבלקן, כי עתה נוסדו בתי־ספר של האלינס גם בצנעה אשר בתימן. גם לאביסיניה (כוש) נשלחו פעמים מטעם האלינס שתי משלחות: הראשונה נסעה בשנת 1867 ועמדה תחת הנהלת המלומד הידוע ר׳ יוסף הלוי; והשניה שנסעה בשנת 1909, עמדה תחת הנהלת הרב חיים נחום כעת ראש הרבנים בתורקיה. קושי היחסים עם הפלשים הוא כ״כ גדול, שאי־אפשר היה ליסד שם עד היום שום מוסד־חנוכי.

עשירים, בני פקידי הממשלה הגבוהים בתורקיה, בפרס ואפילו בערים שיש בהן בתי־ספר אחרים. לחנוך מקדישים תשומת־לב זהירה וגאורה, למען לא יחשד שום איש במוסדים כי יש להם איזו משרה־מסותרת נגד אמונת־התלמידים שנמסרו לביה״ס. בני כל האמונות והדתות לומדים להתחבב איש על רעהו ולאהב איש את אחיו. כלום אין להתפלא שבפרס, למשל, מדינה שהאדיקות־המושלמית בה היא כל כך עורת, עד שסיעות ידועות מביטות על היהודי כעל בריה־טמאה — ובכ״ז בני הכהנים, שהם מחיללי התנועה־הדתית הזאת, חיים כאחים ממש עם חבריהם היהודים שבביה״ס? כלום אין ביה״ס המקום היחידי שבו רועבות המשטמות וכלים המשפטים־הקדומים הדתיים?

במשך זמן־רב היתה תכנית ביה״ס בלתי־קבועה, והסתפקה בהוראות־כלליות על תכנית־הלמודים.

אחד המנהלים של ביה״ס באיזמיר, מר אריה, כותב בתזכיר־מצוין על בתי־הספר, את הדברים האלה:

„שאלה אחת היתה תדיר נושא למשא־ומתן ממושך עם העדות, והיא: מספר השעות שצריך להקדיש ללמודים השונים שבתכנית, ומספר השעות שצריך להפחיתן משעות למודי־הדת המרובות הלוקחות את רוב היום מבלי תועלת לתלמידים, משום שלמוד זה נתן, מבלי־ששה, ע״י מורים שלא רכשו אף ידיעה־קלה בפדגוגיה. העדות היהודיות נתנו חשיבות יתרה לידיעות־הדת ולא רצו ששעות הלמוד הזה תפחתנה. הנסיון הספיק להראות להן שאין להן מה לדאג מהפחתת שעות־הלמוד האלו אם ההוראה תהיה כדבעי. תלמידי ביה״ס המקדישים פחות שעות ללמוד התנ״ך ותרגומו, אך לומדים אותו ביותר־עיון — חודרים אל רוח־הספר הזה הרבה יותר מתלמידי תלמודי־התורה הלומדים את התנ״ך כל היום מבלי באור ופרוש. הזמן המוקדש ללמוד זה, הוא בערך שתי שעות בכל יום בכל כתה, ובאחדים מבתי־הספר מגיע מספר שעות למוד זה — לשלש ביום. הזמן הזה מוקדש לתרגום הנוסחות ולקריאה, לראשית למודי הדקדוק, ולפעמים לתרגומים בכתב, ללמודי־הדת ולעקרי המוסר היהודי".

החדוש־המיוחד הכניסה האליאנס בבתי ספרה, והוא: למוד דברי־ימי־ישראל, שלא היה כלל עד אז בשום בי״ס במזרח. החשיבות שנתנה החברה ללמוד זה, הבלט באחד ממכתביה החוזרים:

„אנו רוצים שהמורים יקדישו לדברי־ימי ישראל את כל תשומת לבם ומרצם. מעולם לא היו היהודים זקוקים, כמו עתה, לדעת את עברם, את עניני אבותיהם, צרותיהם ורדיפותיהם וכל ההרפתקאות שעברו עליהם. יודעים אתם בטח עד כמה היסטוריה זו היא משכילה, מאמצת ומקשרת, ויודעים אתם גם את החשק שיש לתלמידים ללמדה. אם מדברי־הימים אלה בולט, שהיו תמיד נגד היהודים, משפטים־קדומים ורדיפות ועניים — הרי בולט גם כן לבסוף, שהצדק־האנושי והעיון־הסבלנות והאהבה מתגברים על המשטמה ועל אמונות־התהו; אילם, בכל מקום ובכל זמן צריכים היהודים להתאמץ, בהשארם נאמנים לזכרונות עברם־המפואר וקשורים לאמונתם — לעבר את בני־ארצם בחקיותם, במרצם, בישרם ובאהבת־מולדתם. זהו המוסר היוצא מההיסטוריה־היהודית כמו שאתם צריכים ללמדה לתלמידיכם, וככה היא צריכה לצאת משעוריכם".

תלמידי ביה״ס צריכים לדעת הרבה שפות. אם השפה הצרפתית היא שפת־הלמודים משום שהיא הנפוצה ביותר בכל ארצות המזרח, ועל ידי כך נחוצה יותר משאר השפות — לא צריך להזניח את שפת־המדינה: בתורקיה — השפה התורקית; באפריקה, בסוריה, ובארם־

מוצאת נדיבים שיבנום על חשבונם. כך היה בסלוניק, בקושטא, בבגדאד, בטנגיר ובמקומות אחרים.

אחרי יסוד בתי־הספר, באה קבלת התלמידים. הללו היו בני אנשים בעלי מצבים שונים. מקצתם היו בני עשירים; מספר ידוע היה בני בינונים, ורובם - בני עניים. בני העשירים אינם באים לביה"ס היהודי; הם מבכרים תדיר את בתי־הספר הזרים, ותלמידים יהודים רבים מבקרים את בתי־הספר הקונגרגניסטים שהדת בהם קודמת להשכלה, מצפון־התלמידים מתבלבל ע"י זה שהם צריכים להשתתף בתפלות ובעבודות. במצרים, למשל, מאלצים בתי־הספר הישועיים את התלמידים היהודים לבוא לביה"ס גם בימי שבתות, חגים ומועדים, ומאיימים עליהם בגרוש מביה"ס, אם לא ימלאו אחרי פקודה זו. משפחות בינוניות אחרות שולחות גם הן, אחדות מתוך אי־ידיעה ואחרות מתוך הערצה — את בניהן לבתי־ספר דתיים אלה. ההמון העני שולח את בניו לבתי־ספר האליאנס ואלה אינם יכולים, לפעמים, לקבל את כלם. חלק מהם נשאר בתלמוד־תורה עד שביה"ס יכול לקבלו.

הצרך ביסוד גני־ילדים הורגש; מספרם גדל והם הולכים ונוסדים בכל מקום. הפעוטים והפעוטות מקבלים, ע"י מורות שנתחנכו בקושטא בבית־ספר מיוחד — התחלת־למודים המכינה אותם לביה"ס למתחילים.

התלמידים העניים זקוקים לדבר אחר חוץ מהלמודים. כשעוני ההורים מגיע לידי כך, שאין בידם היכלת להאכיל את בניהם ולהלבישם, באים אלה לבית־הספר בבלויי־הסחבות ובקיבה־ריקה. ברעב ובעירם ובחסר כל, אינם יכולים ללמד. ההורים רוצים שבניהם ישכילו, אך אין להם היכלת לטפל בבריאותם; ויש שלפעמים יחסרו המים בבית או בפרבר שבו הם גרים, וההורים מכרחים לשלם בעד המים בכסף־מלא, ואין ידם משגת זאת. ויש אשר מרוב עני ודלות אין ההורים מטפלים בבריאות בניהם.

ביה"ס צריך איפוא למלאת את מקום ההורים בכל הענינים האלה. תקנות ביה"ס דורשות שהמורים ישגיחו על נקיון תלמידיהם. בבואם בבקר לביה"ס הם מתרחצים ומסתפגים. גם בביה"ס גופא יש לפעמים שהלכלוך מתלכד במחלות־מדבקות והתלמיד מכרח איפוא להיות מרחק מביה"ס עד שיבריא לגמרי. נשארה הכלכלה וההלבשה. האליאנס הטילה על עצמה את המשא הזה וכלכלה על חשבונה, עד כמה שתקציבה הרשה לה, את תלמידיה העניים. הגיע זמן שתועלת דבר זה היתה כל כך גלויה, עד כי נוסד מוסד מיוחד לזה. נמצאה גם מנדבת לכך היא הברונית די הירש שנתנה למפעל כלכלת העניים סך ח מ ש י ם א ל ף פרנק, והשאירה לאליאנס־קרן קיימת המכניסה לזו קרן כמעט כפולה מהסכום ההוא.

אולם, גם סכום זה איננו מספיק לכלכלת כל התלמידים העניים אשר בבתי־הספר של החברה. האליאנס משתפת את העדות במפעל־הכלכלה, ודורשת מהן שתעזורנה לה בזה. מפעל־הכלכלה קים בכל בתי־הספר שבהם מקבלים התלמידים־העניים את ארוחתם ואת הלבשתם חנם. לפעמים, עוזרים למפעל הזה גם מיסדות־חסד וחברות־צדקה ועי"כ מתרבה מספר התלמידים המתכלכלים בבית־הספר. המנהל עצמו משגיח על הסעודה והוא משתדל שיהנו מתנה עד כמה שאפשר יותר תלמידים.

הרוחה־החמרית שביה"ס מבטיח לתלמידיו־העניים, מחבבת את המוסד הזה עליהם. הם שוקדים על דלתותיו והוא מתפתח ונעשה עממי, גם מחוץ לעדה־היהודית, ע"י החנוך הנתן בו לתלמידים.

ביה"ס פתוח גם ללא־יהודים, ובני כל הדתות מושלמים ונוצרים, דופקים על דלתותיו תמיד. ולא רק ילדי־העניים מבני דתות אחרות מבקשים שיקבלום בתור תלמידים, אלא גם בני

ואלה שהם מנהליה כעת, רצו, להפך, לחזק ולזקק את הרגש־הדתי בקרב כל התושבים היהודים שבמזרח ובאפריקה; לתת לתלמידינו, ועל ידם גם להוריהם, מושג נכון מרגש־הכבוד המוסרי; לקשרם לכל הדברים האצילים והטובים, אל היהדות, אל דברי־ימיה ואל כל מסורותיה. לזה שואפים אנו בהתאמצויותינו, ומורינו שלא הבינו כך את חובתם, הריהם כאלו בגדו במחשבתנו או גלו בה פנים שלא כהלכה".

והועד המרכזי מסיים את דבריו בעצות אלו:

„חיבים אתם להשכיל, אך חייבים אתם גם להטיף מוסר; עליכם להלחם נגד המשפטים־הקדומים ונגד האמונות השפלות; אולם, יחד עם זה עליכם לחזק ולפתח את הרגש־הדתי; את הדבקות ביהדות, במצותיה ובעבודתה. החבה והאמונה שתביענה בכם העדות, הן התגמול־הראשון על התאמצויותיכם לעשות את בניהם יהודים־טובים, שבהם פתחתם את מעלות־הלב: הטובה, החמלה על החלשים, התאוה להיות טוב ומיטיב לאחיו, המסירות לטובת הכלל, האנוכיות, והאדישות לטובת־הכלל—הנה האויבים שנגדם אתם צריכים להלחם בכל עוז ותעצומות. אין לכם דרך יותר טובה, למלאת כהוגן את חובתכם ולגמל חסדים יותר גדולים עם העדות היהודיות—מאשר להלחם בכל תקף נגד החסרונות האלה שבתלמידים שעתידם־המוסרי מסור בידיכם.

הוראות אלו נתנות לבית המדרש למורים ולביהמ"ד למורות. אולם, באלה אחרונים „צריך שהחנוך המוסרי ועבודות־היד יתפשו מקום ראשון". אל כל המעלות שצריך לפתח במרבית הילדים, צריך להוסיף, אצל הבנות, אילו מעלות מיוחדות: הנעם, הפשטות במלבושים, התאוה להופיע בשמלות פשוטות ולא בתערוכה של תכשיטים ואפנות; רגש־השויון בין עניים ועשירים וכו'. מגרעות התכונות והחנוך של נשות המזרח ואפריקה, הריהן תוצאה ממצב־חברתי קדום מאד, ואי־אפשר איפוא לשנותן בין־רגע; אולם, האשה חוננה בכשרון התבוללות כ"כ נפלא, שצריך רק זמן־קצר בכדי להשיג תוצאות־טובות, ואנו מפנים את תשומת־לבכן בפרט על הצד המוסרי שבתפקידכן".

אחרי סקירה כללית על הרוח שצריך לפעם בחנוך, — בא סדור ביה"כ.

המעצורים היו גדולים ביחוד בימים הראשונים ליסוד בתי־הספר האלה. הנהלת אלה נמסרה למורים־צעירים שרק אז יצאו מביה"ס; בקשי גדול השלימו את חק למודיהם, וכבר הזכרנו לעיל מה היו אז העדות שבקרבן היו צריכים המורים לעבוד בתור מחדשים. למרות קשי־התפקיד, עברה הצלחתם את כל התקוות. המנהלים שבאו אחריהם מצאו לא רק קרקע יותר מתאימה, אלא גם הם היו מוכנים יותר טוב לתפקידם כי לא היו ממנים אותם בתור מנהלים, אלא אחרי ששמשו בתור מורים בבתי־הספר הקיימים, במשך זמן פחות או יותר ארוך.

מכשול אחר שהצליחו כעת להתגבר עליו, הוא מעונות לביה"ס. אי־אפשר היה לפתח בתי־ספר במעונות דומים למעונות תלמודי־תורה שבהם היו התלמידים צפופים ודחוקים כדגים בחביותיהם. צפיפות הגיטו ועפושו, כשהם לעצמם, היו כבר רעה גדולה ולא היה צריך להוסיף עליהם עוד בית־גרוע. אם לא היה לביה"ס מכון משלו, היו מחפשים לכל הפחות בית שיהיה שטוף אור ואויר. אולם, העדה היתה עניה וכמעט תמיד אדישה. לאשרנו, לא עבר זמן רב והנבערים שבעדות התחילו להבין את טובות ביה"ס, ואז היה אפשר לדרש מהעדה שתמציא את המעון לביה"ס; האליאנס היתה משלמת חלק משכר־דירה, כשיד העדה לא היתה משגת לשלם את הכל. במרכזים הגדולים, בנתה האליאנס מעונות בשביל בתי־הספר שלה בשלא היתה

והמורים האלה עובדים בחשק־נמרץ המעיד עד כמה נשרש בלבם רגש חשיבות התפקיד שהם עתידים למלא בעתיד.

בביהמ״ד למורים אשר ברחוב „סינג״ היו רק מנהל אחד ושני מורים. מספר מוריו לא הגדל אח״כ גם לכשהעבר לביהמ״ד לרבנים. אולם, כשהעבר ביהמ״ד לרחוב רוזייר התרבה מספר המורים. באוטיל ישנם מורים שונים לשפה הצרפתית וספרותה, להיסטוריה, לשפות זרות: אנגלית, גרמנית וספרדית; לשפה העברית ודקדוקה, לתנ״ך, לדברי־ימי ישראל, למתימטיקה, לפיזיקה, לחימיה, לציור ולהתעמלות. התלמידים מתרגלים גם בעבודות־יד כגון נגרות וכו׳.

בסוף הלמודים מקבלים התלמידים תעודת־בגרות הנתנת להם ע״י הנהלת השכלת־העם. את התעודה הראשונה מקבלים התלמידים בפריז, בדרך־כלל, אחר שנת־למודים ראשונה ואת תעודת־הבגרות העליונה מקבלים בסוף השנה השלשית ללמודם. וכשהם נחלצים לגמרי מדאגות־הבחינות — הם מקדישים את שנתם הרביעית בפריז ללמודים גבוהים ולהתפתחות והשתלמות בתרבות הכללית.

גם הכנת מורות נעשית עפ״י הכללים האלה, בשנוי קטן, שלבנות יש זמן יותר ארוך להכנת בחינותיהן. ב„אוטיל״ הן שומעות יחד עם התלמידים שעורים ידועים.

בצאתם מבית־הספר, חובותיהם בתור מורים ומורות נמסרות להם עפ״י הוראות מדויקות.

הנה החלקים העקריים שבהוראות אלו:

„מטרתם העקרית של בתי־הספר למתחילים, ביחוד במזרח, היא, לא רק השכלה, אלא בעקר חנוך. ההשכלה במובנה־הרחב אינה אלא האמצעי ולא המטרה; תכליתו העקרית של ביה״ס היא להעמיד אנשים, אנשים הוגים וחושבים, אנשים בעלי רצון, עובדים ואוהבים. תפקיד זה של שפור התכונות הוא השליט בחנוך; הוא הוא המפיח רוח־חיים אפילו בשעורים אשר למראית־עין הם רחוקים מזה. הלמוד כלו צריך לשאף, ע״י דרכים־מסותרות ופעולה־ממושכת אך בלתי־נראית, לרומם את נפש הילד ורוחו וליצור בקרבו אוירה־מוסרית המחזקת אותו ומחנכתו. אחד מתפקידיו העקריים של המורה יהיה בפרט להלחם נגד המדות־הרעות הנפוצות פחות או יותר בין עמי־המזרח: האנכיות, הגאוה, הגזמת הרגש־האישי, השטחיות, הכבוד־העור לכח ולהון, תקף התאוות הפעוטות״.

זהו מה שנוגע לחנוך־המוסרי, והנה מה שנוגע לחנוך־השכלי:

„מטרתו העקרית של הלמוד, הוא ללמד את הילד להסתכל היטב, להתעמק, לחשב־כדבעי, להתרחק מכל התשוקות ומכל הדמיונות שהם כ״כ כבירים במזרח. אין לך מקום בעולם שבו צריכים לשים לב להוראות אלו, כבמזרח. צריך שהילד יוכל לצאת מתוך הסביבה־הצרה המגבלה ולפעמים הדלה, שבה הוא נמצא; הוא צריך לדעת ידיעה־מדויקה ובת־קיימא את העולם, את הטבע, ואת מפעל ההשכלה במשך הדורות.

כל מה שילמד הילד ושצריך להיות הטוב והמשופר שבחנוך השכלי והמוסרי — צריך להמסר לו ע״י ציונים פשוטים וכלליים שהפרטים בהם צריכים להמחק לפני הכללים, וצריך להבליט רק את הקיים־הכלליים. למוד זה צריך לפנות לבינתו ולדמיונו של הילד יותר מאשר לזכרונו״.

אחרי הוראות־פדגוגיות אלו, מדגיש הועד־המרכזי באפן מיוחד על הרוח־היהודי בעקר שצריך לשלט בכל הלמודים:

„הרבה מאד נצטער על מפעלנו אם תוצאותיו תהיינה: החנקת האמונה בנשמת היהודים, כבוי מדורת־האשר הפנימי ויבוש מקור־המרץ שהרשו ליהודים לחיות במשך שנים ויובלות של רדיפות ומציקות ועגויים שאין דוגמתם בקורות־עולם. האנשים שיסדו את האליאנס,

הכנת מורים העסיקה בלי־חשך את האליאנס. ביהמ״ד־למורים היה במשך זמן רב מוסד־נודד. מרחוב „סיגני״ שבו היה מיום הוסדו, עבר לדירה אחת למכון־פרטי ברחוב „מארה״, שבו נשאר זמן ידוע, תחת הנהלת המנהל שבא אחרי ליבאייאן בשנת 1870. ביהמ״ד לרבנים שהיה ברחוב „רישרד לינואר״ - קבל את ביהמ״ד למורים בשנת 1876; וכשצר המקום גם פה, עבר ביהמ״ד למורים לביה״ס למלאכה במעין אשר ברחוב „רוזייר״. רק בשנת 1889 עבר ביה״מ למורים לבנין־נהדר ורחב־ידים שהחברה קנתה ב„אוטיל״ ושבו התרכזו כמאה תלמידים.

לביהמ״ד למורות לא היה מעולם בית משלו. מוסד „בישופסהיים״ שתפקידו היה להכין מורות, פועלות וסוחרות קבל גם את תלמידות האליאנס; אולם מספרן של אלו היה כ״כ מצומצם, שהוכרחו להכניס את החלק היותר גדול מהן, לפנימיות־פרטיות ב„אוטיל״ וב„גואי״, למען יהיה מספר התלמידות־המורות שוה למספר התלמידים־המורים.

התלמידים היותר מצטיינים שבבתי־הספר למתחילים של האליאנס, היו מתקבלים לבתי־המדרש למורים שבפריז. בתחלה היו התלמידים מתקבלים עפ״י הצעת מנהלי בתי־הספר האלה. מספר התלמידות הנשלחות פריזה היה בתחלה מצומצם, משום שהוריהן יראו לשלחן לעיר זו; אולם כעבור זמן־מה הבינו ההורים את טעותם ויתחילו להעריך את תועליות הלמוד ופרותיו.

לפני הגברים היו פתוחים שערי משרות אחרות. במשך זמן רב, רק תלמידי האליאנס היו נוטים יותר להוראה. ההליכה לפריז לאחד מבתי־המדרש למורים — היתה חלומם של כל התלמידים וסבת־הסבות להתחרות ביניהם: ההוראה נחשבה בעיניהם לא רק אומנות יפה ואצילה, אלא, ישיבה ארוכה בצרפת היתה חלומם היותר נעים. בני־הנעורים אוהבים את צרפת בטרם יראוה. המורים תארו לפניהם את גאונה ואת השכלתה; הם למדו אותם את דברי־ימי המהפכה הצרפתית; הציגוה לפניהם כשהיא עובדת לטובת כל האנושיות כלה, כשהיא נוצצת ומזהירה בתבל ומכינה, יחד עם האמות־הנאורות, תקופות־חדשות למדינות היותר חשוכות ונסוגות־אחור. ומה צריך יותר מזה בכדי להלהיב את דמיונות התלמידים ולהפיח בקרבם תשוקה־עזה להתקבל לפריז?

וכה במדה שהתרבה מספר בתי־הספר למתחילים — באותה מדה ויותר, התרבה מספר המועמדים לבתי־המדרש למורים. באפריקה כבתורקיה, ובמרוקו, בתוניסיה כבמצרים ובסוריה ובא״י, ובזמן יותר מאוחר גם בפרס — רב כ״כ מספר המבקשים להתקבל לביהמ״ד למורים בפריז, עד שקשה היה לדעת למי צריך לתת את משפט הבכורה והיתרון.

הנה מדוע החלט שקבלת התלמידים תהיה ע״י התחרות הנעשית תדיר בחדש מאי. מבין כל המתחרים, בוחר לו הועד־המרכזי מעשרים עד עשרים וחמשה תלמידים לביהמ״ד למורים, וכמספר הזה תלמידות שנכנסים לבתי־המדרש למורים ולמורות וממלאים את מקום התלמידים הבוגרים הגומרים את חק למודיהם ונוסעים להורות במדינות שאליהן הם נשלחים.

כשמאה ושמונים או מאתים התלמידים האלה אשר בבתי־המדרש למורים מקובצים בפריז – הריהם עולם־קטן המפליא את עיני המבקר במרבית גוניו ובשלל־צבעיו וכרבוי־טפוסיו; וכשהמבקר שואלם על ארץ־מולדתם ושומע את שמות הערים־הנדחות הללו שמהן באו, הריהו משתומם לדעת כי ישנם בתי־ספר במרכזים כ״כ רחוקים כאלה. אין לך דבר יותר מענין ממשתלה זו של מחנכים המתכוננים כאן, והולכים אח״כ להפיח רוח־חיים ולהפיץ אורה בין העדות הגועות מעוצר רעה ויגון, מרוב רפיון ודלות, ולרומם אותן ע״י השכלה וקדמה.

המוסדות הללו יחד עם כל המוסדות שנוסדו מכבר ע"י חברת כי"ח — דרשו אמצעים־חמריים שהלכו הלוך והתרבה מיום ליום. את הדבר הזה היה מבליט גזבר האלינס, מר ליאונס ליהמאן, מדי שנה בשנה בדין וחשבון שלו שהיה מגישו לאספה־הכללית. הכסף היה מגיע בשפע, משום, שלאלינס היו הרבה ידידים שתמכו במפעליה. אולם, היא היתה זקוקה לסכומים הרבה יותר מרובים מהסכומים שזרמו לקופתה. בשנת 1873 עמד כגואל לאלינס איש עשיר עושה־חסד ומרבה להיטיב שהבין את תכנית האלינס, אשר אותה ויאמצנה: הלא הוא הברון מוריץ די הירש. שני אנשים ממשפחתו היו חברים בועד־המרכזי של החברה: דודו מר שלמה גולדשמיד ובן־דודו זקי קאן. הוא הכיר את קרל נטר ואת מפעלו הכביר בא"י. ביה"ס החקלאי „מקוה ישראל" נוסד מכבר, ובתי־הספר למלאכה שבמזרח היו מתפתחים כדבעי. האלינס מצאה־חן בעיני הברון מוריץ די הירש בגלל גדולת־מטרתה, כי היא היתה מתאימה להגיוני־רוחו הרחבים.

הוא כתב לחברה:

„במשך הימים הרבים ששהיתי בתורקיה, נרגשתי עמוק עמוק למראה דלותם ובערותם של מרבית אחי תושבי המדינה הזאת; ישנה קדמה בכל מקום בתורקיה. אולם, אין היהודים מפיקים ממנה שום תועלת מפני רישם ודלותם; אור־ההשכלה חסר להם. והתרופה היותר בדוקה שאפשר להביא לרעה זו — היא השכלת בני הנעורים והניבם.

יודע אנכי כי האלינס יודעת את מצב־הדברים הלזה, משום שהיא מתענינת בו ביחוד והיא כבר יסדה מספר ידוע של בתי־ספר המתנהלים יפה יפה. אולם יודע אני ג"כ, כי אמצעיה־החמריים המצומצמים אינם מרשים לה לעשות את כל הנחוץ ויכול לא יכלה לרכז את כל האמצויותיה אפילו בעיר קושטא, שבה ישנם כעשרים אלף יהודים אמללים המחכים לעזרה כי תבוא אליהם.

יודעים אנחנו שממשלת הוד מלכותו השלטן מביטה בעין־טובה על כל מי שיעשה דבר־מה בנדון זה. הדבר הנחוץ כעת הוא איפוא: אמצעים־חמרים הגונים והנהלה מחוכמה.

והנהלה זו ישנה בחברת כי"ח. החלט החלטתי איפוא ליסד בקושטא מפעל בן מיליון פרנק שמטרתו תהיה: שפור מצב יהודי מדינת העותמנים והטבתו ע"י השכלה וחנוך.

הקרן והפרות יוקדשו אך ורק להשכלתם ולחנוכם של בני־הנעורים היהודים אשר בממלכת עותמניה וכל המתיחס לזה, כגון: יסוד בתי־ספר והחזקתם, למוד מלאכה, נסיעת תלמידים לנכר וישיבתם בו וכו' . . .

אין האלינס חיבת לשמר את הקרן בשלמותה ולהוציא רק את פרותיה. לא ולא. אם ההוצאות תעלינה על הכנסות הפרות, אפשר לנגע גם בקרן, ולהשתדל כמובן, שקרן זו תשמש לחנוך המספר היותר גדול של ילדים יהודים ולהשכלתם".

תרומה־הגונה זו שנתנה למפעלי־האלינס הקימים מכבר, נתנה את היכלת לחברה זו לבססם, לשפרם וליסד מפעלים חדשים. הרשיון שאפשר לנגע בקרן, ברשות המיסד — פרושו: הבטחה לתרומות חדשות בעתיד לכלכלת המוסדות שיוסדו. תרומות חדשות באו ותוספנה על נדבות הברון די הירש; הוא בעצמו הוסיף אח"כ על נדבותיו הראשונות; באה הברונית די הירש ותוסיף גם היא משלה ותרבה את מספר תרומותיה, והחברה עמדה, ע"י כך, לפני שדה־פעילה בלתי־מוגבל.

ע"י כך הצליחה להכין מורים ומורות לבתי־ספרה וליסד בתי־ספר חדשים.

היה לדאבוננו נדיר כלל. מנהל ביה״ס, הודות לחשיבות שהיתה לו כלפי הקונסולים וכלפי השלטונות־המקומיים, היה תמיד מתיצב כבא־כח בני עמו וכמגנם בצר להם. וכמו שהיה אסור לנגע לרעה בבית־הקונסול, כך היה אסור לחלל את ביה״ס, ובהגינו על ביה״ס היה המנהל מגין על כל העדה. פעמים רבות היו מעמידים את חריצותו ואמץ־לבו בנסיונות קשים.

עוד מההתחלה היה אפשר להרגיש את כל כבד התפקיד שיהיה מוטל על מנהלי בתי־הספר של החברה, והקשי שישנו בבחירתם למשרה זו. בראשית שנת 1866 לא החלט עדיין מנין לקחת את המורים. אולם בפרטי־כל של ישיבת היום הט״ו לינואר שנת 1866, אנו קוראים את ההחלטה הזאת: יש מקום לירות את אבן־הפנה ליסוד בית־ספר נורמלי להכנת מורים, ולאמץ, לפי שעה, את ידי תלמידי בתי־הספר הצבוריים שיסכימו להיות מורים בבתי־הספר של המזרח ושל אפריקה״. אז קוו עוד למצא תלמידים כאלה בבתי־הספר הצרפתים; אולם, תקוה זו לא נתנשמה, וירחים אחדים אח״כ החליטו לקחת את התלמידים מבתי־הספר שנוסדו כבר במזרח ובאפריקה.

בפרטי־כל האספה־הכללית של 26 נובמבר שנת 1866 נאמר: כל בתי הספר שיוסדו בזמן פחות או יותר קרוב, לפי רבוי הכנסותינו, זקוקים למורים. עד עתה היינו לוקחים אותם מקרבנו. כעת אנו חושבים לקחתם מבתי־הספר שלנו. הועד הסניפי בקושטא ומנהל ביה״ס בטיטואן הציעו לנו לשלח צרפתה הרבה צעירים שהצטינו, למען ישלימו את חק למודיהם. ההצעה הוגשה לעיון לועדת בתי הספר״. ועדה זו החליטה ביום 20 מרס שנת 1867 ליסד בי״ס נורמלי להכנת מורים למזרח ומנוי מנהל למוסד זה.

„ביה״ס הנורמלי היהודי המזרחי״ נוסד והתחיל את עבודתו בצניעות בדיוטה האחרונה של בית ברחוב הקטן „סינג״ שבו היה ביה״ס למלאכה. הנהלת ביה״ס נמסרה למנהל צעיר, אמנם, אך משכיל מאד ומוכשר להכין מורים טובים; בזמן מאוחר הזניח את ההוראה ויכנס לעתונאות, ובימי הקהליה נכנס להנהלת המדינה שבה מלא תפקידים חשובים. שם המנהל הזה, היה ישעיה ליב׳איין. ביה״ס היה צנוע כמקום שבו היה, ויתחיל את עבודתו בשלשה תלמידים: אחד מקושטא, השני מירושלם והשלישי מטיטואן. באספה־הכללית של שנת 1867 הודיעו כי בקרוב יגיעו לביהמ״ד למורים עוד ארבעה תלמידים: אחד מטיטואן, שנים מטנג׳יר ואחד מבגדאד; התחלה זו היתה טובה; מרבית התלמידים האלה היו מצוינים באמת, ואחדים מהם תפשו בעתיד מקום חשוב במוסדות האליאנס ובמפעלים אחרים.

שנה אחת עברה אז על ביה״ס הנורמלי, והוא לא היה עדיין אלא גרעין של ביהמ״ד למורים; באחד מימות שנת 1868 בא לבקר בבית הקטן אשר ברחוב סינג׳, וזיר השכלת־העם מר ויקטור דורי. וזיר זה היה מחדש ולמרות אי־האמון שרחש המשטר הקסרי לכל אשר בשם השכלה יכונה, עזר הוזיר הזה להתפתחות השכלת־העם. קבוץ הקבוצה הראשונה של תלמידים שבאו מקצות־הארץ בכדי להפיץ את השכלת המערב באפריקה ובמזרח — עשה רשם־נעים על ויקטור דורי, וירגיש את התועלת המרובה שתצא ממוסד זה בעתיד.

בית־מדרש למורות היה נחוץ לא פחות מבית־מדרש למורים, כי קשה מאד היה למצא צרפתיות שתסכמנה לצאת ממולדתן ולנוד למרחקים ליסד שם בתי־ספר. הצלחת ביהמ״ד למורים הולידה את הרעיון להביא צעירות מאפריקה ומהמזרח ולחנכן בצרפת. הצעה זו היתה צריכה להפגש במעצורים רציניים, משום שההורים לא הורגלו עד אז להפרד מבנותיהם אלא ביום נשואיהן, והללו היו תמיד מסוגרות בבתיהן. הנסיון היה צריך איפוא לפתר גם שאלה זו.

איזר. התלמידים היו באים למקום זה בבלויי־הסחבות, מגואלים ומחוסרי־מזון. והרי־ אחרת אי־אפשר היה; כללי ההיגיינה לא היו ידועים כלל בבתי הוריהם, ובהיות אלה אכולי־דאגה וקושי־החיים, כל מעינם היה רק למנע את בניהם מלמות־ ברעב; והאמהות שהיו בלי־אמץ ובלי־כח למראה הדלות־הכללית, לא היו יכולות גם להלביש את בניהן בנקיון ולחלצם מבלויי־הסחבות אשר עליהם. והמחלות היו באות, מחלות־העור ומחלות־העינים. גם בית הספר לא היה יותר מושך מבית־ההורים. בבית־ספר זה היו התלמידים יושבים צפופים ודחוקים על הארץ, לפני עיני מורה שהיה אדיש לדלות תלמידיו מרוב רגש דלותו הוא, ולא היה יכול להשגיח לא על הנהגתם ולא על מלבושם. היכול יוכל מורה שכזה לעורר בקרב תלמידיו את טעם־הלמוד, אם הוא משנן לפניהם ימים שלמים, מבלי סדר ומבלי שטה, את המעט שהוא יודע? צריך היה איפוא לבנות את הכל ממסד ועד הטפחות. תפקידו הראשון של המורה היה איפוא להעביר את ביה"ס למקום מבריא שטוף אור ואויר. ואם ישנו מקום כזה בגיטו, עליו היה ללמד לתלמידים להשגיח על גופם. בקצור, עליו היה לעשות מה שלא היו עושים לא העדה ולא ההורים. האם זה היה הכל? לא. היכול היה לדרש מהתלמידים לעבד כשהם רעבים ללחם, לצד תלמידים אחרים שהיו פחות עניים או יותר אמידים מהם? היכול היה להשאירם בבלויי־סחבותיהם בהיותם בקרבת תלמידים אחרים לבושים כיאות? צריך היה איפוא שהמורה ימציא לתלמידים גם מזון וגם שמלה והעדות לא היו בכלל יכולות לעזור לו בדבר זה. בקצור, על כל הקושיים האלה נוסף גם קשי המשמעת. אם אמנם מלא ביה"ס את מקום הת"ת, הרי אי־אפשר היה להפטר מהמלמדים שבת"ת זה, משום שאי־אפשר היה להם למצא להם במקומות אחרים משרות שמהן יתפרנסו, וגם משום שהעדות האמינו בהם בתור מחנכיו הדתיים של הדור־הצעיר. הנה מדוע היה צריך להטיל עליהם מרות שלא ידעו את מהותה ולהכריח אותם ואת מורים אחרים שנתוספו עליהם להכנע למרות הנהלה חדשה.

תפקיד המנהל היה נמשך גם מחוץ לביה"ס, כי מהו החנוך הנתן לילדים, אם לא הכנה לחיים שאליהם יכנסו? השלמה אחרת היתה דרושה והיא: למוד מלאכה או מסחר יותר מרומם מהמסחר שבו עסקו עד אז. ערך ביה"ס היה יכול להיות גרוע אלמלא לא נתן להורים את התועלת הזאת שקוו ממנו.

ועוד שאלות אחרות עמדו אז. למשל: השכלת הצעירים שנשארו מחוץ לגבולות בתי־הספר, ויותר מכל, השכלת הבנות. האשה היתה נבערה־מדעת, בלתי מוכנה למלוי חובותיה כלפי עצמה, ביחס להליכות־הבית, לחנוך בניה, בלתי־יודעת שום מלאכה ולא היתה יכולה לעזור במאומה להקלת הדלות המשותפת. הדאגה להתפתחות האשה בקרב המשפחה היהודית, לא היתה יותר גדולה מאשר הדאגה להתפתחותה בקרב המשפחה המושלמית. אפילו בניה לא היו מכבדים אותה. בכדי להביא קשר־אמיץ בין המשפחה, ולהמעיט את הדלות, צריך היה להרים את מצב האשה. בתי־הספר־לבנות היו איפוא נחוצים לא פחות מבתי־הספר לבנים.

לכל השנויים הללו, היתה נחוצה עזרת העדות. לכל, אלו היו אילו מקורות לתמיכת העניים. עליהן היה איפוא למצא מקורות אחרים גם לחנוך בניהן. חברת כי"ח היתה יכולה לבוא לעזרתן; אולם, קל היה להבין כי מעולם לא תהיה חברה זו כ"כ עשירה עד כדי שלא תצטרך לעזרת העדות. היכול תוכלנה אלו להעריך את ערך ההשכלה והחנוך אם לא תשתתפנה בדבר־מה? על מנהל ביה"ס היה מוטל איפוא גם ענין זה: לענין את העדות, מבלי כמובן, להתערב בעניניהן הפנימיים או בסכסוכיהן.

תפקיד זה היה יותר חשוב כשאיזו סכנה היתה מרחפת על היהודים, ודבר זה לא

הגבערות והנחמדות הללו; בלמדן קרוא וכתב, תלמדנה גם לחשב ולהפש בעבודתן שחרור קדוש ומאושר.

התפקיד הוא אמנם גדול אך פחות גדול ממה שמתארים אותו, משום שלגזענו ישנו הרוח־החברתי; הרדיפות והפחד הם הם שהביאו את האיש לידי התבודדות; הבערות היא היא שהביאה את האשה לידי שעבוד. יהודים, אוהבים אתם את ההשכלה מהשעה שהיא מאירה לנגד עיניכם; והיא בעיניכם כעמוד־האש שהאיר את הדרך לפני אבותיכם! דבר ידוע הוא כי באלגיריה אתם הייתם הראשונים שנרכשתם לרעיונות צרפת....

אחרי הזכרת שמות בתי הספר שנוסדו כבר, מוסיף קול־הקורא לאמר:

הגיע הזמן: תפוח בהם רוח־חיים וכשסגולותיהם הנרדמות תתעוררנה, מה רבות תהיינה ההשכלות הרחבות שתבאנה לתועלת הכלל; מה מרובה יהיה העשר השכלי והרוחני שיצא מהפנים הפקחים האלה לתועלת העמים שבקרבם חיים היהודים!

קול הקורא משביע בסוף את יהודי כל העולם להשתתף במפעל האלינס, ואומר:

כעת שהבינותם את מפעלנו, יהודי כל התבל, יהודי ארפה ואמריקה שאתם נהנים מכל תועלת וטובה, התמאנו לעזור במפעל כזה שמטרתו כ״כ ברורה, תועלתו כ״כ בולטת, ותוצאותיו כ״כ פוריות?

קריאה זו נשמעה ואחריה נתוספו לחברות כי״ח הרבה חברים ותרומות חשובות למפעלי מוסדות־החנוך. תרומות אלו לא היו מספיקות אמנם אף לכלכל את המוסדות המעטים שבאפריקה ובמזרח – אולם, אפשר היה כבר להתחיל בהן את העבודה.

נשארה עדיין השאלה השנית: שאלת בחירת המורים.

באלזס לותרינגן לא חסרו מורים הגונים שהיו מוכנים ומסוגלים כיאות לתת גם את החנוך־הדתי וגם את החנוך־הכללי. ואמנם מחוזות אלה נתנו לחברה מורים אחרים כאלה, שהיו מורים מצוינים לבתי־הספר הראשונים של חברת כי״ח, אולם מספרם היה מצומצם מאד, משום שלהם היו כבר בארצם משרות בבתי־הספר שלשמם נתחנכו. צריך היה איפוא לקדם את פני הענין, איך ואיה לחנך את המורים הנחוצים?

הילכו לקחת מבתי־הספר הצרפתים תלמידים שהתעתדו להיות מורים ולשלחם לבתי־הספר הרחוקים שבאפריקה ובמזרח? המחשבה על אדות גלות זו, תהיה בלי־ספק קשה בעיניהם. מי שעתידים להיות מורים צריכים איפוא להבחר רק מתוך הארצות שבהן חשבו ליסד בתי־ספר. אולם, מה יכולים הם להיות אפילו אם ישגיחו עליהם וישפלו בהם כדבעי? כלום צעירים כאלה היוצאים מתוך סביבה בלתי־ידועה היטב, אך שירידתם־המוסרית היתה כנראה כ״כ גדולה — היהיה להם הכח השכלי והרוחני הנחוץ למורים טובים? אמנם מה שנודע על בתי־הספר שנוסדו כבר, על התוצאות שהושגו כבר ועל ערך תלמידיהם, נתן תקוה בלב; אולם, תלמידים שאותם מחנכים ע״י השכלה למתחילים, ומכינים אותם להיות סוחרים או אומנים, אין להם דרך להיות כמחנכים בעתיד.

כל השאלות הללו היו די מסובכות הרבה יותר ממה שנראה מבט־ראשון, כי אחרי שימצא המורה, איננו מוצא לפניו בית־ספר מוכן, ומסורות שעליו להתנהג על פיהן, אלא בית־ספר שעליו לכונן ומסורות שעליו לתקן. המורים הצעירים היו עפ״י רוב באים לתוך עדות שבהן חסר הכל. תלמודי־התורה אשר לעדות לא היו יכולים למלאות את מקום בתי־הספר. הכל היה מעורר יאוש ואפילו מצבו החמרי של בית־הספר. מקומם של אלה היה מעון צר בתוך הגיטו ולפעמים בתוך חדר המורה המטופל במשפחה רבה. מקומות שאין בהם לא אור ולא

הורה לחברה לדעת כי למען יצליחו מפעלי־החנוך, הם זקוקים לשני דברים: כסף הרבה, ומורים טובים.

את הכסף דרשה האליאנס מהעולם היהודי. אי־ההצלחה הקטנה במפעל שנוצר רק אז, ולא היה עדיין בטוח במהלכו, — לא יכלה להמעיט את אמונת החברה במפעלה. היא רצתה להפיח את האמונה הזאת בלב כל היהודים, למען ישתתפו כל בני ישראל בהתאמצותה. בראשון למרס שנת 1865, פנתה חברת כי"ח בקול־קורא לכל היהודים, בתקוה קלה כי ימצאו יהודים נדיבי־לב שיעתרו לבקשתה ויבואו לעזרתה.

קול הקורא היה חם ובו נאמר: „הגיעה השעה ליסד מפעל־קים ולעבד שכם־אחד לטובת השחרור היותר נחוץ, לטובת הראשון שבשחרורים, לטובת שחרור־הרוח בין אחינו־הנדחים בארצות רחוקות, ההיים חיי לחץ ומצוקות. הם מחכים ממנו מה שאינם יכולים לתת לעצמם, משום שחסרים להם גם הנסיון המביא לידי שפור, גם היזמה המתחילה בו, גם האור המביא לידי קבלתו וגם הכסף המאפשר אותו.

נניח־נא לרגע את ארפה שעדיין אמנם לא הכל נעשה בה, אך הולך הוא ונעשה; בכל מקום מגיעים אל הסבלנות למען הגיע אל חפש־הדת; בכל מקום שבו מצטיין היהודי, נותנים לו את מקומו, בזמן שהדעת והכשרון הם פלס־העולם. הכל מתישר עם הדעת והחפש. אין אנו דואגים איפוא לארפה, משום שהיא תעשה את דרכה לבדה, או כמעט לבדה.

אולם, נשא־נא עינינו למרחקים, אל המדינות שבהן לא שונו תנאי חיי־אחינו זה שנים ויובלות... כל הדברים שבהם מונח סוד כחנו וגדולתנו, אנו בני־המערב, אינם ידועים להם: ובהיות שהם חיים בבדידות משום שהם חושדים, ובצדק, בכל המובא להם על ידי אנשים שאינם מבני דתם, ובהיות שאין האור בוקע אליהם כמעט תמיד, אלא בצורת למוד המתנגד לאמונתם — נדמה איפוא כי גזרה נגזרה עליהם שלא לזוז ממקומם בה בשעה שהכל הולך ומתקדם.

אולם, איך אפשר להשפיע עליהם באפן־ממשי ממקום כ"כ רחוק? איך אפשר להציל מרחוק את כל אבוקות־האש שעל ידן יוארו כל האחים שחברת „האליאנס" שלנו צריכה, ביחוד, לאהב אותם ולתמך בהם משום שהם החלשים ביותר והנשכחים ביותר עד היום הזה?

הנסיון נעשה; צריך איפוא לעבד ולפעל לטובת הדורות הבאים.

בתי־ספר! זוהי הקריאה הנשמעת כעת מקצה העולם ועד קצהו השני. אדם בא־בשנים אינו יכול לקבל את השפעת התקופה־החדשה: הישיש ירא הימנה והאדוק דוחה אותה. הילד הוא איפוא הקרקע־הברוכה המוכנה תמיד לקבל את הזרע הטוב; הילד יהיה תשועת העמים האמללים האלה!

צריך להקים באפריקה ובמזרח את מפעל בתי־הספר היהודים.

נחוצים בתי ספר לילדים.

נחוצים בתי־ספר לילדות.

הראשונים ייצרו לנו דור אנשים־מוכשרים לכל תפקידי־החברה, אורחים מועילים שיהיו לכבוד לדת שאליה הם שייכים.

השניים יתנו לנו משפחות ואמהות, ראויות לדור חדש זה...

התרופה למחלה זו הוא ג"כ ביה"ס. הוציאו־נא מתוך ערפלי־החשכה את הצעירות

עדת היהודים בטיטואן, יצרה בי"ס למתחילים שבו הורו כל הלמודים הנתנים בבתי־ספר ארפיים למתחילים, בתוספת למודי־הדת. כלום רצו בזה להפחית את למודי־הדת? לא. משום שלמודים אלה לא תפשו מקום גדול בו עד אז. מורים משוללים כל מדע פדגוגי למדו לתלמידיהם לקרא את התנ"ך, להקריא תפלות בביאורים בלתי מספיקים והילדים לא הפיקו מלמוד שכזה שום תועלת שכלית או מוסרית. בעבודות כאלו בלו את כל היום. ולא קשה היה להשיג בשתי שעות נתונות היטב, ובשקידה־רציונית למוד יותר טוב של הדת ולתת מקום לידיעות אחרות שהתלמידים היו זקוקים להן, כגון ידיעת שתי השפות: עברית ושפת המדינה, (בטיטואן — היתה השפה הספרדית) וגם השפה הצרפתית. ומשום שאנגליה לא היתה יכולה להמציא את המורה שבקשה העדה, צריך היה איפוא לחפשו בצרפת, והשפה הצרפתית היתה השפה היחידה שיכול היה להשתמש בה בכל הלמודים, משום שזו היתה שפתו ומשום שבין כל השפות הארפיות היתה היא היותר מועילה. במרוקו, כבאפריקה הצפונית ובמזרח, למוד שלש שפות זרות בבת־אחת בבית־ספר למתחילים — היה מרובה בלי ספק. אולם, אף אחת מהשפות הללו, לא היתה מיותרה ובלתי־נחוצה. ובכל מקום, לא רק שלא מצאו כי שלש שפות, זהו נטל־כבד, אלא רוח הילדים יכול לחדר עמוק לנבכי השפות וידעו לתרגם משפה אחת לרעותה את מחשבות הסופרים שאת ספריהם קראו, או אפילו את מחשבתם הם עצמה.

ביה"ס בטיטואן היה למופת לאחרים. היוזמה שהראתה העדה ליצירת בית־ספרה, השתתפותה בהוצאות, המקום שנתן בתכנית לכל ענפי הלמודים, הנהלת ביה"ס שנמסרה ע"י העדה לחברת כי"ח, וע"י כי"ח למורה שהיא תבחר, הזהירות להשאיר בביה"ס, לכל הפחות בימים הראשונים, את המורים העברים שעמהם היתה העדה קשורה, שחיו ממנה ושלא יכלה למצא אחרים תחתם אפילו אם אינם ראויים לתפקידם — כל זה עזר הרבה להצלחת ביה"ס בטיטואן. אחרי ביה"ס לילדים, נוסד גם בי"ס לבנות. סדור כזה היה צריך להצליח במקומות אחרים.

אחרי טיטואן, פנתה טנגיר אל חברת כי"ח. וכמו בטיטואן כן גם פה, היה היסוד העקרי שבעדה מצאצאי ספרד, ששמרו גם הם את שרידי תרבותו העתיקה ויכלו להעריך את ערך ההשכלה. בשנת 1864 נפתחו בטנג'יר שני בתי ספר, אחד לבנים ואחד לבנות ובשניהם יחד התחנכו יותר מארבע מאות תלמיד.

באותה שנה גופא נוסדו עוד שני בתי־ספר, אחד בדמשק ואחד בבגדאד. אך לא תושבי הערים הללו הם הם שדרשו את יסוד מוסדות־החנוך, בדמשק הקונסול הצרפתי ובבגדאד שני יהודים ארפים חשבו להועיל לעדתם ביסדם בעירם בתי־ספר דומים לבתיה"ס שנוסדו בטיטואן. אולם, רעיון יסוד בי"ס בדמשק הוזנח לפי שעה. ביה"ס של בגדאד, התקיים במשך זמן רב כתלוי על בלימה. בתי ספר אחרים, כגון ביה"ס שנוסד בבולו בשנת 1865, וביה"ס של לאריסה שנוסד בשנת 1869 — נסגרו מהר. ביה"ס היחידי שהצליח ושגשג מיד, היה ביה"ס שנוסד בשנת 1867 באנדרינופלה. תולדות בתי־הספר האלה שאותן נספר בפרוטרוט להלן, תראינה לנו את הסבות המיוחדות שגרמו לסגירת אחדים מהם. אדישות העדות כלפי מוסדות החנוך שאת ערכם וחשיבותם, לא יכלו להעריך, חסר־כשרון המנהלים שעמדו בראשם — היו המכשולים העקריים שעמדו לשטן על דרך הצלחתם.

ההיה צריך איפוא, בגלל זה, להתיאש מפעולת־החנוך שהתחילה בה האלינס? הנסיון

למדו להכיר איש את אחיו. לרגלי המאורעות האלה, נוצרה קרן־עזרה בשם „מרוקו רליף פונד", שהקלה את עניותן של הרבה משפחות, ועדף הכנסותיה נמסר, אחרי המלחמה, למפעלי־חסד מרוקנים.

אחד מחברי ה„בוארד אוף דיפוטיס", מר פיצ'וטו שמו, נסע למרוקו בכדי לחלק בה את הכסף שנאסף מנדבות אחינו האנגלים, והוא לא הסתפק בזה; העזרה השלוחה מחו"ל, המעיטה לפי־שעה את הדלות. אולם הכחד לא הכחידה את הסבות. שם, כמו בכל מקום אחר, היו הסבות מונחות ברדיפות ובבערות. הוא בא לידי הכרה כזו בכל ערי־החוף שאותן יכול לבקר; הוא היה בטנגיר, בטיטואן, במוגאדור, ברבאט ולא ראה אף אחת מערי־הפנים. הוא כתב (במכתבו לנרסים לון מיום י"ב יוני שנת 1861) מה שהספיק לדעת: „מה שנוגע לערי־הפנים, שבהן עומדות בלי שום ספק הרדיפות, הבערות והסכלות במדרגה הכי גבוהה, אינני רואה לדאבוני לע"ע שום אמצעי להגיע אליהן. ע"י התבודדותם ההכרחית של היהודים האלה ותנאיה־המדיניים של הארץ, אי־אפשר לארפה לפעל בהן מאומה וכל מה שאפשר לעשות בכדי להחיש עזרה להם, מצטמצם בהזהרות־כלליות לממשלה המרכזית".

כי היהודים היו נרדפים ומעונים, וכי ירידתם היתה הרבה יותר גדולה בערי־הפנים מאשר בערי־החוף — זהו דבר טבעי; אולם, האין זו הרחקת־לכת בדברנו על אדות סבלות, כשהעתיד יראה לנו איך אפשר להצליח לרומם את האמללים האלה אם נבטיח להם קצת הגנה, ואם נמציא להם אילו אמצעי השכלה?

ואחרי כן, בדברו על מה שצריך לעשות במרוקו, הוסיף מר פיצ'וטו:

„מכיון שאתם רוצים לשמע את חות־דעתי על הדרך היותר מועילה של התערבות חברת כי"ה לטובת העדות המרוקניות, אהיה מאושר תמיד להגיד לכם מה שרכשתי לי ע"י נסיונותי, ואומר לכם כי בכלל לא אוכל להגיד לכם אלא מה שהגדתי לועד האנגלי: „אמצו־נא ועזרו־נא לתקונם־הפנימי של אחינו ע"י חנוך־צבורי. כל דבר שמטרתו היא זאת, הריהו טובה־אמתית הנושאת בחובה את גרעין יצירתו. אפס, גם שנוי זה לא יוכל להעשות אלא בהדרגה, ובכדי להצליח, צריך לשתף את כל היסודות שהמדינה והדת נותנות וצריך אפילו להתחשב עם המשפטים־הקדומים ועם המנהגים־הקדומים".

על השקפות־כלליות אלה, הוסיף מר פיצ'וטו את ההצעה שאותה היה מכנה בשם „דבר נחוץ", והיא: יסוד בית־ספר צבורי בטיטואן שבו ילמדו למודים דתיים וחלוניים. „המשפחות העקריות שבעדה, תרמו מאתים לירות בשנה, והועד האנגלי התחיב מצדו לעזר במאה לירות לשנה לתמיד. אולם, מלבד הכנסה־שנתית זו, דרושית עוד מאתים לירות לבנין מקום לבי"ס, ומורה לנהלו. ועדנו הבטיח מאה לירות להוצאות הבנין ועבר על דרישת מורה שאי־אפשר למצא כאן. הנה שתי פעולות שבהן תוכל חברתכם המצוינה לעשות טובה: לעזר עזרה־חמרית, אם אפשר לה, להוצאות בנין ביה"ס בטיטואן ולהטיל על עצמה למצא לו מורה טוב שמשכרתו תסולק כמובן על חשבון ביה"ס".

ועל מה שאפשר לעשות מהשקפה־מדינית, הוסיף עוד מר פיצ'וטו: „ועדנו עשה מה שיכול לעשות. אולם, הפקידה שנתקבלה מממשלתנו לטובת היהודים במרוקו — מצטמצמת בהכרח בהתערבות חצי־רשמית מצד בא־כח הממשלה האנגלית... איך שיהיה, יש לי על מה לסמוך, ויכול אני להבטיחכם כי פקידות ואזהרות שתבאנה מטעם הממשלה הצרפתית תפעלנה הרבה יותר מאלו היוצאות מטעם סוכנים אנגלים. הרי לפניכם כר נרחב וחשוב בכדי להבליט בו את השפעתכם".

חברת כי"ח עשתה כל מה שיעץ לה מר פיצ'וטו. בעזרתן הכספית של לונדון ושל

מסתמלות בחברת כי"ח — תבוכר בבתי־הספר על פני שאר השפות, והמורים שיבחרו צריכים כמובן לדבר שפה זו...

בתי־הספר היו נחוצים במרבית הארצות שבהן גרו יהודים; אולם אי־אפשר היה ליצור אותם ביום אחד בכל מקום. צריך היה להתחיל. אך איה? כלום במדינות שבהן היו היהודים יותר משפלים? במקומות כאלה היה יסוד בית־ספר נחוץ מאד, אך גם הקשי היה גדול ביותר. אם בית־הספר לא היה נפגש במעצורים שאי־אפשר להתגבר־עליהם מפאת מצב החקים או מדות־המדינה, הוא היה מוצא מכשולים אחרים ע"י מצבן בלתי־המסודר של העדות היהודיות, ע"י הקשי לאחדן לשם עבודה־משותפת, ע"י אדישותן, ע"י משפטיהן־הקדומים, ע"י פחד החדושים, משום שהן הביטו על כל דבר־חדש כבעל סכנה לדת. צריך היה איפוא לתקן את המעוות שבעדות, לא להתחשב עם התנגדותן, לתת להן את כל טובות ביה"ס מבלי לדרש מהן ולא־כלום. המשא היה חשוב ויותר מדי כבד לחברה שזה עתה נוצרה, ולכן החלט להתחיל בתוך המרכזים שהתקוה להצלחה בהם היתה נראית יותר גדולה.

מרוקו היתה המדינה הראשונה שבה נוצרו בתי־הספר הראשונים. בערי החוף היו עדות רבות שהתישבו שם עוד מימי גרוש היהודים מספרד ומפורטוגל. בקרב צאצאי המגורשים האלה, היה אפשר למצא עדיין, שלש מאות שנה אחרי הגרוש, שרידי מרוץ־שכלי שהיו ירושת דורות רבים של תרבות פורחת ומשגשגת במדינות שמהן יצאו. ירידתם בגלות לא היתה כ"כ גדולה עד כדי לעשות את יקיצתם ותחיתם לבלתי־אפשרית. שכנותם עם אלגריה ועם המושבה האנגלית אשר בגיברלטר, מגעם ומשאם עם המרכזים־המסחריים הגדולים אשר באירפה ואשר באנגליה ביחוד — הכינום היטב לקבל מן החוץ תרבות שהרגישו את נחיצותה.

ההזדמנות נוצרה בשנת 1861, בשעה שעברה על חברת כי"ח רק שנה אחת מיום הוסדה. ביה"ס בטיטואן היה מוסדה הראשון של החברה. עד המאה הט"ו לא היתה עיר זו אלא שורה בלתי־ידועה כמעט; בתקופה ההיא באו יהודים מגורשים מספרד ומפורטוגל למצא בה מחסה ומפלט; הם מצאו בה אילו, אילו יהודים־ברברים מיוצאי ריף, ויכניסו לתוך התושבים־הנבערים האלה תרבות־עתיקה תנהיליגית וספרותית, מסורות של ערבות שהתפתחו יותר ויותר בגולה... אולם, מעולם לא פסקו תנאי־חייהם מהיות נוראים: הם היו סבלים או פרקנים *), גננים או רוכלים ששמו את נפשם בכפם בעקבות שודדים. גם חייהם היו קשים ועגומים; חוץ מזה, הם היו במשטר־משפיל: המלבוש השחור ההכרחי; המלקות המאימת, הדבור המעליב: „שממל ייא יהודי" (השמאיל יהודי!) ובזת הרבע שלהם בכל מקרה פעוט.

בשנת 1860 נראו סוף סוף סמני־המבשרים של מהפכה. מאומצים ע"י יחסיהם התמידיים עם אלגיריה ועל ידי הצלחותיהם הצבאיות, המדיניות והמסחריות של הארפים באפריקא, ובהרגישם את עצמם יותר בטוחים בכל פעם שצבאות ארפים היו כובשים באפן ארעי את המדינה, וישגיחו עליהם — הבדילו יותר ויותר בכל יום את האפשרות ששנה לשפור גורלם בבואם במגע־ומשא עם העולם־הנאור, והתחילו להבין בינם לבין עצמם, כי למוד הדת בלבד אינו מספיק בתור הכנה־לחיים, וכי המלחמה היום־יומית דורשת השכלה־מושלמת.

גם יהודי ארפה מצדם, מצאו שהשעה הוכשרה כבר להושיט יד־עזרה לאחיהם האמללים ולעזור בשנויים הדרושים. מלחמת ספרד־מרוקו הביאה לגיברלטר מספר גדול של יהודים מרוקנים, ו„הבוארד אוף דפיוטיס" של לונדון, גמל חסד־רב עם הפליטים האלה, ואז

*) פַּרְקָנִים — Débardeurs

המיסרי ולעורר בקרבם, אפילו אם לא ישיגו את שחרורם, את הרצון־החזק לעבוד לטובת עצמם, ולהיות הם בעצמם העובדים העקריים. כי, אפילו אם מצד אחד תשארנה ההגבלות במקומן, שום איש אינו יכול לשלל מרעהו את פרי־ההשכלה; ומצד אחר, אפילו אם זו האחרונה איננה מביאה את היהודים לידי שחרור בארץ מולדתם, היה נשאר להם מקור אחר: ההגירה; חלק אחד מארפה וכל אמריקה היו פתוחים לפניהם ובכל מקום שאליו יבואו ישיגו בו, יחד עם עבודתם, גם את חרותם. בכל אפן, ההגירה נהייתה כאמצעי־נשגב של בטחון.

אז הגיע הרגע להציג את השאלה־היהודית במלא היקפה. צריך היה להראות למשוחררים את חובתם כלפי הנרדפים ואת כל חובתם בהוה ובעתיד; צריך היה להוציא את הנרדפים והמעונים מתוך זוהמתם וקפאונם ולאמץ אותם, אחוזי־יד עם אחרים, להתחיל בפעולה ממושכת ומסודרה.

תפקיד זה דרש כחות שלא היו לחברת כי״ח, אך קוה קותה שתוכל לרכוש אותם.

מיסדי חברת כי״ח הביאו לה את רצונם־הטוב ואת שקידתם. לתכלית זו היה צריך, מלבד זמן ונסיון, גם עזרות רבות ועצומות שלא יחסרו לה בטח: גדולת המטרה עצמה שצריך היה לבצע, היתה צריכה לעורר את פעולת כל אנשי־הלבב והרצון־הטוב. אחת היא אם יעבדו עם החברה או לצדה, לשם המטרה גופא, העקר הוא שהמפעל יתגשם. לעיני המיסדים עמד, לא מה שהם יכולים אלא מה שהם צריכים לעשות לטובת היהדות. באמונה שהיתה מפעמת בלבם על גורל העתיד, מהרו להתחיל בעבודתם.

יסוד בתי־ספר היה דבר נחוץ מאד, וחברת כי״ח, עוד מיום הוסדה, סברה שהאמצעי היותר בטוח להרמת מצב היהודים בכל מקום שבו הם סובלים — הם בתי־הספר. בקול הקורא הראשון שפרסמה חברת כי״ח „לכל היהודים״, בחדש יוני שנת 1860 היו הדברים האלה: „... אם חושבים אתם שמספר גדול של אחיכם שהם עדיין מעונים ורצוצים במשך אלפים שנות דלות, עלבונות והגבלות יכולים לרכוש שוב את כבודם בתור אנשים, בתור אזרחים; — אם סוברים אתם שצריך להטיף מוסר לאלה שנשחתו ונפגמו ולא להרשיעם, להאיר את אלה שהוכו בסנורים ולא להזניחם; לרומם את אלה שהם קודרים ולא להסתפק לנוד להם וכו׳... כלום אין כאן הכרזה, עוד מהרגע הראשון, כי בית־הספר יתפש מקום חשוב, ואולי הראשון, במפעל שצריך היה לבצע? אם סבות המקרה יכלו להשפיע על יצירה פלונית או אלמונית, אפשר להגיד בכל זאת, שכל המפעל העתיד היה כלול בעקרונים שעליהם הכריזה ועדת־הסדור של חברת כי״ח. עקרונים אלה הלכו הלוך והתדיק בכל מה שהצטירו או התגשמו יסודות בתי־הספר. וציון בכתב־יד „על יסוד בתי־ספר״, כולל את הסעיפים האלה:

א) יסוד בתי־ספר במחוזות שבהם גדול מספר היהודים השקועים ביון הבערות, וביחוד באפריקה ובתורקיה, — הוא אחד התפקידים היותר נחוצים של חברת כל ישראל חברים. רכושה ושקידתה צריכים לשמש למפעל מרומם באמת כזה..

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

ה) בהיות שדבות כל ישראל חברים היא כללית, אי־אפשר איפוא שלבתי־כפרה יהיה אפי צרפתי גמור. בבתי־ספר אלה ילמדו, חוץ משפת המדינה, גם את א־ת השפות הזרות שבהן משתמשים ביותר האנשים הנאורים שבאותה מדינה, כגון: איטלקית, ספרדית, אנגלית (כמו בקורפו למשל). אולם, מבחינות אחרות, השפה הצרפתית, שתעודתה היא להפיץ במרחקים את גאון המדינה שעשתה הרבה יותר מכל ארץ אחרת לחפש המחשבה, ושנטיותיה היותר חפשיות

יודעים אנו מה הוא ספר־הקריאה־העקרי של היהודים שבו הגו ישנתן להם אמץ ואיל. הלא הוא ספר התנ"ך. ספר־הספרים הזה היה יסוד־יסודות הלמוד בבתי־הספר, אך לא הוא היה היחיד. ע"י ספר־חשוב זה וסביבו נבראה האנציקלופדיה הרחבה של התלמוד שבה הוכנסו והתפתחו המדע והאמונה היהודים. הספרים האלה, התנ"ך והתלמוד, בראו ספרות שלמה שלא רק היהדות בלבד הפיקה תועלת ממנה, אלא גם הנצרות והאישלם מצו את תמציתן בה. „היהודים—אמר ג'מס דרמסטטר בספרו על הנביאים—הם המתוכים היחידים בין הערבים והנוצרים, משום שהם הם היחידים המדברים את שפת אלה ואלה, ומשום שהמסחר או הרדיפות מביאים אותם או מפזרים אותם בלי־חשך ממדינה למדינה. במשך שלש מאות שנה, הם הם מובילי המחשבה בין המזרח והמערב. ימי־הבינים הכלואים בתוך חומות תורות ידועות שכל מקוריותן לא יכלה להיות אלא באמנות ובמדיניות—קבלו מהמזרח את מדעו ופילוסופיתו, והם מחפשים אותם".

גם לוטר מחפש בגיטו את הספר ששמש בעתיד יסוד לריפורמה, ומשם הוא מפיצו בין העמים. הכנסת התאמצה להשכיחו משום שמצאתהו מסוכן לאמונה הקטולית. עוד מימי סן־לואיס, סגר סגרה את בתי־הספר היהודים שבצרפת. ופתאם, החזר כבוד התנ"ך והשפה העברית ע"י לוטר. ע"י התנ"ך בא הגיטו בקשר־ישר עם העולם החיצוני ויביא לו ויקבל ממנו שפע־אורה. בחירי־העם מטפחים ומפתחים את המסורות הללו, בחירי־עם משכילים שיצרו במשך תקופות רבות עבודות חשובות.

אולם, הגם ההמון השתתף בזה? איך למד? הוא הוסיף להגות בתנ"ך משום שזו היתה חובה שכל העם מלא אותה.

„אין ספר טוב ממנו להשכיל בו את האדם — אומר דרמסטטר: אין ספר טוב הימנו ללמד בו לאיש את זכויותיו ואת חובותיו, בכדי לעשותו לאיש־אמת, לאיש יושר ואחוה, ואין טוב הימנו בכדי ללמד בו לעמים כי יש להם אידיאל להשיג, ופעולה־עולמית לבצע".

הילד לומד בבית הספר את לקחי הספר הזה. בהיותו בן י"ג שנה, כשהוא נעשה בר־מצוה, עליו לבוא לבית־הכנסת בכדי לקרא ברבים פרשה אחת מן התורה. ואין לך ילד אחד שלא יצליח בו. אולם מהו יודע יותר? בדלות־הכללית, התדלדל הלמוד גם אצל המורים גם אצל תלמידיהם, ולא נשאר לו כחו־חמדיה. הרוחות נרדמו, אך מיד יתעוררו ע"י השכלה מתנהלת יותר טוב.

ישנן בכל זאת ארצות שהחנוך בהן איננו תריפה מספיקה. ברוסיה, למשל, הדלות־הנוראה אשר מחוץ לבית־הספר משפיעה לרעה על הלמודים בבית־הספר. ויתר מעני הדעות, ישנו עוד מכשול העומד לשטן על דרך הקדמה־השכלית וההתפתחות־החברתית של היהדות: חסר התאמת הלמודים אל צרכי החיים־החדישים. בקצרה, אפילו אם ההשכלה מותאמת היטב עם המסחר ועם בית־המלאכה ועם עבודת־האדמה — מה יוכל לעשות הילד שהוצא והורחק, ע"י יצר־לב האדם, מכל האומניות הללו? במקומות אחרים, במרוקו ובפרס למשל, לא חקים כאלה של רוסיה היו צריכים לשנות, אלא את המדות. אמנם, רוח־חפש נשב על כל העולם. אולם, היכול יוכל לחדור גם אל תוך הארצות שבהן סבלו היהודים הרבה? ואם אפילו נאמר כי גם אליהם הגיע רוח־החפש הזה קצת, האפשר היה לקוות לתוצאות תמידיות וממושכות? כלום לא היה פחד לריאקציה־פתאמית ועזה שתשיב בכנפיה רדיפות איומות? ומה ישאר איפוא מכל המפעל שהוחל לטובת היהודים? אולם שום אחת מהבחינות הללו לא עצרה מהתחיל בפעולה מתמדת בקרב היהודים גופא. להפך, צריך היה להחיש בכל מקום את התפתחות ההשכלה והלמוד לשם הרמת־המצב, לתת ע"י כך ליהודים את הכרת ערכם־

זה מעורר את סקרנות הילד וחובה היתה מוטלת גם על האב לעורר בו סקרנות זו. ועוד יתרה: בכל שבע שנים, היו הילדים מובלים ירושלימה בחג הסכות כאמור: „הקהל את העם הזה אנשים ונשים וטף למען ישמעו ויבינו". בזה היתה איפוא התחלה לחנוך־צבורי.

אחרי התקופה התנכי"ת ביחוד, במשך שבעים שנות הגלות על נהרות בבל, הכיר עם־ה', כמו שכנה את עצמו, לדעת את משלחתו. הבן הבין שתפקידו הוא להפיץ את יסודות־דתו, והרגיש כי תשוקה עזה מתעוררת בו ללמוד וחכמה.

מני אז, בימים הראשונים שאחרי שיבת בבל, החל עזרא להנהיג הקראות בתורה שלש פעמים בשבוע, בימים שבהם היו אנשי־מעשה מרבים לבא ירושלימה מערי־השדה. אח"כ החלו נאומים והטפות מחוץ לירושלם.

„העמידו תלמידים הרבה !", זו היתה אמרתם של אלה שבאו אחרי עזרא וצוו לכבד את החכמים ויודעי־ספר. החזון נסתם אז. הכהן אבד כמעט את כל השפעתו. האיש שקולו נשמע בכל שאלות־החיים ועל פני כל העם יכבד, היה מני אז הסופר, איש־הספר. אחד הפרושים, שמעון בן שטח, ראש הסנהדרין ואחי המלכה שלומית אלכסנדרה, בהרגישו היטב כי חלק גדול מכח־האומה תלוי בהשכלת־העם — יסד בירושלם בית־ספר לתינוקות. הרבנים פקדו ליסד בתי־ספר למתחילים בכל אפרכיה *) בשביל הבוגרים מבני ט"ז או י"ז שנה...

ימי הקרץ היו הולכים וקרבים, ועם גדל הסכנה, גדלה גם האמונה.

ועוד טרם הספיקו צבאות טיטוס להצית אש במקדש־האלהים, היו כבר בתי־ספר לילדים מתנוססים בכל עבר ופנה.

„יחרב ההיכל, אך ילכו התינוקות לבתי־ספר" ! קראו הרבנים. מכל הודו ותפארתו בימי־קדם, מכל מסורותיו, מכל חייו הקדומים, לא נשארה עוד לעם בחיר־יה שום מצבה אחרת, חוץ מהספרים־הקדושים האלה שבהם נכתבו תולדותיו, ספרותו ודתו, ושאליהם התקשר כמו אל חלק ממשאת־נפשו שאתו ילך לכל מקום שפניו מועדות אליו, ובו שם כל מבטחו. קמעא קמעא, עורר הרצון ללמד את בני־הנעורים מעשים נפלאים: יסוד בתי־ספר למתחילים בכל עיר ועיר.

„אם העיר מחולקה לשנים ע"י נהר, ואין עליו גשר־חזק בכדי לעבר עליו, צריך ליסד בי"ס בכל חלק וחלק מהעיר". — אם העדה היא עניה יותר מדאי ואין ביכלתה לבנות לה מעון לבית־הספר, מותר לה להפך את בית־הכנסת לבית ספר. (מזה באה המלה שקולה אצל הספרדים ל„סקול" אצל האשכנזים בכדי לכנות בה את בית־הכנסת). חוץ מזה, היו גם בתי־ספר חפשים משום „שקנאת סופרים תרבה חכמה" — אמרו רז"ל. הלמוד הוא חנם בעקר, משום „שהתורה נתנה חנם, והמלמד אותה אינו צריך לקבל פרס". המורה צריך להיות בעל ערך שכלי ומוסרי גדול, ועל גדל כבודו בעיני העם ראינו מה שנאמר: „ומפיצי תורה ברבים יזהירו כזהר הרקיע וככוכבי־השמים": „לכבודם ברא אלהים את הקשת בענן" .... המסורת נמשכה מבלי הפוגות. בכל מקום שאליו פזר הגורל את בני ישראל, היתה דאגתם הראשונה של אלה, ליסד בתי־ספר. אפילו בימי־הבינים, בתקופה שבה היתה עבודת־הספר והמדע בלתי־ידועה בעולם הנצרות — הזהירו בתי־המדרש וישיבות־היהודים בזהר ויפעה. בטולידו, בגרנאדא ובקורדובה אשר בספרד; בלוניל, בביזייר, בנרבון, בטרואה אשר בצרפת; במדינה בפדובה, ובגינובה אשר באיטליה. וצדק ברנרד לזר באמרו את מלתו הידועה: „היהודי הוא איש היודע לקרא, זה שנים ויובלות..."

*) אפרכיה — Province ; hyparchie

היה: הדלות, דלות עמוקה ונוראה. אמנם, לא רק הם סבלו מזה. העניות היתה רעה שנפוצה בין אנשי העולם הקדמון — רעה שבאה מפני סבות־טבעיות, כגון אי־פוריות האדמה ויותר תדיר מקציר־רע, או מפני מגרעות הסדור החברתי כגון: רכוז האחוזות בידי אוליגרכיה, המשטר הפיאודלי, העבדות, או פשוט מתוך רשעת האנשים, ממלחמות ומהשתעריות. אולם, על כל הסבות הכלליות של העניים, נוספו ליהודים סבות מיוחדות להם וחייהם לא היו חיים.

הנה, בקוים כלליים, מה היו תולדותיהם. תמונה זו, יש בה לאשרנו גם יוצאים־מן־הכלל אחדים.

אחדים מהעמים שבקרבם חיו היהודים היו נושאים להם פנים. לפעמים, מצאו היהודים מגינים בין האדונים המרובים מהמשטר־הפיאודלי שהשתררו עליהם. אחדים מאלה התענינו במצב־היהודים מתוך רחמנות, ואחרים — מפני טובתם־הפרטית, הם, משום שנציל היהודים היה יכול להיות להם מקור לרוחים. במדינות אחדות ובתקופות רבות, היתה ליהודים השליה הנחוצה שהרשתה להם להתפתח בשלום. לפעמים, גם במדינות המושלמיות וגם במדינות הנוצריות, היו להם תקופות של גְדֻלָּה שאחריהן באה תקופת־ירידה פחות או יותר עמוקה. ואז, כשכחותיהם היו כלים — היו נוסעים, או היו בורחים בתקוה למצא מחסה במקום אחר. הם היו תועים כך בכל הזמנים, וכל זמן שמצב החברה לא השתפר, לא היו מזור וגהה לענייהם.

לריפירמה ולתחיה היו אילו תוצאות מאושרות על גורל היהודים. העמים נעשו פחות אכזרים ביחס להם, מבלי להגיע, בכל זאת, עד לידי סבלנות. גם איבת העמים וגדוליהם ליהודים, גם הסגרתם של אלה וצפופם בתוך חומות־הגיטו וגם הקו־ההגבלה נגדם — לא נעלמו.

בכדי לראות מה שנשאר או מה שנוסף על זה, אפילו במאה הי"ט, די להעיף עין על תולדות רומניה ורוסיה. המשטר שבו היו היהודים נתונים, עד כמה שאכזריותו הומעטה — לא הציל אותם מדלות עד מדרגה כזאת שלא העלו על דעתם אף לחיות בשלוה. היכול יכלו להתעסק בתרבותם־השכלית, לחשב על חנוך בניהם, ללמד אותם מלאכה אפילו אם נשער שהיו מלאכות כאלו שהיה מותר להם להתעסק בהן? כלום, לא נגזר עליהם לחיות במצב של רפיון־מוסרי שאין לו תרופה? ולמראה עצבונם, מגנת־לבם, פחדם על עצמם ועל בניהם; למראה הרזון ששולח בעצמותיהם מרוב צרות ועניים, הצריך להתפלא על שבזו להם העמים הרבה יותר ממה ששטמום? חיצוניותם הדלה — כלום לא היתה סימן מובהק לירידה מחלטת?

כל מי שהכיר את היהודים, לא היה יכול להרגיש פחד שכזה. הרדיפות לא המיתו בהם לא את החיים־השכליים ולא את החיים־המוסריים. להם היו בתי־ספר: ובתי־ספר אלה היו, בלא ספק, מוסדות־חנוך, אשר למורים שבהם, שהיו יותר אמללים מתלמידיהם, לא היתה ההזדמנות או האמצעים להשתלם הם בעצמם לפני גשתם להשכיל את תלמידיהם. אולם, למרות הכל, לא יכלה ההשכלה להכחד לגמרי, משום שמעולם לא פסקה מתפש מקום־נכבד בקרב היהדות.

חנוך הצעירים והשכלתם הוא אחת המסורות היותר עתיקות, היותר יקרות והיותר קדושות של היהדות, שאותן שמרה כבבת־עין בתוך כל הרפתקאות־תולדותיה וזלעפות־קיומה.

אצל העברים הקדמונים, לא היו הילדים מסתפקים ללוות את אביהם אל השדה ולעזר לו בעבודותיו, אלא, היו לומדים לקרא ולכתב, לדעת ולהבין את מצוות ה'. התורה מחייבת את ההורים ללמד את בניהם את יסודות־דת אחדות־הבורא, שהיא יסודה העקרי של הקת־משה וגם את למוד תולדות האומה. ולמוד זה לא היה מפשט, קר ומעציב. כן למשל, כשהיו מקריבים את קרבן־הפסח והיו אוכלים אותו בתוך המשפחה עם המצה והמרור — היה טקס

מבוא

תֹּכֶן:

עני היהודים ורדיפותיהם בקורות עולם. — תוצאות השנויים והתחיה על המצב הזה. — למרות הרדיפות והענויים, נשארו בתקפם החיים השכליים והרוחניים. — חנוך בני־הנעורים הוא מסרת־קדושה. — איך יכול חנוך זה לעזור לשחרור היהודים. — תכנית חברת כי״ח. — תפקיד מר פיצ׳וטו: התגשמויות ראשונות. — תרומות ונדבות לבתי־הספר. — בחירת המורים. — קשי תפקיד המנהלים. — נדבות הירש. — יסוד ביהמ״ד למורים: בתי־הספר המכינים. — רוח הלמוד. — מעונות בתי־הספר. — מפעלי הכלכלה וההלבשה. — בית־הספר פתוח לבני כל הדתות השונות. — השתתפות העדות. — התפתחות מפעלי־החנוך ותוצאותיהם. — בתי־מדרש לרבנים. — תמיכות למתלמדים. — תוצאות.

בתכנית־העבודה לטובת היהודים שחברת כי״ח התותה לעצמה, עמדה בראש — שאלת שחרורם. למראה מצבם־הנורא בחלקי־העולם השונים, כבר היה התפקיד הזה חשוב מאד. אולם, יהיו מה שיהיו המכשולים, לא יכול היה תפקיד זה לכלל אלא חלק מהעבודה שצריך היה להתחיל בה. כי מה־בצע אם ישוחררו, אם תוצאות השחרור לא תהיה ההתרוממות? הנה מדוע, בסעיף הראשון של תקנות הברת כי״ח, מקושר השחרור עם קדמתם־הרוחנית של היהודים, של כל היהודים, משום שהחברה הבטיחה את עזרתה לכל מי שסובל בגלל יהדותו, והיהודים הסובלים מפני יהדותם, הריהם כל היהודים המפוזרים בארבע כנפות הארץ.

כבר ראינו *), כי היהדות היתה נרדפת בארפה כמו באפריקה ובאסיה, והיא השפלה ע״י הרדיפות עד מדרגה כזו שלא היתה יכולה להתרומם בכחות־עצמה. תולדות־היהודים אינן אלא שורה בלתי־פוסקת של ענויים, ואין לך צרה שלא באה כחתף על היהודים. עוד מימי נוסעי־הצלב לא היה ליהודים בארפה אף רגע אחד של מנוחה ומרגוע: פרעות וגרושים, שוד ובזה. ואף צורה אחת מכל צורות הרדיפות, לא נעלמה מהם. ומה לא המציאו אויביהם נגדם באפן חקי? אולם, הרי לא היה שום צורך בנטיות־חקיות. דחופים ומדוחקים בתוך גיטויים דלים, נבלו היהודים בהם מתוך בוז ומשטמה. והממשלה, בהוציאה את היהודים מכלל החק, הרי התירה, ע״י כך, להאספסוף להתעולל בהם, כי האדיקות־הדתית ניזונה מזה.

וכשחייהם לא היו בסכנה, היכלו לכל הפחות להרויח את פרנסתם? לא ולא. גם בעבודת־האדמה וגם באיזו מלאכה שהיא, היו מעמידים על דרכם כמה וכמה מכשולים, כגון: אסורים מחלטים או הגבלות ידועות, ועצרו בעד כל התאמצויותיהם לחיים יותר טובים.

גם שערי־המסחר לא היו פתוחים להם יותר משאר השערים. גם בזה חקקו נגדם חקים וכללים ידועים. ויכריחום להתעסק במסחרים היותר גרועים שאחרים תעבום. גורלם

---

*) „חמשים שנות היסטוריה״ חלק ראשון — תרגום א. אלמאליח — ירושלם תרע״ט.

וכמה ידיעות עמוקות מראה המחבר המנוח בחיי אחינו היהודים בכל מקומות מושבותיהם.

ולספר זה יש חשיבות מיוחדה מפני אישיותו ומשרתו של המחבר שהיה הוא בעצמו עובד ופועל־חרוץ בחברה וגואל ומושיע לבני עמו.

מטרתי בתרגמי עברית את שני החלקים האלה, היתה לתת לקורא העברי ספר היסטורי מלא־ענין על היהדות של זמננו, ספר שקריאתו משפרת, מעודדת ומחזקת את האמונה ואת הרגש היהודי.

אם הצלחתי בתפקידי זה – ישפטו הקוראים.

ירושלם, אב, תרפ״ב.

אברהם אלמאליח

אל הקורא העברי

באלול תרע"ט פרסמתי את תרגומי העברי של החלק הראשון „חמשים שנות הסטוריה" מאת המנוח נרסים לֶוֶן נשיא חברת כי"ח.

בהקדמה שכתבתי אז לתרגומי העברי, תארתי את דמות־דיוקנו של היהודי הגדול הזה ודברתי על נרסים לון האדם, הפרקליט, נשיא חברת כי"ח, וביחוד על היהודי הלאומי שבו ועל דבקותו העצומה ליהדות ולכל קניניה הרוחניים. שם הצגתי לפני הקורא העברי את הטפוס המעלֶה הזה שבכל הימים אשר בהם עמד בראש חברת כי"ח, מלא את חובתו לעמו במסירות ובאמונה.

התרגום העברי שיצא אז נתקבל ברצון רב ע"י הקוראים העברים בכל מקום. העתונים והירחונים, עברים ולועזים, בארץ ובחו"ל, החל מן „המקלט" באמריקה וגומר בשבועונים וביומנים בארצות אחרות — הקדישו לספר ולתרגומו העברי מאמרי־בקורת יפים, וכמעט שלא היתה ספריה־עברית או מוסד־חנוכי בארץ ישראל ובארצות הגולה שלא רכשוהו לארון־הספרים שלהם.

אז, לא הופיע עדיין גם בצרפתית הכרך השני של חמשים שנות היסטוריה, כי המחבר המנוח גמר את כתיבת הספר השני של ספרו רק ימים אחדים לפני מותו ולא זכה לראותו בדפוס.

החלק השני בצרפתית יצא לאור לפני הדשים מספר ומיד אחרי הופעתו נגשתי לתרגמו עברית, והנהו נתון בזה לפני הקוראים העברים.

החלק הזה עולה הרבה על החלק הראשון הן בכמותו והן באיכותו.

המחבר המנוח מראה בקיאות עצומה בכל מה שהוא כותב. בחלק שני זה עומדת היהדות של זמננו כמו חיה לפני הקורא. כאן ימצא הקורא סקירה־היסטורית מלאה ענין ותכן ועובדות חיות, על כל עיר ועיר מכל הערים שאחינו בני ישראל נחתים שם, עיר, ועיר ותולדותיה ומסורותיה ומנהגיה, עדה, עדה וסדורה ומוסדותיה ומספר נפשותיה; כמו חיות עוברות לפני, עינינו המדינות: מרוקו לעריה ולכפריה, אלגיריה, תוניסיה, טריפוליטניה ומצרים לעריהן למוסדותיהן ולסדורן. מערים אלו עובר הקורא למדינות הבלקנים, לערי יון, לבולגריה, לסרביה, לאסיה הקטנה, לרוסיה, לסוריה, לארץ ישראל — וכל החיים היהודיים עם כל צלליהם ואורותיהם עוברים לפני הקורא כמו שהם בלי כחל ופרכום.

מלא תכן וענין הוא הפרק העשיר: „ההגירה". כאן רואה הקורא עין בעין את כל ההרפתקאות והיסורים שעברו על אחינו היהודים תושבי רוסיה ורומיניה בהיותם מכרחים לצאת לרגלי הרדיפות והמצוקות שדכאו את חייהם שם, עד בואם אל המנוחה ואל הנחלה בארגנטינה, בארצות־הברית, בברזיליה, בארץ־ישראל ובעוד מדינות אחרות. במלה אחת, כל היהדות של זמננו כמו שהיא באמת — ימצא הקורא את תאורה בשרד־נאמן בחלק שני זה של חמשים שנות הסטוריה.

די להעיף עין על תכן הענינים של חלק שני זה, בכדי להבין כמה בקיאות עצומה

קוראי הספר הזה וביחוד הקוראים הצעירים ותלמידי בתי־הספר של חברת כי״ח — צריכים להיות מוזהרים ועומדים ובקבלם ככה לקח נעלה של ענוה, אל־נא ישכחו למי הם צריכים להיות אסירי־תודה.

לא אגזים אם אומר כי מיום הוסד חברת כי״ח, היתה רוחו של נרסים לון מרחפת עליה תמיד. הנשיאים שעמדו בראש חברה זו לפניו חשבו כמוהו ואתו. וכל אלה שעמדו בראשה אחריו, יצקו מים על ידו ויושפעו מתורותיו ולא יחדלו, במדומני, להיות משפעים ממנו. את העקרונים האלה אפשר לסכם במלים אחדות: אין לך תרופה אחרת לדלות הבאה כתוצאה מהמצוקות והבערות — אלא החפש. שחרור האנשים והרצון והשכל — זו היתה מטרתה הנעלה של פעולת חברת כי״ח. „הנסיון נעשה — כותב נרסים לון — ע״י התוצאות המוצלחות שאליהן תוכל היהדות להגיע במדינות שבהן יש לה כל החפש הנגמר להתפתח״. לרכש את החפש הזה ע״י כח־ההתאחדות, ע״י סיוע מוסרי וחמרי שהמשוחררים מביאים למפגרים — זהו מה שחברת כי״ח רצתה בשנת 1860 וזהו מה שהיא רוצה עדיין. תפקידה לא יגמר אלא ביום שבו לא תהיה ליהדות, כמו לכל קבוץ־דתי או גזעי אחר, שום סבה לאי־שויון בין בני־האדם אלא מעלותיהם הטובות וכשרונותיהם.

נובמבר 1920

שלמה ריינאך

אחרי תולדותיה החיצוניות של חברת כי"ה, היה מן הצריך לרשם גם את התאמצויותיה של חברה זו, לא מחוץ ליהדות, אלא בתוכה; צריך היה להראות איך מלאה החברה את חלקו השני של תפקידה, לא את אותו התפקיד להשיג בשביל היהודים שבמזרח את השויון האזרחי והמדיני, אלא להרימם מתוך שפלותם הגופנית, השכלית, המוסרית והכלכלית שאליה ירדו ע"י דורות רבים של רדיפות ומצוקות.

קשה ומיגעת מאד היתה עבודה זו, לא מפני שהמסמכים לזה היו חסרים — מספר המסמכים היה יותר מדאי — אלא משום שאחדותו ועניניו של המפעל היו צריכים לסבל מפני הצרך שישנו לדבר על מוסדים כ"כ רבים ולחזור על כמה וכמה ספורי־מארעות שאי־אפשר להפרידם מכל מוסד ומכל התפתחות. נרסים לון ידע את הקשי שבדבר אך הצליח להתגבר עליו באמנות רבה. הוא מתחיל ב„סקירה כללית על כל מפעלי החנוך של חברת כי"ח", סקירה שבה הובאה תמציתם של כל הרעיונות המנהלים את החברה ואת שטתה; אח"כ היא נכנס לתוך פרטים על אדות יסוד בתי־ספרה הראשונים, מבליט את המכשולים שעמדו על דרך ה„שליחים" הראשונים של המפעל הנולד, בגלל בערות העדות, חסר האחדות שביניהן, רבוי השפוסים הנושנים של בתי־מחסה לילדים (חדר או תלמוד תורה) שבהם היו משננים כל היום בנגונים ידועים ובמקהלה, פסוקים עברים מבלי שום הבנה, במקום כל למוד וחנוך. ובהיות שכל המוסדות האלה דמו האחד לשני בכל מקום, — הרי הקורא יודע זאת והמחבר יכול כבר לעבור בסקירה על התחלת הצלחתם של שאר בתי הספר אשר, ממרוקו ועד פרס, עשו את חברת כי"ח לאחד הכחות הגדולים ביותר של שחרור־פנימי שראה העולם מיום יצירתו ועד אז, והכח היותר גדול בלי ספק, שראתה היהדות מימיה. כל זה מוצג לפני הקורא בכל כך מתינות, וברגש כ"כ בטוח עד שהקורא איננו יכול להפרד מקריאה זו אף רגע אחד. אולם, חברת כי"ח לא הסתפקה ביסוד יותר ממאה בתי־ספר בשפור הרבה מאות אחרים, אלא יסד יסדה בכל מקום מפעלי־חנוך, יצרה בתי־ספר לאמנות, למלאכה ולחקלאות ותתמך במדע־היהודי; היא הקלה, כפי שאמצעיה המתרבים הרשו, את עני היהודים שבא בעקבות אסונות־טבעיים ומלחמות, ותשם לב ביחוד לשאלת ההגירה מראשיתה. אח"כ, תמכה במפעלי־החסד הגדולים שהקלו את התישבותם של היהודים הנרדפים או המעונים, בארצות־הברית באמריקה, בקנאדה, בארגנטינה, בברזיליה ואפילו בארץ־ישראל. זהו נושא הכרך השני הזה שמעולם לא נכתב עליו בכללותו. נושא זה נכתב בעטו של אדם שחי בקרב המארעות והמועצות עצמם. הקורא שיקרא את הפרקים־היפים המקדשים לשליחותו של קרל נטר, את הפרקים המספרים על מפעליהם של מוריס די הירש ושל הברון אדמונד די רוטשילד, המבליטים את התפתחותה העצומה של היהדות שהגרה למדינות המאוחדות באמריקה — לא יוכל להפרד, מבלי הרגשה־עמוקה, מקריאה כזו שהרצאתן־הפשוטה והאמתית של העובדות מתרוממת בה לפרקים למדרגת כח של דרמה מבלי לחפש אותה.

אולם, ישנה בכ"ז נקודה אחת, בספר זה, שספור מארעות זה שהוא כ"כ מדויק בנוגע לחכי"ח ולעוזריה המסירים — איננה מדויקת כל צרכה ואינה קולעת אל האמת: המחבר אינו מדבר על עצמו.

כשהקורא ימצא בספר הזה קטעים כגון: חברת כי"ח החליטה, חברת כי"ח התערבה, חברת כי"ח הצליחה — עליו לדעת ששמו של נרסים לון מסתתר עפ"י הרוב תחת קפיל דגלה של החברה, והמחבר אינו מזכיר זאת כלל.

ראשית דבר

בשעה שחברת כי"ח התעתדה לחג את חג יובל החמשים למיום הוסדה בשנת 1860, — היה לה האשר למצא היסטוריון שהיה פֹּעַל־חרוץ בָּה מיום הוסדה, ואומנו היותר אדיר של גורלה.

בן שבעים שנה היה נרסים לֵוֵן במותו. למרות העבודה הכבירה והכבדה שהיתה עמוסה עליו בתור נשיא „חברת כל ישראל חברים" ו„חברת הישוב היהודית" (יק"א), ולמרות העובדה שבמשך שנים רבות היה כל מי שזקוק לעצה ותושיה פונה אליו לבקש עזרתו ועצתו — מצא לֵוֵן בכל זאת, בשנות חייו האחרונות, את הזמן הנחוץ לחבור הספר הגדול המקוה. אפילו לפני עלות מחשבה זו במחו של נרסים לֵוֵן, נחשב המנוח „בכותב תולדותיה של חברת כי"ח"; את התאר הזה נתן לו ביוגרף ידוע ב„זואיש אנציקלופדיה", משום שבהרבה הזדמנויות היה נרסים לון נושא על קברי חבריו הנפטרים מהועד המרכזי של כי"ח, נאומים והספדים, שבהם היה מזכיר, בכל כך דיוק ובשפה־נמלצה, את התחלות המפעל הזה ופריחתו המזהירה. בהספד שנשא על המשורר אוג'ין עמנואל (1901) ביחוד, עמד לפנינו נרסים לון בתור היסטוריון דיקן ונאצל היודע לשעבד את הפרטים אל הרעיון־העקרי, ולהפיח רוח־חיים בכל המארעות הרחוקים שאת תוצאותיהם היא מעביר לנגד עינינו, ובכשרון עוד יותר גדול ויוצא מהרגיל ידע המנוח, על ידי כך, להעיר ולזעזע בקרב שומעיו וקוראיו, את מיתר־ההתלהבות בשביל הטובה הרועשת שבקרב לבו.

הכרך הראשון שבו ספרו תולדותיה החיצוניות של חכי"ח, יסודה, קדמתה והתערבויותיה־התכופות לטובת היהדות הרציצה — יצא לאור בשנת 1911. החלק השני היה צריך להופיע בשנת 1914; אך בגלל מלחמת־העמים שפרצה אז, נתאחרה הדפסתו. אולם, כרך שני זה היה כלו מחבר בעזרתו־המסורה של סופר מכה, היסטוריון של אלזס ושל קתדרלת סטרסבורג האדון ג'ורג' דילאהאש. ספור המארעות נגמר בשנת 1910, היא שנת יובל־החמשים ליסוד חברת כי"ח; אין בספר זה אף רמז־קל לכל המארעות שהתחילו לזעזע את התבל, כשנרסים לון גמר את חייו האצילים (1915).

בימים ההם ראיתיו לעתים תכופות. מחלתו האחרונה היתה קצרה והוא לא ידע את חלשת הגוף הבאה עם הזקנה. אז, רק אז, יכלתי להבין את האופטימיות שבמשך שלשים שנה של אספות שבהן ישב הוא תמיד בראש — היתה גדולה ונמרצת אצלו. בזה היתה לו בעין תקוה־משיחית בצורה חלונית. בשעת התבוסות הגדולות שבהן דמינו כי סכנה איומה נשקפת לפריז, היה נרסים לון מזכיר ברצון את הימים היותר שחורים של שנת 1870 שבהם חי הוא לצד כרמי״ה, והיה מבליט כי המצב בספטמבר שנת 1914 הוא הרבה יותר בטוח. מעולם לא פקפק המנוח אף רגע בנצחונם הסופי של החפש והסבלנות אפילו בשעה שרוסיה ורומניה כאלו קשרו קשר ביניהן להשמיד את היהדות. הוא לא פקפק גם בנצחונה של צרפת אפילו בשעה שהגרמנים עמדו ב„מו". הוא היה משכנע כי כאן, כמו בכל מקום אחר, צריכים כחות היושר והחפש לנַצֵּחַ את כחות העול והרדיפות.

מסקנות

פרק שלשה עשר

ההגירה

פרק ארבעה עשר

המהגרים בארצות־מגוריהם

פרק שלישי

תורקיה הארפית

פרק רביעי

תורקיה האסיטית

פרק חמשי

פרס

פרק ששי

בולגריה

פרק שביעי

למוד אמנות וחקלאות

תכן הענינים

מבוא

פרק ראשון

תקופת היסוד

פרק שני

אפריקה הצפונית

מכתב אל המתרגם

(מאת בן המחבר)

Paris, 3 Avril 1922.

Monsieur A. Elmaleh

Jérusalem

Monsieur,

Vous voulez bien m'offrir la dédicace du 2e volume de la traduction hébraïque de „Cinquante ans d'histoire". J'en suis très touché. Mais la raison qui détermine votre aimable pensée me laisse bien confus : car ce n'est que très modestement et bien incomplètement que je continue, comme vous voulez bien le dire, l'oeuvre grandiose de mon Père. Mais si imparfaitement que je suive la noble voie qu'il a tracée, tout mon coeur est acquis à la grande oeuvre, si féconde, dont il a été, en 1860, alors qu'il avait 27 ans, un des fondateurs et dont il est resté, pendant toute sa vie, comme la personification même. C'est cette pensée qui me fait accepter l'honneur que vous me faites et dont je vous remercie bien sincèrement.

Recevez, Monsieur, avec mes félicitations pour le beau travail que vous avez accompli, l'expression de mes sentiments distingués.

G. LEVEN

(תרגום)

אדון א. אלמאליח

ירושלם

אדוני הנכבד,

רוצה אתה, אדוני, להקדיש לי את תרגומך העברי של חמשים שנות היסטוריה חלק שני. הדבר הזה נוגע עד לבי מאד. אולם הסבה שהביאה אותך, אדוני, לידי החלטה חביבה כזו, מעמידה אותי במבוכה, משום שרק בצניעות גדולה ולא בשלמות רבה אני ממשיך, כמו שהואלת לכתב לי, את מפעלו הכביר של אבי. אולם אפילו אם הולך אני, לא באפן משוכלל, בדרך שהתוה לי אבי המנוח — כל לבי מסור למפעל הגדול הפורה כ״כ, שאבי היה אחד ממיסדיו בשנת 1860 בהיותו עדיין רק בן כ״ז שנה, ונשאר במשך כל ימי חייו כסמל המפעל עצמו. מחשבה זו היא היא המניעה אותי להסכים לקבל את הכבוד שאתה, אדוני, מכבדני ושעליו אני מודה לך באמת.

קבל נא, אדוני, עם תודותי על העבודה היפה שעבדת, גם את הבעת רגשותי המצוינים.

פריז, 3 אפריל 1922

ג. לֶוֶן

להאדון

ג׳ורג׳ לֶוֶן

(בן המחבר המנוח)

מֻקדש תרגומי זה ברגש הראוי.

המתרגם.

A

Monsieur GEORGES LEVEN

HOMMAGE RESPECTUEUX

NOV 1972
UNIV TORONTO

ברגשי חבה
מאת המתרגם
א. אלמאליה
ירושלים, יח שבט תרפ"ג

חֲמִשִּׁים שְׁנוֹת הִסְטוֹרְיָה

מאת

נַרְסִיס לֶוֶן

נשיא חברת „כל ישראל חברים"

תרגם מצרפתית

אברהם אלמאליה

עם „ראשית דבר", מאת ש. ריינאך ו„אל הקורא העברי" מאת המתרגם

חלק שני

(תמונת המחבר ותולדותיו מאת המתרגם בחלק ראשון)

ירושלים

אב — תרפ"ב — 1922

בדפוס ש. צוקרמן, ובהוצאות „התחיה" של א. אלמאליה.

Leven, Narcisse
Hamishim shenot historyah